SUDBINA OTVORENIH GRANICA

Globalizacija i regionalni identitet 2018.

Izdavač:
FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Za izdavača:
Prof. dr. sc. Loretana Farkaš

Suizdavači:
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

Recenzenti:
Prof. dr. sc. Branko Matić
Prof. dr. sc. Ružica Lončarić

Urednici:
Prof. dr. sc. Antun Šundalić
Prof. dr. sc. Krunoslav Zmaić
Izv. prof. dr. sc. Tihana Sudarić
Izv. prof. dr. sc. Željko Pavić
Izv. prof. dr. sc. Dejan Janković
Doc. dr. sc. Anita Dremel
Dr. sc. Nataša Krivokapić

Lektura:
Prof. dr. sc. Branimir Belaj

Priprema i tisak:
Krešendo, Osijek

© Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i autori, 2018.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez pismenog dopuštenja nakladnika.

ISBN 978-953-314-111-4

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 140928035.

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

POLJOPRIVREDNI FAKULTET
SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

SUDBINA OTVORENIH GRANICA

Zbornik radova sa znanstvenog skupa

GLOBALIZACIJA I REGIONALNI IDENTITET 2018.

Antun Šundalić, Krunoslav Zmaić, Tihana Sudarić, Željko Pavić, Dejan Janković, Anita Dremel, Nataša Krivokapić

Urednici

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FILOZOFSKI FAKULTET

Osijek, 2018.

Sadržaj

Predgovor 7

I. Društveni kontekst novih migracijskih tokova 9

Ivan Cifrić
PROTUSLOVLJA OTVORENIH GRANICA 11

Šime Pilić
SUDBINA LJUDI I OTVORENIH GRANICA 27

Sandra Cvikić, Dražen Živić, Ivana Bendra
AN IMAGE-BASED CULTURE AND PSEUDO-DRAMA OF
'REFUGEEDOM' INSIDE CROATIA'S BALKAN ROUTE DISCOURSE 44

Željko Senković
MIGRACIJE, PITANJE HOSPITALITETA I POLITIKA PRIJATELJSTVA 69

Ivan Markešić
IDENTITET(I) (*NE*)*SUVIŠNIH* LJUDI. KAKO IH SAČUVATI? 82

Dejan Janković, Marina Novakov, Marica Petrović
MIGRACIONI TRENDOVI U SRBIJI I GLOBALNI IZAZOVI 94

II. Lokalne i regionalne razvojne mogućnosti i migracije 113

Nataša Krivokapić, Goran Ćeranić
IZGRADNJA DEMOKRATSKOG IDENTITETA U OBLASTI
VLADAVINE PRAVA (PRIMJER CRNE GORE) 115

Sanja Jelić, Antun Šundalić
RURALNI PROSTOR I PRIKAZ STANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ
I ZEMLJAMA EUROPSKE UNIJE 124

Antun Šundalić
O NEDOSTATNIM POTENCIJALIMA RAZVOJA SLAVONIJE I BARANJE 136

Tihana Sudarić, Krunoslav Zmaić, David Kranjac
EKONOMSKI PREDUVJETI ŽIVOTA U SLAVONIJI I BARANJI 152

Đurđica Žutinić, Magdalena Zrakić
REVITALIZACIJA RURALNIH PODRUČJA IZ PERSPEKTIVE
LOKALNIH AKCIJSKIH GRUPA 165

Jelena Kristić, Jadranka Deže, Mario Bjelobradić
MLADI POLJOPRIVREDNICI – MLADI PODUZETNICI 184

Iva Buljubašić
GERILA-MARKETING KAO SREDSTVO KOMUNIKACIJE U KULTURI 199

Dražen Koški
GLOBALIZACIJA, PROMOCIJA IZVOZA I SUPSTITUCIJA UVOZA..... 209

Ivana Bestvina Bukvić
EFIKASNOST NACIONALNIH PROGRAMA SUFINANCIRANJA
U POTICANJU INVESTICIJA IT-SEKTORA..... 224

III. Globalizacija i noviji migracijski fenomeni 245

Željko Pavić, Dražen Dominković
INTERNETSKE DRUŠTVENE MREŽE I MIGRACIJE: SNAGA SLABIH VEZA?..... 247

Juraj Jurlina
FACEBOOK KAO PLATFORMA ZA TRAŽENJE POSLA 265

Ljiljana Pintarić
GLOBALIZACIJSKI „ODLJEV MOZGOVA“:
MIGRACIJE LIJEČNIKA IZ HRVATSKE 279

Anita Dremel
ROD U ISTRAŽIVANJIMA TRANSNACIONALNIH MIGRACIJA 292

Anita Dremel, Renato Matić
REGIONALNI RAZVOJ I RODNA (NE)JEDNAKOST..... 310

Predgovor

Kada se želi najkraće odrediti globalizaciju, otvorenost je pojam koji se najčešće upotrebljava. Iz njega se suvremeni svijet može prepoznati u svojoj povezanosti i međuovisnosti koje se događaju na virtualnoj i stvarnoj razini. Prva nas razina vodi u svijet interneta i društvenih mreža, druga nas razina spušta u društvo, među ljude i konkretne strukture, procese i odnose. Od McLuhanove teze da je svijet postao globalno selo iz sedamdesetih godina prošloga stoljeća do danas povezanost svijeta i njegova međuovisnost doživjele su vidnu promjenu. Po jednima ta se promjena prepoznaje kao napredak u demokratizaciji svijeta kada je riječ o dostupnosti tehnologije, investicija i kulturnih stečevina. Po drugima napredak je upitan kada se zna da svijetom i dalje vladaju krupni kapital i njime vođeni interesi.

Neovisno o razlici u stavovima o globalizaciji, jedno je neupitno – globalizacija je potencirala mobilnost, kako virtualnu, tako i fizičku. U odnosu na predglobalizacijsko vrijeme (prije sedamdesetih godina prošloga stoljeća), premještanje ljudi, robe i informacija postalo je znatno brže i višestruko veće. Ta je mobilnost prouzročila promjene globalne kulture, a one su se očitovale u uspostavljanju svjetskog tržišta izvan kojega se više ništa nije ni događalo.

Kriteriji svjetskog tržišta (WTO-a) nisu imali iste učinke u svim zemljama. Bogate i razvijene postajale su još bogatije i razvijenije jer su posjedovale moć znanja, čime su nerazvijene zemlje ostajale i dalje u podređenom položaju. Globalna nejednakost tako se produbljuje i izaziva nezadovoljstvo svih onih koji žele promjene koje bi donijele boljitak za sve.

Kako postići željene promjene za boljim životom u uvjetima porasta moći kapitala nad radom, pitanje je na koje se odgovor traži među ostalim i u kretanju stanovništva prema područjima visoke zaposlenosti, dobrog životnog standarda i sigurnosti. Migracije također potiču i integracijski procesi koji otvaraju granice među članicama (primjer članica Europske unije). Ratne prilike, nadalje, druga su vrsta motiva koji potiče stanovništvo nesigurnih područja na kretanje prema sjevernoj hemisferi. Time se otvara nova vrsta globalnih problema u vezi s prekobrojnim migranatima u pojedinim zemljama, kulturnim razlikama koje nastaju među doseljenicima i domicilnim stanovništvom, što često za posljedicu ima zatvaranje granica i kontrolu useljavanja.

Hrvatska trenutačno pripada zemljama iz kojih se emigrira. Članstvom u Europskoj uniji hrvatski su građani dobili mogućnost slobodnog kretanja unutar zemalja članica. Ta blagodat otvorenih granica donosi višestruke negativne posljedice za hrvatsko društvo.

Prva je od njih depopulacija pojedinih regija u državi (posebice Slavonija, Baranja i Lika). Druga je posljedica, vezana za depopulaciju, nedostatak radne snage u pojedinim djelatnostima. Treća je posljedica, vezana za prvu i drugu, slabljenje gospodarstva i ovisnost o uvozu.

Sve su se ove posljedice multiplicirale u pretežito ruralnim prostorima. Tako su Slavonija i Baranja, koje obiluju prirodnim resursima važnima za poljoprivredu, ostale bez znatnog dijela radno sposobnog stanovništva, posebice mladog i obrazovanog. Poljoprivreda je postala nekonkurentna na europskom tržištu, a time i neperspektivna. Ostale, nekada prisutne, djelatnosti (prehrambena, drvoprerađivačka i tekstilna industrija) uglavnom su nestale. Od regije u koju se nekada doseljavalo, Slavonija i Baranja postala je regija iz koje se iseljava.

Potaknut spomenutim teškoćama i s namjerom analiziranja stanja i traženja rješenja, organiziran je i šesti po redu znanstveni skup „Globalizacija i regionalni identitet", čiji je ovogodišnji okvir dan u tematskom naslovu „Sudbina otvorenih granica". Na skupu održanom 14. i 15. rujna 2018. godine svoje su radove izložili sociolozi, ekonomisti, agroekonomisti, demografi i filozofi.

U Osijeku, rujna 2018.

Urednici

I.
Društveni kontekst novih migracijskih tokova

Ivan Cifrić[1]

PROTUSLOVLJA OTVORENIH GRANICA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

U radu se rapravlja o nekim protuslovljima granica, implicirajući dinamičnost pojma granice. To znači da se granica mijenja bez obzira o kakvoj se vrsti granice radilo (fizičkoj, socijalnoj, materijalnoj ili duhovnoj itd.). Zato se postavlja pitanje što su otvorene granice? Postoje li uopće otvorene granice? Sudbina takvih granica znači naše nepoznavanje, pa i nepriznavanje, (otvorenih) granica i ovisnost o različitim budućim događajima. Koliko god pojam granice djeluje kao samorazumljiv pojam, autor propitkuje kakvo značenje ona ima, posebice za život s njezinih obiju strana. Autor govori o tome što granice znače za socijalni život i pita se što su i postoje li otvorene granice.

Polazi se od dviju konstatacija: da granice (ograničenja) još uvijek postoje i da se one sustavno, posebno na nekim područjima, proširuju (širenje i rast granica). U tom smislu nastaje protuslovlje: težnja prema otvaranju i otvorenosti granica, a istodobno jačanje granica, njihovo ponovno postavljanje i učvršćivanje. Osim u fizičkom (teritorijalnom) smislu o granicama se može govoriti u socijalnom, znanstvenom, zdravstvenom i duhovnom smislu. Druga je konstatacija da se s globalizacijom (kretanjem ljudi, informacija, tehnologija i kapitala) globalni svijet sve više povezuje u jednu cjelinu, a istodobno se ograničavaju takva (ili neka od njih) kretanja, pa ostaje svijet parcijaliziran. Tako suvremeno čovječanstvo pulsira između granice i slobode. Između njih postoji moć, prije svega politička, koja sublimira tu dinamiku. Svaka je granica zapravo granica (ograničenje) nekog oblika i stupnja slobode. Što je više granica, to je manje individualne i kolektivne slobode. Ako čovječanstvo, poglavito najrazvijenije države, teži širenju demokracije i slobode, zašto istodobno teži njihovu ograničavanju jačanjem (i postavljanjem novih) granica i kriterija življenja unutar i izvan tih granica?

Ključne riječi: granica, granica rasta, ograničenja, integracija, rast, socijalno raslojavanje, sloboda

[1] Akademik Ivan Cifrić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, e-pošta: etnologija@hazu.hr

1. TERITORIJALNE I SOCIJALNE GRANICE

U članku se raspravlja o pojmu granice u nekim socijalnim područjima i u tom ga se kontekstu dovodi u vezu s pitanjem otvorenosti granice. Pojam granica, ponekad nazvana „zid" (Cifrić, 2015: 117-118), asocira nas na razdvajanje (ograničavanje nekoga fizičkoga teritorija) iako to nije uvijek tako jer se termin granica i njezino značenje susreće i na nekim drugim područjima osjetilnoga i društvenoga života. Posljednjih desetljeća uglavnom se govori o granicama povezanim s teritorijalnim migracijama, a znatno manje o, ponajprije, socijalnim granicama koje nastaju unutar društava. Čitav diskurs prati globalne političke interese i postaje njihov talac. Smanjivanje (ukidanje) ili učvršćivanje granica (ograničenja) popraćeno je globalnom i nacionalnom pravnom (regulativom). To znači da granice nisu uvijek samo fizički vidljive nego se mogu saznati i na druge načine. Primjerice osjetom slatkoga, slanoga, ljutoga ili kiseloga, a odnosi se i na toplinu i hladnoću. Svatko od nas osjeća određenu granicu u tim osjetima. Međutim ljudi su različiti i skloni većem stupnju (granici) nekog osjeta, pa je u tom (subjektivnom) smislu osjećaj granice relativan. Granice se određuju najčešće na temelju nekih izvedenih vrijednosti, obično po logici Gaussove krivulje. Pojedinac koji daleko prelazi prosječnu vrijednost (veće standardno odstupanje) pripada maloj skupini i označava se kao „neumjeren" ili „nebaždaren" (u jelu ili piću). Za njega su granice daleko veće nego kod drugih pojedinaca iz iste skupine. Slično je i s uzimanjem nekih lijekova. Nekome je dovoljno pola tablete za smanjenje glavobolje, a nekome je potrebna jedna ili više tableta.

O otvorenim granicama može se govoriti i u socijalnom smislu. Dok u prethodnim slučajevima granice određuje samo ljudsko tijelo, u socijalnom smislu njih određuje društvo, odnosi unutar društva. Najčešći su kriterij vrijednosti utemeljene na sustavu društvenih vrednota (vrijednosti) i običajnosti. Primjerice pojam „bogat" i „siromašan". Relativnost tih granica određuje se temeljem relacijskih odnosa u nekoj zajednici. U svakom se selu zna tko je bogat, a tko siromašan u odnosu na većinu ostalih stanovnika. U tom smislu uzimaju se u obzir različiti pokazatelji kao što je veličina posjeda ili blaga. Da bi pojedine obitelji sačuvale bogatstvo, nastojale su se ne dijeliti na više dijelova, već na jednoga sina ili kćer kao nasljednike (i bogate i poželjne ženike/udavače). To je utjecalo na pojavu „bijele kuge", odnosno smanjenje stanovništva. Tu je dakle visina granice (bogatstva) kao distanca u odnosu na ostale predstavljala mjerilo vrijednosti pojedinca ili obitelji koje je odskakalo od drugih obitelji. Reprodukcijom bogatih obitelji stvarao se generacijski sindrom „bogate" („ugledne") obitelji iako se ugled nije stjecao samo bogatstvom nego i ponašanjem, poštenjem, skromnošću, poštivanjem (vjerske) tradicije prije svega. Slično se može reći i za siromaštvo, koje se ponajprije odnosilo na posjed i način života (odijevanje, prehrana i sl.). U dva susjedna sela obitelj s jednakim bogatstvom kao u susjednom selu ne mora biti označena kao bogata iako ima bogatijih od nje. To znači da relativnost granice pojma „bogat" proizlazi iz percepcije stanja u lokalnoj sredini.

Stanje lokalne sredine kriterij je vrednovanja bogatstva ili siromaštva, a to znači da je kvalitativni kriterij vrlo važan u takvoj procjeni. Danas dominiraju uglavnom statistički kriteriji. Na osnovi takve procjene u tradicionalnom se selu moglo govoriti o tri ključna sloja: bogati, siromašni i najveći broj „srednjaka". Kasnije, u doba realsocijalizma, bogati su nazvani ideološkim terminom „kulaci" i bili su osobito na meti poreznih vlasti.

U suvremenom društvu sve više važe kvantitativni kriteriji, pa se statistički može govoriti o više različitih društvenih slojeva iako je društvo znatno složenije od tradicionalnog seljačkog društva. Gotovo se i ne govori o društvenim slojevima, već o kategorijama stanovništva. Unatoč statistikama ne postoji utvrđena kvantitativna granica između pojedinih slojeva, pa se, nažalost, ne zna koliki je sloj bogatih u odnosu na druge manje bogate slojeve iako se to danas može lako izračunati. No za to je potrebno reći da u društvu postoje velike slojne, a neki bi rekli i klasne, razlike. Jedino se barata podatkom da je petina stanovništva siromašna ili na granici siromaštva. Kriterije siromaštva određuju velike (financijske) korporacije. Za siromašne bogatstvo je gotovo nepojmljivo i predstavlja gotovo zatvorenu granicu (osim kriminalcima i onima onkraj zakona) za napredovanje na socijalnoj ljestvici.

Bogatstvo ne označava samo posjedovanje nego i mogućnosti simboličke participacije u ponašanju viših slojeva (odijevanju, izlasku na određena mjesta zabave, provođenju godišnjeg odmora i sl.). Zato je bogatstvo limitirano u socijalnim procesima strukturiranja društva, a siromaštvo nije. Siromašni, a osobito beskućnici, postaju gotovo isključeni iz društva, postaju kategorija nevidljivih, a bogati su poželjni u društvu. Takve granice nisu izmišljene u našem društvu, nego su najčešće uvezene raznim kanalima. Za bogate je socijalna granica otvorena i mogu postati još bogatiji, poglavito ako su u svezi s domaćom „visokom" politikom ili moćnim pojedincima u strukruri vlasti i institucijama. Granica je siromaštva glad i bijeda. Bogatstvo i bogatiti se, i to na brzinu, postala je poželjna vrijednost u našemu društvu. U tradicionalnom selu takvo bogaćenje izazivalo je sumnju u njegovo podrijetlo, a danas je to sadržaj poželjnosti. I sâm obogaćeni osjećao se zbog toga nelagodno pred sumještanima.

Otvorena je granica, ali prema dolje, na putu u siromaštvo, za još jednu društvenu kategoriju. To su oni koji dospijevaju u financijske blokade ili ovrhe. Ponajprije zbog toga što društvo nije pravno uređeno i ne postoji mehanizam koji bi osigurao čovjeku da radi i živi od svoga rada i bude zaštićen od strane društvenih institucija. U našem društvu granica je otvorena za bogaćenja i propadanje i nije relativno stabilna da uredi život i uvjete življenja raznim slojevima društva. Granica življenja mjeri se stvarima i novcem, a ne ljudskom vrijednošću.

Ta nestabilnost socijalnih granica utječe i na nestabilnost samoga društva, pa nam se čini, prema javnim medijima, da je društvo još uvijek u tranziciji za koju je vladala parola

„Ukradi, samo pazi da te ne uhvate". Zato su neki na brzinu uspjeli dohvatiti današnji vrh bogatstva na socijalnoj ljestvici. U razvijenim zemljama sa stabilnim vrijednosnim sustavom nekoliko generacija u obitelji svojim radom uspijeva dospjeti na jedan viši stupanj socijalne ljestvice. Njima je najvjerojatnije glavni cilj bio da obitelj dobro živi od svoga rada, a ne da se socijalno uspinje. Otvaranjem nekog posla nije cilj za par godina kupiti skupi auto ili jahtu kao što je kod nas. To bogaćenje „na brzinu" često je popraćeno kriminalnim radnjama: od varanja komintenata i države do uskraćivanja zaposlenicima dijela plaće.

2. DINAMIČNOST (POMIČNOST) GRANICA

Ljudi su oduvijek živjeli na nekim područjima koja nisu bila precizno teritorijalno omeđena kao danas, nego su granice predstavljale prirodne granice: rijeke, planine ili doline. Stanovništvo je po tradiciji života znalo dokle seže njihov teritorij i u tim su granicama živjeli u blizini susjednoga sela, plemena ili naroda. Prostor između upotrebljavao se kao prostor za komunikaciju, pa su postojali međusobni utjecaji kultura. Stanovništvo u tim područjima naučilo je i jezik susjedne kulture. Granice su u tom smislu predstavljale multikulturnu mogućnost pograničnog područja. To se katkada odnosi danas i na razdvajanje seoskih prostora. (Tako je jedno slavonsko selo podijelilo svoj zajednički pašnjak između obitelji i pretvorilo ga u oranice, a blago su pokušali napasati na pašnjaku susjednoga sela, što je izazvalo međuseoski sukob i, pomalo, netrpeljivost koja je dugo godina trajala.). Istina, povremeno je dolazilo do lokalnih ili širih sukoba, poglavito kada su feudalci prikupljali poreze na teritoriju koji nije njihov ili ako je susjedna vlast posezala za susjednim teritorijem. Razlog je bio ubiranje poreza, regrutiranje u vojsku, želja za povećanjem moći ili prirodna bogatstva. To je značilo rat između dviju susjednih vlasti koji se najgore odrazio na sirotinju, baš kao i danas u svijetu. Tek učvršćivanjem vlasti vladara dolazi do preciznijih razgraničenja pa i pomaka granica. Tako su stvorene velike državne tvorevine (primjerice Rimsko Carstvo, Otomansko Carstvo, KuK monarhija, kao i Kraljevina SHS). Granice se nisu pomicale samo ratom (silom) nego i mirovnim dogovorima kakvim se obično završavaju ratovi i utvrđuju granice novih država. Ruralno stanovništvo za njih bi tek naknadno saznalo, obično kada je nova vlast uvodila svoje zakone, ponajprije poreze ili nove popise stanovništva. Granice su dakle tijekom povijesti bile pomične, ali su bile granice između teritorija, odnosno stanovništva kako ih je ono shvaćalo. Stari su stanovnici tijekom života živjeli u nekoliko država pa su mlađim generacijama prenosili iskustva života i komparirali kako je bilo živjeti u pojedinoj državi. Sjećam se da je djed govorio da je najbolje bilo u Austro-Ugarskoj kada se znalo koliki je godišnji porez. Ujesen si prodao junicu i platio ga, a danas sukcesivno dolaze neki novi „nameti" – porezi

i prirezi – i nikada ne znaš koliko si dužan državi ili paradržavnim institucijama, brojila se i ne očitavaju, ali računi dolaze prema procjeni. Za vrijeme Turaka, piše Mažuranić o porezu: „A od ognja po debela ovna." Dakle plaćalo se po ognjištu (kućanstvu). U nekim selima nisu se gradili dimnjaci na krovovima kako se izdaleka ne bi vidjelo živi li tamo netko. Dim iz ognjišta jednostavno je izlazio kroz tavan i krov kuće. Vjerojatno ni članovi vlade ni danas ne znaju nabrojati koji sve nameti stanovništvu postoje. Ljudi su osuđeni da ga plate milom ili silom. Državni porez u prošlosti je bio najveći problem od kojega je i sirotinja strahovala. Državi se nije smjelo biti dužan. „Bogu Božje, a caru carevo!" Za neplaćeni porez moglo se u zatvor, muntati (prodati na bubanj) kuću ili neku parcelu ili kuću. Muntanje je i danas daleko prisutnije nego prije, a naziva se ovrha ili pak deložacija iz kuće (imanja). Nikada u našoj povijesti nije bilo toliko ovrha i deložacija kao danas. I mnogi branitelji pitaju se je li to bio smisao borbe za slobodnu i demokratsku državu. Ovrhe i deložacije kao da nemaju granica, a nema ni onoga u vlasti tko bi ih ograničio. Problem nije ovrha, nego uvjeti koji do nje dovode. Država, ali i paradržavne institucije, ustavno (ne)ovlašteno imaju svoje granice u kojima provode svoju volju kao lovci na divljač u šumi. Ovrhama i deložacijama mogu se postaviti granice ako postoji politička volja (vlasti). To znači da je granica pomična, kao i u nekim drugim slučajevima.

3. GLOBALIZACIJA I OTVORENE GRANICE

3.1. Globalne i nacionalne granice

Globalizacija je fenomen uglavnom suvremenoga doba iako se o njoj može govoriti i u davnim vremenima (primjerice širenje svjetskih religija, izuma kao što je barut itd.). Širila se od istoka prema zapadu, a danas je obrnuto. Ona je „neizbježan", „ambivalentan", „neproračunljiv", ali „usmjerljiv" proces (Küng, 1997) koji izražava „kompresiju svijeta" i svijest o svijetu kao cjelini (Robertson, 1992), svjetsko društvo bez svjetske vlade (Beck, 1998: 32) i koji se odražava na nacionalne države (Goetze, 1997: 207). O njemu se može govoriti kao o razvoju globalnog društva i vlada, a ne kao o globalnom trendu nacionalnog razvoja (Etzioni, 2004: 12). Danas je vidljivo da globalizacija ne povezuje slobodne i suverene države i narode, nego stremi jednoumnom svijetu pod jednom ideologijom: upravljanje svijetom iz jednog ili više centara moći, bogaćenje nekolicine država ili pojedinaca u državama i obećanja da su sva postignuća pojedincima i obiteljima jednako dostupna. Pokazalo se i to da ona vodi ne samo pojedince nego i države u „dužničko ropstvo" i jačanje „strvinarskih fondova" (engl. *hedge fonds*, *vulture fonds*). Danas je globalizacija vladavina najmoćnijih država i međunarodnih korporacija nad siromašnima. Ona će tijekom 21. stoljeća biti obilježena s četiri megatrenda: širenje tržišta i internacio-

naliziranje proizvodnje, brzo širenje novih komunikacijskih i informacijskih tehnologija, tercijariziranje gospodarskih struktura i intenziviranje znanja u zapošljavanju, pri čemu ljudski kapital dobiva na važnosti (Welsch, 2000), posebice oni koji mogu pridonijeti stvaranju većega profita.

Globalizacija s jedne, a „lokalizacija" kao otpor globalizaciji s druge strane, tvore pojam „glokalizacija". U globalizaciji jedni vide samo pozitivnu stranu povezivanja svijeta, a drugi negativnu stranu razaranja lokalnih (nacionalnih) kultura i društava. Globalizacija bi dakle značila povezivanje svijeta u cjelinu bez čvrstih granica – svijet bez granica. Naravno, takav svijet danas ne postoji, a vjerojatno neće ni u bližoj budućnosti jer bi takav svijet značio demokratizirani, otvoreni svijet ili pak totalni društveni svjetski poredak. Treba reći da je čovječantsvo podijeljeno na nacionalne države u okvirima kojih živi stanovništvo. Ljudi žive na tri razine: lokalnoj, nacionalnoj i globalnoj, a ponekad samo na jednoj ili na dvije razine. Život u svijetu otvorenih granica pretpostavlja priznavanje svih dosadašnjih država i kultura ravnopravnim i jednako vrijednima. Osobito se to odnosi na stupanj razvijenosti i način njegova utvrđivanja. Tu leži sljedeće globalno protuslovlje: tendencija stvaranja jednoga svijeta bez granica (s ideologijom globalizma i motom slobodnoga svijeta i otvorenih granica), ali istodobno učvršćivanje granica nacionalnih suverenih država. Globalno i nacionalno međusobno su suprotstavljeni. S globalizacijom u nekim aspektima ne nestaju nacionalne granice i države. To znači da se ništa ne mijenja u shvaćanju (državnih) granica u svijetu, kao ni njihovo značenje. Globalizira se ono što je poželjno svjetskim moćnicima u ekonomiji i politici. Štoviše, neke države nastoje učvrstiti svoje nacionalne granice i onemogućiti fluktuaciju ljudi. To je vidljivo u intenciji gradnje zida između SAD-a i Meksika, postavljanjem žičanih ograda u Europi pred izbjeglicama iz Afrike i Azije, zidom između Palestinaca i Izraelaca i, konačno, schengenska granica u Europi koja bi imala fizički štititi Europu od imigranata. Schengenska granica nije zamišljena kao nepropusna. Ona bi bila kontrolirano propusna, tj. u Europu bi kontrolirano pristup imala ona radna snaga i roba koja njoj treba. Potražnja za određenim kvalifikacijama u europskim državama ograničeno otvara za njih granicu. Ona postaje uvjetno otvorena i strogo kontrolirana.

3.2. Granice bogatstva

U medijima, nepolitičkim forumima i raznim izvještajima svjetskih organizacija govori se o granicama siromaštva, pa se utvrđuju statistički kriteriji toga siromaštva i kritizira politika koja do njega dovodi, ali se gotovo ništa ne čini da se ono iskorijeni u svijetu. Naravno da neće svi ljudi (obitelji) u svijetu živjeti na istoj razini standarda, ali je u određivanju granica siromaštva potrebno reći koja je to granica za obitelj ili pojedinca da bi mogli dostojno živjeti. Ispod te granice danas su glad i umiranje milijuna stanovnika u svijetu.

Istodobno se ne govori o tome kolika je ili bi trebala biti granica (nacionalnog ili svjetskog) bogatstva. Siromaštvo je statistički i fizički limitirano, a bogatstvo nije ograničeno. Nedopustivo je ne pomoći siromašnim zemljama, obiteljima i pojedincima, ali je dopustivo neograničeno bogaćenje. Načelno ne treba imati ništa protiv bogaćenja, nego načina i okolnosti u kojima se to zbiva. Jedna je od težih socijalnih situacija kada pravo zamijeni ideju pravednost, pa se kaže da je sve to bilo po zakonu. Bogatstvo nema (moralnih ni fizičkih) granica, a siromaštvo ima. Zato je nemoralno, pa i zakonski nedopustivo, bogaćenje u kojemu siromaštvo nije tek „kolateralna" posljedica, nego planirana posljedica bogaćenja. Ideal grčkoga *polisa* bio je da u njemu ima malo bogatih i malo siromašnih, a najviše srednje bogatih. U takvoj situaciji siromašni ne bi bježali u neka druga mjesta ili države, kao što je slučaj danas sa stanovnicima siromašnih afričkih i azijskih zemalja, a što je vidljivo i u migracijskim tokovima u Europi. To se odnosi i na Hrvatsku u kojoj se nekada bogate poljoprivredne regije (primjerice Slavonija) demografski prazne i ostaju pusta ispražnjena sela. Sela su ostala bez seljaka, ali i bez stanovnika. Na odlazak na „Zapad" tjera ih neimaština, nesigurnost i nedostatak perspektive, a odlazak im omogućavaju nove granice EU-a unutar kojih je danas Hrvatska. Za stanovnike Hrvatske kao i drugih zemalja otvorene su granice sve dok postoji povoljno tržište rada u zemljama imigracije u Europi. Sudbina otvorenih državnih granica nije u načelu da su one *per se* otvorene, nego u načelu da je njihova kondicionalna otvorenost uvjetovana mogućnostima zapošljavanja i politikama poželjne radne snage. Stvaranjem Europe bez granica u kojoj će se odvijati slobodno kretanje ljudi ima za posljedicu zatvaranje granice prema današnjem neeuropskom stanovništvu. Pokušaji davanja materijalne pomoći gospodarstvima i obiteljima nisu uspješne i neće biti sve dok se ne stabilizira sustav vrijednosti koji će zagovarati minimum „bogatstva" za „normalan" život i stjecanje tog minimuma vlastitim radom i radnim mjestom. To pretpostavlja promjenu raznih politika koje se definiraju u nacionalnim granicama.

Apsurd je u tome što se rješenja za iseljavanje svode i traže često u politici obrazovanja pa se propagiraju informativne radionice u kojima se može steći kompetencija, primjerice za ugostiteljske struke radi lakšeg budućeg zapošljavanja. Tako čovjek postaje kotačić u ekonomiji profita i bogaćenja malobrojnih pojedinaca ili tvrtki. Isto se tako gotovo fetišizira dualno obrazovanje koje bi obuhvaćalo praktičku i teorijsku nastavu. Reformatori zaboravljaju da smo gotovo identičan sustav imali u doba „mraka", a imaju ga i danas neke zapadne zemlje. Pola vremena učenici su provodili u školi, a pola kod majstora u radnom procesu, što se tijekom vremena još u doba „mraka", a pogotovo kasnije, promijenilo. Rad je istjeran iz škole pa se ponovno otkriva „topla voda" o njegovoj ulozi u formiranju stručnjaka. Teorija je bez prakse prazna, a praksa bez teorije nesuvisla.

Vidljivo je da u svijetu ne postoji granica bogaćenja jer su za bogaćenje otvorene granice. O tome svjedoči i činjenica da nekoliko postotaka svjetske populacije raspolaže

s preko 80% svjetskoga bogatstva. Slično je i na nacionalnim razinama, naročito u zemljama u tranziciji. Problem nije što postoje i nastaju novi bogataši, nego način na koji to čine i vremensko razdoblje u kojemu to postižu. Teško da pojedinac svojim radom (bez obzira koje vrste – fizičkim ili intelektualnim) može steći toliko bogatstvo ako ne postoje formalna (zakonska) ili prešutna (ekonomska i politička) suglasnost vlasti i otuđenoga sustava (sistema), koji je inicirala sama vlast otuđena od naroda i koji zakonodavnom praksom služi samoreprodukciji te postaje sâm sebi svrha. U donošenju strategija i planova više se u nas govori o budućim uspjesima i očekivanjima dobroga sistema, a manje o ljudima i njihovoj budućnosti. Sistem uistinu „jede" ljude.

4. SUSJEDSTVO KAO GRANICA

Susjedstvo („komšiluk") je jedna od najvažnijih institucija u socijalnim odnosima u tradicionalnom selu. Ona se bitno razlikuje od one u gradu. Susjedstvo su tvorile najbliže kuće u selu. U ušorenim selima to su kuće s obiju strana i poneke preko sokaka (šora). Stanovnici su najčešće među njima komunicirali u svakodnevnom životu. Poznata je izreka da se znalo što se kuha u susjedovu loncu.

Susjedstvo je bila otvorena granica u različitim oblicima komunciranja. Zato se može reći da je susjedstvo bila otvorena granica na koju su pristajali i koju su podržavali sudionici susjedstva. Otvorena granica značila je da se nije moralo iz ulice ili kroz vrt dolaziti susjedu nego su postojala vrata u dvorišru koja su dijelila susjede i kroz koje su prolazili ne samo da bi došli prvom susjedu nego i nekim drugim kućama u istom nizu. Ponekad se moglo tako proći gotovo cijelu ulicu. To se vidjelo naročito u ušorenim selima. Susjedu se pružalo i od njega primalo one najvažnije u potrebi. Često se posuđivalo i pozajmljivalo od susjeda i nisu postojale odbijenice. Nije moglo biti bolesna susjeda, a da ga se nije gotovo dnevno obilazilo. Tako se razvijala i solidarnost među susjedima i međusobno poznavanje navika i života. Svaka kuća bila je otvoreni dio proširenoga susjedstva.

Dolaskom modernih infrastrukturnih objekata, poglavito asfaltnih cesta, stvorio se tehnički paravan između susjeda preko puta. Postupno su prestale česte komunikacije sa susjedima preko puta i orijentirale se samo na lijeve i desne susjede. U selu se danas dvorišta zaključavaju kako bi se u miru gladalo TV-program, a ne razgovaralo sa susjedima o zajedničkim temama. Nestajanjem tradicionalnog seljačkog društva, teme su sve rjeđe i manje zanimljive. Nekada se znalo sve što se događa u selu, a državna i „visoka" politika bili su daleko od interesa seoske svakodnevice.

U gradu je stanje drugačije. Grad je interesno naselje bez jedinstvene strukture vrijednosti i poimanja susjedstva kao zajednice. Grad nije homogena zajednica kao selo (koje

je danas također sve manje homogena zajednica). Grad je heterogena socijalno-profesionalna struktura: od zanatlija i obrtnika do radnika i različitih intelektualnih znimanja. Svaka od njih ima svoje interese. Iako samo tanki zidovi dijele obitelji, komunkacije su često izostavljene. Susjede se povremeno susreće na hodniku i prolazi tek uz pozdrav. U posjet se dolazi najavljen ili zvonom na vratima. O dolasku u stan odlučuje stanar preko „špijunke", pa otvara vrata samo onima koje želi vidjeti. Poneke i ne pušta u stan. O susjedima se gotovo ništa ne zna niti postoji neko veće zanimanje za njihov život, pa kad netko od susjeda i umre, susjedi se začude pročitavši osmrtnicu na ulaznim vratima zgrade. Među njima vlada mehanička i interesna solidarnost – popravak zajedničkih vodovodnih ili kanalizacijskih cijevi, zimi odgrtanja snijega i sl. Budući da se radi o stanovnicima pridošlima iz različitih krajeva zemlje, rijetko vladaju zajedničke vrijednosti. Interes im je dobro živjeti u svom toplom stanu bez obzira na susjede. Komunikacije se orijentiraju na pojedine interese: oni koji odlaze u crkvu, vode djecu u vrtić ili školu, idu na umirovljenička druženja itd. Susreti su slučajni: u tramvaju, na autobusnoj /tramvajskoj stanici, na tržnici, kafiću itd. Više se poznaju i druže „zemljaci" iz istoga kraja koji su se doselili u grad nego susjedi. Iako je time smanjen učinak na susjedske odnose, to je ponekad dobro jer na neki način reproducira neke dimenzije sociokulturnoga identiteta (Cifrić, 2013).

Zato se može reći da je susjedstvo u gradu kontrolirana otvorena granica komunikacije, a susjedstvo u selu (još uvijek) otvorena granica. Sve dok seže susjedstvo, granica je otvorena. To se može demostrirati u brdskim naseljima, gdje su pravilne granice rijetkost, a prirodni okoliš omogućava svakome (pa i životinjama) slobodan pristup susjednom i zajedničkom prostoru. Moderno društvo nastoji formalizirati susjedske granice i ograničiti prolaznost nekim prostorom. Granične crte u modernom društvu znatno su preciznije i omogućavaju širenje otuđenja. Granica sa susjedstvom kontrolira se možda i više nego državna granica, poglavito danas kada su učestale pljačke i nasilja u stanovima. Kada je riječ o susjedstvu, više se misli na socijalne granice nego na tehničke. U seljačkom društvu, u selu, znalo se ili pretpostavljalo tko može doći u dvorište, a danas se o tome i u selu veoma malo znade.

Otuđenje od susjeda samo je jedan od aspekata otuđenja u modernom društvu. Postoje mnogi drugi simbolični akti koji govore o ne/slobodnim granicama. To su kontrole prometnica, ulazi u važne institucije, šetači na ulicama itd. U tom se kontekstu pitanje otvorenih granica lako može povezati s pitanjem tehničke kontrole života javnoga prostora i aspektima socijalnoga otuđenja. Unatoč tehničkom nadzoru javnih prostora kao obliku kontrole takav nadzor ima i pozitivne elemente jer može pridonijeti rasvjetljavanju nekih kriminalnih radnji.

Prema „drugima" i novopridošlima, možda naizgled drukčijima, postojala je uvijek doza podozrivosti i interesa: tko su, odakle dolaze, jesu li slični nama itd. Želja za poznavanjem novopridošloga u nekom lokalu otkriva također interes za one druge. Zanimljivo

je da danas kada se govori o odnosu prema drugima, nažalost, ne postoje ozbiljna, gotovo nikakva istraživanja socijalne distance koja bi mogla pružiti informacije o odnosima među socijalnim, etničkim ili religijskim skupinama. To je jedan od sociooloških izazova u suvremenom hrvatskom društvu. Ona bi pokazala gdje su granice prihvaćanja ili odbijanja suživota na različitim razinama (od lokalne, regionalne do nacionalne) i različitim socijalnim skupinama. Jesu li te granice otvorene ili zatvorene, odnosno radi li se o „otvorenom" ili „zatvorenom" društvu? U politici država u EU-u dva su oprečna stajališta: ono o kontroliranim granicama kretanja ljudi i ono o potpuno zatvorenim granicama za neke socijalne skupine.

5. EKOLOŠKE GRANICE

Jedna je od svakako zanimljivih te globalno i lokalno aktualnih tema pitanje ekološke zaštite, odnosno ekoloških granica. O ekološkim problemima raspravlja se u kontekstu zaštite prirode i čovjekova okoliša, ali i u kontekstu razvoja, naročito od Rio de Janeira. Riječ je konkretno o zagađivanju tla, vode i zraka. Pritom je postalo jasno da su ekološke granice limitirajući čimbenik ne samo današnjeg razvoja nego i budućnosti cijele Zemlje. Nažalost, svijest o tome nije dovoljno prisutna u praksi razvojnih politika u svijetu pa i kod nas. Najčešća je tema, u interesu građana, zagađivanje okoliša u smislu raubovanja prostora (nova gradnja), stvaranju deponija mješovitog otpada i navika građana na selektivno odlaganje otpada. U mnogim aspektima već smo danas dostigli granice koje onemogućavaju dobar život u mnogim lokalnim sredinama.

Osim granica kako ih najčešće percipiramo, (kao migracijsko i izbjegličko pitanje) u smislu čvrstih (kontroliranih) ograda, postoje i ekološke granice. Zaokupljeni malim i kratkoročnim ekonomskim uspjesima u razvoju na njih zaboravljamo. Koliko god one možda i nisu danas toliko limitirajući čimbenik razvoja, zasigurno će sutra to postati. Zato se u razmišljanjima o granicama mora uzeti u obzir i postojanje ekoloških granica i pitanje njihove otvorenosti. Moderno društvo najprije je ograničilo uvjete života u prirodi biljkama i životinjama, a danas to čini i ljudima. Izgleda da su živi stvorovi izgubili svaku dugoročnu perspektivu na Zemlji pred strojevima i profitom koji uvjetuju sistemi. Politika svjetskoga i nacionalnoga razvoja reducira se ne politiku razvoja sistema, a ne razvoja društva (boljitka življenja). Jedine prave granice razvoja sistema i društva prirodne su granice. Mogućnosti prirode prava su i jedina granica čovjekovih mogućnosti opstanka. Moderno društvo toga još nije dovoljno svjesno.

Izgleda da nas malo zabrinjavaju neki budući problemi ekoloških granica. Mediji i politike usmjereni su na promicanje kvantitativnog porasta proizvoda i usluga danas i

možda neposredno sutra. Zato se stalno govori, pa medijski i politički propagira, kvantitativni razvoj pojedinih sektora u obliku izrada strategija razvoja. Hrvatsku je zahvatila ideologija razvoja često bez pokrića. Valja istaknuti da ne postoji dugoročna strategija zaštite cjelokupnog okoliša, uključujući i pitanje razvoja, osim načelnih stavova koji se brzo zaboravljaju. To znači da se u najmanju ruku nedovoljno vodi briga o budućim ekološkim posljedicama današnjih razvojnih aspiracija. To se može ilustrirati na primjeru turizma. Ne mislimo na problem nedovoljne povezanosti „zelene" i „plave" Hrvatske, o kojemu se stalno govori a malo čini, nego na problem kapacitiranosti aspiracija. Dnevno se medijski hvalimo povećanjem broja gostiju u turizmu, novim smještajnim kapacitetima (hotelima i apartmanima) i količinom zarade, što utječe na porast novih aspiracija, kao da turizam ne proizvodi i neke buduće negativne učinke. Ne mislimo na mogućnost katastrofalne sezone ili turističke godine pod utjecajem nedolaska tako brojne turističke klijentele, nego na pitanje izdrživosti i dostatnosti današnjih ekoloških kapaciteta. Već danas Dubrovnik mora izraditi novu shemu kretanja u gradu (kruzeri, vrata na Pilama itd.), a ubuduće će se (za 20–50 godina) ozbiljno postaviti pitanje ne kapaciteta noćenja (boravka), nego komunalnih infrastrukturnih kapaciteta: vodovoda, kanalizacije, deponija otpada i pitke vode općenito. Može li današnja infrastruktura izdržati sutrašnju strukturu ekonomskih aspiracija? Milijun novih turista dnevno proizvodi toliko fekalija i kemijskih sredstava izlivenih u rijeke i more. Moža li kanalizacija izdržati takav budući kvantitativni razvoj? Vjerojatno ne, pa se odgovorni (od lokalne zajednice do vlade) moraju zapitati gdje su ekološke granice takva razvoja. Što bi za uvjete života značilo dovesti još nekoliko milijuna turista da bi se povećao bruto društveni proizvod i napunio državni proračun? Prema današnjim razmišljanjima čini se da se ekološke granice shvaćaju isključivo kao otvorene granice, a one su zapravo prirodom i njezinim kapacitetom zatvorene, samo što se ne vidi kolika će biti njihova propusnost, tj. koliko će se moći kontrolirati takvu granicu da bude uvjetno otvorena i funkcionalna te koje će i kolike biti „kolateralne žrtve". Društvo i politika ponašaju se kao da će priroda sama to riješiti, umjesto da sami danas rješavamo svoje (razvojne) posljedice i anticipiramo buduća i nova rješenja. Pri tome su naročito pogođeni gradovi. Te nepoznate granice danas kucaju na naša vrata razvoja. Ekološka granica nije pitanje kvantitete, nego kvalitete života ljudi i okoliša.

6. GRANICA KAO GRANICA SLOBODE

Svijet je premrežen granicama i tako je sâm sebe planetarno ograničio na nacionalne zajednice. Koliko se god govorilo o slobodi demokratskih društava nasuprot onima drugima (neslobodnim), unutar tih slobodnih društava vidljive su granice (ograničenja) brojnih sloboda i socijalnih prava građana koji se odriču i nekih prava samo da sebi

osiguraju sigurnost u životu, a sistemu stabilnost. Tako se u demokratskim društvima slobodnom voljom građani odriču slobode u ime osobne sigurnosti i sigurnosti imovine. Osim što su na to sistemom prisiljeni, građani vjerojatno kalkuliraju da im je racionalnije odreći se dijela nekih sloboda nego izgubiti stečenu imovinu. Vrijednost i cijena imovine izgleda da je cijena i granica građanske slobode. Sigurnost je postala gotovo svakodnevna riječ i sve je njoj podređeno. O sigurnosti više govore političari, a ekonomisti govore o stabilnosti. Političarima je potrebna stabilnost društva, pa ne mogu bez ekonomije. Međutim stabilnost ekonomije nije ujedno i jamac stabilnosti cijeloga društva jer su i bogata i u tom smislu stabilna društva dnevno suočena s problemima različitih oblika nasilja. Od onih u obitelji, do onih na ulici, u školi itd. Za rješavanje nasilja u školama predlaže se kao glupo rješenje naoružavanje nastavnika. To može učiniti samo kaubojska vlada. Sigurnost je izvor profita u nekim industrijama. Primjerice vojnoj i obrambenoj industriji. Ona postaje vrednija od slobode po načelu: ako sam siguran, tada sam i slobodan. Za cijenu se sigurnosti ne pita. Kolike se milijarde dolara troše na sigurnost objekata, sastanaka političara, sportskih igara, teško je procijeniti. Pitanje je je li demokratsko društvo zapravo slobodno društvo ako je spremno odricati se slobode u ime tolerancije demokracije na postupke koji ugrožavaju slobode pojedinca ili društvenih skupina. Ukazivanja na kršenje ljudskih prava i netolerantnost u društvu ostaje glas vapijućega u pustinji.

Držimo da sloboda mora biti ključna vrijednost koja jamči i demokraciju jer bez slobodnog opredjeljenja nema ni slobode demokracije. Kao što bez demokracije nema slobode, tako, još više, bez slobode nema ni demokracije. Sloboda nema granica jer je sama otvorena granica demokracije. Granice određuju slobodu unutar sebe. Zato je moguće da postoje različiti stupnjevi pojedinih sloboda između kojih stoji granica. Veoma je važno pitanje može li i koliko demokracija povećati slobode u društvu? Koliko god mislili da se sloboda povećava, toliko se povećava i nesloboda u društvu. Upitno je povećava li suvremena demokracija čovjekovu slobodu u društvu. To pitanje nije jednostavno jer bi trebalo najprije odgovoriti na pitanje što je danas sloboda u modernom društvu, je li i koliko čovjek slobodan „od“ nekoga ili nečega ili je slobodan „za“ nešto. U tom smislu važno je pitanje može li i koliko demokracija povećati ljudske slobode.

7. POSTOJE LI OTVORENE GRANICE?

Ponekad čujemo na vijestima da je neka granica (opet) otvorena i da se može slobodno kretati. Time nije demantirano da granica i dalje postoji, već samo da se može (izvjesno vrijeme) prolaziti preko nje. Slobodna granica u ovom slučaju znači da se radi o kontroliranom prolazu preko (kroz) granice, sloboda prijelaza ograničena je njezinom kontrolom, pa otvorena granica znači zapravo slobodu kontrole granice i njezina pre-

laženja. Takvo razmišljanje dovodi nas do zaključka da se sve dok postoje teritorijalne granice ne može govoriti o otvorenim granicama, već samo o granicama manje ili više kontroliranim ili o sporovima oko granice.

Pojam otvorene granice negira pojam granice jer ako je granica otvorena, onda nije više granica, prestaje biti granica. Zagovornici globalizacije teže svijetu kao cjelini u kojoj će se rušiti granice. Globalizacija je donekle u tome uspjela kada je riječ o kapitalu, tehnološkim informacijama i općenito trensferu sistema, ali su neka druga područja ostala ograničena. Primjerice nova primjenjiva znanja koja prelaze granicu uz plaćanje visoke cijene upotrebe njihove primjene.

Za današnje stanje svijeta i Europe ne može se reći da postoje otvorene granice, već samo nove granice u kojima se nalaze zemlje EU-a ograničene Schengenom. Unutar EU-a nastale su otvorene granice između zemalja, ali unutar nove schengenske granice EU-a. Zemlje EU-a time su same sebe također ograničile u obrani od migranata i nepoželjne robe izvan njihovih granica, ali time stvaraju i zatvorenu kulturnu oazu. Koliko se građani toga svijeta odriču slobode da bi bili sigurni, toliko se i države članice nove tvorevine odriču slobode i prihvaćaju nove obveze da bi bile suverene i sigurne. Sve je više propisa, direktiva i preporuka EU-a i za socijalni život u nacionalnim granicama.

Ograničenje nije potpuno jer se kapital može slobodno kretati unutar nove granice skupine država, pa i preko te granice ako mu je u profitnom interesu. To upućuje na tezu da se sloboda uvjetovana granicama odnosi samo na određenu vrstu sadržaja koji može ulaziti u taj granični prostor, prije svega na ljude. Istodobno nema ograničenja slobode izlaska iz tog prostora u prostor onih zemalja koje ga okružuju. Država nije jedina koja slobodnom voljom građana ili njihovih predstavnika određuje granice kretanja robe, novca i ljudi, nego je to sve više međunarodni sistem – sistemi međunarodne politike.

U teorijskom je smislu pojam otvorene granice fikcija slobodnog čovjeka i svijeta, povezana sa shvaćanjem slobode kao znaka otvorenosti društava. U političkom smislu pojam otvorene granice samo je mamac koji pokazuje političke i ekonomske interese i čovjekovo antropološko ograničenje. U posljednjih nekoliko stoljeća „zapadno" je društvo stvorilo dvije velike utopije, a nijednu nije ostvarilo. Prva se odnosila na oslobađanje čovjeka od prirode i prirodnih ograničenja, poglavito novim znanjima i tehnikom. Štoviše, danas je čovjek jednako ovisan o prirodi kao i prije. Možda i više jer više o njoj znade, pa se želi osloboditi prirodnog „balasta". Ipak, čini se da što više o njoj znade, istodobno znade da mnogo toga još mora spoznati. Druga je neostvarena utopija da se čovjek može osloboditi socijalnih okova eksploatacije, nasilja, siromaštva i poniženja, ali ponajprije putem revolucije, radikalne promjene kapitalitičkog društva. Takvu nasilnu revoluciju danas više nitko ne zastupa. Sve dosadašnje socijalne revolucije imale su kratkoročne učinke i velike „kolateralne" žrtve. Zato je moderna misao i politika odustala od revolu-

cije i uzda se u evoluciju vlastitih proizvoda, ponajprije obrazovanja, znanja i tehnologija. Može li čovjek stjecanjem uvijek novih znanja i novim tehnologijama stvoriti otvoreno polje zajedničkoga života na Zemlji, društvo bez granica? Za sada je poznato da nam nova znanja (primjerice u medicini) omogućavaju veću blagodat, ali je poznato i to da nove tehnologije i tehnike sve više zarobljavaju modernoga čovjeka u njegov svijet i razdvajaju ga od svjetova drugih ljudi. Moderne tehnologije oblikuju čovjekovo ponašanje i svijest o samom sebi i drugima. Možda ta tehnička utopija postaje socijalna utopija koja želi stvoriti otvorene granice samo za suvremeni razvijeni svijet, kao neka nova kolonijalna i globalna politika koja vodi dualnom svijetu. Nekada su bila prepoznatljiva dva svijeta – grad i selo, a danas su vjerojatno razvijeni i nerazvijeni svijet.

8. ZAKLJUČNO

O pojmu granica, pa i otvorenih granica, može se mnogo toga govoriti, i to na različitim područjima čovjekova individualnoga života i društva. To je osobito zanimljivo ako se granica shvati kao ograničenje, prepreka, zid koji najčešće dijeli, a ponekad i okuplja (Cifrić, 2015). Ovdje smo iznijeli skromne poticaje, neka socijalna razmišljanja o pitanju tzv. „otvorenih" granica u nekim njihovim aspektima. Pri tome smo zastupali tezu da ne postoje otvorene, nego samo uvjetno otvorene, odnosno kontrolirane granice. Taj nas problem upućuje na pitanje sigurnosti i stabilnosti kao dva pojma koja se gotovo najčešće koriste u suvremenoj politici. Svaki pojedinac želi biti siguran u svakodnevici i perspektivi, a društvo stabilno. Možda je to ključni razlog zašto u uvjetima kompetitivnoga razvoja jačaju obje tendencije: povećanje međunarodne komunikacije i suradnje, ali i povećanje zatvaranja u nacionalne okvire.

Može se reći da danas u stvarnosti ne postoje otvorene granice u svijetu u smislu slobodnoga kretanja, osim na nekim zajednički dogovorenim prostorima, kao što je primjerice Europska unija. Dakle ne postoje bar one o kojima se svakodnevno govori u kontekstu primjerice migracijske politike, nego postoje samo manje-više dobro kontrolirane granice. Njima se određuje koji je komad mesa u trgovini dobar da ga uvezemo i kupimo, pa tako i čovjek s druge strane granice da ga prihvatimo u svojoj sredini. Ponekad se zaboravlja da granice susrećemo u svakodnevnom životu i da ih i sami postavljamo, ali ih možemo i ukinuti. Općenito se može reći da „sudbina otvorenih granica" ovisi o kvaliteti svakodnevnoga života u kojemu i ne primjećujemo granice, ali i „sudbini" nacionalnih država, odnosno tendenciji povezivanja svijeta i stvaranja svjetske zajednice ili zatvaranja u nacionalne granice. Sloboda je krajnji kriterij otvorenih granica. Granice često određuju prostor čovjekove slobode u nekom području, baš kao što čovjekova sloboda širi ili ukida granice u nekom području. Ovdje umjesto riječ „društvo" namjerno koristimo

pojam „zajednica". U zajednici postoje zajednički interesi iznad pojedinačnih ili grupnih kojima se njezini članovi rukovode u djelovanju kao ključnim kriterijem ponašanja. I ne samo pojedinačni zajednički interesi nego je dobrobit zajednice zajednički cilj i interes svih i svakoga. To je granica koje se pojedinac treba držati radeći za sebe ili druge. Potrebno je voditi brigu o tome kako se djelovanje pojedinca odražava na druge pojedince i cijelu zajednicu. U tom smislu i Arne Naess govori o problemu samoostvarenja (self-realisation) zajednice i pojedinca (Naess, 1989). Što se više „ostvaruju" (ispunjavaju svoje interese) neki pojedinci, to manje ostaje ostalima i zajednici kao cjelini. Možda je najbolji primjer tranzicijsko bogaćenje i siromašenje. Što se više obogati nekolicina pojedinaca, to manje ostaje drugima i zajednici. U seoskoj zajednici dominiraju moralna načela utemeljena na zajednici i solidarnosti. Da nema njih, ne bi postojala ni dotična zajednica. Suprotno od zajednice, u društvu (gradu) dominiraju parcijalni interesi i motivi međusobno ugovorenih aktivnosti kako je to davno pokazao Ferdinand Tonnies u knjizi Gemeinschaft und Gesellschaft (Zajednica i društvo, 2012). To znači da su otvorene granice u svijetu moguće ako postoji sloboda svakoga i za sve i ako se konstituira slobodna svjetska zajednica na načelima demokracije i solidarnosti. No do toga trenutka vjerojatno je još dugo vremena (ako ikada do toga dođe).

Literatura

1. Beck, Ulrich (1997). *Was ist Globalisierung?,* Frankfurt, Suhrkamp.
2. Cifrić, Ivan; Klasnić, Ksenija; Trako Poljak, Tijana (2013). *Hrvatski identitet u promjeni?*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
3. Cifrić, Ivan (2015). *Ekologija vremena i kultura zidova*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
4. Etzioni, Amitai (2004). *Wie eine gute globale Gesellschaft entsteht*, „Internationale Politik und Gesellschaft (IPIG)", Vol. 2, No. 2, str. 12–30.
5. Goetze, Dieter (1997). Kulturelle Globalisierung und Entwicklung, u zborniku: H. Reiman (ur.), *Weltkultur und Weltgesellschaft. Aspekte globalen Wandels*, Opladen, Westdeutscher Verlag, str. 202–215.
6. Küng, Hans (1997). *Weltethos fur Weltpolitik und Weltwirtschaft*, München, Zurich, Piper.
7. Naess, Arne (1989). *Ecology, Economy and Lifestyle*, Cambridge, Cambridge University Press.
8. Tönnies, Ferdinand (1926/2012). *Zajednica i društvo*, Zagreb, Naprijed.
9. Welsch, Johann (2000). *Globalisierung, neue Technologien und regionale Qualifitzierungspolitik. Welche Regionen sind die „Gewinner" der Informationsgesellschaft?*, Marburg, Metropolis-Verlag.

Abstract

Contradictions of open borders[2]

In this paper some contradictions of borders are discussed, implying the dynamics of the concept of the border. This means that the border changes no matter what kind of border we are dealing with (physical, social, material, spiritual, etc.). Therefore, the question is what are the open borders? Are there any open borders at all? The fate of such borders implies our ignorance, even the non-recognition, of the open borders and the dependence of various future events. As far as the notion of border acts as a self-explanatory term, the author questions its meaning, especially for life on both sides. The author discusses what the borders mean for social life and asks what are the open borders and whether they actually exist.

The author builds upon two statements: that the borders (constraints) still exist and that they are systematically expanded in some areas (expansion and growth of borders). In that sense contradictions arise: the desire to open the borders, while at the same time strengthening the borders, their repositioning and consolidation. Except in the physical (territorial) sense, borders can be discussed in social, scientific, health and spiritual terms. The second statement is that the global world is increasingly associated with globalization (movement of people, information, technology and capital), while at the same time limiting such (or some) movements, leaving the world partially fragmented. So modern humanity pulsates between borders and freedom. Between them there is power, above all political, which sublimates that dynamics. Each border is actually the limit of some form and degree of freedom. The more borders, the less individual and collective freedom. If humanity, especially the most developed state, strives to expand democracy and freedom, why does it simultaneously strive for their limitation by strengthening (and setting new) borders and criteria of living inside and outside these borders?

Key words: border, growth, limits of growth, boundaries, integration, social differentiation, freedom

[2] Ivan Cifrić, Academician, Croatian Academy of Sciences and Arts, email: etnologija@hazu.hr

Šime Pilić[1]

SUDBINA LJUDI I OTVORENIH GRANICA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

U radu se prethodno definiraju, na osnovi sociooloških i drugih rječnika i publikacija, neki temeljni pojmovi kao što su granica, otvorenost, sudbina i drugi. Emigracija iz Hrvatske proteklih godina razmatra se u kontekstu Europske unije. Naime ljudi su se oduvijek zbog različitih razloga (ekonomskih, političkih, klimatskih, obiteljskih i dr.) selili u druge krajeve i države. Nakon priključenja/prijama Hrvatske u Europsku uniju, emigracija iz Hrvatske intenzivirala se s obzirom na mogućnosti života i rada u drugim članicama Europske unije. Prema recentnim istraživanjima samo u razdoblju od 2013. do 2016. godine iz Hrvatske se iselilo gotovo 230 tisuća ljudi u druge zemlje članice Europske unije. Uz to je manji dio migrirao i u ostale zemlje. Taj se proces nastavlja i prošle i ove godine (tj. 2017. i 2018.). Iseljeni iz Hrvatske 2016. godine najviše preferiraju Njemačku (71% svih iseljavanja u zemlje EU-a), zatim Austriju (8%) pa tek onda Irsku (7%). Njemačka je ujedno na prvom mjestu kao najpoželjnija destinacija za iseljenike iz još tri postsocijalističke zemlje: Mađarske, Poljske i Slovenije. Njemačka je privlačna i za ostale postsocijalističke zemlje i redovito spada u top-tri zemlje za imigrante iz Češke, Estonije, Litve, Rumunjske i Slovačke. U okviru teme u radu se posebno osvrće na depopulaciju i iseljavanje Slavonije. U protekle četiri godine granice nekih europskih zemalja, od mekih i otvorenih, postale su tvrde, zatvorene i ograđene žilet-žicom. Takvi postupci nisu sukladni ideji slobodnog kretanja ideja, roba i ljudi te imaju utjecaj na živote i kretanje milijuna ljudi.

Ključne riječi: otvorene granice, Hrvatska, Europska unija, iseljavanje/migracije, najpoželjnije destinacije

[1] dr. sc. Šime Pilić, redoviti profesor u miru, e-pošta: spilic@ffst.hr

1. UVODNA NAPOMENA

Šesti znanstveni skup *Globalizacija i regionalni identitet* ove godine održava se na temu *Sudbina otvorenih granica*. Temeljne smo pojmove iz naziva toga znanstvenog skupa pokušali objasniti u jednom drugom radu (Pilić, 2016). Ovdje ćemo pokušati bar ukratko navesti pojmove ovogodišnje teme, i to obrnutim redoslijedom riječi iz naslova teme.

2. TEMELJNI POJMOVI

Pojam mnogi autori definiraju kao zamisao bîti pojava i procesa. Pojmovi su povijesne kategorije, podložne promjenama kako zbog mijenjanja spoznaja tako i zbog promjena društvene stvarnosti koja se istražuje. Donosimo više definicija temeljnih pojmova iz različite literature, u prvom redu iz određenih rječnika, leksikona i sl.

2.1. Granica

U *Rječniku sociologije i socijalne psihologije* (Zagreb, 1977.) navode se natuknice: granica pouzdanosti, granice pogreške, granice razredne i granični slučaj ili proces (str. 200–201). Pored toga navode se granične zajednice prema određenju Radomira Lukića „za male isključive zajednice, koje zauzimaju sasvim osoben položaj u okviru društva kao celine i koje stoga imaju i sasvim osobenu kulturu u celini, kao i osoben moral". Tu bi pripadale vjerske sekte i dvije temeljne vrste takvih zajednica: „visoko društvo" i „podzemlje". Uz naziv granične zajednice češće se upotrebljava naziv „marginalne zajednice" (str. 201). *Rječnik sociologije* u izdanju Naklade Jesenski i Turk sadrži odrednicu Održavanje granica. Taj izraz najčešće upotrebljavaju funkcionalisti, naročito T. Parsons, koji tvrdi da „društveni sustav održava granice ako u odnosu na svoju okolinu uspijeva očuvati neke pravilnosti ili obrasce. Ti društveni procesi održavaju granice i ravnotežu sustava u odnosu na druge sustave u okolini" (Rječnik sociologije, 2008: 244). Ostale pojmove kao što su granica, otvorenost i sl. taj rječnik ne sadrži. Vladimir Mažuranić upućuje i na *Akademijin rječnik*, a uz riječ „granica" odmah dodaje „finis itd.". Smatra da je ta riječ „prešla i u latinske izvore (*granicies*, *grenicies*) i u njemački jezik (*Grenze*)". Dalje, u sklopu iste odrednice navodi: „gomila, greda, gredica, griva, gromača, gromada, hatar, jumka, kraj, krajina, kotar, kumfin, međa, međaš, međnik, met, meta, razvod, termin i zabiel" (Mažuranić, 1975: 354). Kako su se nekada označavale odnosno bilježile granice, vidi se primjerice iz *Razvoda istarskoga* iz 1275. godine. Sam Mažuranić piše: „Na medjah valja rotiti dobre ljude, starci idu naprid, držeći križ v rukah, zakapaju se kamiki, obtesani na tri ruba, na to kamenje stavljaju znamenje, nalaze se po tri stara kri-

ža u stieni zasječena, zabijaju čavli u razna stabla u obliku križa, gomilaju gromače itd." (Mažuranić, 1975: 354).

Pod natuknicom „granica" u *Frazeološkom rječniku* navode se frazemi: može se nadilaziti svaku granicu (sve granice), ne poznavati granica u čemu, ne znati granica u čemu i prema komu, postaviti, povlačiti, povući granicu, povlačiti granicu, prelaziti i prijeći svaku granicu, zatvarati se u svoje granice (Matešić, 1982: 167). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja* ukazuje kako je riječ „granica" „hrvatski i opći slavenski izraz ima više značenja". Prvobitno je izraz mogao značiti „kraj (zemlje)" te se u hrvatskom jeziku relativno rano javlja i „oblik KRAJINA za pogranično područje". I izraz „međa" zamjenjuje naziv za granicu. Neka područja u Hrvatskoj koristila su se nazivima „konfin", „kunfin" i „kofin" (od talijanskog „confine"). Općenito govoreći, granica ili međa „označuje područje do kojeg se prostire vlasništvo odnosno nadvlast kakve osobe, skupine ljudi, zajednice ili države". Granica predstavlja vrlo precizno određenu crtu u (geografskom) prostoru za razliku od izraza „krajina" koji znači „granično područje". Granice se mogu podijeliti na (1) prirodne (koje slijede planinske lance, rijeke i dr. prirodne barijere), (2) umjetne (koje se obilježavaju graničnim kamenima, rovovima, prokopima, utvrdama, ogradama, zidovima, bodljikavom žicom u prošlom stoljeću, a žilet-žicom u ovomu i sl.) Legalan prijelaz ljudi obavljaju na određenim mjestima preko međunarodnih granica. Na tim graničnim prijelazima ujedno se obavljaju carinski pregledi, kontrola putnih isprava i dr. U našoj suvremenosti razlikuju se još „meke granice" (vrlo propusne za robu i ljude) i „tvrde granice" (strogo kontrolirane sa sputavanim prolazom; kao primjer služi nekadašnji Berlinski zid) (Heršak, 1998: 73).

Rječnik moderne lingvistike donosi odrednice granični čvor (*bounding node*), granični simbol (*boundary-symbol*) i granični označivač (*boundary-marker*). Prva se odrednica odnosi na termin iz generativne gramatike, a druga je simbol u transformacijskoj gramatici, te nam u analizi pojmova naše teme ne koristi (Kristal, 1988: 89).

Pierre Bourdieu (u 2. poglavlju naziva Obredi instituiranja) u svojoj knjizi „Što znači govoriti" govori o „društvenoj funkciji rituala i o društvenom značenju one crte, one granice čiji prelazak, čije prestupanje ritual dopušta" (Bourdieu, 1992: 103). Budući da se u ovom radu ne bavimo obredima instituiranja ni njihovim granicama, takva tema ovdje je izvan našega interesa. Na drugom mjestu (u istom poglavlju) Bourdieu, pozivom na O. Lattimorea, dolazi do čuvenog Kineskog zida: „Kineski zid bio je podignut ne samo da priječi strancima ulaz u Kinu nego i zato da Kinezima priječi izlaženje: i sve magijske granice – bilo da je riječ o granici između muškog i ženskog ili, u okviru obrazovnog sustava, o granici između izabranih i isključenih – imaju zadaću da one koji se unutra s prave strane granične crte, spriječe da odande izađu, da se ogriješe o čast, da se deklariraju." (Bourdieu, 1992: 109)

O shvaćanju granice u hrvatskoj povijesti, posebno u ranome srednjemu vijeku u europskom kontekstu, piše D. Roksandić (2003). On upotrebljava i rječnike hrvatskih leksikografa 16., 17. i 18. stoljeća, od Marka Marulića, Fausta Vrančića, Bartola Kašića, Jakova Mikalje, Jurja Habdelića, Andrije Jambrešića i dr. koje mi u ovom radu nemamo namjeru rabiti.

S obzirom na karakter ovoga rada navedimo još i ovo: Roksandić uočava da posljednjih godina „pojam 'Vojna krajina' izaziva najviše nesporazuma među ljudima podrijetlom iz Slavonije, koji baštine tradiciju nesranjivo učestalijeg korištenja pojma 'Vojna granica'. To je slučaj i u susjednoj Vojvodini". Zatim dodaje: „Nesporazum je razumljiv jer se za habsburške vojne krajine nastale u Slavoniji, Srijemu i južnoj Ugarskoj poslije Bečkog rata (1683.–1699.) mnogo češće i oficijelno i kolokvijalno upotrebljavao naziv 'Vojna granica', odnosno 'Militar Grenze'." (Roksandić, 2003: 25)

Dodajmo i jedno inovativno sociološko tumačenje granica: „Termin 'granica' možda je primjerenije 'prevesti', razumjeti i zamijeniti terminom 'zid'. Što znače riječi granica, odnosno zid? Najopćenitije, a možda i najmanje precizno, možemo reći da je zid (fizička ili pak virtualna) konstrukcija utemeljena na mentalnom sklopu neke društvene grupe uvjetovana njezinim interesima i kulturom." (Cifrić, 2015: 149) Kakvo značenje ima postavljanje granica? „Postavljanje zidova i granica nema samo fizičko značenje nego i antropološko." (Cifrić, 2015:149) Akademik Cifrić argumentira tezu: „U epohi moderne izgrađena je kultura zidova, a u postmoderni nisu postavljeni temelji kulture bez zidova." (Cifrić, 2015: 113) U ovom radu riječ je uglavnom o granicama između suvremenih suverenih država.

2.2. Otvoren, otvorena, otvorene…

Spomenut ćemo još natuknicu „otvoreno stanovništvo", koju *Rječnik sociologije i socijalne psihologije* donosi, objašnjavajući da je to termin iz demografije „kojim se označava ono *stanovništvo* koje je izloženo uticaju migracija, čiji se porast određuje uzimajući u obzir razlike između broja iseljenika i doseljenika, tj. Migracije" (Bosanac, Mandić i Petković, 1977: 427). „Sociološki leksikon" ne sadrži nijednu odrednicu koja bi se odnosila na granice, a o otvorenosti donosi samo odrednicu „otvoreno društvo". Njome se objašnjava termin i pojam što ga je u teoriju društva uveo Karl Popper. Na kraju se dodaje da je termin „otvoreno društvo" moguće upotrebljavati i u drugim teorijskim okvirima „u smislu društva otvorenog progresivnim i humanim društvenim promenama, a nasuprot društvu blokiranom u svom razvoju" (Sociološki leksikon, 1982: 435).

Natuknica „otvoreno društvo" definira se kao društvo u kojemu „prevladuje socijalna mobilnost, u kome postoje sve vrste društvenih i ljudskih komunikacija, u kome

postoji tolerancija i sloboda kretanja ljudi i ideja". Dodaje se na kraju da je izraz otvoreno društvo prvi koristio filozof Bergson (Bosanac, Mandić i Petković, 1977: 427).

Pod odrednicom „otvarati" Mažuranić dodaje i *otvorati*, *otvoriti* itd. Ne ulazeći ovdje u to kako je ta riječ nastala, suglasimo se s V. Mažuranićem da se riječ *otvoreni*, *odprti* često odnosi i na list. Citiramo njegove primjere: „Mi Tomaš i Butko, krbavski, lički, buški i pročaja knezi, vsim i vsakomu, ta list ki bi vidili, činimo *otvoreno*." Sličan primjer ovomu iz 1393. godine donosi i za knezove Omiša iz 1415. (... „dajemo znati svakomu čoviku, pred koga prjede ta naš list *otvoren*" (Mažuranić, 1975: 872).

Pod natuknicom „otvoren" u *Frazeološkom rječniku* nalazimo *biti (stajati) pred kim kao otvorena knjiga*, *biti otvorena knjiga*, *držati otvorenu kuću*, *imati otvorene oči*, zatim *otvorena rana*, *otvorena srca*, *otvorene besjede*, *otvoreno more*, *otvoreno pismo*, *otvoreno pitanje*, *pod otvorenim nebom*, *ostati otvorenih usta*, ali ne nalazimo izraz *otvorene granice* (Matešić, 1982: 438). A pod natuknicom „otvoriti" nalazimo *ne otvoriti usta*, *otvoriti uho*, *otvoriti kesu*, *kuću*, *nove putove*, *ranu*, *srce*, širom vrata, *otvoriti vidike* i sl., ali izričaja *otvorene* ili *otvoriti granice* ne nalazimo (Matešić, 1982: 438-439). O granicama i sudbinama raspravlja u svojoj knjizi povjesničar i teoretičar književnosti Matvejević (2015). *Rječnik moderne lingvistike* ima i odrednicu *otvoren* koja je iz terminologije u četverostupanjskoj klasifikaciji u fonetici (Kristal, 1988: 176–177).

2.3. Sudbina

Vladimir Mažuranić donosi i natuknicu *sudbina* i tumači da je to „isto što osud". Zatim *sudbeni trošak*, *sbor sudaca* (prema Della Belli), *fatuni*, *službovanje sudčevo*, ali i *sudbeni trošak*, te *služba sudca* (Mažuranić, 1975: 1396).

Prema Frazeološkom rječniku, sudbina se može čitati, pročitati (u smislu proricanja budućnosti), može se pomiriti sa sudbinom ili se predati sudbini (tj. pomiriti se s nastalom situacijom, ništa ne poduzimati). Tu je i *prst sudbine*, *udarac sudbine* i *sudbina jarac* (u značenju da je sudbina prevrtljiva, a budućnost neočekivano loša), a može se i zapečatiti čiju sudbinu (dovesti koga u bezizlazan položaj, stati na put čijoj sreći) (Matešić, 1982: 659). Dodajmo još i natuknicu *seljenje* i Weberovu definiciju države.

Natuknica *seljenje* – prema Leksikonu – javlja se u osnovnom značenju „promijeniti mjesto u kojem se živi" što je jednako lat. izrazu „migratio" (migracija). Izrazi *iseljenje*, *iseljavanje*, *odseljenje* i *odseljavanje* i *odseljenik* po smislu znače emigracija, emigrant (lat. Emigratio) (Heršak, 1998: 247).

Po svemu sudeći, sudbina je otvorenih granica promjenjiva („Sudbina jarac"), već kako kada odgovara razvijenim zemljama. Neke su već do sada pretvorene u tvrde, zatvorene granice i time utječu na sudbinu milijuna ljudi.

Haralambos na tragu Weberove definicije države zaključuje „da se država sastoji od vlasti ili zakonodavnih tijela koja donose zakone, birokracije ili državne uprave koja provodi odluke vlasti, policije koja je zadužena za provedbu zakona, te oružanih snaga čija je zadaća štititi državu od vanjskih prijetnji" (Haralambos i Holborn, 2002: 590). Zbog sve veće važnosti moderne države u suvremenom industrijskom i postindustrijskom društvu sociolozi raspravljaju o tome „koje skupine društva kontroliraju državu, i u čijim interesima se državom upravlja" (Haralambos i Holborn, 2002: 591). S druge strane, Giddens se ogledao i u teorijskom razmatranju pojma granice „frontier" i „border".[2]

3. EMIGRACIJSKA KRETANJA IZ HRVATSKE U KONTEKSTU EUROPSKE UNIJE

Prema sociološkoj i demografskoj literaturi ljudi su se oduvijek selili: s planina u nizine (ponekad i obratno), iz udaljenih naselja u naselja bliže morima, rijekama i jezerima, iz sela u grad, iz manjih naselja u veća središta, iz ekonomski nerazvijenih u ekonomski razvijene krajeve i zemlje, iz nesigurnosti u sigurnost. Bježali su od rata i gladi, klimatskih promjena i dr., kamo bilo, itd. Postoji danas i brojna literatura o toj temi iako, naravno, i dalje ostaju mnogi istraživački problemi.

Emigraciju iz prostora današnje Hrvatske za cijelo 20. stoljeće obradio je Nejašmić (2014).[3]

Uz sve ranije čimbenike koji su poticajno utjecali na iseljavanje iz područja današnje Republike Hrvatske, u proteklom desetljeću javlja se još jedan značajan poticajni razlog. Naime od 1. srpnja 2013. godine Republika Hrvatska članica je Europske unije (kao 28. po redu i za sada posljednja) i ta činjenica omogućuje njezinim građanima kretanje i zapošljavanje preko granice, odnosno otvorenih granica, a bez težih zapreka u zemljama EU-a.

Anketno istraživanje provedeno 2007. godine (N=1005, reprezentativni uzorak) pokazuje da su ispitanici, državljani RH, očekivali „povećanu mogućnost zapošljavanja u inozemstvu" (str. 94) nakon što Hrvatska bude primljena u Europsku uniju. Da će „odlazak vrhunskih stručnjaka iz Hrvatske biti mnogo izraženiji nego danas", smatralo je 54,7% ispitanika. Jednako tako 55,1% smatralo je da će se „hrvatski građani znatno lakše zapošljavati u drugim zemljama" (Čulig, Kufrin i Landripet, 2007: 90–91, 94).

---

[2] Vidjeti o tome minucioznu raščlambu o postavkama A. Giddensa, L. Febvre i F. Braudela u knjizi D. Roksandić, Triplex Confinium, Zagreb 2003., str. 29–34.

[3] Usporedi: Ivo Nejašmić (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa, „Migracijske i etničke teme", Vol. 30, No. 4, str. 405–435.

Prema rezultatima novijih statističkih, demografskih, sociooloških i dr. istraživanja ta su se očekivanja građana Hrvatske i ispunila ili se i dalje ispunjavaju. O tome svjedoči i Tablica 1 u ovom tekstu. Nezadovoljni (ne)mogućnošću zapošljavanja, povoljnog rješavanja uvjeta stanovanja, visinom osobnih primanja i standarda te korupcijom u društvu, odnosno raznim elementima kvalitete života, ljudi, naročito mladi, odlaze u inozemstvo. I to prije svega u zemlje-članice Europske unije jer tu postoje otvorene granice za useljavanje radno aktivnog stanovništva potrebnog nekim razvijenim zemljama (Njemačka, Austrija, Irska, Švicarska, Švedska i dr.). Što se tiče stručnjaka i njihova odlaska, mediji često donose podatke o odlasku liječnika, medicinskih sestara, informatičara i dr.

Na osnovi državne/službene statistike Hrvatske može se zaključiti da se u periodu od 2013. do 2016. godine iz Republike Hrvatske iselilo oko 61 tisuća ljudi. Prema najnovijim istraživanjima u razdoblju 2013.–2016. iz Hrvatske se odselilo oko 230 tisuća ljudi u druge države članice Europske unije (Draženović, Kunovac i Pripužić, svibanj 2018.; „Slobodna Dalmacija" od 30. 5. 2018., str. 6–7)[4] i 4. 6. 2018, str. 8–9). Samo u jednoj, tj. 2017. godini – prema Eurostatu – iz Hrvatske je emigriralo 80 tisuća ljudi.

Ukoliko se dugo čeka na posao nakon završetka školovanja, utoliko znanje i vještine zastarijevaju, tvrdi ekonomist dr. sc. Guste Santini. Smatra se da pet godina poslije završetka studija, dakle nakon diplomiranja, postignuti prosjek ocjena od 5,0 pada „na razinu od 2,5 do 3,0" (prema „Slobodnoj Dalmaciji" od 30. 5. 2018., str. 6).

Tablica 1. Dobni kontigent radno sposobnog stanovništva 20–64 godine država EU-a na radu u drugim zemljama EU-a 2012. i 2017. godine u %

Red. br.	DRŽAVA[5]	% 2012.	% 2017.	Promjene 2012./2017.
1.	Austrija	3,0	3,1	0,1
2.	Belgija	2,4	2,7	0,3
3.	Bugarska	7,1	12,5	5,4
4.	Cipar	6,7	3,9	-3,8
5.	Češka Republika	1,4	1,8	0,4
6.	Danska	2,0	1,8	-0,2
7.	Estonija	4,1	6,8	2,7
8.	Finska	2,1	1,8	-0,3
9.	Francuska	1,2	1,3	0,1
10.	Grčka	4,7	6,0	1,3

[4] Primjetna je velika razlika u ta dva prikaza emigracije iz Hrvatske. Prvi je prikaz rađen prema načelu odjave mjesta boravka u Hrvatskoj, a drugi prema nacionalnim statistikama zemalja imigracije u koje su se uselili ljudi iz Hrvatske, odnosno prema podacima Eurostata.

[5] Od članica EU-a nisu u ovu tablicu uključeni Irska i Luksemburg.

Red. br.	DRŽAVA	% 2012.	% 2017.	Promjene 2012./2017.
11.	Hrvatska	10,2	14,0	3,8
12.	Italija	2,4	3,1	0,7
13.	Latvija	7,8	12,9	5,1
14.	Litva	10,4	15,0	4,6
15.	Mađarska	2,4	5,2	2,8
16.	Malta	3,6	3,6	0,0
17.	Nizozemska	2,8	3,2	0,4
18.	Njemačka	1,0	1,0	0,0
19.	Poljska	5,4	7,8	2,4
20.	Portugal	11,4	13,9	2,5
21.	Rumunjska	13,6	19,7	6,1
22.	Slovačka	4,3	6,0	1,7
23.	Slovenija	2,1	3,0	0,9
24.	Španjolska	1,0	1,6	0,6
25.	Švedska	1,3	1,3	0,0
26.	Ujedinjeno Kraljevstvo	1,3	1,1	-0,2
	EU - PROSJEK	**3,0**	**3,8**	**0,8**

Izvor: Prerađena tablica *EU citizens of working age (20-64) living in another Member State, by country of citizenship, 2017 (87/2018)* Eurostat. ec.europa.eu (28. 5. 2018).

Pregledom Tablice 1 vidimo da šest zemalja članica Europske unije prednjači po udjelu iseljenih u druge zemlje EU-a u 2017. godini. Riječ je o postotnom udjelu iseljenih iz kontigenta radno aktivnog stanovništva u dobi od 20 do 64 godine života. Podsjetimo se kojih je to šest država: (1) Rumunjska 19,7%, (2) Litva 15,0%, (3) Hrvatska 14,0%, (4) Portugal 13,9%, (5) Latvija 12,9% te (6) Bugarska 12,5%. Osim Portugala ostalih pet zemalja bivša su socijalistička društva koja su prošla ili prolaze tranziciju iz socijalizma u kapitalizam. Svojevrsni tranzicijski proces prošlo je i portugalsko društvo, tj. prijelaz iz diktature u demokratsko građansko društvo. Hrvatska je prema ovome treća zemlja među članicama EU-a po iseljavanju u 2017. godini, a time i po prostornoj pokretljivosti. Najmanji odljev, odnosno iseljenje radno sposobnog stanovništva, u 2017. godini bilježi Njemačka, svega 1,0%, zatim Ujedinjeno Kraljevstvo 1,1% te Francuska i Švedska s po 1,3%.

Usporedba 2017. i 2012. godine pokazuje povećanu emigraciju u većini postsocijalističkih zemalja. Tako Rumunjska bilježi porast iseljavanja za 6,1% (s 13,6% u 2012. godini na 19,7% u 2017.godini). Latvija također bilježi značajan porast sa 7,8% na 12,9%, odnosno za 5,1 postotni poen, Litva za 4,6 postotnih poena, Bugarska za 5,4 postotna poena, Hrvatska za 3,8 postotnih poena, odnosno s 10,2% u 2012. godini na 14,0% u 2017. godini. Neke „stare" kapitalističke zemlje bilježe negativni saldo emigracije u druge

članice Europske unije u 2017. godini u odnosu na 2012. godinu. Tako npr. Cipar ima minus 2,8%, a Finska minus 0,3%. Finska, usput rečeno, ima relativno nizak odljev radne snage, 2,1% u 2012. godini, a svega 1,8% u 2017. godini. Negativni saldo bilježi i Danska s 2,0% na 1,8%.

Povećanu emigraciju iz Hrvatske i dosljedno tome povećanu imigraciju u druge zemlje članice EU-a bilježimo nakon priključenja Hrvatske Europskoj uniji (od 1. 7. 2013.). Problem odlaska ljudi iz Hrvatske nakon njezina ulaska u Europsku uniju istražio je Župarić-Iljić (2016.).[6] Promjene graničnog režima doprinijele su iseljavanju iz postsocijalističkih zemalja.

Šonje nepovratne emigracije definira „kao emigracijski saldo mladih obitelji s djecom". Djeca polaze u školu u nekoj drugoj zemlji i može se pretpostaviti s velikom vjerojatnošću da će mladi roditelji i njihova djeca raditi i živjeti u toj zemlji. Nepovratna emigracija, tj. manjak djece pri upisu u 1. razred osnovne škole u odnosu na broj rođenih prije 6,5 i više godina, javlja se od ekonomske krize 2009. godine. Međutim priključenje RH prije pet godina EU-u (2013.) „nije trenutno povećalo nepovratne emigracije. Ali nepovratna emigracija je u porastu. Tako npr. 2017. godine nedostaje cca 2.700 djece pri upisu u osnovnu školu ili 6,3% od broja rođene djece „pred 6–7 godina". Ukupno za razdoblje od 2009. do 2017. „nedostaje" cca 12 tisuća djece pri upisu u 1. razred osnovne škole. Šonje procjenjuje da je u tom periodu (2009.– 2017.) oko 12 tisuća obitelji s djecom napustilo RH (Šonje, 2018).

4. ISELJAVANJE IZ SLAVONIJE

Dražen Živić utvrđuje da, pored prirodne i ukupne depopulacije, na nepovoljno demografsko stanje u istočnoj Hrvatskoj „bitno utječe mehaničko kretanje stanovništva, *napose jačanje iseljavanja u inozemstvo*" (Živić, 2016: 52).[7] Procjenu migracijske bilance radio je pomoću dva načela: (1) prema načelu ukupnog „službenog" broja stanovnika i (2) prema načelu stanovništva „u zemlji". (To je uvjetovano kvalitetom migracijskih podataka službene/državne statistike.) Ukazuje – po oba analitička pristupa – na „veće iseljavanje od doseljavanja stanovništva", odnosno na „negativnu grubu migracijsku bi-

[6] Pobliže o tome vidjeti: Župarić-Iljić, Drago (2016). Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u EU, Fridrich Ebert Stiftung, Zagreb (online).

[7] Isticanje u citiranom tekstu naše (Š.P.). Dražen Živić u svom istraživačkom radu pod istočnom Hrvatskom prostorno obuhvaća Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku, Požeško-slavonsku, Virovitičko-podravsku i Vukovarsko-srijemsku županiju. Usporedi: D. Živić, Suvremena migracija kao odrednica depopulacije istočne Hrvatske (2001.-2014.) u zborniku: „Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj", Osijek 2016., str. 52–75.

lancu" te je gibanje stanovništva „imalo egzodusna obilježja (**trend izumiranja**)". Prema načelu prisutnog stanovništva izuzetak je Osječko-baranjska županija gdje je „**trend vrlo slaba regeneracija imigracijom"**. Regionalna je struktura emigranata u Hrvatskoj nejednaka. Od ukupne emigracijske/iseljeničke populacije prednjače svih pet slavonskih županija. Pa ipak, Vukovarsko-srijemska i Požeško-slavonska županija jesu ispred drugih. Nalazi drugih istraživanja potvrđuju trendove o kojima govori Živić (što smo prethodno već naveli), o tome najbolje svjedoče Draženović, Kunovac i Pripužić (2018), a posebno je ilustrativna za gore navedeno slika 5. na str. 9 njihova rada.

Tablica 2. Tri top-države s najvećim postotkom useljenih iz devet postsocijalističkih država 2016. godine (tzv. top-lista)

Red. br.	**Država podrijetla emigranata**	**Države s najvećim udjelom useljenih**			**Total emigracija u 3 zemlje u %**
		Prva u %	***Druga u %***	***Treća u %***	
1.	Hrvatska	Njemačka 71	Austrija 8	Irska 7	86
2.	Češka Republika	Slovačka 60	Njemačka 9	Poljska 6	75
3.	Estonija	Finska 63	UK 8	Njemačka 7	78
4.	Litva	UK 60	Irska 11	Njemačka 10	81
5.	Mađarska	Njemačka 32	Austrija 27	UK 17	76
6.	Poljska	Njemačka 43	UK 28	Nizozemska 8	79
7.	Rumunjska	Španjolska 24	Njemačka 17	Italija 16	57
8.	Slovačka	Češka Rep. 38	Austrija 27	Njemačka 10	75
9.	Slovenija	Njemačka 27	Austrija 27	Hrvatska 12	66

Izvor: Draženović, Kunovac and Pripužić (2018:15). Prerađena tablica 1. iz toga rada.

U kolokvijalnom govoru u medijima, pa i u javnim nastupima aktivista, uobičajeno je postalo isticati kako se iz Hrvatske najviše iseljava u Irsku. Međutim statistički podaci govore drukčije. Irska je tek na trećem mjestu po iseljavanju iz Hrvatske u druge članice Europske unije. O današnjem emigriranju iz Hrvatske u Irsku s osvrtom na odlazak mladih ljudi iz Slavonije i njihovu sudbinu pišu Rajković i Horvatin (2017: 247–274).[8] Od 27 takvih zemalja emigranti iz Hrvatske najviše se odseljavaju u Njemačku, kamo odlazi 71% od svih emigranata iz Hrvatske u EU. Na drugom je mjestu iseljavanje u Austriju, gdje odlazi 8% od svih iseljenika u EU-u. Kao što smo već rekli, Irska je na trećem mjestu, i u tu članicu EU-a odlazi 7% iseljenika iz Hrvatske od ukupnog broja iseljenih u Europsku uniju (vidjeti Tablicu 2). Te tri zemlje daju 86% od sveukupnog iseljavanja iz Hrvatske

[8] Za pobližu i detaljniju informaciju o tome konzultirati rad Rajković i Horvatin (2017). Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 3, str. 247–274.

u EU. Postotak od 71% (koliko je iz Hrvatske emigriralo u Njemačku u 2016. godini od svih iseljenih u Europsku uniju) najveći je postotak odlaska u jednu zemlju od devet zemalja za koje donosimo podatke u Tablici 2. Sljedeći je najveći udio 63%, koliko iz Estonije odlazi u Finsku, te 60%, koliko iz Češke Republike odlazi u Slovačku. Na top-listi od tri najvažnije emigracijske destinacije poslije Slovačke za Čehe predstavlja Njemačka pa onda Poljska. Za Estoniju, poslije Finske, na drugom je mjestu Ujedinjeno Kraljevstvo. Za susjednu su Mađarsku na top-listi Njemačka, Austrija i Ujedinjeno Kraljevstvo. Za Poljsku su to Njemačka, Ujedinjeno Kraljevstvo i Nizozemska. Za drugu nama susjednu zemlju Sloveniju na prvom je mjestu Njemačka, ali je i Austrija s podjednakim udjelom od 27%. Zanimljivo je da od iseljenih iz Slovenije na Hrvatsku otpada 12%. Prema podacima dakle Njemačka se najviše preferira kod iseljenih iz Hrvatske, a ne Irska.[9]

Kada se napravi top-lista triju zemalja u koje se najviše iseljava, Hrvatska ima 86%, Litva 89%, Poljska 79%, a Estonija 78%. Najmanje agregirane podatke za tri top-zemlje iseljavanja imaju Rumunjska 57% i Slovenija 66%. To znači da je iseljavanje iz te dvije zemlje manje koncentrirano na samo tri članice Europske unije, tj. više je raspršeno i po drugim članicama Europske unije ili zemljama izvan EU-a.

5. RIJEČ-DVIJE O GLOBALNIM MIGRACIJAMA: OTVORENE I ZATVORENE GRANICE

Giddens ukazuje da su „osvajački pohodi" nekih država Europe prije nekoliko stoljeća doveli do prvih valova „globalnih migracija" (Giddens, 2007: 273). Poziva se na promjene prema kojima je 1990. godine „u svijetu bilo više od 80 milijuna migranata, od kojih su 20 milijuna činile izbjeglice" (Giddens, 2007: 274). On navodi „četiri modela migracija" utvrđena u društvenim znanostima da bi se pomoću njih opisivala temeljna globalna gibanja stanovništva poslije 2. svjetskog rata do danas: (1) klasični model, (2) kolonijalni model, (3) model radnika na privremenom radu u inozemstvu i naposljetku (4) ilegalni modeli i migracije.[10] Za hrvatsko društvo i za razvijene zemlje Europe treći model bio je značajan od 60-ih godina 20. stoljeća. Ilegalni modeli i migracije danas su iznimno aktualni (model br. 4 prema Giddensu). Giddens zaključuje da su se globalne migracije, tj. „kretanja pojedinaca preko granica njihovih zemalja, naročito povećala u godinama poslije 2. svjetskog rata i sve više se pojačavaju s procesom globalizacije".

[9] Emigraciju Hrvata u Njemačku kao i motive te osobitosti te migracije u našoj suvremenosti istraživao je Jurić (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 3, str. 337–371.

[10] Pobliže o svakom modelu vidjeti u Giddens, 2007: 274–276.

Zatim uvodi pojam *nova migracija* koji se odnosi „na izmijenjene obrasce migracijskih kretanja u Europi koji su nastali sa završetkom hladnog rata, produžavanjem etničkog sukoba u bivšoj Jugoslaviji i produbljivanjem europske integracije. Ilegalna imigracija je u porastu jer se mogućnosti za legalni ulazak u zemlje Europske unije sve više ograničavaju" (Giddens, 2007: 284).[11]

Giddens ukazuje na činjenicu da nove migracije karakteriziraju dva važna zbivanja. Na prvom je mjestu otvaranje granica između nekadašnjeg Istočnog bloka i Zapadne Europe. To je rezultiralo doseljavanjem oko pet milijuna ljudi u razdoblju od 1989. do 1994. godine. Drugo su zbivanje ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, što je imalo za posljedicu drugi val od približno pet milijuna izbjeglica u zemlje Europe. Ističe i činjenicu da određeni broj europskih zemalja ukida unutrašnje granične kontrole sa susjednim državama, što je posljedica Schengenskog sporazuma. Međutim takve promjene kontrole na graničnim prelazima imaju velik utjecaj na ilegalno useljavanje u razvijene zemlje Europske unije. Budući da je većina članica Europske unije „ograničila legalnu imigraciju samo na slučajeve spajanja porodica, broj ilegalnih ulazaka je u porastu" (Giddens, 2007:280). Giddens navodi podatak Međunarodnog centra za razvoj migracijske politike da se godišnje oko 400 tisuća ljudi prokrijumčari u Europsku uniju. Zaključuje da u globaliziranom svijetu „ideje i ljudi prelaze se preko granica u većem broju nego ikada ranije" (Giddens, 2007: 283).

Filozof Slavoj Žižek tvrdi: „Najveći su licemjeri oni koji se zauzimaju za otvorene granice." To je rekao gostujući u Filozofskom teatru HNK (u siječnju 2016.). Dodao je kako je jedino rješenje izbjegličke krize u svijetu „rekonstrukcija globalnog društva koja će riješiti uzroke krize". On smatra da „Europa dopušta da se u Mediteranu utope tisuće ljudi". Ta činjenica izaziva bijes lijevih liberala koji se zalažu da „Europa treba pokazati solidarnost i široko otvoriti svoja vrata; s druge strane antiemigrantski nastrojeni populisti tvrde kako treba zatvoriti granice i pustiti Afrikance i Arape da sami riješe svoje probleme" (Žižek, 2016). I doista, poslije velikog vala migranata 2015. i 2016. – kada je preko Hrvatske na Zapad prešlo više od 500 tisuća ljudi (iz Sirije, Afganistana, Iraka, sjeverne Afrike...) – Njemačka je zatvorila svoje granice, potom i Austrija koja je najavljivala postavljanje vojske na granice, Mađarska je na granici sa Srbijom (Vojvodina) i Hrvatskom postavila visoki zid od žice, Slovenija još drži žilet-žicu na granici s RH itd. Izvan Europe SAD zida armiranobetonski zid prema Meksiku. Sudeći po svemu, napreduje kultura zidova.

[11] U prilog tvrdnji da se ilegalna imigracija u EU, pogotovo u „stare članice", povećava idu i događaji s ilegalnim izbjeglicama na granici Hrvatske i Srbije, odnosno upravo ovih dana, krajem svibnja 2018., na granici RH i BiH (poginula djevojčica kod Šida i propucano dvoje djece kod Srba).

Raspodjelu migranata u prostoru, tražitelja azila u Europskoj uniji od 2011. do 2016. godine, odnosno migrantsku krizu, istraživao je Boštaj Rogelj (2017). U njegovu radu u fokusu su promjene režima kako na vanjskim tako i na unutarnjim granicama Europske unije. Posebno je obradio pitanje kako promjene režima na granicama utječu na „kretanje tražitelja azila" (Rogelj, 2017: 191–219).[12]

6. ZAKLJUČCI

I.

1. Vidjeli smo prethodno (u tekstu) da granica predstavlja vrlo precizno određenu crtu u geografskom prostoru između pojedinih država. Granice su katkad otvorene, meke, propusne, a katkad zatvorene, tvrde, nepropusne. Granični režim ovisi o međunarodnoj situaciji i politici te odlukama pojedine države ili skupine država.

2. Ljudi mobilni u prostoru mogu u nekom vremenu prelaziti i prijeći gotovo svaku granicu, a u nekom drugom i drugačijem vremenu mogu nailaziti na zatvorene, tvrde granice, štoviše, ograđene žicom i strogo čuvane od policije, ponegdje čak i vojske. Dakle ljudi nailaze na zid kao prepreku kretanju.

3. U godinama 2015. i 2016. veliki val izbjeglica iz Sirije, Afganistana, Iraka i afričkih zemalja, bježeći od gladi, rata i opasnosti po život nahrupio je u Europu. I preko Hrvatske dalje na Zapad, u druge članice Europske unije, prošlo je tada više od pola milijuna migranata – Arapa, Afrikanaca i drugih. Međutim kad je Njemačka zatvorila svoje (neko vrijeme otvorene) granice, potom i Austrija; kad su se Mađarska i Slovenija ogradile bodljikavom i žilet-žicom, migranti nisu imali kamo. Velik broj njih bio je ulogoren u Turskoj; neki su pokušavali na razne načine – iako neželjeni – doći u razvijene zapadnoeuropske zemlje, uključivo i gumenim čamcima preko Mediterana u Italiju. Na tisuće tih bijednika (kako ih naziva S. Žižek) utopilo se u moru i nisu ostvarili svoj san za mirnim i boljim životom.

4. Budući da oružani sukobi, ratovi i progoni na Bliskom istoku i drugdje ne prestaju, tisuće ugroženih ljudi jednostavno bježi s tih prostora i želi se dočepati neke mirne poželjne zemlje od Austrije do Švedske. A kako to nije moguće zbog zatvorenih granica velike većine zemalja članica Europske unije, pokušavaju ilegalno prijeći granične zidove (kad ih već ne mogu srušiti kao što je prije gotovo tri desetljeća srušen Berlinski zid).

[12] Usporedi pojedinosti u radu Rogelj, Boštjan (2017). Promjene u prostornim odrednicama „Europske izbjegličke/migrantske krize", „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 2, str. 191-219.

Cvjeta trgovina ljudima, kriminal i sl. Ovih je dana i na hrvatskoj granici (prema BiH) prostrijeljeno dvoje djece jer policija mora čuvati granicu. Izbjeglice pak ne žele u Hrvatsku, nego samo prijelaz preko njezina teritorija dalje na Zapad.

5. U vezi s velikim migracijskim valom 2015. i 2016. godinem, čiji se valovi i danas itekako primjećuju, u Europi su se oblikovala dva osnovna stava: (1) da europske, naročito razvijene, zemlje budu solidarne s izbjeglicama i da ih prihvate i (2) da treba prema njima zatvoriti granice i ne pustiti ih u zemlje Europske unije.

6. I dio znanstvenih istraživača i dio pripadnika europske elite upozorava da problem migranata izbjeglica treba rješavati tamo gdje je nastao. A nastao je problem u Siriji, Libiji, Iraku, Afganistanu, Palestini itd.

Kako taj problem rješiti tamo gdje je nastao?

a) Velike sile i njihovi sateliti kao i njihovi vojni savezi moraju se prestati miješati u unutarnje probleme drugih zemalja. Sporovi se moraju rješavati mirnim putem pod okriljem Ujedinjenih naroda, a ne ratovima i poticanjem oružanih sukoba (etničkih, vjerskih i dr.).

b) I kad prestanu ratovi, spomenute zemlje i druge (npr. afričke koje su bile kolonije europskih zemalja) imat će mnoštvo razvojnih problema. Stoga bi bilo poželjno da UN donese odluku o osnivanju fonda za razvoj takvih zemalja. U fond bi najviše uplaćivale (1) one zemlje koje su izazvale ratove u protekla dva desetljeća; (2) one sile koje su imale svoje kolonije (posljedice čega se osjećaju i danas); (3) razvijene zemlje svijeta; (4) ostale zemlje.

Fond bi pod strogom međunarodnom kontrolom i angažirajući eksperte UN-a djelovao na dugoročnom ekonomskom, zdravstvenom i sveukupnom razvoju takvih zemalja.

II.

7. Sudbina otvorenih granica već danas je promjenjiva. Jedni u potrazi za boljim životom mogu prelaziti prohodne granice iz jedne zemlje EU-a u drugu zemlju EU-a.

Nakon ulaska Hrvatske u EU (1.7.2013.) naglo je u narednim, zapravo sada već proteklim, godinama rastao odlazak iz Hrvatske u druge članice EU-a. Tako se od 2013. do 2016. godine iz Hrvatske odselilo oko 230 tisuća ljudi u EU, računajući prema statistikama zemalja useljenja.

8. U istom razdoblju – prema službenoj/državnoj statistici – u zemlje EU-a iselilo se iz Hrvatske samo oko 61 tisuća. Razlika između većeg i manjeg broja pripisuje se metodologiji službene statistike koja uzima u obzir samo službeno odjavljene. Mnogi se

odseljavaju, a da se formalno ne odjavljuju. Zemlje domaćini useljenika vode svoju evidenciju imigranata.

9. I prošle godine emigriralo je iz Hrvatske – prema procjenama – cca 80 tisuća ljudi. Značajno je da se javlja bespovratna emigracija, tj. odlazak mladih bračnih parova s djecom.

10. Značajni su odlasci u inozemstvo iz istočne Hrvaske, odnosno iz Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema.

11. Kakva će biti sudbina ljudi i otvorenih granica, ne u smislu proricanja sudbine, nego u smislu realne perspektive u društvenoj stvarnosti i svijetu života, nužno je dalje i znanstveno istraživati. S druge strane, osim znanstvenih istraživanja društvo bi poduzimanjem raznih mjera i odgovarajućih politika osiguravalo ljudima bolji život u Hrvatskoj tako da dalje ne bi dolazili do onoga što se u literaturi već naziva „hrvatski egzodus".

Literatura

1. Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen; Turner, Bryan S. (2008). *Rječnik sociologije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
2. Bourdieu, Pierre (1992). *Što znači govoriti, Ekonomija jezičnih razmjena* (preveli Alka i Mladen Škiljan), Zagreb, Naprijed.
3. Bosanac, Milan; Mandić, Oleg i Petković, Stanko (1977). *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Zagreb, Informator.
4. *Bože čuvaj Hrvatsku, odoh ja u Njemačku!* „Slobodna Dalmacija" 4. 6. 2018., str. 8–9.
5. Cifrić, Ivan (2015). *Ekologija vremena i kultura zidova*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
6. Draženović, Ivana; Kunovac, Marina and Pripužić, Dominik (2018). *Dynamics and Determinants of Migration – The Case od Croatia and Experience of New EU Member States*, Zagreb, Hrvatska narodna banka.
7. Gidens Entony/Giddens, Anthony/ (2007). *Sociologija*, Beograd, Ekonomski fakultet.
8. Heršak, Emil (ur.) (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti i Školska knjiga.
9. Jurić, Tado (2017). *Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 3, str. 337–371.
10. Kristal, Dejvid (Crystal David) (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd, Nolit.
11. Lukić, Radomir; Pečujlić, Miroslav (ur.) (1982). *Sociološki leksikon*, Beograd, Savremena administracija.
12. Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb, Školska knjiga.

13. Matvejević, Predrag (2015). *Granice i sudbine – o jugoslavenstvu prije i poslije Jugoslavije*, Zagreb, VBZ.
14. Mažuranić, Vladimir (1975). *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb, Informator.
15. Mimica, Aljoša; Bogdanović, Marija (ur.) (2007). *Sociološki rečnik*, Beograd, Zavod za udžbenike.
16. Nejašmić, Ivo (2014). *Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 30, No 4, str. 405–435.
17. Pilić, Šime (2016). Nasljeđe i razvoj: jučer i danas, u zborniku: A. Šundalić, K. Zmaić, T. Sudarić i Ž. Pavić (ur.), *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj*, Osijek, Poljoprivredni fakultet – Odjel za kulturologiju Sveučilišta – Ekonomski fakultet, str. 32–51.
18. Rajković Iveta, Marijeta; Horvatin, Tea (2017). *Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 3, str. 247–274.
19. Rogelj, Boštjan (2017). *Promjene u prostornim odrednicama „Europske izbjegličke/migrantske krize"*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 2, str. 191–219.
20. Roksandić, Drago (2003). *Triplex Confinium ili O granicama i regijama hrvatske povijesti 1500-1800.*, Zagreb, Barbat.
21. *Svaki sedmi Hrvat radi u inozemstvu*, „Slobodna Dalmacija", 30. 5. 2018., str. 6–7.
22. Vidan, Gabrijela (2001). *Otvorene granice Dubrovnika od XVII. do početka XIX. stoljeća*, „Studia Romanica et Anglia Zagrabiensia", Vol. 45-46, str. 191–205.
23. Živić, Dražen (2016). Suvremena migracija kao odrednica depopulacije istočne Hrvatske (2001.-2014.), u zborniku: A. Šundalić, K. Zmaić, T. Sudarić i Ž. Pavić (ur.), *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj*, Osijek, Poljoprivredni fakultet – Odjel za kulturologiju Sveučilišta – Ekonomski fakultet, str. 52–75.

Internetski izvori

1. Šonje, Velimir. *Nepovratna emigracija: prva procjena*, Ekonomski lab, Arhiv analitika, http://arhivanalitika.hr/blog/nepovratna-emigracija-prva-procjena, preuzeto 25. lipnja 2018.
2. Žižek, Slavoje. *Najveći su licemjeri oni koji se zauzimaju za otvorene granice*, https://www.index.hr/vijesti/clanak/zizek-najveci-licemjeri-su-oni-koji-se-zauzimaju-za-otvorene-granice/870254.aspx, preuzeto 25. lipnja 2018.
3. Župarić-Iljić, Drago. *Iseljavanje iz RH nakon ulaska u EU*, Fridrich Ebert Stiftung – Zagreb (online), http://www.fes-croatia.org/fileadmin/user-upload/FES-Iseljavanje web.pdf, preuzeto 25. lipnja 2018.

Abstract

Destiny of people and open borders[13]

The paper defines, on the basis of sociological and other vocabularies and publications, some basic notions such as boundaries, openness, destiny, etc. The emigration from Croatia over the past years is considered in the EU context. People have moved, for various reasons (economic, political, climatic, family, etc.), to other parts of the state and other countries for a long time. After Croatia's accession to the European Union, the emigration from Croatia was intensified with respect to the possibilities of life and work in other EU member states. According to recent research, only in the period from 2013 to 2016, almost 230,000 people left Croatia and moved to the other EU member states. In addition, relatively small proportion of people migrated to other countries. This process continues and last two years (i.e. in 2017 and 2018). In 2016, the most favored was Germany (71% of all immigration to EU countries), Austria (8%) and then Ireland (7%). Germany is at the same time the most desirable destination for emigrants from three other post-socialist countries: Hungary, Poland and Slovenia. Germany is also attractive to other post-socialist countries, being in the top three countries for immigrants from the Czech Republic, Estonia, Lithuania, Romania and Slovakia. Within the topic of the paper, special attention is paid to the depopulation and emigration from Slavonia. Over the last four years, the borders of some European countries, from soft and open, have become hard, enclosed and fenced with wire ropes. Such procedures are not consistent with the idea of free movement of ideas, goods and people and have an impact on the lives and movement of millions of people.

Key words: open borders, Croatia, European Union, emigration / migration, most desirable destinations.

[13] Šime Pilić, PhD, email: spilic@ffst.hr

Sandra Cvikić[1]

Dražen Živić[2]

Ivana Bendra[3]

AN IMAGE-BASED CULTURE AND PSEUDO-DRAMA OF 'REFUGEEDOM' INSIDE CROATIA'S BALKAN ROUTE DISCOURSE

Research paper/Izvorni znanstveni rad

Abstract

This paper provides, under the scrutiny of socio-demographic research, a critical discourse analysis of 'refugeedom' inside Croatia's *Balkan Route* discourse developed by power-politics, public opinion makers and social scientists.

Key words: „refugeedom", critical analysis, discourse, social construction

1. INTRODUCTION

Croatia's neoliberal transition for the last twenty years is marked by governments' efforts to manage post-communist/post-conflict development in line with newly acquired liberal democracy and market economy. Since 2013, Croatian society is destined for the prosperous future inside EU project-oriented development, thus constantly challenged by emerging predicaments of what European media defines as 'migrant/refugee crisis', 'humanitarian crisis', 'security crisis', and/or 'crisis of social order' (De Genova and Tazzi-

[1] Sandra Cvikić, PhD, Institute of Social Sciences – Regional Center Vukovar, e-mail: sandra.cvikic@pilar.hr

[2] Dražen Živić, PhD, Full professor, Institute of Social Sciences – Regional Center Vukovar, email: drazen.zivic@pilar.hr

[3] Ivana Bendra, PhD, Institute of Social Sciences – Regional Center Vukovar, e-mail: ivana.bendra@pilar.hr

oli in De Genova et al., 2016). Namely, having experienced a refugee crisis in the midst of the brutal war[4] "receiving and providing shelter to over 600 000 refugees from Croatian occupied territories and war thorn Bosnia and Herzegovina" in 1992; did not however prepare Croatian authorities for the influx of 'unwanted populations' coming through the Balkan Route[5] in 2015 (Cvikić and Špoljar-Vržina, 2016: 511). The 2015/2016 'migrant/refugee crises' has confirmed on one hand, how fragile 'the EU non-conventional refugee legal limbo' (in Dacyl terms, 1995) is; and on the other hand, how EU technocratic politicians 'denote its responsibility to protect massive ad hoc presence of unwanted populations' to periphery countries such as Croatia based on 'the burden-sharing principle' (Cvikić and Špoljar-Vržina, 2016: 510).

Based on the information[6] received from the Croatian Ministry of Internal Affairs (Minister's Cabinet, Public Relations Office) on February 27, 2018, the illegal trespassing of Croatian borders for the period 2000 – 2017 has maintained a steady trend of 5 000 entries (outside the scope of 'migration crisis'). However, this trend was seriously disrupted by the 'migration/refugee crisis' in 2015. According to the Ministry's records, "migration flow through the Republic of Croatia commenced on September 16, 2015 and lasted until March 5, 2016. In that period, 658 068 migrants entered the Republic of Croatia. Majority of migrants entered in the areas supervised by the Vukovar-Srijem County Police Authority (655 370 migrants, or 99,6%) and the Osijek-Baranja County Police Authority (2 698 migrants, or 0,4%)." It is evident from their records, that out of 658 068 migrants, 608 801 were officially registered during this migration flow. However, for the remaining 49 267 migrants there is no information as to how and if they were officially processed by the Croatian police authorities. Nonetheless, among those 608 801 processed migrants there was a substantial number of children 184 160 (30,25%), next to man (313 454 or 51,49%) and woman (111 187 or 18,26%). Most of them however did not possess valid legal documents (only 97 224 or 16% migrants possessed valid legal documents). Based on their citizenship, most of the migrants came from Syria 292 661 (48,07%), followed by those coming from Afghanistan 181 651 (29,84%), from Iraq 100 821 (16,56%), Iran 13

[4] For more information on the Yugoslav war of disintegration and Serbian armed aggression on Croatia see: Antić, Ljubomir (2007). Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice, Zagreb, Golden Marketing-Tehnička knjiga – Hrvatski institute za povijest; Barić, Nikica (2005). Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995, Zagreb, Golden Marketing-Tehnička knjiga; Glaurdić, Josip (2011). The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia, UK, Yale University Press; Nazor, Ante (2011). Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih, Zagreb – Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar domovinskog rata; Žunec, Ozren (2007). Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I. i II., Zagreb, Demetra.

[5] For more information on this Western Balkan Route as an important transit way out of Greece for refugees coming out of Syria, Iraq and Afghanistan via FYR of Macedonia and Serbia into Hungary and Croatia towards Western Europe see Official Web Site of the European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the EU - "FRONTEX": https://frontex.europa.eu/ .

[6] Republika Hrvatska, Ministarstvo unutarnjih poslova, Kabinet ministra, Služba za odnose s javnošću, KLASA: 008-01/18-01/22, URBROJ: 511-01-11-18-3, Zagreb, 27. veljače 2018.

761 (2,26%), Pakistan 6 707 (1,10%) and the rest from various other countries[7] (13 200 or 2,17%). When Croatia closed its border on the Balkan Route in March 2016, illegal trespassing has reduced to the previous levels before the migration/refugee flow.

Therefore, to question and conduct socio-demographic research about contemporary EU 'migration/refugee' crises is to explore the scope and the impact polished sophisticated Western notions of globalized human rights, liberal democracy and economy, freedom, security and development have on the refugee/migrant population and countries at the receiving end (Kirkwood, 2017; Banks, 2012). Thus, based on the Croatian case, a critical discourse analysis of 'refugeedom' inside Balkan Route discourse (developed by power-politics, public opinion makers and social scientists) enables one to better understand how 'argumentative gymnastics of human rightism, global security' and bio-politics of securitization in a refugee process are socially constructed through discursive practices (Cvikić and Špoljar-Vržina, 2016: 502-504). Thereby, in the first section this paper outlines the framework analysis of conducted research followed by the presentation of its outcomes, which are then debated with respect to its relevance and contribution to the current scholarly understanding of the phenomenon in question. Furthermore, in the conclusion this paper offers a new perspective on the European 'refugee/migration' crisis based on the Balkan Route's transitory effects in the Croatian society.

2. RESEARCH FRAME OF REFERENCE

The aim of this paper is to deconstruct socially constructed (Berger and Luckmann, 1992) discourse on 'refugeedom ' and the Balkan Route produced in Croatia for the period 2015 – 2017, through critical analysis of 'purpose-built' vocabulary utilized by power-politics, public opinion makers and social scientists. The phenomenon of 'refugeedom'[8] is therefore researched inside prominent Croatian national newspapers: *Večernji list* and *Jutarnji list,* and selected documents related to the Balkan Route and 'refugee/migrant' crisis (policy briefs/reports/analysis/papers/manuals and scientific/expert papers) produced by international organizations/institutions and their political agenda.[9]

---

[7] Such as: Albania, Algeria, Azerbaijan, Bangladesh, Bosnia and Herzegovina, Burkina Faso, Montenegro, Congo, Egypt, Eritrea, Estonia, Gambia, Ghana, Guiney, Jamaica, Cameron, China, Kosovo, Libya, Macedonia, Kuwait, Mali, Morocco, Mauritius, Mexico, Nigeria, Palestine, Serbia, Tunis, Turkey and so on.

[8] Definition of 'refugeedom' according to Oxford dictionary refers to "the condition of being a refugee" (https://en.oxforddictionaries.com/definition/refugeedom).

[9] In order to overcome the limitations of this paper and provide a workable framework to critically analyze surveyed documents (50 in total), those most representative of the migration/refugee crisis in Europe and the Balkan Route are selected and utilized. Document reference list is available in the article *Lost in EU Paradise – Refugee Crisis*

In this way, collected data was suitable for critical discourse analysis of the neoliberal and post-imperialist/neocolonial platform of basic concepts related to the current Syrian 'migration/refugee' crisis in Europe (Cvikić and Špoljar-Vržina, 2016: 503). The analysis was strongly supported in reference to the contemporary scholarly discussion instigated by the research network *The 'European' Question: Postcolonial Perspectives on Migration, Nation, and Race* and convened by Nicholas De Genova and Martina Tazzioli at the King's College London (June 25-26, 2015).[10] Thus, the overall theoretical debate on the issues under the study in this paper rests upon Michel Foucault's (Foucault, 2007; Klos-Czerwinska, 2015) understanding of the post-modern European society through his conceptions of knowledge and power – 'governmentalism,' 'securitization,' 'biopower/biopolitics,' 'discipline,' 'control' and 'humanitarianism;' and Giorgio Agamben's notions of 'bare/naked life' and 'state of emergency' (1998; 2005).[11]

The first inspection of two national newspapers included selection of articles related to the Balkan Route and 'refuge/migrant' crisis in Croatia. Next to digital media (TV and Internet), this type of public media socially constructs and maintains the public opinion, perception, behavior and understanding of the refugee/migrant issues at question. In the period, 2015-2017 *Večernji list* produced **163** articles while *Jutarnji list* managed to publish substantially less - only **74** articles for the period 2016-2017. The overall **237** articles represent the general discourse on 'refugeedom' produced over three years covering issues related to the Balkan Route's transitional passage through Croatia.

(Cvikić and Špoljar-Vržina, 2016: 522-524).

[10] The research network included the participation of: Soledad Alvarez-Velasco, Manuela Bojadzijev, Sebastian Cobarrubias, Nicholas De Genova, Elena Fontanari, Evelina Gambino, Giorgio Grappi, Charles Heller, Yolande Jansen, Bernard Kasparek, Shahram Khosravi, Sandro Mezzadra, Lorenzo Pezzani, Fiorenza Piocozza, Lisa Riedner, Stephan Scheel, Laia Soto Bermant, Maurice Stieril, Zakeera Suffee, Martina Tazzioli, Huub van Baar, and Can Yildiz. For more information on the project/initiative see: http://nearfuturesonline.org/ .

[11] Since most of the contemporary scholars are nowadays familiar with the woks of Foucault, Agamben, Berger and Luckmann, this paper will not provide an overview of their developed methodological and theoretical frameworks. Instead, those will be employed in more detail in the overall discussion and analysis of collected data on "refugeedom" inside Croatian discourse of the Balkan Route.

Table 1. Sample structure

Year	Newspaper	Number of articles & discourse developed by						Total No. of Articles per Year	Overall
		Citizens	Civil society	Media	Politicians	Refugees / migrants	Scholars / experts		
2015	*Večernji list*	2	1	7	9	**0**	**1**	**20**	**163**
2016	*Večernji list*	4	13	39	65	**4**	**1**	**126**	
2017	*Večernji list*	1	4	3	8	**0**	**1**	**17**	
2016	*Jutarnji list*	1	3	9	22	**2**	**0**	**37**	**74**
2017	*Jutarnji list*	3	9	11	8	**6**	**0**	**37**	
Overall *Večernji list & Jutarnji list 2015-2017*		**11**	**30**	**69**	**112**	**12**	**3**	**237**	

The second level of investigation has included content analysis of the general discourse on 'refugee/migrant' crisis and the Balkan Route developed in newspaper articles focusing on who is producing, distributing and shaping information and knowledge about the 'refugeedom' inside Croatian society while socially constructing various discourses. As indicated above, the general discourse produced by newspaper media is developed by Croatian citizens, NGOs, journalists, politicians, scholars/experts and refugees/migrants. In the following section the results of the discourse analysis are further critically researched inside proposed Foucauldian theoretical frame of reference focusing on how various discourses on 'refugeedom' are produced/reproduced and what power relations have developed over the time between various stakeholder responsible for 'crisis management' of the Balkan Route's migration transition through Croatia.

The third level of the investigation deals with the discursive practices and related conceptual framework of 'refugeedom' produced inside the newspapers discourse on 'refugee/migration' crisis of the Balkan Route and Croatian transition passage, which is then debated based on its contemporary scholarly understanding.

It is important to note that in this paper, discourse is considered a 'social action' or something that influences and legitimizes it, whereby statements (Klos-Czerwinska, 2015) as social representations of the relevant Croatian stakeholders are expressed in general discourse about 'refugeedom and 'migration/refugee' crisis inside the Balkan Route, thus producing performative effects – they socially construct reality (Berger and Luckmann, 1992; Austin, 2004). Discourse however is not only the description of social practice, but it is thing in itself, as Austin indicates, 'to speak means to act' (1962). However, leaving different theoretical schools and authors that focus on the discursive and non-discursive social practices (language and non-language social practices) out of the scope, nonetheless still requires one to acknowledge the power and ambiguities of words since they create concepts, and concepts construct social reality. Thereby, the idea of language's neutrality as media that informs one about the real non-language world therefore

becomes a powerful tool utilized to constructs and reconstructs social reality, thus enabling its analysis as a discourse as well as understanding on the level of meaning and rules that constitute social action (Austin, 1962). Therefore, discourse is understood as a whole containing both language and non-language practices which in this study case means to analyze and search for the rules that constitute discursive practices of 'refugeedom' always taking into the consideration institutional non-language practices. In this way, meanings produce rationality of the social action inside the 'migration/refugee' discourse of the Balkan Route with frameworks of rules that govern statements about 'refugeedom' rendered as good, correct, true and meaningful (Herta, 2017). The social reality of 'refugeedom' in Croatia is not only the consequence of produced discourse since it is shaped by various circumstances of non-discursive character (EU border security regime and related migration/immigration policies); but more importantly, it is socially reconstructed 'factual truth' about the EU 'migration/refugee' crisis (Bigo, 2002; Janks, 2005).

3. RESEARCH OUTCOMES

Following the first line of inquiry into discourse production of 'refugeedom' inside the Balkan Route 'migration/refugee' crisis in Croatia based on the analysis of two major national newspapers *Večernji list* and *Jutarnji list* enables one to make following conclusions:

- the overall number of 237 newspaper articles published in the time span of three years (2015 – 2017) indicates low level of media coverage[12] with decreased[13] interest in the subject of 'refugeedom' inside Croatia's Balkan Route 'migration/refugee' crisis;
- internal distribution of newspaper articles per year by number indicates that most of the articles were published in the year 2016, however substantially more in *Večernji list* (126) then in *Jutarnji list* (37).

Now, the second level of investigation has provided an insight into the content of the general discourse on 'migration/refugee' crisis and the Balkan Route focused on 'refugeedom' as a social phenomenon inside Croatian society indicating that:

[12] This is on average 54 articles per year for *Večernji list*, and 34 per year for *Jutarnji list*.

[13] Which is connected to the fact that the Balkan Route was closed by Croatia on March 2016.

- the general discourse contains 6 discourses: citizens discourse, NGOs discourse, media discourse, political discourse, migrant/refugee discourse, and scholarly/expert discourse;
- those discourses are developed by Croatian citizens, NGOs, newspaper journalists, politicians/state officials, migrants/refugees, and scholars/experts;
- the general discourse is dominated by political discourse and followed by media discourse overpowering all the other discourses;
- by far, almost non-existent are the discourses of scholars/experts, Croatian citizens and migrants/refugees;
- the institutional/stakeholder network while producing general discourse is most extensively developed inside political discourse on all state levels: local, regional and national (see Table 5);
- dominant political discourse is predominantly produced by four Croatian state institutions: Ministry of Internal Affairs (the Minister, Public Relation Officer); Ministry of Foreign Affairs (the Minister); Croatian Prime Minister, and Croatian President (see Table 3 and Table 4).

Finally, the third level of investigation analyzing discursive practices enabled one to detect the conceptual framework of the discourse on 'refugeedom' produced by newspaper articles on 'migration/refugee' crisis and Balkan Route's migration transition through Croatia depicting:

- technocratic language;
- normative/legal language;
- militarist language; and
- humanitarian language (see Table 1 and Table 2).

As mentioned beforehand, concepts construct and reconstruct social and political reality, thus the power behind the labels they produce bestows reproductive capacity for self-perpetuation of knowledge power thereby redefining perceived reality anew. Therefore, the social problem of contemporary 'refugeedom' created by the 'migration/refugee' crises inside the Balkan Route, does not exist unless it is perceived as a problem in the discourse. Conditions under which 'refugeedom' is constructed as a phenomenon thus has so far produced divergent definitions of migration and immigration that renders it as an issue. The process of its social construction (ruled by interests), as detected by this research is thereby analyzed to explain power relations and causes of the dominant political discourse on 'migration/refugee' crisis inside the Balkan Route in Croatia. However,

the study of political discourse in this context entailed analysis of discursive practices as concrete forms of action (coming from specific expository frameworks) prevalent in the Croatian society to discover how and by what means they are socially constructed becoming dominant.

As indicated by Foucault, to study a discourse means to explain the origins and the persistence of power dynamics behind discursive forms prevalent in a society, where concept of power is perceived as ever-present and self-perpetual of every social interaction and relation. Thereby, what he notices is that in modern Western societies power is most profoundly exercised through knowledge – knowledge inflicted upon and internalized by individuals as norms, values, believes and ideologies. The power of modern knowledge is produced and reproduced by science, thus constantly reinforced and maintained inside all social relations by every member of the society. It enables and fixes particular type of social relations while establishing supremacy and superiority of the Western reason legitimized by the discourse. Thereby, this scientifically produced rational knowledge is then transformed into particular discursive practices that effectively control, manage and select: those who can talk, what they can talk, under what conditions and circumstances. This ever-present power disciplines through self-perpetuation of discursive rules (norms) which entitles discourse with enormous power of control internalized through words and images (Van Dijk in Klos-Czerwinska, 2015). Therefore, exercising certain discursive practices implies power inequalities produced and reproduced by the discourse for the inclusion of some and/or exclusion of others thus maintaining its hegemony in competition with numerous discourses related to certain topic, subject or issue with different relations towards each other and with different power positions (Androvičova, 2016).

Namely, one can explain the power hegemony of the discourse on 'refugeedom' in Croatian case, by the dominance of political discourse which is in coherence with the EU political discourse thus producing conducive conditions for its dissemination and reproduction and sharing a certain inner logic with it (Stone, 2012; Pope, 2017).

4. DEBATING 'REFUGEEDOM' INSIDE CROATIA'S BALKAN ROUTE DISCOURSE

Much like their international counterparts, Croatian opinion makers, politicians and scholars/experts were under enormous pressure to deliver workable and functional solutions to perceived 'security threats' posed by 'unwanted migrations' on the European soil. As indicated by Cvikić and Špoljar-Vržina they "socially construct the reality of human

rightism[14] and biopolitics[15] of a refugee process" imposed by the Balkan Route's 'migrant/refugee' crisis thus rendering 'illegal refugees status' as a permanent condition – 'refugeedom' – a new 'mode of being' (2016: 504). As a 'spectacle of terror and security' [16](De Genova, 2011; 2013) 'migrant/refugee' crisis instigated by the Balkan Route appropriately frames the protracted and enduring ramification of globally dispersed uncertainties of enforced neo-liberal economies of austerity and preemptive actions of 'War on Terror' (Dockrill, 2006; De Genova, 2010). Super-imposed permanent 'state of crisis' (Harvey, 2014) or/and what Agamben calls 'state of emergency' thus necessitates acute production of "hyper-mediated occasions for" ever increasing securitization, governmentalization, management and control of borders, migration and mobility in general (Tazzioli in De Genova, 2016: 2). Therefore, the conceptual and discursive categories that govern these topics require re-reification inside socially constructed dominant discourse on 'migration/refugee' crisis in Europe (Janks, 2005).

As proposed by Tazzioli "to defy the intellectual and political ghettoization of these topics in relation to the ordinarily unquestioned manifold and transversal reality of the multiple 'crisis' that coexist alongside the purported 'migration' or 'refugee crisis' in (and of) Europe;" one should " 'hijack' the dominant discourse surrounding and superintending" how one "speaks of and think about the conjunctures of "the 'new keywords of 'the crisis' in and of 'Europe': 1)'Europe' and 'crisis,' 2) 'migration crisis' and 'refugee crisis,' 3) 'numbers' (or, the spectacle of statistics in the production of "crisis"), 4) 'humanitarian crisis,' 5) 'mobility,' and 6) (the crisis of) European values (in De Genova, 2016: 2-3). In line De Genova et al. problematize the very language of the overall European 'crisis' arising from "the horrific spectacle of migrant and refugee mass deaths that has been produced as a consequence of the European border regime;" the conceptual framework of discourse on 'refugeedom' in Croatian case thereby questions its own language (technocratic; normative/legal; militarist; humanitarian) (2016: 4).

The conceptual framework of political discourse on Balkan Route's transitory 'refugeedom' is locked inside its predominantly militarist and technocratic language. Namely,

---

[14] In this paper a concept of 'human rightism' is understood as Alain Pellet defines it - to simply "characterize the state of mind of human rights activists" (2000: 2) and "as the 'stance' that consists in being absolutely determined to confer a form of autonomy (which, to my mind, it does not possess) on a 'discipline' (which, to my mind, does not exist as such): the protection of human rights" (2000: 3). He also contends that a broader definition of 'human rightism' "is also conceivable, one that includes human rights activism" (2000: 3).

[15] A concept of 'biopolitics' is understood in the Foucauldian sense to investigate "the strategies and mechanisms through which human life processes are managed under regimes of authority over knowledge, power, and the processes of subjectivation" in the contemporary neo-liberal democratic society and market economy (https://anthrobiopolitics.wordpress.com/2013/01/21/biopolitics-an-overview/).

[16] De Genova applies the concept of 'spectacle' to the contemporary migration-refugee-immigration crisis in Europe based on what Guy Debord has initially developed as 'spectacle of life' in his book *Society of the Spectacle* (1970).

the multifarious articulations of: 'migration/immigration,' 'crisis,' 'migrant/immigrant/refugee,' 'asylum seeker,' 'security,' 'protection,' 'border,' 'control,' 'monitoring,' 'supervision,' 'illegal trespassing,' 'selection,' and 'registration,' in fact indicates how the wider dynamics of 'crisis' and 'the European border regime' are constructed to fit the mirror lenses of the internationally assisted re-appropriations of 'illegal mobility' which reclaims the entire European space making visible its border zones such as Croatia's. Institutional framework of political discourse therefore plays the mayor role in governmentalization and politization of 'migration movements' which paradoxically helps to constitute Europe's proliferation of borders and border struggles (Mezzadra, 2016; Bigo, 2002); thereby rendering 'refugeedom' as existentially temporal and transitory issue. To govern human mobilities on the EU periphery borderline requires preemptive strategies to illegalize "mobile people seeking asylum" and selectively "re-fortify the obscene inclusion" of those rendered in the Croatian political discourse; 'suspects,' 'potential terrorist,' 'bogus refugees,' 'true refugees,' or 'potential secret agents' (De Genova, 2013; Pope, 2017). It is obvious that such discourse re-fortifies political agendas and policies of their EU counterparts empowering aggressive securitization of the EU's external borders. In this respect, militarized language of the political discourse, most prominently represented by the Croatian President and the Minister of Internal Affairs thus actively propagates NATO's point of view (related to the Balkan Rout's 'migration/refugee' crisis) by addressing " a well-worn managerial concern" about "the root causes of irregular migration and forced displacement" (Heller et al. in De Genova, 2016: 8; Tilly, 1985). However, the Minister of Foreign Affairs and the President, apart from their Croatian colleagues, have reiterated the global UN's and EU's efforts to contain and externalize 'migrant/refugee' crisis exporting it to its poorer neighbors (either on European, African or Middle Eastern soil). It is important to note, that this "neoliberal test of post-colonial responsibility" to fortify EU borders on its outer rims nonetheless "serves to authorize anew the protracted (post-) colonial struggle over dominance and power" inside the new world order (Heller et al. in De Genova, 2016: 9; Tilly, 1985). Therefore, humanitarian and normative/legal language of political discourse on 'refugeedom' collide based on the 'fear' and 'human threat' it produced to justify securitization of human mobility for 'those' who refuse to comply to normative efforts to exercise legitimate sovereignty of state power on the Schengen's external borders (Kirkwood, 2017). Labeling such complex situation as 'crisis' however renders normative compartmentalization of humanitarian issues, such as 'refugeedom' inside generic logic of normalized new 'mode of being' in self-explanatory terms (Roitman , 2014; Agamben, 2013; Stone, 2012).

This self-explanatory generic logic is a tool frequently employed by the Croatian media discourse to abstract singular and fragmented events of the Balkan Route's 'spectacle of terror and security'. Its conceptual framework on 'refugeedom' however bares striking resemblance to the previous political discourse. Namely, it does not interpret crisis "as a

blind spot" through critical assessment of political narrative constructions thereby allowing selective questioning of 'refugeedom' and contributing foremost to an 'epistemological impasse' (Roitman, 2014) and/or what Agamben terms as an 'epistemic crisis'[17] (Hass, 1992). Since the scholarly/expert discourse is almost non-existent, it begs the question whether contemporary Croatian scholars of borders and migration have the capacity for "collective task of producing a critical 'history of the present' (Foucault, 1984)" (Heller et al. in De Genova, 2016: 12). Even though it shares similar conceptual framework of 'refugeedom' and the Balkan Route's 'migration/refugee' crisis with the media discourse portraying those 'illegal population migrations' as "a chain reaction that originates somewhere 'external' to 'Europe'" (Heller et al. in De Genova, 2016:12); the scholarly/expert discourse however is endemically bound to its militarist and humanitarian language socially constructing chaotic perception of the borderland zone with Croatian state defending victimized Europe from illegal 'malignant' migrant masses (Walters, 2010; De Genova, 2013; Pope, 2017). Since most of those unwanted 'migrants/refugees' presumably come from 'failed' and/or 'rouge' countries that are incompetent and ill equipped to manage modern democratic citizenship; Europe is "somehow an 'innocent' bystander, not implicated in 'causes' of these 'foreign' conflicts and 'crisis,' whether in direct and immediate socio-economic, developmentalist, and (geo-) political senses, or in the more complex and mediated historical sense" (Walters, 2010; Heller et al. in De Genova, 2016:13; Stone, 2012). Inside technocratic and normative/legal language 'migrants/refugees' inside the Balkan Route are mere 'reflection' and/or 'byproduct' of self-inflicted miseries of 'life on the go' – 'refugeedom' defined in sequences of mobilities that successively progress towards either 'legality of EU citizenship' or 'deportation' (Yaylaci et al., 2015). If anything, Croatian political and media discourses on 'refugeedom' (produced by the Balkan Route's 'migration/refugee' crisis) confirms that which is painfully missing from critically analyzed statements, and this is the fact that Croatia is trapped inside EU's uneven geography (Gambarotto and Solari, 2014) and actively transformed into an internal post-colony through a process of 'zoning' in which the inequalities of globalization reproduce themselves in the form of blurred and destabilized European border frontiers – 'frontline states' (Heller et al. in De Genova, 2016: 15; Balibar, 2012). Humanitarian language coupled with normative/legal thus enables technocratic conceptual framework to socially construct discourse on vigilant surveillance and control of human mobility to ensure 'migrants/refugees' legalized protection under its 'transitory mode of being' (Tax, 2014).

If juxtaposed to the NGO/citizens discourse the conceptual framework paradoxically contributes to the epistemic crisis (Hass, 1992) related to migration and refugee mobility – 'movement' that remains illegalized subjecting people to EU taxonomic power

[17] To be precise: crisis of knowledge and the categories of knowledge.

and mechanisms of border control and surveillance (De Genova et al., 2016: 16). The "nebulous" categories of 'irregularity', 'illegality', 'authorization', 'profiling', 'rights', 'citizenship', 'legality', 'registration', 'application', 'assessment' – all conceptualize "condition of subjugation to the Dublin regulation" – while at the same time are utilized designating "policies of relative welcome" and "containment" (De Genova et al., 2016: 18; Hann, 2015; Fisscha, 2017). Transitory nature of 'refugeedom' depicted by this discourse however, in Croatian case, is predominantly focused on 'migrants/refugees' rights under the international humanitarian and human rights law; than on new forms of 'coerced mobility' and 'forced immobilization' (Casas-Cortes et al., 2015 in De Genova et al., 2016: 18; Bačić Selanec, 2015). Even though their discursive practices deployed to humanize 'migrants/refugees' as victims trapped inside this 'indefinite detention – protracted immobilization' legal combo; they are simultaneously unaware of the fact that they actively support "military-humanitarian modes of border government" through spatial entrapment of 'migrants/refugees' in Croatian detention/reception centres (De Genova et al., 2016: 19; Kirkwood, 2017). It is important to note however, that Croatian citizen in their discourse of 'refugeedom' are far removed from their European counterparts' discourses of 'moral' and 'sovereignty' crisis, since what Hall (2008) calls the 'umbilical connection' of EU citizens to their sterilized 'Europe fortress' is precisely why migration "presents itself as a disruptive manifestation of the postcolonial heritage of Europe" (in De Genova 2016).

Thereby, underrepresented discourse of 'migrants/refugees' in the general discourse of the Balkan Rout's transitional 'refugeedom' nonetheless most strikingly represents "the myriad autonomies and subjectivities of human mobilities" (De Genova et al., 2016: 21) inside EU's "politics of numbers" (Stier et al. in De Genova et al, 2016: 22). The conceptual framework of their 'refugeedom' in Croatia is reduced to individuality and political subjectivity of 'people on the move' farfetched from EU's 'spectacle of statistics' (Stier et al. in De Genova et al, 2016: 22). 'Migrants/refugees' resistance to those 'number games' inside staged 'border spectacles' of the Balkan Route defies Frontex's taxonomies and logistics of mass mobility subjugation (Nancheva, 2015). Militarized language used to denote significance to their suffering, maltreatment and physical abuse is however successfully flattened and relegated by the discursive practices inside political and media discourse of 'refugeedom' implicating 'migrants/refugee's status to mere externality, thus someone else's responsibility 'elsewhere' (Stier et al. in De Genova et al., 2016: 24; Tilly, 1985). Nonetheless, the Balkan Road's 'border spectacle' in this respect had no effect on the NGO/citizens discourse, since its conceptual framework of 'refugeedom' was not socially constructed as a 'threat' to Croatian society. Refigured by 'militarized humanitarianism'[18] thus made 'migrants/refugees' susceptible for detention and deportation while

[18] As 'victims' in need of protection and rescue.

they were ill equipped[19] to express through discursive practices their disagreement with the "equivocal politics of rescue" (Tazzioli et al. in De Genova et al., 2016: 26; Čapo, 2015). Institutional framework of political discourse systematically establishes power relations which renders the Balkan Route 'humanitarian crisis' as an economic opportunity to introduce extensive border control and surveillance mechanisms of highly militarized 'hunters of migrants'.[20] It is nonetheless important to note that those who were able to overcome 'the misleading binary opposition' of EU asylum application process – 'the obscene supplement of subordinate inclusion' – have expressed inside their 'refugeedom' discourse (no matter how insignificant) genuine faith in peaceful and prosperous future life in Croatia (De Genova, 2013).

The 'border spectacle' deeply impregnated by the 'migration/refugee' crisis and various simultaneous crisis of 'economy,' 'democracy,' 'debt,' 'banking,' and 'finances' thus have had great impact on how discursive practices of 'refugeedom' were socially constructed and produced inside Croatia's Balkan Route general discourse. Those perceived as 'hybrids' - 'half-citizens' that inhabit the margins of the Croatian state with legally contested mobility, despite the fact that they avoided subjugation in new detention camps – 'hotspots' – due to government's non-compliance; were nonetheless stranded by new strategies of border zone demarcations on EU external frontiers. Conceptual framework of political and media discourse has confined them inside humanitarian governmentalism and immobilized by militarized and securitized taxonomies of detention and deportation. Crisis-driven by the neoliberal austerity across EU, a newly discovered 'Europeanism' has transformed 'passive (victimized) subjects' of 'refugeedom' into hallmark of 'differential illegality' transposed by the EU rule of law into a disciplinary demand for the protection of ungrounded, abstract, and ideological European values.[21] With outsourced border enforcement of 'un-European' violence Croatia's self-serving pseudo-drama of 'refugeedom' inside the Balkan Route's general discourse is marked by the existential gestures and putative 'criminalization' of the marginalized 'Other'. Even though underrepresented as a subject in the researched national newspapers (*Večernji list* and *Jutarnji list*), socially constructed 'refugeedom' inside the discourses about the Balkan Route 'migration/refugee' crisis provides a valuable insight into how discursive practices are produced and shaped by the power relations developed inside the self-perpetuating knowledge of discipline, control, management and government.

---

[19] Due to language barrier and limited and partial information.

[20] See *Večernji list* newspaper article: Migranti dolaze, hoće li Hrvatska dizati zid na granici (September 21, 2016).

[21] As indicated by De Genova et al. (2016) the self-styled 'European values' are: dignity, liberty, democracy, equality, the rule of law, human rights, justice, solidarity and peace.

Literatura

1. Agamben, Giorgio (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, Stanford University Press.
2. Agamben, Giorgio (2005). *State of Exception*, Chicago and London, The University of Chicago Press.
3. Androvičova, Jarmila (2016). *The migration and refugee crisis in political discourse in Slovakia: institutionalized securitization and moral panic*, „Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia", Vol. 16, No. 2, pg. 39–64.
4. Austin, John (1962). *How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*, Oxford, The Clarendon Press.
5. Bačić-Selanec, Nika (2015). *A Critique of EU refugee management: on law, policy and decentralization*, „CYELP", Vol. 11, pg. 73–114.
6. Banks, James (2012). *Unmasking deviance: the visual construction of asylum seekers and refugees*, „Critical Criminology: International Journal", Vol. 20, No. 3, pg. 293–310.
7. Balibar, Etienne (2012). *At the Borders of Europe. We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*, Princeton, New York, Princeton University Press.
8. Berger, Peter and Thomas Luckmann (1992). *Socijalna konstrucija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb, Naprijed.
9. Bigo, Didier (2002). *Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease*, „Alternatives: Special issue", Vol. 27, pg. 63–92.
10. Connaughton, Richard (1995). *The Nature of Future Conflict*, London, Leo Cooper.
11. Cvikić, Sandra and Sanja Špoljar-Vržina (2016). Lost in EU Paradise – Refugee Crisis, in Conference Proceedings Book: M. Ibish (ed.) *Challenges: from diversity to synergy*, Skopje, International Balkan University, pg. 501–524.
12. Čapo, Jasna (2015). *The security-scape and the (in) visibility of refugees: managing refugee flow through Croatia*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 31, No. 3, pg. 387–406.
13. Dacyl, Janina W (1995). *In Search of a Comprehensive European System for the Protection of Non-conventional Refugees*, Revija za sociologiju", Vol. 26, No. 1–2, pg. 9–34.
14. De Genova, Nicholas (2010). The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement. Theoretical Overview, in Nicholas De Genova and Nathalie Peutz (eds.) *The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement*, Durham, New York, Duke University Press, pg. 33–65.
15. De Genova, Nicholas (2011). Spectacle of Security, Spectacle of Terror, in Shelly Feldman, Charles Geisler, and Gayatri Menon (eds.) *Accumulating Insecurity: Violence and Dispossession in the Making of Everyday Life*, Athens, University of Georgia Press, pg. 141–165.
16. De Genova, Nicholas (2013). The Securitarian Society of the Spectacle, in Zeynep Gambetti and Marcial Godoy-Anativia (eds.) *Rhetorics of Insecurity: Belonging and Violence in the Neoliberal Era,* New York, New York University Press, pg. 213–242.

17. Dockrill, Saki (2006). *Dealing with Fear: Implementing the Bush Doctrine of Preemptive Attack*, „Politics and Policy", Vol. 34, No. 2, pg. 344–373.
18. Fisscha, Mehari (2017). *Syrian Refugee Crisis, from Turkey to EU – methods and challenges*, „Journal of Community Positive Practices", Vol. 3, pg. 34–57.
19. Foucault, Michel (2007). *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France 1977–78*, New York, Palgrave Macmillan.
20. Gambarotto, Francesca and Stefano Solari (2014). *The Peripheralization of Southern Europe Capitalism with the EMU*, „Review of International Political Economy", Vol. 22, No. 5, pg. 788–812.
21. Hann, Chris (2015). *The Fragility of Europe's Willkommenskultur*, „Anthropology Today", Vol 36, No. 6, pg. 1–2.
22. Harvey, David (2014). *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, London, Profile Books, Hirschman, Albert O.
23. Hass, Peter (1992). *Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination*, „International Organization", Vol. 46, No. 1, pg. 1–35.
24. Herta, Laura (2017). *Security as speech act. Discourse constructions on the Syrian Refugee Crisis*, International Conference RCIC'17. Redefining Community in Intercultural Context, pg. 283–287.
25. Janks, Hilary (2005). *Deconstruction and Reconstruction: Diversity as a productive resource*, „Discourse: studies in the cultural politics of education", Vol. 26, No. 1, pg. 31–43.
26. Kirkwood, Steve (2017). *The Humanization of Refugees: A Discourse Analysis of UK Parliamentary Debates on the European Refugee 'Crisis'*, „Journal of Community and Applied Social Psychology", Vol. 27, pg. 115–127.
27. Klos-Czerwinska, Paulina (2015). *Discourse: An introduction to Van Dijk, Foucault, and Bourdieu*, Wydawnictwo, Wyzszej Szkoly Filologicznej we Wroclawiu.
28. Mezzadra, Sandro (2016). *Mediterranean Movements: Constituent Political Spaces. An Interview with Sandro Mezzadra and Toni Negri, by Glenda Garelli, Alessandra Sciurba and Martina Tazzioli*, „Antipode: A Radical Journal of Geography", Vol. 50, No. 3, pg. 662–672.
29. Nancheva, Nevena (2015). *The Common European Asylum System and the failure to protect: Bulgaria's Syrian refugee crisis*, „South European and Black Sea Studies", Vol. 15, No. 4, pg. 439–455.
30. Pellet, Alain (2000). *UN Gilberto Amado Memorial Lecture. "Human Rightism" and international law*.
31. Pope, Paul (2017). *Constructing the refugee as villain. An analysis of Syrian refugee policy narratives used to justify a state of exception*, „World Affairs Institute", Vol. 180, No. 3, pg. 53–71.
32. Roitman, Janet (2014). *Anti-Crisis*, Durham, NC, Duke University Press.
33. Stone, Deborah (2012). *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*, New York, W. W. Norton and Company.

34. Tax, Blanche (2014). *Refugee by association*, „Forced migration review", pg. 26–27.
35. Tilly, Charles (1985). War Making and State Making as Organized Crim, in Peter Evans and Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol (eds.) *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press, pg. 169–187.
36. Walters, William (2010). Imagined Migration World: The European Union's Anti-Illegal Immigration Discourse, in M. Geiger et al. (eds.), *The Politics of International Migration Management. Migration, Minorities and Citizenship,* London, Palgrave Macmillan, pg. 73–95.
37. Yalaci, Filiz and Mine Karakus (2015). *Perceptions and newspaper coverage of Syrian refugees in Turkey*, „Migration Letters", Vol. 12, No. 3, pg. 181–192.

Internetski izvori

1. Agamben, Giorgio. *The Endless Crisis as an Instrument of Power: In Conversation with Gorgio Agamben.* Verso Blog (June 4, 2013); translated from the German interview published in *Frankfurter Allgemeiner Zeitung* (May 24, 2013); available at: http://www.versobooks.com/blogs/1318-the-endless-crisis-as-an-instrument-of-power-in-conversation-with-gorgio-agamben.2015
2. De Genova, Nicholas et al. *New Keywords Collective "Europe/Crisis: New Keywords of 'the Crisis' in and of 'Europe'* (March 2016): http://nearfuturesonline.org/europecrisis-new-keywords-of-crisis-in-and-of-europe/ .

Appendix

Table 2. Conceptual framework of discourse on 'refugeedom' (*Večernji list* 2015–2017)

POLITICAL DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Evaluation framework; normative classification; legal justification; system management and development; population categorization; governmentalism; efficiency and responsibility; coordination, cooperation, management, politics of life; practicality; efficacy; planning; cooperation; securitization; compartmentalization; conditionality – criteria; "hot-spot"; preventive actions; solutions; statements; communication; holistic solutions; challenges; problem management; stability; cohesion; prejudice; mental and physical walls; joint responsibility; neighbor coordination and cooperation; powerful measures of refugee and border control; crisis management; transit through Croatia; belief; future; no alternatives to Schengen rules; Croatian tourist industry – supremacy of market interests over humanitarian needs; "spirit of solidarity"; "community bounded by destiny"; disrupted balance; causes; crisis management; war; political crisis; green border; "European Doors" – entrenchment of the borders; problem displacement – relocation; confusion; wise and sustainable solution; comprehensive role; combat against terrorism; endless debates; security – must be first on the agenda and pre-requisite to political stability and economic development; Schengen zone; vision; clear message and responsible action; migration phenomenon; "land routes"; order; EU politics of behavior; "rights to better life"; money; investment in post-war reconstruction and development; confusion and explanation; "clear politics"; 20 Croatian experts; imposed solutions; political analysis; decisions; real actions based on established priorities; democratic values; Croatia's politics of "open doors" – no longer functional; Croatia is no immigration country – only a transit country; unresolved central issue – prevention of violence, end of conflict, violence and persecution that are causes of migrations; risky situation; probability of general collapse; no clear answer; Croatia – collateral victim; fulfilling quota commitments of refugee redistribution.
NORMATIVE/LEGAL	Evaluation framework; normative classification; legal justification; system management and development; population categorization; governmentalism; efficiency and responsibility; economy of life in motion; agreements; selection; criminalization; deportation; detention; registration; reduction in no of migrants; registration; systematization; classification; departmentalization; verification; selection; criminalization; institutionalization; securitization; biologization – health; human profiling – nameless people**;** identification – registration – evaluation/assessment – deportation – detention – redistribution; reception criteria; discontinuation of reception; application – reception procedure; transition procedure; stability; crisis management; politics of reform; amendments to the Defense Law; special cases; no alternatives to Schengen rules; restricted daily entering quotas; disrupted balance; crisis management; green border; border regimes; foreign and security policy; Central European Defense cooperation; conditioned stay pending signed deposition on respect of civilization, cultural and human rights of the receiving country; policy – support human trafficking; rights to asylum; "rights to better life"; integration capacity of EU states; money; investments in post-war reconstruction and development; "clear politics"; mechanisms of refugee country re-allocation; cooperation mechanisms; international law; Croatian "open doors" policy not functional; application of immigration policies and laws for legal migrants; regular and clear migration management; a **"wire model"**; people extraction and selection; international system of protection.

MILITARIST	Securitization of migration; population management and control; population migration – mobility management and control; monitoring and surveillance; efficiency and responsibility; selection; detention; deportation (return); registration; identification; digitalization; securitization; transportation – transition; "hot-spot"; surveillance; control; collection and detention; territorialization; militarization; temporality; isolation; fragmentation; individuation; reduction; empowerment; homogenization; stratification; limited mobility; military rapid action; mobility prevention; defense and human trafficking; preventive actions; police enforcement; intervention; territorial surveillance; police relocation; stability; powerful measures of refugee and border control and surveillance; crisis management; transit through Croatia; use of armed forces; border protection; national security; terrorism; terrorist attacks; utility of armed forces – in border protection only as police support and humanitarian aid; help; coordination; army supervised by the state police; crisis management; green border; possible NATO involvement; combat against terrorism; global security threats; security – first on the agenda; clear message and responsible action; political stability and economic development; ISIL; terrorist organizations and their actions; Central European Defense cooperation; male riots – threats; border situation – difficult and complicated; confusion and explanation; Libya – a soft spot; MS disciplined; technical prevention obstacles installment; preventive actions; EU citizens protection – effective external border protection; EU state and citizen's security; Frontex forces; organized crime and human trafficking prevention; prompt deportation on daily basis; people border extraction and selection; police's duty; police brutality and violence; illegal migrant trespassing prevention; controlled management of migrations; relocation programs; protection mechanisms; protect human life; avoid unwanted situations.
HUMANITARIAN	Humanitarianism; humanitarianism of refugeedom; pacification; sympathy; solidarity; humane treatment; dislocated support and aid; living conditions; crisis management; humility and efficacy in refugee treatment; transit through Croatia; Croatia – collection center; humanitarian action and development aid in the place of refugee origin; recognized suffering of the people; inhuman treatment of migrants; crisis management; humanitarian aid and development support; refugee crisis management – good job; public protests; endangered human lives; moral commitment towards human beings in danger; migrants – not equal to terrorists; no assimilation; no isolation; ghettos and camps; integration and education; refugee camp; humanitarian character; integration; male riots – threats; donations – food and consumables; confused migrants; care for 50 refugees; "those people" – how many ready to build suicide bombs and kill innocent people; numerous terrorists who travel among migrants; **Croatia acted too humane** – humane dealing with the entire story; seek protection under international law; respect of fundamental rights and dignity; ill-treatment of migrants; refugees treated as adversary; awareness of needs and problems; NGO's manipulations with false refugee testimonies; violent misconduct of migrants.
MEDIA DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Rigorous selection; political quotas; refugee route; "building walls"; refugee wave; "hot spot"; to choose the right side; national interests; identity; faith; way of life; usual excuses and apologies; no deal; discarded idea; contract realization; migration crisis; EU disintegration; Hungarian – Slovenian plot; Croatian isolation; alternative migration route – Dalmatia; new elite's mantra – liberal immigration policy; estranged elites – unrecognized interests of people; border closure; what is left of Europe of liberty, fraternity and equality is a guillotine; individual border crossing; relocation process; risk from new routs; a myth; profit earning from refugeedom; immigration industry; rationalization of expenses; "Stop" migrant – solidarity and penalty; European program for relocation and resettlement of third country nationals or persons without citizenship; Croatia's migration crisis management – European courts' ruling; banditism or geniality of Milanović's government.

NORMATIVE/LEGAL	Rigorous selection; political quotas; immigration strategy; new national migration strategy; illegal immigrants; Dublin agreement; EC action plan; refugee quota relocation; EU & Turkey agreement; strict criteria; economy migrants; asylum seekers quotas; illegal transit of migrants; allowed passage through Croatian territory – per day quota – 580 migrants; liberal immigration policy; Muslim refugee category; proper documents; operational plan; criminal offence – illegal entrance, movement and residence; quota system – a way to show solidarity; right to resettlement for up to 2 years term; transit center; territoriality – transition center: space to implement restrictions on free movements of foreigners caught while illegally trespassing external EU borders until their resettlement to Reception center for foreigners or until they're deported based on the readmission agreement; risk analysis; financial support for additional police reinforcement; EU court ruling on Croatia: reprimand for not registering migrants.
MILITARIST	Deportation; refugee camp building; stop immigration wave; chaos; police hour; long gun pipes; security; deportation of migrants to Serbia; high border tensions; increased purchase of knives by migrants; strict border control; fear from new routes and increased number of migrants; forceful detention of refugees – individuals without EU entrance permit; forced to accept immigrants; human trafficking; garbage containers; wires; police escort; Frontex Poseidon Rapid Intervention operation; transit camp; illegal trespassing; terrorists.
HUMANITARIAN	Immigration pressure; Cold European heart; economy migrant's despair; unchanged humanity; humanity adaptable to perspective; migrant transportation; direct transportation; train with deported refugees from EU MS; Muslim refugee category – most endangered group in need of protection from political elites; systematic human rights violations of refugees in Slavonski Brod detention camp; shelters for asylum seekers; detention center; conflict between migrants and police; procedural mistakes due to miscommunication resulted in numerous deportations; quota system – a way to show solidarity; Red Cross donations; refugee integration; transit center.
NGO/CITIZENS DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	International NGO; refugee crisis; domestic NGO; political influence; citizens solidarity space; destiny; arbitration; public – citizens; Europe of prejudice; society's fascistization; EU not faithful to its basic values; government criminalized solidarity towards refugees; public awareness for refugee issues; festival against restrictive EU migration politics; demonstrations; tricked refugees; absent official reaction.
NORMATIVE/LEGAL	Transition reception center; job; racial profiling; migrant profiling; people profiling; right to international protection; discriminatory system of racial profiling; suspension of state border defense and surveillance law draft; new regime – Balkan Route closed; conditionality; compliance; approved transition; endangered life; human beings; restrictive EU migration politics; criminalization of solidarity; repercussions; questionable legitimacy of refugees deportation; questionable criteria for deportation; arbitrary decisions made on the expense of human dignity; push-back illegal deportation; request for Dublin's convention's suspension; repressive mechanisms of border control; Croatia brakes its own laws.
MILITARIST	Migrant transportation; safe and protected refuge corridors towards wanted destinations; Euro-Balkan military frontier; suppression of humanitarian crisis; militarization of humanitarian crisis; refugees – represent no war threats; Croatia is not in a state of war; public protests to open borders; detention as an aspect of systematic criminalization of individuals in search of international protection; constant systematic discrimination; unlawful punishment; deportation; forced return of migrants to Serbia; violent police behavior; use of excessive police force; illegal trespassing of Croatian border on purpose to avoid seeking asylum and registration; investigation of alleged police brutality; denied access to asylum.

HUMANITARIAN	Transition reception center; humanitarian note; openness towards asylum seekers; humanitarian crisis; important and strong platform of citizens solidarity; violation of human rights; death casualties; absurdity of border walls; living conditions of refugees – silence; integration; humanitarian care; refugee transition; radicalization and conflict induced; psycho-social help and need; endangered human life; human beings; moral commitment towards human beings in danger; forceful detention of refugees; systematic violations of human rights; simulation of real life refugee conditions in contemporary refugee camps; misconduct of migrants by police over excessive use of force; violence against refugees; human suffering; refugees welcomed in Croatia.
SCHOLAR/EXPERT DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Attention; Croatia – not intended target of migrants.
NORMATIVE/LEGAL	----------
MILITARIST	Terrorist organizations – real security threat; war; allies; solidarity in war against ISIL; B&H terrorist organizations – real threat; to expect further destabilization of such areas if EU does not help.
HUMANITARIAN	Background causes – economic interests, to a significant lesser degree aspects of humanitarian.
MIGRANT/REFUGEE DISCOURSE	
TEHNOCRATIC	Work; a dental technician; veterinarian; asylum shelter; Balkan Route; stranded in Serbia.
NORMATIVE/LEGAL	Asylum; denied asylum; state of registration; asylum application; unknown reasons for asylum application refusal; two choices: to be deported back home or to apply for asylum in Croatia; documents; Croatian citizen; not an asylum seeker in Croatia; wish family reunion in Germany; women with children – do not know what to do/decide; husband trapped inside the Balkan Route due to closure; some contemplate illegal border crossing; wish to go to Germany.
MILITARIST	Deportation from Sweden; deportation from Norway; deportation accompanied by the Norwegian 'civilian' police officers; escape from the terrorist organization from the Islamic state; deportation from Slovenia; denied travelling; Croatian police very dangerous; police violence; lied by the police authority.
HUMANITARIAN	Daughter, children, hope; nice people ready to help, approachable people; future; uncertain journey; peace; place of living; normal life; Croatians very good people; no problems; shelter conditions neither good nor bad; short of money; food and clothing sufficient; problems with the public transportation; shelter personnel is fair and just; nervous; demobilized; wish to continue the journey; Croatia not good; sick children and women; in Serbia – no food, blankets, water, very cold, no milk for the babies; babies born in reception center.

Table 3. Conceptual framework of discourse on 'refugeedom' (*Jutarnji list* 2016 – 2017)

POLITICAL DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Refugee crisis; management in crisis; shameful overturn; refugee problem in developed stage of resolvement; refugeedom – no threat to tourism industry; crowed borders; owing answers – instead of fulfilment of their human rights; clear message to migrants; better to invest money in Syria than into migration routes; invest in reconstruction and to stop the war; money spend on migration mobility; no one questions someone's right to better life; integration ability of EU MS; Europe's urgent clear answer; explanation to migrants owed; long-term issue requires long-term solution; migration crisis – global not European problem; necessary and efficient measure – closed Balkan Route; successful cooperation; small and medium countries; strategy and solution development to restrain migration crisis, its financing and management; key problem not solved; resume responsibility for global commitments and search for thoughtful answers; conflict – one of crisis causes – only one which international community can prevent in time before poverty, ignorance and climate change remain a long-term tasks; mobility of large number of people – global problem – that can not be prevented and it's not only European problem or something that happens somewhere else; joint European response; quotas and distribution; extinction of these root causes of migrations – war and conflict, lack of education, poverty and extremism; "hot spot"; EU leaders; EU – in a latent state due to migration crisis; dealing with the consequences; displacement and return of refugees to African states – EU funded and aided; drama on the border.
NORMATIVE/ LEGAL	Small EU countries; EU clear standpoint; politics shaped according to migrants needs; quota issues; solution – combination of 3D policy: diplomacy, defense, development (diplomacy, defense actions and development aid); sustainable and joint European solution; resettlement program; refugee program for relocation; government decisions; shared responsibility for joint problem; change of joint asylum system; temporary measures – inside international protection; security policy; solution B; more efficient foreign policies; respect of rule and norms.
MILITARIST	Stabilizing and politically-europenizing actions; tear gas and refugee riots; policemen; to secure and settle down unrest; against land routs; urgent building of border fence; illegal border trespassing; surveillance; obstacles; security; now wires; small groups of migrants; fight against the human trafficking industry; protect our territory; neighbors borders are closed; passage through Croatia not possible; strengthen EU external border control; immediate deportation; to prevent massive illegal migrations in its source; boosted border control; citizens and property safety ensured; systematic deportation of illegal migrants; illegal deportations; violent and degrading treatment; destruction of private property; illegal and violent banishment; how to differentiate deterrence from "push-back" which violates human rights.
HUMANITARIAN	Illegal transportation of Syrian refugees; human trafficking; Croatian humane behavior; no fear from refugees; refugee camp operable and in capacity for the new inflow of migrants; refugee crisis – humanitarian question, complex question of national security; integration of migrants and economic and social question; migrants confused; industry of illegal human trafficking and illegal immigration; controlled migration through means of transportation; humane and efficient handling of refugees and migrants; transition center; Croatia – free, secure, humane and friendly country – part of humanitarian solution to migration crisis; our world has no borders when concerned with humanitarian and security questions; refugee question still humanitarian in nature but its scope goes much deeper because global crisis is political, economic, developmental, social, legal and it concerns human rights; to aid those in dangerous situations, in conflict prevention, in fight against terrorism and violent extremism; no one took care of "those people"; mostly economy migrants and not real refugees; exhibited hypocrisy – to show more responsibility; to help who ever needs help; real and conscious of the responsibility; offered shelter and registration in Croatia which is refused by migrants; false refugees; unsatisfied refugees with shelter accommodation; illegal migrants.

MEDIA DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Demanding task – for police in refugee crisis; new refugee wave; danger from "Orbanisation"; terrible destiny of little Medine; Croatia one of the most dangerous points for immigrants.
NORMATIVE/ LEGAL	Resettling program; illegal border trespassing – criminal act; resettlement and stay in Croatia; EU court's ruling; ruling – only because one EU MS has allowed out of humanitarian reasons non-European citizens entry to their territory does not mean that the approval is valid for other MS; controlled migration and management; protection mechanisms.
MILITARIST	Croatian liaison police officer in Macedonia in look for refugees who are interested to live in Croatia; smugglers; illegal transfers of migrants across state borders; illegal border trespassing; illegal immigrants arrested; to protect human life; mistreatment of Croatian police.
HUMANITARIAN	World campaign "With Refugees"; governments; to act in the spirit of solidarity and divided responsibility; inhumane to prevent passage; creative hiding; human trafficking; illegal transportation of migrants; Croatia welcomes Syrian refugees; suffering of refugees; inhumane treatment of Croatian police; NGO manipulations of migrants on Serbian border demonstrations.
NGO/CITIZENS DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Bob-wire as silent killer; man-made obstacles to natural migratory paths; hopelessness.
NORMATIVE/ LEGAL	Collison of European conventions, directives and other forms of arranged cooperation; false refugees; refuted MS quotas; Dublin directive; unclear criteria; non-functional agreements – violation of bilateral agreements and European regulations; Center fro protection and aid to asylum seekers.
MILITARIST	Mass deportation; illegal immigrants; random application for Dublin directive – violation of refugee human rights; police maltreatment of refugees – standard procedure: use of excessive force and destruction and confiscation of private property; police helicopters; illegal migrants border trespassing arrests; intense police activities in border villages; citizens fear and uneasy of migrants.
HUMANITARIAN	Demonstrations; wires – potential eco-catastrophe; war veterans welcoming refugees; missing refugees and un accompanied children by their parents; children shelters; disrespect of immigrants basic rights and dignity; donations; aid; migration escape from detention center; hopelessness rules; unsatisfactory shelter conditions; forced and illegal deportation of migrants to Serbia.
SCHOLAR/EXPERT DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	----------
NORMATIVE/ LEGAL	----------
MILITARIST	----------
HUMANITARIAN	----------
MIGRANT/REFUGEE DISCOURSE	
TECHNOCRATIC	Work; honest work.
NORMATIVE/ LEGAL	Ask to open borders; illegal appropriation of private property by police authority; denied asylum application due to security reasons; compared to Austrian authorities, Croatian government treatment is humane – treating as people.
MILITARIST	Illegal trespassing through Croatia; Croatian police; forced to return to Serbia; inhumane and disrespected treatment of a dead child by police authorities; child treated as a dog – animal; inhuman treatment by the Serbian police; threats by deportation; police brutality; police forced detention.
HUMANITARIAN	Tired; exhausted; children travelling with mother; death of a child; begging Police; asking permission to stay over night; inhuman treatment; medical assistance; hope; story; looking for hope; beg for help; where is the humility?; need answers; who are we?; we are lost people; starting building life in Croatia; afraid of deportation; wish to stay in Croatia – contribute to development of Croatian society, raising children as honest and hardworking citizens; everybody in Croatia nice and good; love this country – wish to be my homeland.

Table 4. Institutional framework of political discourse – *Večernji list*

Večernji list				
INSTITUTIONS	**YEAR**			**Total**
	2015	**2016**	**2017**	
President of the Republic of Croatia		10		10
Croatian Government: Prime Minister		11	2	**13**
Ministry of internal affairs: Minister	4	16	2	**22**
Ministry of internal affairs: Public Relations	1	2	5	**8**
Ministry of internal affairs: Head of the Police		1		1
Ministry of foreign affairs: Minister	2	20		22
Ministry of foreign affairs: Assistant to Minister		1		1
Ministry of defense: Minister		2		2
Vukovar-Srijem County Police Authority: Public Relations	2			2
Party politician: HDZ		1		1
Party politician: SDP		1		1
Party politician: HDSSB		1		1
Parliamentary Club: SDP			1	**1**
Europol: Croatian Unit		1		1
Overall	**9**	**66**	**10**	**85**

Table 5. Institutional framework of political discourse – *Jutarnji list*

Jutarnji list				
INSTITUTIONS	**YEAR**			**Total**
	2015	**2016**	**2017**	
President of the Republic of Croatia		5	1	6
Croatian Government: Prime Minister		6	2	8
Ministry of internal affairs: Minister		8	5	13
Ministry of internal affairs: Public Relations		1	2	**3**
Ministry of internal affairs: Head of the Police				
Ministry of foreign affairs: Minister		2		2
Ministry of foreign affairs: Assistant to Minister				
Ministry of defense: Minister				
Vukovar-Srijem County Police Authority: Public Relations		1	1	**2**
Party politician: HDZ				
Party politician: SDP				
Party politician: HDSSB				
Parliamentary Club: SDP				
Europol: Croatian Unit				
Commissioner for Refugees		1		1
Overall		**24**	**11**	**35**

Table 6. Institutional/stakeholder network – *Večernji list* and *Jutarnji list*

Večernji list (2015-2017)	
DISCOURSE	INSTITUTIONS/STAKEHOLDERS
POLITICAL	Ministry of internal affairs – Minister; Ministry of foreign affair – Minister; Ministry of internal affairs – Public Relations; Vukovar – Srijem County Police Authority – Public Relations; Croatian Government – Prime Minister; The President of the Republic of Croatia; National Police Authority – Head of the Office; Ministry of foreign affair – Assistant to Minister; Ministry of defense – Minister; Ministry of foreign and EU affairs – Minister; HDZ politician; SDP politician; Former minister of internal affairs; HDSSB – politician; Europol – Croatian Unit; SDP Parliament Club.
MEDIA	Journalists.
NGO / CITIZENS	Croatian Red Cross; Center for Peace Studies; Citizens Initiative "Welcome"; individual citizens; Volunteer; Antifascist League; Christian NGO.
SCIENTIFIC/ EXPERT	Philosopher; International Security – Expert; Demography – Expert.
MIGRATION/ REFUGEE	Migrants, refugees, asylum seekers.
Jutarnji list (2016-2017)	
DISCOURSE	INSTITUTIONS/STAKEHOLDERS
POLITICAL	EU politician; Ministry of foreign affairs – Minister; Government of Croatia – Prime Minister; Ministry of internal affairs – Minister; HDZ politician; the President of the Republic of Croatia; UN Officials; Commissioner for Refugees; Vukovar-Srijem County Police Authority – Public Relations.
MEDIA	Journalists.
NGO / CITIZENS	Individual citizens; UNHCR Initiative; Christian NGO.
SCIENTIFIC / EXPERT	----------
MIGRATION/ REFUGEE	Migrants, refugees, asylum seekers.

Sažetak

Kultura slike i psuedodrama „izbjeglištva“ unutar hrvatskog diskursa o Balkanskoj ruti[22]

U ovom se radu daje prikaz sociološko-demografskog istraživanja kao i kritička analiza „izbjeglištva“ u okviru hrvatskog diskursa o Balkanskoj ruti koji proizvode političke strukture, kreatori javnog mnijenja i znanstvenici društvenih znanosti.

Ključne riječi: „izbjeglištvo“, kritička analiza, diskurs, socijalna konstrukcija.

[22] dr. sc. Sandra Cvikić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, e-pošta: sandra.cvikic@pilar.hr; prof. dr. sc. Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, e-pošta: drazen.zivic@pilar.hr; dr. sc. Ivana Bendra, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, e-pošta: ivana.bendra@pilar.hr

Željko Senković[1]

MIGRACIJE, PITANJE HOSPITALITETA I POLITIKA PRIJATELJSTVA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Suvremenost je u bezavičajnosti (*Unheimlichkeit*), povijest je ostala bez subjekta (narod-demos) i Kantove kozmopolitske ideje vječnog mira, a politička uzaludnost zacementirana je dispozitivima umreženog društva. U našoj krizi orijentacije migracije su budućnost i neuhvatljiva sadašnjost. E. Levinas govori o „gradovima izbjeglica" kao prostoru u kojemu se očekuje spasonosni događaj i mesijanska politika. Problem je s mesijanskom politikom u njezinoj svojevrsnoj zakašnjelosti spram zadaće suvremenosti, no ona je ujedno i beskonačni zadatak „nadolazeće demokracije" (Derrida). Raspad suverenosti nacija država traje, a to znači da još uvijek traje politika koja počiva na figuri neprijatelja: drugi se neutralizira i suspendira. Stoga je prioritetno drugačije mišljenje i drugačije djelovanje. Potrebna je nova solidarnost, izjednačiva s klasičnim idealom prijateljstva (*philia*) kao uvjetom nastanka pravedne zajednice. Stoga bi hospitalitet trebao smjerati s onu stranu klasične politike i etike kada subjekt postaje čovječanstvo.

Ključne riječi: migracije, hospitalitet, prijateljstvo, politike.

Suvremeno doba, za razliku od uobičajenog mnijenja, jest doba nemogućnosti. Zakašnjele politike identiteta, vođene novoprobuđenim idealiziranjem naroda i domovine, sudaraju se s globalizmom koji vodi neoliberalistička ideja racionalnog korporativnog upravljanja. Te dvije prevladavajuće smjernice u konkretnim obzorima u prvom redu proizvode ozračje ravnodušnosti i paradoksa jer se romantička svijest pokazuje jalovom i predmodernom u srazu s logikom kapitala. Pojedinac, koji je u (post)modernoj dezorijentiranosti otišao i korak dalje od dvadesetstoljetnog „čovjeka mase", jer mu masa i masovnost obezličenja u nama samima nije ni upitna, nego se supstituira u ispraznost eskapističkih doživljaja i zabavnih ugođaja, pristaje na nova služnička obogotvorenja.

[1] izv. prof. dr. sc. Željko Senković, Filozofski fakultet u Osijeku, e-pošta: zsenkovic@ffos.hr

Jedno od njih pokazuje se u prihvaćanju države kao osmišljavatelja i instance kojoj je delegirana uloga zaštite i nadzora nad slobodom i Drugima. Stoga ako se danas uopće može govoriti o profiliranom političkom smjerokazu kao alternativi neoliberalnoj ideologiji globalizacije, onda je riječ o novim nacionalističkim buđenjima, kojima diljem planeta pomaže širok spektar ideologijskih poticaja, od čuvara tradicije do religioznih svjetlonoša. Svejedno je li riječ o mađarskom ili ruskom prostoru, ideologemi te vrste su neka retrogradna alternativa, zapravo lažna alternativa, jer kao i neoliberalni diskurs osiromašujuju i reduciraju prostor slobode. U takvim ideologemima čovjek je čovjeku u prvom redu poslodavac ili rob ili je pak devoluirao u valjanog ili poželjnog Mađara, Rusa, Hrvata, koji zna i prokazuje Druge, pretpostavljajući ispravne koordinate naroda ili skupina o kojima je već riječ.

Ono što u budućnosti slijedi neće biti svodivo na dosadašnje političke pojmove jer se mijenjaju prijašnje političke paradigme. Veliki migrantski valovi s Bliskog istoka i Afrike propitivat će etičke horizonte odgovornosti spram Drugih, konstitutivne za europski humanistički duh.

„Jedna od temeljnih postavki Hannah Arendt o budućem svijetu raspada suverenosti nacija država upozorava izričito da će 21. stoljeće biti dobom izbjeglištva. Postavka istodobno upućuje na tri međusobno povezana sklopa kraja modernih političkih ideja:

1. kraj nacije države
2. kraj europske paradigme suverenosti naroda i
3. kraj prava čovjeka u značenju univerzalnoga građanstva kozmopolitskoga poretka vladavine uma u povijesti.

Umjesto kozmopolitskoga građanina, kako ga je još zamislio Kant u ideji vječnoga mira, subjekt europskog novoga poretka postao je onaj 'dobar Europljanin' kojeg Nietzsche ironično uzima za primjer europske kaljuže vrijednosti. Naime riječ je o paranoičnome strahu od Drugoga. A to se zbiva upravo tamo gdje je u 20. stoljeću kršćanstvo bilo nadomješteno vulgarnom ideologijom totalitarnoga komunizma." (Paić, 2017: 169)

Danas je često teško razlikovati između izbjeglištva, apatridstva i migrantstva, premda se izbjeglištvo može specifično odrediti kao kretanje stanovništva uzrokovano ratnim ili političkim progonom, odnosno strahom od njega. Da bismo se u ovom dobu velikih migracijskih kretanja na pravi način orijentirali u vezi biti naše suvremenosti, treba usporediti horizont današnjih problema i događaja iz 20. stoljeća.

Hannah Arendt, kao izbjeglica iz nacističke Njemačke, u Sjedinjenim Američkim Državama 1943. godine objavljuje tekst *Mi izbjeglice* (*We refugees*). Tekst je sugestibilan i paradigmatičan za pogled u svevremene aspekte izbjeglice, tj. onoga tko je za Europu danas ujedno i opasnost i vjesnik nadolazećeg, neizvjesnog doba. Budući da je kompara-

cija najbolja kritika, kako je rekao Deleuze, razmotrimo što Arendt kaže (Arendt, 2017) o neizvjesnostima i nadama izbjeglice. Govoreći o životu Židova izbjeglica, ona konstatira da je samoubojstvo među njima postalo puno češće i kako je paradoksalno nastojanje Židova da (p)ostanu prihvaćeni u svijetu: kada su prognani iz Njemačke te u Francuskoj pristali postati „Švabe", trudili su se zapravo biti Francuzima i prihvatili zatvaranje u Francuskoj kao opravdano. Diljem svijeta događalo se čudno pripadanje/nepripadanje pojedinim klasama i narodima, identitet im je postao fluidan i teško ustanovljiv.

„Čovjek je društveno biće i njemu život nije lak kad se presjeku društvene spone. Moralna pravila mnogo je lakše poštivati u društvenoj strukturi. Vrlo malo pojedinaca ima snage da zadrži dostojanstvo ako je njihov društveni, politički i pravni status nejasan. Bez hrabrosti da se borimo i promijenimo društveni i pravni status, mnogi od nas odlučili su promijeniti identitet. A ovo čudno ponašanje samo je pogoršalo stanje. I mi smo odgovorni za pomutnju u kojoj živimo." (Arendt, 2017: 125)

No promjenjivost identiteta također otkriva teškoće i beznadnost egzistencije, ali i psihotične aspekte odbacivanja židovskog identiteta jer su Židovi bili opsjednuti željom za afirmativnom i poželjnom asimilacijom. Pravi problem arendtijanske dijagnoze, koji proizlazi iz židovske lutalačke sudbine, pronalazimo u naravi svijeta koji ne prihvaća ljudska bića po sebi, u kojem je diskriminacija postala moćnim društvenim oružjem s kojim se bez prolijevanja krvi rješavate drugih ljudi. Ovisni smo o statusu za koji smo spremni plaćati visoku cijenu. U tom smislu i danas vrlo profetski zvuče njezine riječi:

„Izbjeglice, prisiljene da mijenjaju zemlje, prethodnica su svojih naroda, ukoliko zadrže svoj identitet. Prvi put povijest Židova nije izdvojena, već je spojena s poviješću drugih naroda. Zajedništvo europskih naroda razbijeno je u trenutku kad je dopušteno, i zbog toga što je dopušteno, isključivanje i progon najslabijeg među njima." (Arendt, 2017:128)

U ideju Europe upisana je ideja mira, to je ono prvotno i osmišljavajuće, *pathos* s kojeg bi trebalo sagledati suvremene rasprave o krizi starog kontinenta. Upravo se iz ideje mira, ujedno najkonkretnijeg i najapstraktnijeg društvenog počela, svojevrsnog oživotvorenja duhovnosti, treba iščitati ogroman problem i izazov koji nosi patnja i očaj izbjegličkih valova. Ne bude li adekvatnog odgovora, tj. da se krize rješavaju u njihovim korijenima, globalno i mirotvorno, ideja Europe gasit će se puno brže nego od posljedica neoliberalnog pogona koji melje i banalizira klasične vrijednosti. Tu ne pomaže realpolitičko pitanje o primarnoj odgovornosti država koje su uzrokovale sirijsku katastrofu, npr. Iran, Rusija, Saudijska Arabija, Sjedinjene Američke Države. Njihova je geopolitička strategija zaseban aspekt interesa, licemjerstva i nasilja; europski politički put ne smije se izroditi u političko nasilje i fokusirati na vlastite nepropusne granice jer je to put u produbljivanje katastrofe. Mirotvorna bi politika zasigurno trebala biti politika sprečavanja

sadašnjeg suludog naoružavanja, u kojem sudjeluje i Republika Hrvatska. No kako reče Shakeaspeare u *Machbethu* – život je bajka što je pripovijeda idiot, puna buke i bijesa. Stoga je teško očekivati nagli i potpun zaokret u sadašnjim mračnim vremenima kada umjesto mišljenja koristimo ideološke etikete i širimo ozračje ravnodušnosti. Plemenska svijest i vrućica nacionalističkih usklika ne dopuštaju traženje neutralne referentne točke, izmještanje u prostor gdje je istinski subjekt čovječanstvo. Potrebna je nadnacionalna institucija, reformirani i zaista snažni UN ili nova internacionalna formacija sazdana od konsenzusa svih velikih svjetskih država, koja će uspostavljati i širiti područja zaštićena od nasilja, gladi i bolesti. To što u današnjem svijetu nemamo takvu zaista funkcionalnu organizaciju, pokazuje nužan smjer djelovanja i daljnju vezanost suvremene politike uz koncept države. (Sloterdijk, 2017: 195)

Prema Sloterdijku, premda sve više živimo u eri kulturno homogenih državnih naroda, država je i dalje nositelj neophodnih principa političke civilizacije. Doduše, i on će, iako se opredjeljuje za pojačani nadzor njemačkih i europskih granica, ustvrditi da nam na globalnom polju nedostaje učinkovita središnja agencija, koja bi mogla zaustaviti fatalne procese. Iz uvida pak ne slijedi odgovarajuća akcija, a na svim razinama kao reaktivna snaga neosviještenog ljudskog pobjeđuje egoizam.

„Ovdje u igru ponovno ulazi nesretna nacionalna država. Ona je u isti mah neophodna i nedostatna. Sve to danas nije više, nego manje od zbroja vlastitih dijelova. Slijedom toga, iza djelovanja dijelova ne nastaje sinergija nego paraliza." (Sloterdijk, 2017:196)

Neki aspekti Sloterdijkove debate o izbjegličkoj krizi takvi su da se on, nažalost, pokazuje kao protivnik pluralističkog društva jer tvrdi da su izbjeglice ono prijeteće strano. Zamjetno je da i mislilac takvog ranga može lako otkliznuti u posredovatelja „narodnog mišljenja". Doduše, premda smatram da rasprave o tome lako abdiciraju od realnosti, poanta nije u manjku realnosti, nego u „višku realnosti", tj. pristajanju na kvantitativno-ideologijsko-identitetno računanje i preračunavanje „izbjegličkog vala", uz odustajanje od humanističkog momenta. Čovječanstvo može konačno sebe zadobivati (Friedrich Nietzsche) samo ako se odvaži na trud onoga što se čini tako teškim, dalekim, pa i nemogućim, a to je prevladavanje dosadašnjih političkih kategorija i odnosa koji se vrte u krugu zatvorene realpolitičke mržnje. Dakle ako je jedino moguće rješenje migracijskih problema zaustavljanje ratova, onda nova svjetska zajednica to može i treba učiniti. Fobične abdikacije u zakašnjele politike identiteta neće donijeti nikakvo dobro. U tom smislu Europska unija treba se odvažiti na povijesno djelovanje, kako zbog mogućih milijuna migranata i izbjeglica tako i zbog nesagledivih posljedica klimatskih promjena.

Budući da je završeno doba u kojem su mnoge moćne europske države vršile sramotna i nasilna koloniziranja, sadašnje djelovanje treba se dogoditi u okviru traženja drugačijeg djelovanja za život, koje ćemo moći izboriti tako što ćemo mijenjati naš način

života. Potrošački i egoistični mentalitet opustošio je svijet. Budući da je kriza opasnost i šansa (Sutlić, 1972), jedini je izlaz u radikalnoj promjeni načina života i traženju usuglašenosti oko postizanja kozmopolitske, nadnacionalne instance, koja će oživotvoriti ideju mira. Europska mislena tradicija, od stoika do Kanta, treba potaknuti dijalog s istočnim mirotvornim etičkim diskursima kako bismo se odmaknuli od sadašnjih političkih projekata mržnje i straha od Drugih. Čovječanstvo se može iznova roditi i nastaviti samo u univerzalnom, inače će implodirati u bezumnim partikularitetima.

„Da se poslužimo metaforom Titanica: prosvijećeni ljudi vide santu leda kako plovi ravno na pramac, znaju da je brodolam neminovan, prigrabe sebi čamce za spašavanje i zatraže od orkestra da dovoljno dugo svira uspavanke kako bi oni pod okriljem moći odmaglili prije nego što pretjerani nagib broda uzbuni ostale klase." (Latour, 2017: 210)

Bilo da su upućene elite cinične ili naprosto egoistične, njihovi povlašteni uvidi i držanje masa u sukobima kultura, pokazatelj su jedne od temeljnih odrednica suvremenosti, eskapizma. Živimo u bijegu od odgovornosti i prešutno prihvaćenoj bespomoćnosti, raste sveopća ravnodušnost. No migrantska i ekološka kriza postajat će sve povezanije, te je poziv za odvažnošću nastojanja oko svjetskog mira urgentan. Potrošačko društvo i revival plemenske svijesti koja srlja unatrag čudna su mješavina našeg doba. Sve više jačaju etnički, religijski i plemenski identiteti. Njihovo veliko protuslovlje, ali i kompatibilnost, ozbiljno upozoravaju na promjenu smjera. Kada narodi umjesto dobrobiti čovječanstva žele zatvaranje u etničke kategorije, oni opsjenarski i iluzorno zaboravljaju da nema te kupole u kojoj se može zaštititi bogata i izolirana nacija. Stoga je također svaki oblik otpora i pobune vezan uz internacionalizaciju problema kako bi Kinez, Rus, Turčin, Slovak i Hrvat postali ljudima, udaljavajući se od politike identiteta dosadašnjih (ne) vrijednosti. Govori se o novom hladnoratovskom dobu, ali primjerenije mi se čini reći da je nastupila era hladnoljudskih odnosa, doba sveopće ravnodušnosti, doba ljudi koji više ne sanjaju o boljem i pravednijem svijetu jer su uljuljkani u eskapistički besmisao.

Danas se u zapadnom svijetu širi skepsa prema demokraciji i liberalnoj otvorenosti za ljude i kapital, pa se treba plašiti mogućnosti odobravanja autoritarnih režima, kao što je slučaj u Rusiji, nekim zemljama Afrike i Azije. Demokracija u Europi i Americi regresivno evoluira u oligarhiju, pri čemu je populizam važna pojava i simptom. Populizam je kontrastrategija koja se hrani migracijskim kretanjima i demografskim pitanjima. U strahu od nedostatka vlastitih kultura Europa od progresivne može postati reakcionarnom silom s mnogobrojnim populističkim pokretima na vlasti.

Država nacija reducirala se na fikciju vlastita *ethnosa*. (Krastev, 2017: 219) Takve identitetne politike sugeriraju nepostojanje alternative, odnosno iz etnocentrične perspektive slijede povezivanja sa sličnim članovima grupe, ali ujedno pojačana netrpeljivost i razmimoilaženja među različitima. Drugi postaje problem više nego ikada prije jer se

sve više intenziviraju sukobi, mržnja zadobiva nove dispozicije uz pomoć tehničkih sredstava. Ako demokracija sebe reducirano razumije kao vladavinu većine (uz prilagođenu verziju vladavine prava), a zaboravlja na zaštitu manjine, dobivamo društveni okvir u kojem se današnje demokracije (tj. oligarhije) zatvaraju prema unutra, u državne granice, te im je svaki internacionalni i nadnacionalni svjetski i čovječanski duh prijetnja bauka komunizma, liberalizma ili nekog drugog „izma". No populistima je važno da u granicama vlastite neslobode porobljavaju Druge, pa premda na taj način šire bespomoćnost i rezignaciju, odašilju poruku o očuvanju vlastitog identiteta pred opasnošću od Drugih. Naravno, takva država smanjuje prostor slobode i vlastitim građanima: u nadzornom društvu prostor logora neprimjetno se sve više i više širi (Foucault-Agamben).

„U svijetu nakon 1989. najčešće se pretpostavljalo da će širenje demokracije na duži rok pratiti i širenje liberalizma. Taj je postulat danas već dovela u pitanje proliferacija većinskih sustava na sve četiri strane svijeta. Paradoks europskih posthladnoratovskih liberalnih demokracija bio je sljedeći: progres individualnih sloboda i širenje ljudskih prava pratilo je opadanje moći građana da glasovanjem mijenjaju ne samo vladu, nego i političko opredjeljenje. Primat politike danas se vraća, i vlade ponovo stječu svoje sposobnosti vladanja, ali – čini se – na štetu individualnih sloboda." (Krastev, 2017:226)

Zbiljsko rješenje problema migracije može se ispravno postaviti ako se prije svega upitamo o realnoj pomoći i mogućnostima europskih država. Etički govoreći, onaj tko prepoznaje nevoljene pokazuje da voli život i ima vjeru u smisao sutrašnjice. Nestane li toga, nastupaju ksenofobija i druge mržnje. Ja se najbolje ostvaruje spram Ti, Mi se dobro razvija u svjetotvornoj politici ako Vi nije stranost koja ugrožava, nego politika da se kulture međusobno civiliziraju. (Sloterdijk, 2013) Čovječanstvo treba minimalnu usuglašenost u vezi s perspektivama budućnosti, koje ne može bez solidarnosti i nove svjetske zajednice. Stoga je današnji bijeg od odgovornosti nedopustiv; on se tiče kako država tako i svakog pojedinca kojeg konstantno konstituira suodnos Ti-Ja. Ljudi nisu otok, a izbjeglice, jučer-danas-sutra, samo pokazuju suvremenu potrebu solidarnosti da je upravo u njoj, a ne u „tržišnoj utakmici", pravi topos ljudskosti. Naime ništa nije važnije od ublažavanja patnje. Sva logocentričnost i humanost europske i zapadnjačke tradicije blijedi u sučeljavanju s abdikacijom pred ovom zadaćom.

Osjećaj panike zbog velikih migracijskih pokreta razumljiv je, ali on je uvijek nešto više od nelagode kojom društvo Danske sebe razumije u suočavanju s većim brojem ljudi iz Eritreje ili Sirije. Naravno, mogućnosti integracija pomične su i uvjetovane. Stoga je uvijek bolje rješavati veliku krizu u njezinim temeljima, uvažavajući kulturološke zasebitosti. Međutim fobija od stranaca umnogome je i reakcija reptilskog sloja mozga, koji instinktivno razgraničava naše od njihovih. Za primarno razgraničenje u izvornom smislu nisu potrebni fizički zidovi kako bi se zajednica objedinila. Prvotna, plemenska zajednica endogeno se reproducira pomoću kohezijskih energija koje joj omogućavaju

da grupa stvori egzistencijski prostor i životne forme. Ona ima vlastitu centripetalnu silu koja je ograđuje i zaštićuje, a integracija u njezin prostor dobiva se rođenjem ili ritualnim pripuštanjem. U tom smislu od takve zajednice do niza drugih razvijenijih grupa svaka ima svoj zaštitni omotač u koji se pojedinci sklanjaju, od biološke do kulturne sfere. Smisao suvremene civilizacije trebao bi biti u tome da se različite zajednice/kulture dotiču na način da se solidarnost kao počelo unutar zajednice proširuje na ostale zajednice, tj. čovječanstvo. Jer što možemo danas s činjenicom bezuvjetnog prioriteta odnosa unutar jedne zajednice pred vezama s okolnim svijetom? Takva ekskluzivnost (izvorno plemenska, (kvazi)religijska, nacionalna) teži sklanjanju u zidove/granice. To je politika zida, koja postoji od primitivnih društava sve do danas. No izolacionalizam našeg i ograđenog prostora ne govori jezikom koji je *logos*. Premda se proizvodnja svojeg, zaštićenog mjesta ne može i neće nadići dok ima ljudi, ovdje je riječ o potrazi za okončanjem ljudske povijesti kao povijesti zidova. Ta je potraga ujedno put oslobađanja Drugih od zlosilja i nemogućnosti da žive ljudski dostojan život. U Eritreji i Siriji treba osloboditi prostor za život tih napaćenih i poniženih ljudi. Jedini put k tome jest put uspostave mira i zajedničkog svjetskog *ethosa*.

Doduše, izgleda li mir i danas kao „ljubavna iluzija" (Krleža) ili snoviđenje u svijetu koji se odučio od čežnje za dobrotom i pravednim svijetom, čovječanstvo ipak mora iznova naučiti sanjati i zadobiti ideale da bi uopće zadobilo sebe. Svjetski mir nedosanjani je san iz kojeg bi se odmah izrodili mnogi putovi ozdravljenja i zacjeljenja bijede i patnje. Stoga je urgentna zadaća svih osviještenih pojedinaca i skupina da se odupiru bubnjevima vojničke glazbe, usprotive militarizaciji, nepravdi jedne jedine logike današnjeg doba, logike kapitala. Militaristička i neoliberalna propaganda skupa se protive zbiljskom zaokretu. Mi smo u jednosmjernoj ulici, a jedina nam je prilika u promjeni smjera.

Neoliberalno društvo Europe, Zapada, ali i mnogih meridijana hibridnopolitičkog globusa, ne zna kako primjereno odgovoriti na problem migranata, azilanata, izbjeglica i uopće pridošlica stranaca jer prevladava binarna logika kao simptom dugotrajne povijesti koja se danas reducira u „doba mreže". U svakom slučaju od propasti velikih ideoloških pokreta 20. stoljeća prevladava razdoblje rezignacije, cinizma i kraj univerzalnog morala. Stoga je svaki personalni i za zajednicu utemeljujući pokušaj zaokreta, koji bi da istinski misli i čuvstvuje patnju bližnjih, upućen na promišljanje mislilaca koji su razmatrali smisao hospitaliteta. To su u prvom redu Immanuel Kant, Emmanuel Levinas, kasni Jacques Derrida. Ono što trebamo očekivati od filozofije jest nadilaženje isključivih alternativa i imanentnu otvorenost. Današnje doba svojom tehnokibernetičkom svevlasti sugerira da nema alternative kapitalizmu, Mreži, Iluziji materijalnog progresa. No mislenost mora držati mogućim i drugačiju usmjerenost, s onu stranu uljuljkanosti u visoki stil potrošačkog života i proishodećeg nihilizma. *Tertium datur*.

Misliti drugačije značilo bi misliti istinsku otvorenost, koja je pak u području ljudskog ostvariva ako prevlada solidarnost kao počelo globalne zajednice.

„Tamo gdje nedostaje iskonsko tlo kao fiksno boravište političkih građana unutar grada-države, tamo je prostor političkoga u neprestanom sažimanju i otvaranju. A čovjek se ne određuje metafizički kao *zoon politikon*, nego iz svoje lutalačke sudbine planetom bez sigurna pribježišta. U stalnome kretanju poput nomada u potrazi za novim domom i zemljom, njegov se život vodi kao vječita preobrazba njegova bitka […] Doista ne slučajno, najveći filozofi etičko-političkoga obrata u doba globalne planetarnosti, kozmopolitizma, izbjeglištva naroda, kraja suverenosti nacija-država, suočenja s autoimunim sustavom političke entropije informacijskoga kapitalizma, obilježeni su nastojanjem preusmjeravanja zapadnjačke metafizike iz prostora ukorijenjenosti u vrijeme mesijanskoga došašća. Franz Kafka u *Dnevnicima* naziva ovo potragom za „trećom zemljom." (Paić, 2015: 7)

Potraga za Novim i Drugačijim početkom posljedica je drugačijeg razumijevanja čovjeka. Poslije epohe prevlasti logocentrične tradicije i potrebe da se misli transgresivno kroz drugačijost i otvorenost slobode. Naime čovjek je slobodno sebeuspostavljanje u istinitosti, kroz bivanje u harmoniji sa svijetom u sebi i izvan sebe. Stoga je patnik koji je čudovišno neljudski prognan u potragu za novim domom na stranom i nepoznatom tlu naš subrat i znamen mogućnosti budućnosti. Novalis je taj *pathos* i čuvstvovanje zastrašujućeg i ujedno iskonske mogućnosti slobode i opasnosti zvao *Unheimlichkeit*. Sigurnost pred egzistencijalnim bezdanom pronalazimo jedino u Drugome (Levinas). Taj Drugi prepoznata je ljudskost, a ono Drugo, danas potrebito, jest novi etičko-politički početak, koji treba uspostaviti globalno, na ruševinama zapadnjačkih ideala. Klasična politika dovela je do današnje krize, stoga se čovjeku i svemu živome treba pristupiti drugačije, uvažavajući dostojanstvo ljudskog i mjesto prirodnog u prirodi. Bez harmonije u odnosu logosno-alogosno život postaje besmislen. U doba narušenog iskonskog sklada i u bezavičajnosti tragamo za novim izvorima koje pronalazimo u krhotinama povijesti. Pretumačujući povijest (Foucault-Agamben) filtriramo i selektiramo, optiramo za spasonosno. Jednom prokušano, primjerice stoičko razumijevanje načina života, ali i svako drugo vježbovno-asketsko življenje, bit će danas novo i drugačije. Stoga budućnost valja pronalaziti u svevremenitosti bitnih prošlih tradicija. Tako i nova etičko-politika može biti iskušavana samo kao znamen odgovornosti za ono čega još uistinu nije bilo, osim u tragovima, ali je kao izvor i mogućnost dobrog života moguća i ostvariva iz potrage za Dobrom kao takvim. To što smo u prvom redu potaknuti patnjom Drugih, *signum* je urgentnosti i očaja epohe, a poziv na zaokret ujedno je mišljenje života kao prostora i vremena krize i mogućnosti. Kada zamre svevladajuća banalna i besmislena svevlast ekonomske paradigme, proizvodnja dobara, istine i ljudskosti zadobit će drugačije mogućnosti.

Da je moguć drugačiji poredak u horizontu vrijednosti, ovdje nam se pokazuje kroz metafizički preokret Emmanuela Levinasa, koji ključnim metafizičkim pitanjem drži etičku odgovornost čovjeka spram Drugoga. Etičko nas priprema za nadolazak Drugoga u njegovoj apsolutnoj drugosti, uvažavanje i prihvaćanje. Kroz Drugog mi se otvara moja i njegova ranjivost, kroz iskustvo patnje nadilazimo klasična određenja o primarnosti racionalnog u nama, a intenzivira se sučuvstvovanje života samoga, egzistencije. To nas pak po sebi poziva na hospitalitet:

„Metafizički događaj transcendencije – dobrodošlica Drugome, gostoprimstvo – Želja i jezik – ne postiže učinak kao ljubav. No, transcendencija razgovora je vezana za ljubav. Pokazat ćemo kako u ljubavi transcendencija smjera i dalje i manje daleko od jezika." (Levinas, 1969: 254)

Prema Levinasu moja se egzistencija potvrđuje odgovornošću prema Drugome. Što je to dakle nego krajnje zahtjevan iskorak iz heideggerovske *Sorge* u arendtijanski dispozitiv *Liebe*, kao horizont potvrđivanja svjetovnosti svijeta. Svijet potvrđujemo tako da prihvaćamo ono što je u Levinasa nenadvladivo: asimetričnost odnosa. Stoga svaki hospitalitet jest izniman čin, tako drugačiji od današnjeg mentaliteta očekivanja uzvrata i tržišne kalkulacije. Oni dolaze, migranti, i to u velikom broju, što će biti s nama, sa mnom? Razlozi zbog kojih postavljamo takva pitanja bez imalo stida nalaze se u tome što zaboravljamo na navedeni levinasovski trenutak odgovornosti: ovdje i sada lice čovjeka pokazuje mi patnju i potrebu. Stoga njegov konstrukt „etike kao prve filozofije" nema u sebi ništa s preokretanjem klasične aristotelovske sheme prema kojoj je ontološko pitanje temeljno, nego je riječ o pozivu na čin dobrote, koji nije, kako bi ustvrdila Hannah Arendt (Arendt, 1991), od ovoga svijeta. Ali sve je upravo na tome:

„Što jest filozofija drugo negoli čežnja za zavičajem i težnja za njegovim povratkom, pa makar sve to bilo tek posljednjom iluzijom. Novalis, dakle, kaže:

Filozofija je uistinu čežnja za zavičajem, težnja da se posvuda bude kao kod kuće.

Biti posvuda kao kod kuće? Težnja je to koja otvara vrata nadolazećega. U neizvjesnosti i nenadanosti događaja posve drukčijega od ove ravnodušnosti u postojanome tijeku istoga odvija se povijest nakon njezina kraja. Nije preostalo mnogo vremena Treba ga proživjeti dostojanstveno i žrtvovati sigurnost za *spas duše*. Europa nije pitanje ni razuma ni srca. Ona je stvar one Novalisove čežnje za zavičajem i težnja da se posvuda bude kod kuće. Ali ne sam, već u zajedništvu s Drugim kao svojim *prijateljem*." (Paić, 2015: 105)

Takva dispozicija, s onu stranu navodne nerealnosti, u Levinasovu je smislu horizont pomirenja političkog i religijskog, a da se uzaludno ne tematizira staro pitanje o odnosu vjere i razuma. Jedino bitno pitanje jest o odnosu vjere i čina, o njihovoj konvergenciji i uzajamnosti. Stoga je takva filozofija zahtjev za pravednošću i beskrajnom odgovornoš-

ću, što je ujedno postuliranje ljubavi kao metafizičkog događaja nadilaženja ovosvjetskih (ne)vrijednosti. Današnji svijet potrebuje bezuvjetne postulate. Za Levinasa ljubav i život određeni su iz područja svetoga, ali umjesto Boga riječ je o slobodi i pravednosti, tj. odvažnosti da se čovjek više ne misli kao poglavito *animal rationale*, nego kao potrebiti *animal sympateticum*.

Slično Levinasu, kasni Derrida razračunava se s metafizikom racionalnosti, novovjekovnom vladavinom uma i političkim apsolutističkim zahtjevima. Za njega je u samoj metafizici sjeme totalitarizma Istosti (Derrida, 1978: 91), te se okreće dekonstrukciji kao novom tumačenju tradicije, razgrađujućoj izgradnji kako bi zadobio novi smjer. Ovdje bih naglasio istrajavanje o paradoksalnosti kao bitnom momentu ključnih trenutaka života uopće. Ta paradoksalnost vidi se u Derridinu pojmu „politike prijateljstva", kao nečemu krhkom, kontingentnom i nesigurnom, ali sve je u tome da se suptilno istrajava na prekoračenju Aristotelova izraza: „O prijatelji moji, nema prijatelja". Ta legendarizirana izreka, pripisana Aristotelu, implicira asimetriju (voljeti je bolje nego biti voljen), komplicira pitanje jednakosti, raznovrsnih situacija, ustvrđuje da nema prijateljstva i povjerenja bez prihvaćanja vremenitosti i kontingentnosti. Apsolutno je povjerenje apsolutna sigurnost, a u nedostatku toga aristotelovski je diskurs u preferenciji konkretnog i situacijskog, treba pronalaziti i iskušavati. Slično kao kod odredbe vrline kao sredine, riječ je o promišljanju granice i mogućnosti prijateljstva. U tom smislu ta izreka izniman je čin priznanja etičko-političkih poteškoća, čin slobode koju treba transgresivno tumačiti ako zajednice treba biti. Teško je imati istinskog prijatelja ako nadiđete mladenački naivitet. Analogno tome teško je ostvarivati dobrotu i ljubav u političkom području, ali jedino je riječ o tome: o sferama smisla koje će nadići biologizirane varijante pseudopolitike (neoliberalizam) i tiransku ne-politiku (totalitarizam).

Nije točno da je današnja svjetska krizna situacija nerješiva. Svi bitni problemi (ekološki, ekonomski, migracijski) rješivi su drugačijim disponiranjem koje uključuje otpor spram militarizacije i prevladavajuće ekonomsko-ideološke paradigme. Vjerojatno je riječ o tome da se (Agamben, 2017) umjesto inzistiranja na sukobima promišlja urgentno potrebna „strategija izlaza". Zašto se to ne događa, stvar je određenih antropološko-kulturnih konstanti koje ljude zatvaraju u ograničene egocentrične, hedonističke i eskapističke moduse. U tom i takvom postavu migranti su opasnost od koje se treba zaštititi. Migrantski problem može se i treba riješiti rješavajući korijene problema koji bjesomučno proizvode nepravdu i ratove.

Globalizacija koja povezuje i ujedno raslojava, razdvaja i produbljuje ekonomske i druge razlike među ljudima posebno je upečatljiva s obzirom na razmjere siromaštva. Ekstremno siromaštvo, od Azije i Afrike do Latinske Amerike, još uvijek miriše na ogromnu patnju kolonizacije koja je jednom području zasigurno donijela višestoljetne patnje, a drugima temelje za naglo bogaćenje povlaštenih društvenih slojeva kao i država u cije-

losti. Velike su migracije u povijesti često bile posljedica nasilnih događaja. Od 1843. do 1933. godine oko 30 milijuna muškaraca i žena s indijskog potkontinenta dovedeno je da radi na britanskim plantažama u jugoistočnoj Aziji, Africi, Karibima i Pacifiku. (Cruz, 2015: 103)

U dvadesetom stoljeću najveći katastrofični sukobi koji potiču migracije bili su svjetski ratovi, zatim pakistanski sukobi, ratovi u Laosu, Kambodži, Afganistanu. Naravno, postojala je i paralelna priča velikih seoba, koje je pokrenula potreba i želja za boljim životom i boljom zaradom, a razmjeri takvih migracija najimpozantniji su u Aziji. Pored realnih problema mogućnosti odredišnih mjesta da apsorbiraju velik broj ljudi, istraživanja otkrivaju da je uvijek slijedila i solidarna akcija zbrinjavanja i pomoći od strane državnih i religijskih institucija. Ma koliki bio jaz između zla koje se događa i dobrote koja često ne dokučuje zlo, nego na neki način živi odijeljenim paralelnim životom, naša je obveza da njegujemo solidarnost i postuliramo rješivost velikih globalnih problema, a umanjujemo diskurse koji šire paniku i ravnodušnost spram Drugih. To su problemi koje su prouzrokovali ljudi i oni ih mogu riješiti.

Danas, kada je neoliberalni korporativni stroj minimizirao ili uništio izvorni smisao politike, a umjesto njega ponudio menadžment koji upravlja ustrojenim društvom iznutra i izvana, takav način tehnoznanstvenog upravljanja želi učiniti odlučujući čin spram globalne izbjegličke krize. (Derrida, 2002) Derrida je u dosadašnjoj zapadnjačkoj logocentričkoj kulturi Zapada prepoznao nasilnost, koja s jedne strane govori o univerzalnim ljudskim pravima i slobodama, a realno razgraničava „naše" i „njihove". Stoga je smisao njegova zahtjeva, slično Levinasovu, u činu bezuvjetnog hospitaliteta. Pojmovi koji su ključni za ovaj radikalni zahtjev prihvaćanja drugačijeg smjera jesu prijateljstvo, nadolazeća demokracija i beskrajni zahtjev pravednosti. Budući da tek trebamo ozbiljiti ono čega nije bilo, ali jest moguće, važno je drugačije misliti kako bismo ostvarili kozmopolitsku tvorbu drugačijeg svijeta. Ono što je nužno, mora biti ostvareno: kako antiratna politika tako i rješavanje ekstremnog siromaštva u svijetu. Stoga budući da je najbolje da ne bude ratnih migranata, onda treba voditi takvu politiku. Međutim do tada su nužni deridijanski „gradovi izbjeglica", ta mjesta neukorijenjenosti izvan središta nacija država kao znamen politike prijateljstva.

„Između 'radikalnoga idealizma' etike gostoljubivosti (Dobrodošli u 'moj' skromni dom!) i ciničnoga pragmatizma politike uvjetnoga gostoprimstva (Koliko vas ima? Do kada mislite ostati? Tko će sve to platiti?) stoji prostor između (*in-between*). Veliko je to kraljevstvo jedne politike koja može biti samo kozmopolitska po nakani i ljudska-odveć-ljudska po konačnome cilju bez ikakve druge svrhe osim radikalne promjene ovoga neodrživoga stanja lažne univerzalnosti prava. Ako se sve to raspada u licemjerju i cinizmu europskoga 'kolapsa' svih vrijednosti, vrijeme je možda za posljednji etičko-politički

obrat. Pitanje stranaca, izbjeglica i azilanata uvjet je mogućnosti istinske i nove, ali ovaj put u množini, *politika prijateljstva*." (Paić, 2015: 82)

Treba sve učiniti da pronađemo „treću zemlju", za koju je Kafka rekao „da je za čovjeka nema". No budući da zemlju ne nastanjuje čovjek, nego ljudi (Arendt, 1991), takva zemlja kao prostor slobode i otvorenosti može biti rođena iz smisla zajedništvovanja ako se o budućnosti još uopće ozbiljno misli.

Literatura

1. Agamben, Giorgio (2017). *Europa mora kolabirati*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 5–13.
2. Arendt, Hannah (2017). *Mi izbjeglice*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 119–128.
3. Arendt, Hannah (1991). *Vita activa*, Zagreb, Veselin Masleša.
4. Cruz, Gemma Tulud (2015). *Migranti i Crkva u doba globalizacije*, „Concilium", Vol. 51, No. 3, str. 101–108.
5. Derrida, Jacques (1978). *Writing and Difference*, Chicago, The University of Chicago Press.
6. Derrida, Jacques (2002). *Negotitations: Interventions and Interviews, 1971–2001*, Stanford-California, Stanford University Press.
7. Krastev, Ivan (2017). *Povratak većinskih sustava*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 215–226.
8. Latour, Bruno (2017). *Europa kao utočište*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 207–213.
9. Levinas, Emmanuel (1969). *Totality and Infinity*, Pittsburgh, Duquesne University Press.
10. Paić, Žarko (2015). *Gradovi izbjeglica: Od etike gostoljubivosti do politika prijateljstva*, Zagreb, Institut za europske i globalizacijske studije.
11. Paić, Žarko (2017). *Sezona u paklu: Izbjeglištvo, teror, Europa*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 163–179.
12. Sloterdijk, Peter (2017). *Primitivni refleksi*, „Europski glasnik", Vol. 22, str. 181–202.
13. Sutlić, Vanja (1972). *Bit i suvremenost*, Sarajevo, Veselin Masleša.
14. Sloterdijk, Peter (2013). *Božja revnost*, Sarajevo, Bosansko narodno pozorište.

Abstract

Migrations, the question of hospitality and friendship politics[2]

Contemporary times are in a homelessness (Unheimlichkeit), history is left without its subject (the people - demos) and Kant's cosmopolitan idea of eternal peace, and political futility is cemented by the devices of network society. In the contemporary crisis of orientation, migrations are both the future and the elusive present. E. Levinas speaks about the 'cities of refuge', as a space in which the moment of salvation and the messiah politics are awaited. The problem with messiah politics lies in a certain lateness regarding the task of contemporary time, though it is at the same time the never-ending task of the 'democracy to come' (Derrida). The dissolution of sovereignty of the nation-states lasts, and that means that the politics based on the figure of the enemy still lasts: the Other is neutralized and suspended. Thus, a different kind of thinking and a different kind of action take priority. There is a need for a new solidarity, possible to equalize with the classic ideal of friendship (philia), as a condition of forming a just community. Thus, hospitality ought to aim beyond classic politics and ethics, when humankind becomes the subject.

Key words: migrations, hospitality, friendship, politics

[2] Željko Senković, PhD, Associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: zsenkovic@ffos.hr

Ivan Markešić[1]

IDENTITET(I) (*NE*)*SUVIŠNIH* LJUDI. KAKO IH SAČUVATI?

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Moderne migracije, a što je vidljivo ne samo na primjerima *prisilnih* migracija iz ratom zahvaćenih bliskoistočnih država nego i na primjerima *dragovoljnih* migracija iz hrvatskih (ponajviše) slavonskih područja prema zapadnoeuropskim zemljama, stvaraju, kako navodi Zygmunt Bauman, kolone „suvišnih ljudi" koje on dijeli u dvije skupine: (1) *lokalno beskorisni* – oni koji su zbog nemogućnosti zapošljavanja u vlastitome mjestu postali beskorisni; (2) *lokalno nepoželjni* – oni koji zbog sveopće situacije u društvu u lokalnoj sredini više nisu poželjni, koji su postali smetnja. Posljedice iseljavanja „suvišnih ljudi", onih koji su 1960-ih i 1980-ih u svojim mjestima, zato što nisu imali mogućnost zaposlenja, postali lokalno *beskorisni* i *nepoželjn*i, odražavale su se, između ostalog, i na njihove identitete, posebno na identitete onih koji su se dolazeći u nove sredine morali susresti s potpuno drukčijim kulturnim, religijskim i nacionalnim identitetom i učiniti sve kako bi ga sačuvale. Tih godina njima su u očuvanju hrvatskoga katoličkog identiteta nemjerljivu pomoć pružile hrvatske katoličke misije, kako u Europi tako i u drugim dijelovima svijeta. Najnovije migracije hrvatskih građana u zapadnoeuropske zemlje otvorile su mnoga pitanja koja je moguće postaviti i temeljem do sada provedenih empirijskih istraživanja, uzimajući u obzir dvije Baumanove teze: (1) nova migracija „suvišnih ljudi" dovodi u pitanje neraskidivu vezu između identiteta i državljanstva, pojedinca i mjesta, susjedstva i pripadanja, što se posebno odnosi na trenutno odseljene hrvatske građane i (2) „umijeće življenja s razlikama" dovodi u pitanje tvrdnju domorodaca o migrantima („suvišnim ljudima") kao o „privremenoj smetnji" i stvara potrebu učenja i upoznavanja razlika „suvišnih ljudi" u njihovu susjedstvu.

Ključne riječi: Slavonija, Zygmunt Bauman, migracije, „suvišni ljudi", identitet

[1] prof. dr. sc. Ivan Markešić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, e-pošta: ivan.markesic@pilar.hr

1. UVODNO

Ljudi su uvijek mijenjali mjesta svoga boravka. Posebno u moderno doba. Selili se iz jednog u drugi kraj. Razlozi njihovih seljenja bili su u različitim vremenima različiti. Nekada zbog traženja boljih uvjeta života za sebe i članove svoje zajednice, nekada zbog opasnosti od izvanjskih osvajača, nekad opet zbog rata, progona, uništenja u vlastitoj zemlji. Svejedno zbog čega i radi čega su mijenjali svoja stalna mjesta prebivališta i odlazili – milom ili silom – u druga mjesta, selioci su se uvijek susretali s drugima koji su u mnogočemu bili različiti od njih bilo jezikom, običajima, religijom, kulturom, civilizacijom, bilo ponekad i bojom kože. Sve to događalo se i događa u cijelome svijetu, posebno u zapadnoj Europi u koju posljednjih godina neprestano i u različitim valovima pristižu ljudi (doseljenici) koji su u svemu gore navedenom različiti od Europljana, čak i u boji kože.

Dolazak novih, nepoznatih i po mnogočemu različitih osoba na područje koje je u materijalnom i duhovnom smislu formirano na temeljima zapadnoeuropske kršćanske civilizacije izazvalo je i još uvijek izaziva u javnosti veoma žučne rasprave. Svakodnevno se vode debate kako o potrebi i mogućnostima integracije migranata u zapadnoeuropska društva tako i o modelima te integracije, poštujući pri tome dosegnutu razinu poštivanja ljudskih prava. Jer osim što je izbjeglim osobama neposredno nakon njihova ulaska u zemlje Europske unije potrebno osigurati smještaj, njima je potrebno osigurati i sve ono što Europa proklamira kao svoje najviše dostignuće: vladavinu prava i ljudska prava bez obzira na vjeru, naciju ili pak boju kože. Usto, njima je potrebno osigurati radna mjesta, mjesta u vrtićima i školama.

Među novodoseljenicima u zapadnu Europu najviše je muslimana koji tu i nisu tek od sada. Oni su naime još početkom šezdesetih godina 20. stoljeća počeli masovnije dolaziti, i to kao gostujući radnici – „Gastarbeiteri". Dolazili su zajedno s pripadnicima drugih vjerskih konfesija, s tom razlikom što su tada dolazili iz ekonomskih razloga, a danas dolaze zbog ratnih sukoba i terora onih koji ispovijedaju njihovu muslimansku vjeru. Međutim oni ne bježe u druge islamske zemlje, u zemlje u kojima vladaju islamski zakoni, zakoni šerijata, nego sasvim suprotno, u one zemlje čija su kultura, običaji, građanski i politički ustroj urađeni na temeljima kršćanske religije; oni žele doći u ekonomski najbogatije i pravno najuređenije zapadnoeuropske zemlje.

Na drugoj strani Hrvati se već tradicionalno desetljećima iseljavaju u zapadnoeuropske zemlje, ponajviše u Njemačku (koja je u međuvremenu postala drugom najvećom useljeničkom zemljom Hrvata te Austriju i Švicarsku. U te zemlje Hrvati su 1960-ih i 1980-ih godina odlazili zbog ekonomskih razloga, 1990-ih zbog ratnih djelovanja i velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku, a ovih posljednjih godina odlaze u te zemlje, i to ponajviše iz Slavonije, ponovno iz ekonomskih razloga. Uz mnoštvo problema s kojima se susreću dolaskom u nove, vlastitom voljom odabrane, (useljeničke) zemlje, njima

se odmah, kao i ranijim generacijama iseljenika, postavlja pitanje identiteta – kulturnoga, religijskog i nacionalnog. Granice između njihovih i zatečenih identiteta postaju odjednom porozne, propusne. I kad takve ne bi bile, kad bi ostale krute, doseljenicima bi bilo nemoguće živjeti. U ranijim vremenima brigu oko čuvanja toga identiteta preuzela je Katolička crkva jer jugoslavenska država nije imala interesa promicati pojedinačne nacionalne i konfesionalne identitete. Danas, kada Hrvati imaju svoju državu, postavlja se sasvim razvidno pitanje hoće li brigu o hrvatskim identitetima novopridošlih useljenika u zapadnoeuropske zemlje i dalje, najvećim dijelom, voditi Hrvatske katoličke misije. U javnosti nema iscrpnijih vijesti o tome na koji se način za to pripremaju hrvatske državne institucije.

2. ŠTO SE DOGODILO? ZBOG ČEGA ISELJAVAJU SLAVONCI?

U uvodnome dijelu studije *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju* autora dr. sc. Drage Župarića-Iljića navodi se, kao prvo, da su se iz Hrvatske, koja je tradicionalno bila uglavnom prostor iseljavanja, ljudi kroz sva povijesna razdoblja trajno iseljavali vođeni ponajprije „spletom ekonomskih i političkih motiva" i, kao drugo, da je u posljednjih desetak godina uočljiv trend povećanog iseljavanja iz Hrvatske, kako hrvatskih državljana tako i stranaca, čime je migracijski saldo u tome razdoblju postajao sve negativnijim, „naročito od razdoblja ulaska Hrvatske u Europsku uniju". Najvažnija odredišta hrvatskih iseljenika i ovaj su put, kao i ranije – 1960-ih i 1980-ih godina – Njemačka, Austrija, Švicarska i Italija, kao i stare/nove destinacije poput Kanade ili Irske.

U istraživanju se navodi da su većina ispitanika zaposlene osobe koje najčešće imaju završenu srednju školu (60,7%), što znači da je u odnosu na ranija razdoblja dvostruko porastao broj onih koji sa srednjom stručnom spremom odlaze iz zemlje u najproduktivnijoj radnoj i fertilnoj dobi. A to znači da će iseljavanje iz Hrvatske uz današnje zabrinjavajuće negativne demografske trendove ostaviti velike i teške posljedice, tj. poremećaje na tržištu rada, destabilizirajući pri tome „gospodarski, zdravstveni, socijalni, mirovinski i obrazovni sustav u dugoročnom smislu". (Župarić-Iljić, 2016: 6)

U drugome istraživanju koje je na uzorku od 1200 ispitanika iseljenih hrvatskih građana u Njemačku u proteklih nekoliko godina proveo doc. dr. sc. Tado Jurić s Odjela za povijest Hrvatskoga katoličkog sveučilišta u Zagrebu posebno se navodi da nezaposlenost ili nemogućnost pronalaska odgovarajućeg posla u struci u Hrvatskoj nisu „glavni motivi iseljavanja", nego su to „nesposobni političari, neučinkovito pravosuđe i ratni profiteri", zatim "nesposobne poduzetničke elite, vodstva političkih stranaka te kriminal u privatizaciji

i pretvorbi", a „najmanji je broj ispitanika kao razlog iseljavanja istaknuo rat i posljedice rata te lijenost Hrvata" (Jurić, 2017: 356). Istraživanje je također pokazalo da su glavna obilježja tog iseljavanja ne samo iseljavanje mladih osoba, i to onih koje su pretežito već bile zaposlene, već iseljavanje cijelih obitelji. Naime u istraživanju se navodi da se prema podacima Saveznoga zavoda za statistiku SR Njemačke od ulaska Hrvatske u EU do 2017. „u Njemačku doselilo oko 200000 hrvatskih državljana, od kojih je gotovo 100000 zaposlenih" što potvrđuje i savezna ministrica SR Njemačke Andrea Nahles koja kaže da je zahvaljujući olakšicama pri pristupanju tržištu rada … „danas već 93000 Hrvatica i Hrvata u Njemačkoj zaposleno uz obavezno socijalno osiguranje, kao npr. u zdravstvu i društvenim djelatnostima ili u prerađivačkom sektoru". (V*olle Öffnung des Arbeitsmarktes für Kroatien*..., 2015). Također, iz ovdje dostupnih podataka vidljivo je da je „prije iseljavanja bilo 55,3% zaposlenih ispitanika, 38,33% bilo je nezaposlenih koji su aktivno tražili zaposlenje, a (tek) 9,16% nezaposlenih koji nisu tražili zaposlenje" (Jurić, 2017: 252). Potrebno je reći da najviše iseljenih čine osobe između 25 i 40 godina, a na uzorku od 1200 ispitanika bilo ih je 58,33%. To potvrđuju i podaci Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske, prema kojima je najveći broj odseljenih u inozemstvo (46,7%) bio u dobi od 20 do 39 godina (*Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*, 2017) (Jurić, 2017: 252). Temeljem toga može se zaključiti da obrazovano, obučeno i radno sposobno stanovništvo napušta već postojeća radna mjesta u Hrvatskoj i odlazi u neku drugu zemlju, u neko drugo mjesto, u kojem će prihvatiti gotovo svaki ponuđeni posao, a poslodavac i država useljenja bez imalo vlastitih sredstava uloženih u njihovu izobrazbu i obuku dobiti „gotovog" stručnjaka. K tome još i osobu, čovjeka pojedinca koji je voljan prihvatiti svako ponuđeno radno mjesto koje u Hrvatskoj nikada ne bi prihvatio, a sve samo da bi sebi i drugima, a posebno onima u mjestu odakle je otišao, može reći da je uspio otići npr. u Njemačku i u njoj naći posao.

Osim činjenice da iz Hrvatske odlaze mladi, obrazovani i već stručno osposobljeni ljudi, ovaj put, kako je već navedeno, „iseljavaju cijele obitelji", što je u prijašnjim migracijama u zapadnoeuropske zemlje bio veoma rijedak slučaj. Naime kako je poznato, u ranijim iseljavanjima odlazili su isključivo muškarci, dok su roditelji, supruge i djeca ostajali u mjestima njihova stalnog boravka.

3. MORALNA PANIKA, OKRUTNA RAVNODUŠNOST I MORALNO SLJEPILO

Iako tekst Zygmunta Baumana iz 2015. *The Migration Panic And Its (Mis)Uses* nije nastao u svrhu prikaza najnovijega stanja u Hrvatskoj i Slavoniji, ipak se može reći da taj tekst svojim sadržajem u bitnome daje osnovne obrise sadašnjega stanja u toj regiji.

Naime naši tiskani i elektronički mediji u posljednje tri godine preplavljeni su izvješćima o situaciji u Slavoniji: *Dramatično upozorenje: Slavonija se prazni na nevjerojatan način* (www.vecernji.hr); *Osijek - grad koji nestaje? Nitko ne zna koliko se točno ljudi dosad odselilo iz četvrtog najvećeg hrvatskog grada, ali svi znaju da zvoni na uzbunu* (www.jutarnji.hr); *Egzodus iz Slavonije: Slavonija izumire! Preko 6000 osoba prijavilo iseljavanje s područja Osijeka* (www.tportal.hr); *Slavonija nestaje – 'Čišćenje' i rasprodaja Slavonije nisu slučajni!* (www.dnevno.hr) itd., itd.

Gledajući i čitajući samo neznatni dio do sada objavljenih tekstova u tiskanim i elektroničkim medijima, moglo bi se zaključiti da je neprestanim „bombardiranjem javnosti" takvim sadržajima ne samo izazvana nego i postignuta „moralna panika", kako među hrvatskim građanima u Republici Hrvatskoj tako i među hrvatskim državljanima u svijetu, ali i među obnašateljima najviših crkvenih i državnih službâ jer odjednom svi „uglas" počeše govoriti o velikome „Zlu" koje je zahvatilo hrvatsko društvo. Zajednički je zaključak svih njihovih javnih istupa potreba da se kao društvo i kao država konačno posvetimo demografskoj obnovi zemlje kako bi se popravilo postojeće stanje.

No s druge strane, zbog prezasićenosti javnoga mnijenja i medija govorom o toj temi došlo se do točke na kojoj su, u Baumanovu smislu, „šokantne vijesti ponavljanjem postale dosadna rutina svakodnevice", odnosno došlo se do točke na kojoj se „moralna panika povlači i ogrnuta velom zaborava nestaje s vidika i sa savjesti", pa bi ju u takvim okolnostima mogla zamijeniti „okrutna ravnodušnost i moralno sljepilo".

Naime Bauman navodi da su ljudi oduvijek, bježeći od užasa neimaštine, gladi i „odsustva vlastite životne perspektive", uvijek iznova, posebno od početka novoga doba, „kucali na tuđa vrata" kako bi našli utočište. Stoga dolazeći u nove sredine oni izazivaju paniku upravo zato što su strani, tuđi, nepoznati, što su nepredvidivi, što su u svakome pogledu različiti od ljudi s kojima domaći svakodnevno komuniciraju. Osim toga domoroci počinju živjeti u strahu da bi njihov priljev mogao „uništiti sve ono do čega držimo" i da bi mogao „okončati poznat i udoban način života" koji su imali do sada. Usto, navodi Bauman, ljude s kojima smo navikli živjeti u našim susjedstvima, na ulicama i na radnim mjestima dijelimo na „prijatelje i neprijatelje, na one kojima nudimo dobrodošlicu i one koje samo toleriramo" te bez obzira na kategoriju u koju ih smještamo odlično znamo kako se s njima treba ophoditi. Međutim, kaže on, glavni izvori anksioznosti i straha nalaze se u činjenici da o strancima ne znamo onoliko koliko o svojim susjedima, zbog čega i ne znamo kako „ispravno tumačiti njihove poteze i primjereno reagirati"…, posebno u situacijama „u kojima ne znamo šta trebamo činiti", u situacijama „koje nismo sami proizveli i koje su izvan naše kontrole".

Zapravo Bauman kaže da se sve ono što smo ovih prošlih godina vidjeli ogleda u sljedećem: prvo, u „razvijenim" dijelovima svijeta, tamo gdje ekonomski migranti i izbje-

glice traže utočište, poslovni interesi raširenih ruku dočekuju priljev jeftine radne snage i vještina kojima oni raspolažu i koje će donijeti profit; drugo, za najveći dio domaćega stanovništva opterećenog egzistencijalnim strahovima i neizvjesnošću društvenoga statusa i perspektive, priljev izbjeglica najava je zaoštravanja konkurencije na tržištu rada, najava još veće neizvjesnosti i sve manjih izgleda da će se situacija popraviti, a što bi moglo dovesti do politički eksplozivnoga stanja u doba kada političari nespretno krivudaju pokušavajući istovremeno zadovoljiti gospodare koji kontroliraju kapital i da umiriti prestrašeno biračko tijelo.

Stoga bi, uzimajući te okolnosti u obzir, bilo vrijedno provjeriti ispravnost dviju Baumanovih teza empirijskom provjerom među našim „novim" iseljenicima: 1) da „nova migracija „suvišnih ljudi" dovodi u pitanje neraskidivu vezu između identiteta i državljanstva, pojedinca i mjesta, susjedstva i pripadanja", što se posebno odnosi na trenutno odseljene hrvatske građane; 2) dovodi li „umijeće življenja s razlikama" u pitanje tvrdnju domorodaca o migrantima kao „privremenoj smetnji" i stvara li kod domorodaca dolazak migranata potrebu da uče i upoznaju različitosti doseljenika u njihovu susjedstvu te hoće li sve veći priljev hrvatskih useljenika dovesti do zaoštravanja konkurencije na tržištu rada i još veće neizvjesnosti i sve manjih izgleda da će se situacija u zemlji useljenja popraviti? Zapravo u kojoj mjeri priljev uvijek novih i nepoznatih ljudi može imati utjecaja na politička zbivanja kako u Irskoj tako i u Hrvatskoj?

4. ZA POČETAK NEKOLIKO „SITNICA"

Kao i u ranijim razdobljima kada su, npr. 1960-ih godina i kasnije, hrvatski građani odlazili na rad u zapadnoeuropske zemlje, u Sjevernu i Južnu Ameriku, u Australiju i Novi Zeland[2], tako je i ovaj put Hrvatska biskupska konferencija (HBK) u irskome gradu

[2] Katolička crkva u Hrvata od početaka je pratila hrvatske iseljenike u krajeve u koje su se iseljavali. Godine 1969. Biskupska konferencija tadašnje Jugoslavije (BKJ) osniva Vijeće BKJ-a za hrvatsku migraciju te prvim predsjednikom imenuje pomoćnoga zagrebačkog biskupa Josipa Lacha, a tajnikom aktualnoga nacionalnog ravnatelja Vladimira Stankovića. Sljednik toga Vijeća današnje je zajedničko Vijeće HBK-a i BK BIH za hrvatsku inozemnu pastvu, kojemu je na čelu pomoćni vrhbosanski biskup mons. dr. sc. Pero Sudar. Vijeće je neposredno nadređeno Ravnateljstvu te na svojim godišnjim sjednicama prihvaća godišnje izvješće nacionalnoga ravnatelja i daje smjernice za daljnje djelovanje.
Prema informacijama koje se mogu naći na službenim stranicama Hrvatske biskupske konferencije (HBK) (http://hip.hbk.hr/ustroj/) pri HBK djeluje Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu. To je zajednički ured Hrvatske biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine koji koordinira djelovanje ukupno 187 hrvatskih katoličkih župa, misija, zajednica i centara po cijelome svijetu koje su raspoređene u ukupno 10 regija: Austrija, Njemačka, Skandinavija, Slovenija, Švicarska, Zapadna Europa, Kanada, Sjedinjene Američke Države, Južna Amerika (s Južnoafričkom Republikom) i Oceanija.
Prema podacima iz nove knjige *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj* autora Adolfa Polegubića danas u Njemačkoj djeluje 96 hrvatskih katoličkih misija i zajednica. Podijeljene su u šest pastoralnih područja: Bavarsko pastoralno područje, Pastoralno područje Baden-Württemberg I., Pastoralno područje Baden-Württemberg II.,

Dublinu u kojemu, prema procjenama, živi oko 10 tisuća, a u cijeloj Irskoj preko 20 tisuća Hrvata katolika, najvećim dijelom doseljenika iz Slavonije, osnovala novu Hrvatsku katoličku misiju (*Zbog sve većeg iseljavanja Hrvata u Irsku za njima od rujna dolazi i svećenik*, 2016). Prvim hrvatskim misionarom u Irskoj uopće imenovan je 29-godišnji svećenik Đakovačko-osječke nadbiskupije, vlč. Josip Levaković, dosadašnji župni upravitelj župe Kraljice svete krunice u Kuševcu. Svoju službu započeo je 1. rujna 2016. Osim dušobrižništva cilj je misije i očuvanje nacionalnog identiteta doseljenika.

Temeljem te činjenice i tolikoga broja iseljenih Hrvata u Irsku nedavno je u službeni posjet Hrvatskoj i Hrvatskome saboru i njezinu predsjedniku Gordanu Jandrokoviću došao predsjednik Zastupničkoga doma Parlamenta Irske, gosp. Seán Ó Fearghaíl, što je zapravo bio prvi službeni susret dvojice predsjednika parlamenata Hrvatske i Irske nakon 2011. godine. Tom je prigodom istaknuto da Irska prepoznaje ogroman doprinos koji doseljeni Hrvati daju (…) ne samo njihovu gospodarstvu nego i njihovu društvu (*Hrvati u Irskoj – most između dviju država*, 2018), održavajući pri tome svoj kulturni i nacionalni identitet. (*Predsjednik irskog parlamenta poručio 'Doseljeni Hrvati daju važan doprinos Irskoj'*, 2018).

Međutim iz izjava koje su tada dane sasvim je razvidno da irske vlasti ne govore o doseljenim Hrvatima kao privremenim radnicima „Gastarbeiterima" koji bi se nakon određenoga vremena trebali vratiti svojim domovima odakle su došli, nego su irske vlasti, kako kaže gosp. Seán Ó Fearghaíl, odlučne u tome ne samo da podrže hrvatske doseljenike i da ih integriraju u irsko društvo nego i u tome da ih ohrabre „da održavaju svoj posebni identitet pa da se, kad dođe vrijeme, ako će to htjeti, vrate u domovinu, kao što se u Irsku vratio velik broj Iraca" (Njikoš, 2018).

Postavlja se stoga pitanje, hoće li i što će hrvatska država poduzeti kako bi njezini iseljeni građani uspjeli sačuvati „svoj posebni identitet"? Ili će se zadovoljiti onim što će činiti novoutemeljena Hrvatska katolička misija u Dublinu? Ovo napominjem stoga što, prema gore spomenutom istraživanju, mnogi iskazuju uistinu veliko zadovoljstvo zbog napuštanja Hrvatske i zbog dolaska u stranu, tuđu zemlju unatoč mnogobrojnim problemima na koje nailaze i na koje će i dalje nailaziti. Država bi trebala pokazati veću zabri-

Rajnsko-majnsko pastoralno područje, Pastoralno područje Sjeverna Rajna i Vestfalija te Sjeverno pastoralno područje. U misijama i zajednicama u Njemačkoj djeluje 89 svećenika, 4 stalna đakona, 50 pastoralnih suradnica/suradnika (a od toga su 22 redovnice, 16 laika i 12 laikinja), 41 tajnica i 2 tajnika. Uz prvi naraštaj hrvatskih iseljenika gastarbajtera, koji je sada na izmaku, stasali su novi naraštaji, rođeni i integrirani u sredini u kojoj žive i djeluju, a ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine dolazi do novog vala iseljavanja Hrvata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Prema podacima iznesenim na znanstveno-stručnome skupu organiziranom u povodu obilježavanja 50. obljetnice Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu u Nadbiskupijskome pastoralnom institutu u Zagrebu 25. i 26. travnja 2017. godine, hrvatska inozemna pastva djeluje u 187 hrvatskih misija i centara i imala je tada ukupno 197 svećenika, od čega su dvije trećine redovnici, pet je trajnih đakona, 50 redovnica i 44 pastoralna suradnika i suradnica laika te 49 tajnika i tajnica.

nutost i poduzeti mnoge aktivnosti u svezi s tim jer većina iseljenika se, tako proizlazi iz rezultata istraživanja, u tim zemljama osjeća „generalno bolje" negoli u Hrvatskoj i kod njih više nije moguće naći onu i onako snažno iskazanu nostalgiju kakvu su iskazivali raniji hrvatski iseljenici. Naime prema ovome istraživanju, „znatna većina osjeća kako u Njemačkoj više dobiva u subjektivnom i objektivnom smislu nego što gubi u matičnoj državi", zbog čega bi teško bila održiva teza „da se hrvatski iseljenici u Njemačkoj osjećaju otuđeno i da imaju izrazit osjećaj da su stranci". Zapravo velik postotak ispitanika „počinje doživljavati Njemačku svojom domovinom unatoč činjenici da brojni iseljenici u Njemačkoj objektivno žive znatno teže nego što su ikada živjeli u Hrvatskoj, ali da, prema vlastitim iskazima, imaju nadu da će im jednom biti bolje, nadu koju su, kad je riječ o Hrvatskoj, izgubili" (Bogdanić, 2017). Mnogi su stoga u Njemačkoj spremni „na puno više odricanja, trpljenja i patnje nego u domovini, naprosto zato što vjeruju da će im se taj trud isplatiti" (Jurić, 2017:362). Vjerojatno i zbog toga što se ovaj put iseljavaju cijele obitelji, pa se ljudi ne osjećaju napušteno, obitelji nisu razdvojene.

Do takvoga stanja došlo je zacijelo i zbog ulaska Hrvatske u Europsku uniju jer se nakon toga datuma (1. srpnja 2013.) povećao i broj hrvatskih državljana „koji su stekli njemačko državljanstvo", a što je vidljivo iz podatka da je primjerice 2014. godine 3889 državljana RH dobilo njemačko državljanstvo, a taj je broj prije 2013. iznosio oko petsto po godini. No ono što je uistinu zabrinjavajuće jest činjenica da ni jedna narodnosna skupina koja se useljava u Njemačku ne želi prihvatiti njemačko državljanstvo kao što to žele Hrvati. Zapravo u istraživanju se navodi da „Hrvati danas u Njemačkoj slove kao jedna od rijetkih etničkih skupina kojoj je njemačko državljanstvo primamljivo", pa su tako Hrvati u 2015. godini „zabilježili dvostruko veći porast prelaska na njemačko državljanstvo nego u prethodnim godinama, dok je kod svih etničkih skupina uočen pad". Svega 2,2% stranaca u ukupnom broju stranaca koji su stekli pravo na njemačko državljanstvo to su pravo i iskoristili (*Doppelt so viele Kroaten beantragen deutschen Pass*, 2015). Kako se navodi u dokumentu *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland* (Migracija EU-građana u Njemačku), u Njemačku se u 2014. uselilo 37060 osoba s hrvatskim državljanstvom, 2015. njih 50628, a 2016. godine 51163. To je porast od 15% u odnosu na 2014., no kad taj broj usporedimo s godinama prije ulaska Hrvatske u EU, vidimo da je riječ o porastu od više od 300% (u tom je razdoblju iseljavanje bilo između 10000 i 13000 osoba na godišnjoj razini) (*Freizügigkeitsmonitoring*…, 2017a). Ako usporedimo podatke o broju stranaca u Njemačkoj „Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland in den Jahren 2016 und 2017", vidjet ćemo da se broj naših građana koji su se doselili u Njemačku s 332605 u 2016. povećao na 367900 u 2017., što je povećanje od ukupno 35295 osoba.

Prema pisanju lista WirtschaftsWoche od 29. lipnja 2015. (*Viele Neubürger aus Kroatien* 29.6.2015) broj zahtjeva za prijam u njemačko državljanstvo nešto je opao. Međutim

među doseljenicima u Njemačku njemačka je putovnica atraktivna ponajviše Hrvatima. Oni se na najbezbolniji način odriču vlastitog i prihvaćaju njemačko državljanstvo.

Slična je situacija i u Austriji u kojoj je prošle godine oko 9000 osoba dobilo austrijsko državljanstvo, najvećim dijelom iz Bosne i Hercegovine i Turske kao i u Berlinu u kojemu trenutno živi preko 500000 stranaca iz oko 200 različitih država svijeta, uz oko 400000 Nijemaca čije je podrijetlo migrantsko. Naravno, velik je broj naših sugrađana među njima.

Također, u Jurićevu istraživanju navodi se da je 79% ispitanika zadovoljno svojim „novim životom" u Njemačkoj, da ih 65,2% nije požalilo što se odselilo u Njemačku, a da 80% tvrdi da su im se ispunila očekivanja u vezi s poboljšanjem životnih okolnosti u Njemačkoj. Usto, 73% iseljenih hrvatskih građana zadovoljno je svojom plaćom u Njemačkoj, pa čak i smještajem (koji je u najvećem broju slučajeva najproblematičnija „stavka" življenja) 69% (Jurić, 2017: 360). No ono što mnoge odgovorne u ovome društvu treba brinuti jest činjenica, koju je potrebno i ponoviti, da su naše ljude na iseljavanje nagnali „korupcija, pravna nesigurnost i nemoral političkih elita", dakle više to negoli njihova osobna želja i „težnja za boljom zaradom" (Jurić, 358: 2017).

Što sa sobom donosi tako olako prihvaćanje njemačkog, a odbacivanje hrvatskog državljanstva?

Imajući u vidu činjenicu da su članovi nove iseljeničke generacije svojim „novim životom" u Njemačkoj u pravilu „vrlo zadovoljni" i da nisu požalili „što su se odselili u Njemačku", teško je predvidjeti hoće li se oni moći (sve i kad bi htjeli) posvetiti čuvanju identiteta (jezika, kulture, običaja, nošnje) barem na način kako su to činili ranije iseljeničke generacije. Teško je očekivati da će nove mlade generacije u današnjem globaliziranom svijetu, u svijetu u kojemu se gotovo svi služe engleskim jezikom, koriste internacionalnom kuhinjom i oblače u stilu zapadnoeuropskih građana, uz naporan rad nastojati, barem u ovoj fazi, čuvati religiju, jezik, običaje i narodnu nošnju. Zapravo postavlja se pitanje imaju li za njih navedene identitetske posebnosti onu vrijednost kakvu su imale u neka ranija vremena i hoće li one, posebno religija čija je uloga u svemu tome neprijeporna, u novoj sredini biti sidra na kojima će useljeni Hrvati osiguravati vlastiti identitet? Ili će se čuvanje identiteta i tradicije prepustiti samoinicijativi pojedinaca koji će, koristeći se modernim tehnologijama – kao npr. *Facebookom* – što su već učinili u Irskoj (u kojoj su pokrenute mnoge *Facebook*-stranice kao npr. *Hrvatski katolici u Irskoj, Idemo u Irsku, Život i rad u Irskoj*) nastojati održavati virtualnu vezu sa zavičajem u nekoj od naših županija iz kojih se prema podacima Državnoga zavoda za statistiku RH primjerice u 2016. godini najviše iselilo (Osječko-baranjsk županija 3634 osobe, Vukovarsko-srijemska 2763 osobe te Brodsko-posavska 2208 osoba), uz napomenu da se u 2016.

iz Republike Hrvatske u inozemstvo odselilo 36436 osoba, nešto više muškaraca (54,1%) nego žena (45,9%).

5. ZAKLJUČAK

Kako prema ovdje analiziranim istraživanjima većina iseljenika iz Hrvatske, odnosno ponajviše iz Slavonije u Njemačku i druge zapadnoeuropske zemlje, među njima i u Irsku, nije bila *lokalno beskorisna* (većina su imali zaposlenje) ni u zemljama dolaska *lokalno nepoželjna* (poslodavci su trebali novu radnu snagu), oni time, u smislu Baumanova viđenja modernih migracija, nisu ni bili *suvišni ljudi.*

Hrvatska država sada se nalazi pred velikim izazovima. Prvotno postignuta moralna panika zbog odlaska velikog broja mladih i stručnih ljudi već se stišala, mnogi su postali ravnodušni na takvo stanje jer su se iseljeni ljudi izjasnili da im je u novim okolnostima puno bolje negoli u Hrvatskoj, unatoč i nepovoljnijim radnim uvjetima i uvjetima stanovanja. Te nove okolnosti, kada mladi ljudi s veseljem napuštaju vlastitu domovinu i bez ikakvih problema prihvaćaju strano državljanstvo, ponajviše njemačko, dovode u pitanje održavanje kulturnoga, religijskog i nacionalnog identiteta uopće. Što je potrebno poduzeti da ga sačuvaju, bez obzira na to hoće li se nakon nekoliko godina vratiti natrag u Hrvatsku ili ne? Hrvatske katoličke misije činile su do sada puno u očuvanju tog identiteta. Ranije je to bilo lakše. Ljudi su sve činili kako bi se nakon završenog rada vratili kući, najkasnije odlaskom u mirovinu. Hoće li u novim okolnostima daljnje djelovanje hrvatskih katoličkih misija biti dostatno ili će biti potrebno veće angažiranje hrvatske države? Vrijeme će pokazati.

Literatura

1. Državni zavod za statistiku (2017). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016., Priopćenje 7.1.2.*, Zagreb, Državni zavod za statistiku, Zagreb.
2. Jurić, Tado (2017). *Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 33, No. 3, str. 337–371.
3. OECD – Organisation für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung (2014). *International Migration Outlook 2014*, Pariz, OECD Publishing.
4. Polegubić, Adolf (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured.
5. Župarić-Iljić, Drago (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*, Zagreb, Friedrich-Ebert-Stiftung.

Internetski izvori

1. Bauman, Zygmun, *The Migration Panic And Its (Mis)Uses*, https://www.socialeurope.eu/migration-panic-misuses, preuzeto 6. svibnja 2018.
2. CroExpress, *Predsjednik irskog parlamenta poručio 'Doseljeni Hrvati daju važan doprinos Irskoj'*, http://www.croexpress.eu/vijest_mobile.php?vijest=14585, preuzeto 7. svibnja 2018.
3. Freizügigkeitsmonitoring: *Migration von EU-Bürgern nach Deutschland, Jahresbericht 2016, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl*, Nürnberg, 2017a, https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Broschueren/freizuegigkeitsmonitoring-jahresbericht-2016.%20pdf?__blob=publicationFile, preuzeto 18. svibnja 2018.
4. Freizügigkeitsmonitoring: *Migration von EU-Bürgern nach Deutschland, Bericht für das erste Halbjahr 2017*, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl, Nürnberg, 2017b, www.bamf.de/ SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/Broschueren/freizuegigkeitsmonitoringhalbjahresbericht-2017.pdf, preuzeto 18. svibnja 2018.
5. IKA – Informativna katolička agencija Zagreb, *Započeo Znanstveno-stručni skup o 50. obljetnici Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu*, u: http://www.ika.hr/index.php?prikaz=vijest&ID=189660, preuzeto 16. svibnja 2018.
6. L.F., *TRBUHOM ZA KRUHOM. Istraživanje pokazalo: Tko se iseli iz Hrvatske, više se ne planira vratiti*, https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/istrazivanje-pokazalo-tko-se-iseli-iz-hrvatske-vise-se-ne-planira-vracati-foto-20180415/print, preuzeto 7. svibnja 2018.
7. Njikoš, Branimir, *Hrvati u Irskoj – most između dviju država*, https://glashrvatske.hrt.hr/hr/aktualno/hrvatska/hrvati-u-irskoj-most-izmeu-dviju-drzava/, preuzeto 13. svibnja 2018.
8. Pavljuk, Francisco, *Zbog sve većeg iseljavanja Hrvata u Irsku za njima od rujna dolazi i svećenik*, http://fenix-magazin.de/zbog-sve-veceg-iseljavanja-hrvata-u-irsku-za-njima-od-rujna-dolazi-i-svecenik/, preuzeto 6. svibnja 2018.
9. *Viele Neubürger aus Kroatien*, https://www.wiwo.de/politik/deutschland/zahl-der-einbuergerungen-sinkt-viele-neubuerger-aus-kroatien/11983310.html, preuzeto 15. svibnja 2018.
10. *Volle Öffnung des Arbeitsmarktes für Kroatien ab 1. Juli 2015, Pressemitteilungen, 17. Juni 2015,* Bundesministerium für Arbeit und Soziales, http://www.bmas.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2015/freizuegigkeit-volle-oeffnung-arbeitsmarkt-kroatien.html, preuzeto 15. svibnja 2018.

Abstract

Identities of *(non)superfluous* people. How to save them?[3]

Modern migrations, which are not only visible in the examples of forced migrations from the war-affected Middle East countries, but also in the voluntary migration from Croatian (mostly) Slavonic areas towards Western European countries, create, as Zygmunt Bauman claims, the columns of "superfluous people" whom he divides into two groups: (1) locally useless - those who have become useless due to their inability to work in their own place of living; (2) locally undesirable - those who are no longer desirable due to the general situation in the local community, those who have become an obstacle. The consequences of the emigration of "superfluous people", those who became locally useless and undesirable in the 1960s and 1980s because they did not have the possibility of employment, reflected, among other things, on their identities, especially the identity of those who came to the new environment and had to encounter a completely different cultural, religious and national identity. In those years, Croatian Catholic missions, in Europe and in other parts of the world, provided immense help in the preservation of the Croatian Catholic identity. The latest migrations of Croatian citizens into Western European countries have opened up many questions that can be posed and based on the empirical research carried out so far, taking into account two Bauman's theses: (1) the new migration of "superfluous people" raises the inextricable link between identity and citizenship, places, neighborhoods and belongings, especially in relation to the currently emigrated Croatian citizens, and (2) the "art of living with differences" calls into question the claims of natives about migrants ("superfluous people") as "temporary disturbances" and creates the need for learning and getting to know the differences of "superfluous people" in their neighborhood.

Key words: Slavonia, Zygmunt Bauman, migrations, "superfluous people", identity

[3] Ivan Markešić, PhD, Full professor, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, email: ivan.markesic@pilar.hr

Dejan Janković[1]

Marina Novakov[2]

Marica Petrović[3]

MIGRACIONI TRENDOVI U SRBIJI I GLOBALNI IZAZOVI

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Kao jedna od središnjih zemalja Zapadnog Balkana Srbija je suočena sa problemima spoljnih migracija, slično kao i zemlje u okruženju. Spoljne migracije karakteristika su srpskog društva i imaju svoje jake korene od perioda posle Drugog svetskog rata i kao posledicu imaju veoma brojnu srpsku dijasporu u Evropi i SAD-u. S druge strane, unutrašnje migracije (selo-grad i migracije k metropolitskom području) takođe predstavljaju značajan problem koji dovodi do devitalizacije ruralnih područja i ugrožavanja funkcionalnosti mreže naselja u Srbiji. Stoga su brojna sela u Srbiji opustela i demografski ostarela. Jedan od značajnih činilaca migracija, kako spoljnih tako i unutrašnjih, jesu i obrazovne karakteristike migratorne populacije. U radu će se analizirati medjuuticaj pomenutih faktora i posledice koje ovakvi društveni procesi imaju po vitalnost srpskog društva, uzimajući u obzir da se slični društveni procesi odvijaju i u zemljama u okruženju i da su rešenja za ovakve društvene probleme veoma kompleksna i pod uticajem globalnih faktora koji prevazilaze nacionalne granice.

Ključne riječi: Srbija, migracije, obrazovanje, ruralna područja

[1] izv. prof. dr. sc. Dejan Janković, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, e-pošta: jankovic@polj.uns.ac.rs

[2] dr. sc. Marina Novakov, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, e-pošta: marinan@ polj.uns.ac.rs

[3] Marica Petrović, Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, e-pošta: maricam@ polj.uns.ac.rs

1. UVOD

Stanovništvo, njegove strukture i promene tematika su brojnih naučnih disciplina i u zavisnosti od teorijske i metodološke orijentacije discipline stanovništvo je kao predmet analizirano na različite načine. Prva asocijacija u vezi sa tim verovatno je na *demografiju* kao disciplinu koja je novovekovna, relativno mlada društvena nauka, nastala iz aplikativnih potreba države da se evidentiraju deskriptivni (i oficijelni) podaci, određene karakteristike i kretanja stanovništva, trendovi promena i tome sl. Treba imati u vidu i da je takva relativno „komforna pozicija deskriptivne i oficijelne statistike, bliske modernoj državi i političkoj moći" (Bobić, 2007) imala za posledicu i brz razvoj demografije kao nauke budući da je imala na raspolaganju bitne resurse koje je obezbeđivala država, kao naručilac demografskih analiza. Pojedini autori (ibid.) vide ovu pozitivističku i pragmatističku karakteristiku demografije kao njen nedostatak, koji ide nauštrb njene naučne autonomije, a posebno nauštrb izgradnje teorijsko-epistemoloških fundamenata. Rešenje za ovo stanje vidi se u interdisciplinarnosti demografije i njenoj vezi sa sociologijom, psihologijom, geografijom, medicinom, ekonomijom, socijalnom istorijom i slično).

Sasvim u skladu sa kompleksnošću društvenih fenomena i stanovništva po sebi potpuno su opravdana zalaganja za socijalnu demografiju koja bi u eksplikativnom smislu pružila mnogo više od kvantitativne, empirijske i možda kvantofrenijske demografije koja često obiluje suvoparnim podacima, pozitivističkim pristupom i nedostatkom relevantnih teorijskih objašnjenja društvenih pojava i trendova. Ovo bi posebno mogao da bude slučaj u kontekstu globalizacijskih procesa industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije koji su u velikoj meri bili uzrok drugačijih trendova u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva. Ukoliko u ovu formulu ubacimo i elemente aktuelne društveno-ekonomske krize u poslednjoj deceniji 21. veka, geopolitičke i ekonomske uzroke migracija stanovništva sa kojima se npr. Evropa danas suočava, sasvim je jasno da je prostor za primenu teorijsko-metodološkog instrumentarija svih pomenutih disciplina veoma velik. To podrazumeva da bi, zarad potpunijih i sistematičnijih objašnjenja pomenutih fenomena, demografija kao „nauka o razvitku stanovništva" (Miloš Macura 1916–2005) nužno morala da izraste u interdisciplinarnu nauku u kojoj se čini da je čak i naziv *socijalna demografija* preuzak. Kako inače u potpunosti objasniti uticaje i posledice procesa industrijalizacije, urbanizacije, modernizacije, deagrarizacije, globalizacije na kretanja stanovništva? Kako se snaći u još uvek nejasnim geopolitičkim i još uvek nedovoljno jasnim ekonomskim faktorima migracija u Evropi: od novih zemalja članica do migranata sa Bliskog istoka i Afrike? Ako su *push* faktori iz ovih zemalja navodno već samorazumljivi, kako se oni odnose prema *pull* faktorima zemalja primalaca, političkom diskursu oko migranata, njihovom formalnom statusu, sociokulturnoj, ekonomskoj, religijskoj pa i političkoj socijalizaciji u društvima koja ih primaju? Kakve su tek posledice

ovih procesa po funkcionisanje društava iz kojih ove kohorte stanovništva odlaze, bez obzira da li se radi o ekonomskim migrantima, azilantima, izbeglicama i sl.?

Upravo sve pomenute teme i postavljena pitanja ukazuju i na nužne nedostatke i nedovoljnu celovitost bilo koje analize koja bi nastojala da obuhvati pomenuta pitanja, što zbog kompleksnosti problematike, što zbog heterogenosti društava iz kojih migranti potiču i posledica koje u tim društvima mogu da se očekuju. U ovom kontekstu u radu je akcenat stavljen na Republiku Srbiju, zemlju u pretpristupnom periodu na putu ka EU-u, zemlju čije je stanovništvo i pre ovih novijih uzroka migracija imalo obeležja stanovništva u dubokoj starosti, zemlju koju tek očekuje talas pre svega ekonomskih migracija što se ona više bude bližila ulasku u organizaciju zemalja Evropske unije.

2. DEMOGRAFSKA SLIKA SRBIJE: STARENJE STANOVNIŠTVA, DEVITALIZACIJA RURALNIH PODRUČJA, URBANA KONCENTRACIJA I EMIGRACIONE TENDENCIJE

Prema broju naselja identifikovanih u poslednjem popisu 2011. godine u Srbiji se nalazi 6158 naselja, od kojih 193 spadaju u gradska (3,1 %), a 5965 su ostala naselja koja se po automatizmu smatraju seoskim. Rezultati Popisa stanovništva pokazuju da su demografski trendovi u Republici Srbiji, posebno u njenim ruralnim područjima, sve nepovoljniji i da se nastavljaju višegodišnji trendovi depopulacije i senilizacije. Ovi podaci pokazuju da je stanovništvo u međupopisnom periodu 2002.–2011. smanjeno za 311139 stanovnika, odnosno 4.15%, što je prvenstveno posledica negativnog prirodnog priraštaja i odlaska u inostranstvo. Najveće je smanjenje seoskog stanovništva (za 357115 stanovnika, odnosno za 10.9%). Na stepen depopulacije seoskih naselja ukazuje broj seoskih naselja sa manje od 100 stanovnika jer su to naselja koja će se veoma brzo ugasiti. Prema popisu 2011. godine ovakvih je naselja u Srbiji ukupno 1034 (popisom 2002. godine zabeleženo ih je 717, 1991. god. 483, 1981. god. 281). Pritom ih je najviše u regionu južne i istočne Srbije (čak 693 ili 35%, odnosno svako treće naselje pripada ovoj kategoriji), dok je u Vojvodini 12 naselja sa manje od 100 stanovnika. Depopulacija sela u Vojvodini najizraženija je u pograničnim područjima (preko 70%), pri čemu smanjen broj stanovnika nije izazvan samo smanjenim prirodnim priraštajem već i mehaničkim odlivom stanovništva (Mitrović, 2015: 47–48).

Veoma je zabrinjavajući podatak da je u seoskim naseljima južne i istočne Srbije stanovništvo za devet godina smanjeno za čak 19%, što govori o strahovitoj devitalizaciji tog regiona, koji se kao region nalazi u lošoj socioekonomskoj poziciji uzimajući gotovo

sve parametre (ne)razvijenosti. Sa druge strane, jedan od najrazvijenijih regiona, region Vojvodine, između dva popisa beleži apsolutni pad broja stanovnika od oko 115 hiljada iako se radi o tradicionalno imigracionom području u koje je, što kolonizacijama posle Prvog i Drugog svetskog rata, što migracijama devedesetih godina 20. veka, imigrirao veoma veliki broj stanovnika. Indeks starenja u 2010. godini u seoskim naseljima iznosio je 130 u poređenju sa indeksom od 94 u gradskim naseljima, a čak 82,5% naselja imalo je negativan prirodni priraštaj. Manje od 100 stanovnika ima 986 naselja, dok u 1458 naselja (31%) nije rođeno nijedno dete, a 31,8% ukupno živorođenih i čak 47,38% umrlih u 2012. godini iz ruralnih je područja (Vlada R. Srbije 2014: 119).

Tabela 1. Promene u veličini populacije ukupno i prema tipovima naselja 2002.–2011.

Period	**Područje**	**Srbija**
2002	Ukupno	7.498.001
	Gradska naselja	4.225.896
	Ostalo	3.272.105
2011	Ukupno	7.186.862
	Gradska naselja	4.271.872
	Ostalo	2.914.990
Indeks 2011/2002	Ukupno	95,9
	Gradska naselja	101,1
	Ostalo	89,1
% seoskog stanovništva 2002.		43,6
% seoskog stanovništva 2011.		40,6

Izvor: RZS, Popis stanovništva 2011.

Iako metodološke razlike u urbano-ruralnoj tipologiji otežavaju međunarodna poređenja, može se reći da je tendencija deruralizacije[4] i smanjivanja učešća ruralnog u ukupnoj populaciji prisutna u većini drugih zemalja u „tranziciji", pre svega u Litvaniji, Bugarskoj i Letoniji (Eurostat 2012; World Bank 2012, prema Rodić *et al*. 2013).

Jedna od osnovnih demografskih karakteristika ruralnog stanovništva je starenje, a nepovoljna starosna struktura očigledno karakteriše Srbiju. Promene starosne strukture u periodu 2002.–2011. godine ukazuju na nastavak procesa pada učešća mladih, uz istovremeno povećanje udela starih lica. Parametri starosne strukture seoskog stanovništva su još nepovoljniji. Svaki peti stanovnik sela u Republici Srbiji stariji je od 65 godina, dok je u regionu južne i istočne Srbije to svaki četvrti. U kategoriji radne snage srednje starosti (30–49) trend opadanja broja stanovnika relativno je umeren u urbanoj populaciji, a veoma izražen u ruralnoj (Vlada R. Srbije 2014: 39; Bogdanov i Babović 2014b).

[4] Koja osim demografskih ima i kulturološke, ekonomske, političke i adminstrativne aspekte (posledice).

Tabela 2. Starosna struktura stanovništva R. Srbije 2011. godine

STAROST STANOVNIŠTVA	Broj stan.	Procenat (%)
0–14	1 025 278	14,27
15–64	4 911 268	68,34
65 i više	1 250 316	17,40
Prosečna starost (god.)	42,2	------

Izvor: RZS, Popis stanovništva 2011.

Poražavajuća je činjenica da je najveći broj stanovnika koncentrisan u tri grada u Srbiji. Naime prema veličini dominiraju naselja sa manje od 500 stanovnika (čine 62.75% svih naseljenih mesta), odnosno čak 80.76% naselja ima manje od hiljadu stanovnika, ali u njima živi samo 1160145 (16,2%) stanovnika. Samo u Beogradu živi malo više od toga, odnosno 1166763 stanovnika (Mitrović, 2015: 56). Na delu je proces „beogradizacije", na šta ukazuje i sledeći podatak. U periodu između dva poslednja popisa povećan je broj mladih u gradovima za 61.2%. Međutim apsolutni broj mladih u svim regionima i u gradskim i seoskim sredinama smanjen je, ali zato u beogradskom regionu čak 80.8% mladih živi u gradu. Taj region ima najmanju površinu i najveću gustinu mladog stanovništva, u njemu je koncentrisano nešto više od petine mlade populacije. Poređenja radi, u beogradskom regionu u Opštini Vračar 2011. godine bilo je 32013 stanovnika/km2,[5] što je čini opštinom sa najvećim brojem mladih na kvadratnom kilometru u Srbiji, a sa druge strane u Crnoj Travi na jednom kvadratnom kilometru ne možete pronaći nijednog stanovnika koji pripada toj kategoriji[6] (Bubalo-Živković, Lukić, 2015: 19,24).

Migracije iz ruralnih područja prema velikim gradovima, i dalje se inteziviraju. Priliv stanovništva beleže najviše Beograd, Novi Sad i Niš. Još nekoliko opština koje se nalaze u blizini velikih gradova imaju pozitivan migracioni saldo. Doseljavanja su najbrojnija u Beogradu i Novom Sadu. Prema podacima iz 2012. godine najviše iseljenih je iz regiona Južne i Istočne Srbije, odakle je iseljeno 15.130 mladih ljudi koji u najvećem broju imaju 24, 25 i 26 godina[7]. Iz regiona Vojvodine iseljeno je 9.824 lica sa 25 i 26 godina. U svim regionima Srbije veću aktivnost u promeni mesta prebivališta beleže žene nego muškarci. Što se tiče emigracija u inostranstvo[8], to je često rešenje kojem pribegavaju oni koji ne

[5] Gustina mladog stanovništva u čitavom beogradskom regionu iznosi 95.4 st./km2, a prosečna gustina naseljenosti mladog stanovništva u Republici Srbiji iznosi 17.5st./km2 (Bubalo-Živković, Lukić, 2015:23).

[6] Inače je prosečna gustina naseljenosti celokupnog stanovništva u ovoj opštini 5 st./km² (Bogdanov:2015:255).

[7] Ove podatke Republički zavod za statistiku dobija od Ministarstva unutrašnjih poslova R. Srbije, na osnovu formulara prijave i odjave prebivališta, i oni predstavljaju najrealniju sliku unutrašnjih migracija u koju ne ulaze kretanja za potrebe studiranja (prema: Bubalo-Živković, Lukić, 2015).

[8] Podaci kojima raspolaže Republički zavod za statistiku R. Srbije odnose se samo na one migrante koji imaju nekog člana domaćinstva u zemlji, tako da realno ima više emigranata o kojima nema podataka (prema: Bubalo-Živković, Lukić, 2015).

uspevaju da realizuju zaposlenje u svojoj zemlji, odnosno mogućnost pronalaženja posla i adekvatne naknade najčešće su motiv odlaska u inostranstvo. Mladi su prema popisu iz 2011. godine činili 20% ukupnog broja iseljenih.

Primetan je negativni trend daljnjeg osnaživanja triju najvećih gradova u zemlji (naročito Beograda i Novog Sada), uz istovremeno slabljenje ruralnih područja i njihovo pražnjenje. Mogućnost realizacije pristojnog socioekonomskog statusa i kvaliteta života postoji samo u većim gradovima, dok manja mesta, naročito sela, sve dublje tonu u siromaštvo i besperspektivnost, što je pogubno za srpsko društvo. Prema nacionalnom izveštaju o socijalnom isključivanju i smanjenju siromaštva iz 2014. godine mladi od 18–24 godine kategorija su stanovništva natprosečno izložena riziku od siromaštva (27.3%), najviše iz razloga izuzetno visoke nezaposlenosti, čime su onemogućeni za ostvarivanje bilo kakve samostalnosti (Vlada R. Srbije, 2014: 51).

Zabrinjava podatak da je veći udeo mladih koji emigriraju u ukupnom broju emigranata nego što je udeo mladih u ukupnom stanovništvu. Kao glavni razlog odlaska u inostranstvo 42% (odnosno 14984), mladih naveli su posao. 13660 mladih, odnosno 39%, boravili su u inostranstvu kao članovi porodice lica koja rade u inostranstvu, a 18.6% (odnosno 6550) mladih bila su lica koja studiraju u inostranstvu, ali su im članovi porodice u Srbiji (Bubalo-Živković, Lukić, 2015: 60). Regionalno posmatrano, najveći broj mladih emigrirao je u inostranstvo iz regiona južne i istočne Srbije (35.9%), zatim iz regiona Šumadije i zapadne Srbije (34,1%), iz Vojvodine je u inostranstvo otišlo 15,2% mladih emigranata, a najmanje se njih odselilo iz beogradskog regiona (14,8%). Najprivlačnija zemlja za odlazak je Austrija, gde se odselila gotovo četvrtina mladih migranata (23,7%), zatim Nemačka i Švajcarska. Odlazak mladog stanovništva u inostranstvo je rasprostranjeniji u ruralnim nego u gradskim sredinama. Čak 58.1% emigranata u inostranstvo dolazi sa sela. I među njima je Austrija najpopularnije odredište. Skoro 80% emigranata u Austriji dolazi iz ruralnih sredina i oni su činili četvrtinu svih emigranata iz seoskih područja Srbije (ibid.:62). Najveći broj mladih koji su emigrirali u inostranstvo ima završenu srednju školu (39.8%). Završenu visoku i višu školu ima 13.3% mladih i oni kao krajnje odredište u najvećem broju slučajeva biraju SAD (ibid.: 71).

3. OD „PLAVIH OKOVRATNIKA" DO „ODLIVA MOZGOVA" U DOBA GLOBALIZACIJE

U savremenom dobu znanje predstavlja jedan od najvažnijih faktora razvoja privrede i društva. Bez obrazovanja i kadrova nema razvoja novih proizvodnih snaga i napretka. Pored toga stanovništvo se danas odlikuje izuzetnom prostornom pokretljivošću, a

migracije predstavljaju najkompleksniju komponentu razvitka stanovništva. Ako se kao kriterijum razlikovanja migratornih kretanja uzmu državne granice, možemo govoriti o unutrašnjim i spoljnim migracijama (Bobić, 2007). Upravo ove druge, spoljne ili internacionalne migracije radne snage kao najznačajniji vid prostorne pokretljivosti, dobile su ogromne kvantitativne razmere naročito u poslednjih pet decenija (Stanković, 2014). Procesi globalizacije i migraciona kretanja „doprineli su da svet postane veliko tržište znanja, što je uslovilo da se organizuje svojevrsni „lov" na mlade talente (Koković, 2009:164). Kako je potražnja za talentima sve veća u svetu, „umovi se sele u najrazvijenije zemlje, naročito one koje pružaju odgovarajuću infrastrukturu i druge uslove koji omogućavaju ostvarivanje najboljih rezultata u radu. Migracija visokostručnih kadrova i naučnika se ubrzano povećava tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka i postaje jedan od ključnih elemenata globalizacije. U stvari, internacionalizacija proizvodnje, trgovine i finansija vodila je porastu mobilnosti visokostručnih i kvalifikovanih kadrova" (Grečić, 2010: 7,52). Kako je još u prošlom veku istakao Entoni Gidens, nauka i tehnologija i same su postale globalizovane, a u svetu danas radi više naučnika[9] nego što ih je bilo ukupno u čitavoj dosadašnjoj istoriji nauke (Gidens,1998).

Srbija je tradicionalno emigraciono područje. Od kraja 19. veka do danas Grečić (prema: Bobić i dr. , 2016) klasifikuje šest talasa emigracije iz Srbije: 1) ekonomska emigracija krajem 19. veka do Prvog svetskog rata, pretežno u obe Amerike; 2) emigracija između dva svetska rata, ali i sa značajnim povratkom na srpsku teritoriju tridesetih godina; 3) ratna i posleratna politička emigracija četrdesetih i pedesetih godina, pretežno u prekomorske zemlje; 4) ekonomska emigracija u periodu 1960.–1980. najviše ka Zapadnoj Evropi (gastarbajteri); 5) *brain drain* tj. politička i ekonomska emigracija mladih, visokoobrazovanih stručnjaka ka udaljenim destinacijama (SAD, Australija, Novi Zeland), ali i ka Zapadnoj Evropi, i 6) najnovija emigracija od prve decenije 21. veka do danas.

Nakon Drugog svetskog rata migracije su počele da prazne srpska sela. Za društva koja se ubrzano industrijalizuju i urbanizuju karakteristično je nastojanje poljoprivrednog stanovništva da nađe zaposlenje u gradu, a ruralni egzodus doveo je do pojave prekobrojnog gradskog stanovništva. Usled toga već od 70-ih godina prošlog veka otpočeo je proces privremenog zapošljavanja u inostranstvu (Naumović, 2016: 43). Pogubne posledice po demografsku i ekonomsku situaciju u Srbiji prouzrokovala je upravo migracija manuelne radne snage. Pre svega, kako navodi Stanković (2014: 9), među našim emigrantima najviše je bilo bivših poljoprivrednika i industrijskih radnika koji su prevashodno pripadali kategoriji dnevnih migranata na relaciji selo-grad. Rezultat tih velikih emigracionih odliva jeste demografska devastacija ruralnih područja Srbije. O raširenо-

[9] Broj istraživača u svetu samo početkom 21. veka povećao se od 5,8 miliona u 2002. na 7,1 milion u 2007. godini (prema Grečić, 2010: 33).

sti depopulacije na seoskim prostorima svedoči i podatak da je u 2012. godini bilo 81,3% naselja sa negativnim prirodnim priraštajem.

Poslednjih godina u centru pažnje domaće stručne javnosti nalazi se fenomen „odliva mozgova", intelektualne emigracije ili „bekstva ljudskog kapitala". Emigracija visokoobrazovanih lica često se naziva odliv mozgova (engl. *brain drain*) i definiše se kao situacija u kojoj mnogi obrazovani i stručni ljudi napuštaju određeno mesto ili zanimanje i sele se na druga mesta zbog boljih uslova (*Merriam Webster's online dictionary*, prema Batić Očovaj, 2016). „U eri globalizacije svet je postao visoko međuzavisan, dijasporičan i mešovit. Nove tehnologije i globalna podela rada impliciraju procese konvergencije svih faktora proizvodnje i upravljanja; nove oblike razmene kapitala, rada i znanja; nove talase migracije. Za razliku od doba industrijalizma, kada su plavi okovratnici tj. radnici, bili glavni migranti, u savremenosti smo suočeni sa fenomenom „odliva mozgova", tj. visokoobrazovane radne snage *homo academicusa*, i formiranja specifičnog globalnog „tržišta sive materije", na kome postoji visoka konkurencija znanja, profesionalnih sposobnosti, inovativnosti, stručnjaka, naučnika, kreativne inteligencije." (prema Mitrović, 2016:11) Inače, kovanicu *brain drain* koristilo je Britansko kraljevsko društvo još 60-ih godina 20. veka za opis rasta emigracije britanskih naučnika i inženjera u SAD. Tokom devedesetih godina 20. veka migracije stručnjaka iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje dostižu velike razmere. Podaci o migracijama ka zemljama OECD-a pokazuju da je 1990. godine nešto više od 40 miliona migranata živelo u okviru regiona OECD-a, od čega su trećinu činili visokoobrazovani. Od tada su migracije visoko kvalifikovanih migranata porasle za više od 5% na godišnjem nivou (Despić, 2015: 90). Kada je o Srbiji reč, računa se da danas Srba različitih generacija u rasejanju ima u svetu oko 4 miliona (Mitrović, 2016), pri čemu u javnosti dominira uverenje da su posebno masovni odlasci iz zemlje mladih i obrazovanih ljudi čije brojke su neretko bile u znaku preterivanja (Bolčić, 1995, 2002).

4. MIGRACIJE VISOKOOBRAZOVANIH KADROVA: SLUČAJ SRBIJE

U Srbiji je popisivanje lica na radu u inostranstvu vršeno počev od popisa 1971. godine. Ako se posmatra taj gotovo poluvekovni period, uočljivo je da je Srbija najveći udeo emigranata u ukupnom stanovništvu (5,3%) imala 2002. godine (Tabela 3). Manji pad zabeležen je 2011. godine, ali je i prema ovom (poslednjem) popisu taj udeo veći nego što je bio u sva tri posmatrana popisa 20. veka. Restriktivna imigraciona politika nekih zapadnoevropskih zemalja, pad Berlinskog zida, raspad Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, uticali su na intenziviranje spoljnih migracija u međupopisnom periodu 1991.–2002. kao i na pronalaženje nekih novih destinacija (Stanković, 2014: 20).

Tabela 3. Broj lica na radu-boravku u inostranstvu i njegov udeo u ukupnom stanovništvu po popisima 1971.–2011.

Godine popisa	Srbija		Centralna Srbija		Vojvodina	
	broj	udeo (u%)	broj	udeo (u%)	broj	udeo (u%)
1971	203981	2,8	133389	2,5	70529	3,6
1981	269012	3,5	203421	3,6	65591	3,2
1991	273817	3,5	226295	3,9	47522	2,4
2002	414839	5,3	344151	5,9	70688	3,4
2011	313411	4,2	263083	4,8	50328	2,5

Stanković, 2014: 20

Lica na radu u inostranstvu pretežno su odlazila iz negradskih naselja (54,2%), dok je iz gradskih bilo 51,6%. Za razliku od ranijih popisa, kada su pod odrednicom *lica na radu-boravku u inostranstvu* podrazumevana samo lica na radu i članovi njihove porodice koji su boravili u inostranstvu, popis od 2011. obuhvatio je i studente na školovanju u stranim zemljama, kao i lica koja iz ostalih razloga borave u inostranstvu. Treba napomenuti da je među studentima emigrantima pet puta više njih poreklom iz gradskih nego iz seoskih naselja (7,1% grad i 1,5% selo). Prosečan broj godina rada-boravka u inostranstvu iznosi na republičkom nivou 10,82 godine, s tim što je taj prosek veći u seoskim (11,84) nego u gradskim (9,41 godina) naseljima. Usto, spoljni migranti iz seoskih naselja imaju potpunu dominaciju među migrantima od 60-ih godina prošlog veka. U periodu 1971.–1980. taj udeo iznosio je 70,7% i 1981.–1990. sa udelom 72,3%, što korelira sa najvećim padom ukupnog poljoprivrednog stanovništva u međupopisnom periodu 1971.–1980. Danas ukupan udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu koji su poreklom sa sela, odnosno „negradskih" naselja iznosi 57,8%. Drugačija je situacija kada je reč o povratnicima iz inostranstva: 58,6% povratnika stanuje u gradskim, a 41,4% u ostalim naseljima, što se može objasniti i nastojanjem, kako ističe Stanković, da se spoljni migranti iz seoskih naselja po okončanju boravka u inostranstvu opredeljuju da nastave život u gradovima. Kada je reč o njihovoj obrazovnoj strukturi, povratnici sa srednjom školom zauzimaju vodeću poziciju (39,8%), dok je visokoobrazovanih 18,9% (Stanković, 2014: 25, 30, 37, 38, 80).

Među zemljama prijema prvu poziciju po zastupljenosti migranata iz Srbije u 2011. godini imala je Austrija (22,5%), dok je za Nemačku (koja zauzima drugu poziciju) vidno kontinuirano opadanje udela od 1971. godine kada je iznosio 45,8%, na 17,9% u 2011. Među zemljama receptorima značajnu poziciju zauzima i Švajcarska, koja je 1971. imala udeo u migrantskom kontigentu od samo 3,3% da bi 2011. taj broj bio učetvorostručen (13,1%) (prema Stanković, 2014: 19). Prema podacima Eurostata i u 2015. godini najviše državljana Republike Srbije koji su registrovani kao novopristigli imigranti bilo je upravo u Austriji (5279), potom Švedskoj (1693) i Švajcarskoj (1353) (prema: Migracioni profil, 2016: 28)

Tabela 4. Lica na radu-boravku u inostranstvu stara 15 i više godina prema školskoj spremi, Popis 2002. i 2011. (%)

Školska sprema	2002	2011
Ukupno	100,0	100,0
bez škole ili nepotpuna osnovna	22,8	6,0
osnovna šk.	35,0	27,5
srednja šk.	31,9	38,8
viša i visoka škola /fakultet /akad.	9,9	15,7
nepoznato	0,4	12,0

Prema: Despić, 2015: 121

Najviše lica na radu-boravku u inostranstvu ima završenu srednju školu (38,8%), što je i najčešće ostvaren stepen obrazovanja kod ukupnog stalnog stanovništva u Srbiji. Među migrantima je u periodu dva popisa od početka novog milenijuma (2002.–2011.) vidan pad udela lica sa najnižim stepenima obrazovanja (Tabela 4) i znatan porast udela visokoobrazovanih (na 15,7%).

Tabela 5. Lica na radu-boravku u inostranstvu sa završenom visokom školom prema državi rada-boravka i stečenom zvanju, Popis 2011. (%)

Država rada-boravka	Ukupno	Stečeno zvanje			
		osnovne akademske/ strukovne studije (I stepen)	diplomirani /master /specijalista	magistar	doktor nauka
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bosna i Hercegovina	4,82	5,63	5,14	3,44	2,22
Hrvatska	1,14	1,54	1,21	0,69	0,28
Crna Gora	2,01	2,72	2,20	0,81	0,69
Slovenija	1,84	2,06	1,90	1,50	1,34
Makedonija	0,60	0,69	0,66	0,49	0,09
Austrija	4,28	5,37	3,92	6,50	2,31
Nemačka	10,35	10,37	10,68	8,06	10,63
Švajcarska	5,19	5,23	5,45	3,87	4,67
Italija	3,85	4,95	3,95	2,95	2,13
Francuska	4,39	4,95	4,39	4,51	3,19
SAD	15,76	12,69	13,80	21,84	31,65
Švedska	2,68	3,01	2,85	1,96	1,48
Kanada	7,11	5,82	7,53	7,11	5,41
Ruska Federacija	2,56	2,37	2,99	1,47	0,32
Mađarska	4,36	5,26	4,72	1,79	3,19

Holandija	2,44	2,13	2,28	2,80	4,16
Australija	2,48	2,39	2,55	2,31	2,22
Grčka	1,29	1,35	1,42	0,90	0,51
Velika Britanija	5,17	4,19	4,49	7,66	9,94
Ostale zemlje	16,32	15,86	16,52	18,20	12,29
Nepoznato	1,35	1,42	1,37	1,13	1,29

Stanković, 2014: 74

Visokoobrazovani spoljni migranti iz Srbije preferiraju nekoliko destinacija: SAD, Nemačka, Kanada, Švajcarska i Velika Britanija (Tabela 5). I kada se migranti posmatraju prema stepenima stručnog zvanja, najveći je udeo u SAD-u, posebno magistara (petina) i doktora nauka (trećina svih doktora nauka). SAD i Kanada, kao i Nemačka i Velika Britanija od evropskih zemalja, destinacije su na kojima radi više od polovine svih doktora nauka.

Preko *brain-drain* indeksa najbolje se mogu uočiti preferencije emigriranja prema obrazovnim karakteristikama, i u ukupnom stanovništvu, i posmatrano prema polu (Tabela 6). Prema podacima poslednjeg popisa (2011) vidi se da „ukupni srpski emigracioni kontigent sa završenom višom školom i fakultetom, ima za skoro 11% veći udeo emigranata nego ostali sa manjim obrazovnim kvalifikacijama" (Despić, 2015:127). Kada se ukupna populacija posmatra prema polu, evidentno je da je udeo muškaraca sa višom i visokom školom u inostranstvu samo za manje od 1% niži nego što je to slučaj kod ukupnog stanovništva.

Tabela 6. *Brain-drain* indeks po starosti i polu, Srbija 2011.

	Svega	**Muško**	**Žensko**
Ukupno	110,9	99,3	125,3
do 25	146,7	176,1	130,3
25-29	115,8	125,2	111,4
30-34	113,5	119,2	112,0
35-39	105,5	110,8	104,6
40-44	106,5	109,3	108,5
45-49	109,4	106,5	117,4
50-54	93,2	96,1	88,1
55-59	65,5	71,5	56,8
60-64	50,0	46,4	51,4
65+	85,5	68,7	100,9

Despić, 2015: 127

Posmatrano po starosti, mlađe starosne grupe visokoobrazovanih emigranata češće napuštaju zemlju nego starije stanovništvo: veću šansu da emigriraju imaju sva lica najviših obrazovnih kvalifikacija do 50 godina starosti (Despić, 2015: 126,127).

5. MOTIVI I FAKTORI EMIGRACIJE: OSVRT NA VISOKOOBRAZOVANE

Prostorna pokretljivost stanovništva je pojava koja je oduvek postojala širom sveta, ali razlozi koji su dovodili do migracija bili su (jesu) raznoliki. Za svaku posmatranu sredinu oni se mogu grupisati u spoljne (*pull*) i unutrašnje (*push*) faktore, odnosno faktore koji „privlače" stanovništvo van prebivališta i one koji ih „odbijaju", odnosno, „guraju" iz mesta prebivališta. Oni se dalje mogu sistematizovati na različite načine (Tabela 7).

Tabela 7. Sistematizacija faktora odbijanja (*push*) i privlačenja (*pull*) prema širim kategorjama

PUSH FAKTORI	KATEGORIJA	PULL FAKTORI
glad ili suša loša zdravstvena zaštita loši uslovi stanovanja	**FIZIČKI USLOVI ŽIVOTA**	bolja medicinska nega, kvalitetnije obrazovanje, blagostanje, bezbednost
usamljenost, izolovanost, mala šansa za sklapanje braka	**SOCIJALNI USLOVI ŽIVOTA**	prijatelji ili članovi porodice u inostranstvu, veće šanse za brak
visoka stopa nezaposlenosti, ropstvo, prinudni rad	**USLOVI RADA I ZAPOSLENJA**	visoka mogućnost zapošljavanja, razvijena industrija, bolji uslovi rada
politički progon ili strah, gubitak imovine, pretnje smrću, nedostatak političke ili verske slobode, (građanski) rat, diskriminacija	**POLITIČKO STANJE**	demokratija, politička sloboda, sloboda veroispovesti
zagađenje, pustošenje, prirodne katastrofe, klimatske promene	**EKOLOGIJA**	viši nivo ekološke svesti, privlačni klimatski uslovi

Preuzeto iz: B. Moon,1995, prema Batić Očovaj, 2016: 48

Jedno od retkih novijih istraživanja o migracijama visokoobrazovanih lica iz Srbije uradila je Despić 2008. godine (Despić, 2015). Tom prilikom anketom su obuhvaćena visokoobrazovana lica koja su diplomirala na nekom od univerziteta u Srbiji, emigrirala iz Srbije 1991. godine i kasnije, a sada žive u SAD-u i Kanadi. Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 430 ispitanika, emigranata iz Srbije, putem popunjavanja upitnika koji se nalazio na internet-adresi. Njih 64% u vreme sprovođenja istraživanja bilo je

nastanjeno u Kanadi, a 36% u SAD-u. Fakultetsku diplomu imalo je 414 ispitanika, dok je svega 4% završilo višu školu. Od ukupnog broja fakultetski obrazovanih polovina je pripadala grupi tehničkih nauka (49,5%). Slede fakulteti prirodnih nauka (30%), dok je lica sa završenim fakultetom iz grupe društvenih ili humanističkih nauka bilo najmanje (20,5%). Pri tom u grupi tehničkih fakulteta najviše je inženjera elektrotehnike. Pored završenih osnovnih studija 91 ispitanik (21%) završio je i poslediplomske studije. Životni standard pre emigracije, kao jedan od razloga za donošenje odluke o emigraciji, svega 3% ocenilo je kao odličan, 28% kao zadovoljavajući, dok ih je najviše dalo odgovor da je standard bio nezadovoljavajući (38%). Ekonomski razlozi imali su značajnog uticaja na donošenje odluke o iseljavanju iz Srbije. Kao motiv emigracije ispitanici su naveli neizvesnost sutrašnjice, lošu perspektivu za budućnost dece, nizak životni standard i rat. Ti motivi predstavljaju najčešće navođene razloge odlaska za sve posmatrane grupe fakulteta. Analiza rezultata o razlozima odlaska u inostranstvo potvrdila je dakle da su političke prilike u zemlji, kao i ekonomski faktori, u značajnoj meri uticali na odluku visokoobrazovanih lica da se isele iz Srbije. Usto, većina ispitanika smatrala je da su šanse za povratak veoma male ili čak da ne postoje.

Na proces donošenja odluke da se emigrira i proces adaptacije na novu sredinu utiču i psihološki faktori. Motivaciju emigranata da napuste zemlju ispitivala je, pored ostalog, i Batić Očovaj (2016). Istraživanje je urađeno na uzorku od 506 visokoobrazovanih osoba: 56% emigranata i 44% rezidenta. *Online* anketa rađena je tokom 2013.–2015. godine. Rezultati su pokazali da su osobe koje više vrednuju postignuće, sigurnost, univerzalizam i samousmerenost imale pozitivniji stav prema emigraciji. Osim dimenzija vrednosno-motivacionog sistema i faktori privlačenja i odbijanja povezani su sa donošenjem odluke da se emigrira. Ispostavilo se da osobe koje su niže ocenile kvalitet života u Srbiji, a više kvalitet života u destinaciji, imaju pozitivniji stav prema emigraciji. Pored toga pozitivniji stav prema emigraciji imale su osobe kojima su manje važne veze u domovini.

6. ZAKLJUČCI

Demografska slika Srbije veoma je loša i bez obzira na to što i u drugim evropskim zemljama postoje slične tendencije, optimističke prognoze teško je dati. Populaciona politika predstavlja skup praktičnih mera kojima jedno globalno društvo organizovano usmerava svoj demografski razvoj, tj. usklađuje prirodno i mehaničko kretanje stanovništva sa opštim razvojnim ciljevima i sa raspoloživim prirodnim i društveno-ekonomskim uslovima za život ljudi. Populaciona politika u Srbiji – ako je u pravom smislu te reči i postojala – u proteklih nekoliko decenija suočava se sa veoma velikim izazovima i nužno je kombinovati čitav niz mera koje bi možda mogle da ožive natalitet u Srbiji. Te

mere podrazumevaju ekonomska davanja (dečiji dodatak, poreske olakšice, subvencije za cene roba i usluga za decu, obuće, odeće, pelena, opreme...), mere namenjene usklađivanju roditeljstva i rada (porodiljsko, trudničko odsustvo, negovanje deteta, duži godišnji odmori, *part-time job*, rad od kuće, nekonvencionalni radno vreme ...) kao i institucije za zbrinjavanje dece zaposlenih roditelja (jaslice, vrtići, produženi boravak....).

Ipak, takođe je činjenica da mere usmerene na povećanje nataliteta ne moraju da budu dovoljne s obzirom na to da prolazak kroz demografsku tranziciju nekog društva znači da se odigrao čitav niz uticaja na populaciju. Sociokulturni i demografski faktori koji utiču na demografske strukture pod uticajem su različitih faktora: od biološkog steriliteta (sterilitet, povrede, bolesti, abortusi, broj rađanja... koji je značajno i pod uticajem nezdravog života savremenog čoveka/žene kao i promenjene seksualnosti) do sociološkog steriliteta (individualizacija odluke o potomstvu, kontrola rađanja, kontracepcija, odricanje od materinstva zarad karijere, višeg životnog standarda i životnog stila, drugačija pozicije žene na tržištu rada, veća profesionalna mobilnost, veće seksualne slobode, veća očekivanja od dece koja usled brojnih faktora „koštaju" sve više novca, nove forme kohabitacije koje „zamenjuju" brak koji se kao institucija menja, promenjen sistem vrednosti, društvene uloge i očekivanja od žene u braku, veće godine ulaska u brak, promenjeni stavovi o razvodu i njegova učestalost, smanjen uticaj šire zajednice (porodične, srodničke, religijske…). Svi ti faktori izazov su ne samo za populacionu politiku i set mera kojima ona po „*defaultu*" raspolaže već se pitanja protežu na mnogo širi sociološki nivo, čak i do opštih teorijskih pitanja planiranja društvenih promena i razvoja, mogućnosti i efekata planiranih intervencija u društvenom životu, socijalnog pregovaranja i tome sl.

Pomenuta problematika odnosi se samo na pitanje pronatalitetne (populacione) politike. Druga strana problema ogleda se u merama koje jedno društvo treba da primeni da bi zaustavilo migracije radne snage koje ugrožavaju društvenu reprodukciju u njenim osnovnim funkcijama. Pitanje koje se postavlja jeste da li je uopšte moguće da neko društvo „primeni mere" koje treba da ciljaju na mnogostruke uzroke migracija? Da li je moguće „merama" odupreti se globalizacijskim uticajima, jasnim ekonomskim motivima migranata usled nižeg kvaliteta života i životnog standarda, snažnom prisustvu socijalne sigurnosti i blagostanja u zemljama emigracije ili lošem sveopštem stanju u zemljama pogođenih siromaštvom, ratovima i tome sl.? Izazovi savremenog društva brojni su i raznovrsni, a migracije su sastavni deo odgovora na njih. Savremena društva karakteriše izražena mobilnost stvari, ideja, informacija, kapitala i ljudi. Bek (2011: 31) smatra da dinamiku modernizacije 21. veka, pored rizičnog društva[10] i kosmopolitizacije, čini individualizacija, (kao makrosociološki fenomen koji se treba razlikovati od individualizma

[10] Ovaj autor kao jednu od četiri dimenzije globalnih rizika pored ekološke krize, globalnih finansijskih rizika i opasnosti od terorizma, navodi i biografske rizike kao četvrtu dimenziju.

kao ličnog stava i preferencije). I u teoriji svetskog rizičnog društva i u teoriji refleksivne modernizacije[11] naglašava se da nije problem to što nastaju nove nesigurnosti i opasnosti, već to što se ruši ideja da se one mogu nacionalno kontrolisati i to ne zahvaljujući propustima, već većem i boljem znanju.[12] Jedan od osnovnih zahteva postavljenih pred savremenim čovekom jeste zahtev „živeti svoj život" (ibid.: 298). Za ostvarenje tog imperativa ne postoje sigurni recepti, oprobani načini, putevi, pojedinci se bolje prilagođavaju promenama nego institucije. U ostvarivanju toga zadatka nacionalne granice ne igraju nikakvu ulogu. Čovek savremenog društva je kosmopolita koji nezavisno od granica traži prilike i načine za realizaciju sopstvenih ciljeva.

Sa druge strane, države i društva koja su tradicionalno imigraciona na raspolaganju imaju sopstvene mere za kontrolisano privlačenje radne snage usled demografsko-ekonomskih projekcija prema kojima će im u narednom periodu nedostajati nekoliko miliona radnika: npr. prema nekim studijama Nemačkoj bi do kraja sledeće decenije moglo nedostajati 4,9 miliona radnika, a taj nedostatak nemačku ekonomiju mogao bi da košta 525 milijardi evra (Izvor: www.novaekonomija.rs). Pored nemačke i mnoge druge ekonomije razvijenih evropskih zemalja imaju potražnju za radnom snagom, na šta ukazuju i podaci o zemljama neto primaocima migracija (Austrija, Italija, Francuska, Španija, nordijske zemlje…)

Istovremeno, zemlje iz kojih populacija emigrira suočiće se sa padom nezaposlenosti i potražnjom za radnom snagom koja je emigrirala i ugrozila društvenu reprodukciju u svakom smislu. Treba uzeti u obzir da je proteklih par godina (od početka „arapskog proleća") u EU krenulo oko milion migranata koji su uglavnom iz Sirije, Avganistana, Iraka, Kosova, Albanije, Pakistana i da su zemlje primaoci u najvećoj meri Nemačka, Italija, Francuska, Mađarska, Švedska, Finska, Norveška, Austrija, Velika Britanija, Belgija i druge.

Očigledno je da se radi o razvijenim zemljama sa potrebom za diverzifikovanom radnom snagom. Više se i ne radi samo o *brain drainu*, već o migraciji kohorti mnoštva zanimanja, od manuelnih radnika do visokoobrazovanih i specifičnih profesija. To treba imati u vidu čak i u kritičkom osvrtu na npr. kvote migranata koje EU-zemlje moraju da prime, zatim na reakcije pojedinih zemalja, rastući desni populizam i nacionalizam, „nesnalaženje" EU-organizacije oko ključnih pitanja povodom migranata, pitanje regulativne snage koje u novim uslovima pružaju Šengenski sporazum i Dablinska regulativa

---

[11] Individua mora biti refleksivna, tj. da stalno preispituje i usaglašava svoja delanja u društvenom okruženju koje se menja. Socijalna refleksivnost u refleksivnoj modernosti znači da „pojedinci nemaju drugog izbora osim da biraju: izbor je ono po čemu oni jesu" (prema: Gidens, 1994, Zlatar, 2008: 166).

[12] „..moderno društvo nije bolesno od svojih poraza, nego od svojih pobeda" (Bek, 2011: 43). Masovna nezaposlenost znak je uspeha, povećanja produktivnosti, medicinski uspesi dovode do sloma penzionog sistema, a ozonska rupa sporedni je efekat naučno-tehničkih izuma (ibid.).

i tome slično. „Migrantska kriza, pored geopolitike i ekonomije, potresa fundamentalna uverenja Evropske unije: njenu solidarnost među 28 zemalja, njen etos kao humanitarne sile i njene simbole i politike koje pokazuju produbljivanje ovog procesa. To su pitanja granične kontrole, migratornih politika, političkog jedinstva, normativnog i etičkog ponašanja i spoljnih poslova." (Larive, 2015)

Aktuelna migrantska kriza u Evropi počela je sa „arapskim prolećem" 2010. godine, koje je možda kao okidač migracijskih promena pokrenulo probleme za EU i talas migranata iz brojnih zemalja. Ipak, čak i nezavisno od trenutne geopolitičke situacije tim migracionim trendovima ka razvijenim zemljama EU-a moraju se nužno dodati olakšane migracije radne snage iz novih zemalja članica (olakšane Šengenskim sporazumom i EU-članstvom), koje usled nezaposlenosti i lošijeg životnog standarda i olakšanog administrativnog režima u velikom broju napuštaju svoja prebivališta (za primer možemo uzeti zemlje iz regiona: Rumuniju, Bugarsku, Hrvatsku i sl.). Posledice za te zemlje velike su i teško je danas govoriti o nacionalnim „merama" koje se mogu primeniti na takve makroglobalne trendove sa jedne i nedovoljno dobru ekonomsku i političku situaciju sa druge strane. Kao po principu spojenih sudova jedan deo poslova migranata iz tih zemalja nadopunjavaju migranti iz npr. Srbije i BIH, popunjavajući sezonskim radom npr. sektor usluge za vreme turističke sezone u Hrvatskoj, zdravstveni sektor u Sloveniji pogođen migracijama slovenačkih zdravstvenih radnika i tome slično. Za očekivati je da će onome ko je poslednji u nizu možda ostati i najveći problemi: depopulacija zemlje, ispražnjeni pojedini regioni (naročito ruralni), nedovoljno radne snage (sada već svih kvalifikacija, a ne samo visokostručne), demografski loši uslovi za privlačenje (stranih, velikih) investicija, smanjena zaposlenost, ugroženost pojedinih sektora (industrija, zdravstvo, građevina, turizam i usluge, poljoprivrede, ali indirektno i obrazovanje, finansijski sektor i sl.).

Literatura

1. Batić Očovaj, Sanja (2016). *Psihološke determinante ekonomske emigracije visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije*, Novi Sad, Filozofski fakultet (doktorska disertacija).
2. Bek, Ulrich (2011). *Svetsko rizično društvo. U potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Novi Sad, Akademska knjiga.
3. Bogdanov, N. i M. Babović (2014b). Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji – stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja, U zborniku radova Završne konferencije *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji,* Subotica*,* Beograd, Republički zavod za statistiku, str. 262–289.
4. Bogdanov, Lj., Natalija, (2015). *Ruralni razvoj i ruralna politika*, Beograd, Poljoprivredni fakultet.

5. Bobić, Mirjana (2007). *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*, Beograd, Službeni glasnik.
6. Bobić, Mirjana; Vesković Anđelković, Milica; Kokotović Kanazir, Vlasta (2016). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd, Međunarodna organizacija za migracije.
7. Bolčić, Silvano (1995). Izmenjena sfera rada, u knjizi: Bolčić, Silvano (ur.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF, str. 79–108.
8. Bolčić, Silvano (2002). Iseljavanje radne snage i "odliv mozgova" iz Srbije tokom 90-tih, u knjizi: S. Bolčić, A. Milić (priredili) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd, ISI FF, str.159–166.
9. Bubalo-Živković M., Lukić, T., (2015). *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*, Beograd, RZS.
10. Despić, Jelena (2015). *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države*, Univerzitet u Beogradu. Ekonomski fakultet (doktorska disertacija).
11. Gidens, Entoni (1998). *Posledice modernosti*, Beograd, Filip Višnjić.
12. Grečić, Vladimir (2010). *Srpska naučna dijaspora: "tamo i ovde"*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
13. Koković, Dragan (2009). *Društvo i obrazovni kapital*, Novi Sad, Mediterran publishing.
14. Maxime H. A. Larivé (2015). *A Crisis for the Ages The European Union and the Migration Crisis*. The Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series. Vol. 15. Miami Florida European Union Center of Excellence
15. Mitrović, Milovan (2015). *Sela u Srbiji, Promene strukture i problemi održivog razvoja*, Beograd, RZS.
16. Mitrović, Ljubiša (2016). Pledoaje za istraživanje fenomena odliva mozgova i uloge srpske intelektualne/naučne dijaspore u nacionalnom razvoju i promociji interesa Srbije u svetu, u zborniku: Mitrović, Ljubiša (priredio) *Stanovništvo jugoistočne Srbije: odliv mozgova: uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet*, Niš: SANU, Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Centar za naučnoistraživački rad SANU, str.7–16.
17. Republika Srbija. Vlada Republike Srbije (2016). *Migracioni profil Republike Srbije za 2016. godinu*, Beograd, Komesarijat za izbeglice i migracije.
18. Rodić, V. Bošnjak, D., Janković, D. and J. Karapandžin (2013). Demographic characteristics of rural populations in Vojvodina as a factor of rural economy diversification. Paper presented on the Scientific Symposium with International Participation *Agriculture and Rural Development – Challenges of Transition and Integration Process*. September 27th 2013. Belgrade.
19. RZS (2011). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji*, Beograd, RSZ.
20. Stanković, Vladimir (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*, Beograd, RZS.
21. Vlada R. Srbije (2014). *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji***,** Beograd.

Abstract

Migration trends in Serbia and global challenges[13]

As one of the central countries of the Western Balkans, Serbia faces external migration problems, similar to the countries in the region. External migrations are characteristic of Serbian society and have strong roots since the World War II and as a consequence have a very large Serbian diaspora in Europe and the United States. On the other hand, internal migrations (rural-urban and migration to the metropolitan area) also represent a significant problem that leads to devitalization of rural areas and endangering the functionality of the network of settlements in Serbia. Therefore, many local rural communities in Serbia have been degraded and demographically aging. One of the important factors of migration, both external and internal, are educational characteristics of the migratory population. The paper will analyze the interaction of these factors and the consequences that these social processes have on the vitality of Serbian society, taking into account that similar social processes are taking place in the countries in the region and that the solutions to such social problems are very complex and under the influence of global factors that go beyond national boundaries.

Key words: Serbia, migrations, education, rural areas

[13] Dejan Janković, PhD, Associate Professor, Marina Novakov, PhD, researcher, MSci Petrović Marica, Teaching Assistant. University of Novi Sad, Faculty of Agriculture, Department of Agricultural Economics and Rural Sociology, Trg Dositeja Obradovića 8. Phone: +381 21 485 3381; email: jankovic@polj.uns.ac.rs. Paper is part of the research on the project "Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals' implementation within Danube region" (III 46006; 2011-2014), and project "Rural labour markets and rural economy of Serbia - the diversification of income and poverty reduction (ON 179028; 2011-2014).

II.
Lokalne i regionalne razvojne mogućnosti i migracije

Nataša Krivokapić[1]

Goran Ćeranić[2]

IZGRADNJA DEMOKRATSKOG IDENTITETA U OBLASTI VLADAVINE PRAVA (PRIMJER CRNE GORE)

Prethodno priopćenje

Sažetak

Priključivanje procesu demokratizacije i mijenjanje društveno-političkog sistema u zemljama nekadašnjeg socijalizma podrazumijevalo je promjene i prilagođavanja i u okviru pravnog sistema. Donošenje odgovarajućih zakona predstavljalo je značajan rezultat, međutim ubrzo se pojavljuje problem njihove implementacije na nivou samih institucija koje treba da postupaju po novim demokratskim zakonima. Istraživački nalazi na koje se oslanja ovaj rad ukazuju da u zemljama demokratske tranzicije postoje poteškoće u pogledu uspostavljanja demokratskog identiteta, odnosno da je još uvijek rano govoriti o konsolidovanom demokratskom pravnom sistemu sa druge strane. Demokratski karakter društva u kojem pravne institucije u potpunosti poštuju demokratske pravne norme posmatran je preko sljedećih pokazatelja: nezavisnost rada sudova od uticaja vladajuće koalicije, jednak tretman sudova prema svim građanima za šta se zalaže i sama država, povjerenje građana u pravni sistem i zaštita koju pruža, nastojanje države da ojača pravni sistem.

Ključne riječi: vladavina prava, pravni sistem, demokratija

[1] dr. sc. Nataša Krivokapić, Filozofski fakultet u Nikšiću, e-pošta: natashak@t-com.me

[2] doc. dr. sc. Goran Ćeranić, Filozofski fakultet u Nikšiću, e-pošta: ceranicgoran@yahoo.com

1. UVOD

Priključivanjem trećem talasu demokratizacije početkom 90-ih godina XX. vijeka Crna Gora pridružila se zemljama koje su krenule putem transformacije svog dotadašnjeg režima. Umjesto socijalističkog društvenog poretka koji je u svijetu gotovo izgubio legitimitet, crnogorsko društvo prihvatilo je sistem u kojem dominira tržišno-liberalna demokratska orijentacija. Mijenjanje društveno-političkog sistema u nekom društvu složen je i dugotrajan proces tokom kojeg se ostvaruju strukturalne i institucionalne promjene u pravcu demokratski uređenog društva. Prve demokratske promjene u Crnoj Gori ostvarene su u oblasti političkog sistema, gdje je jednopartijski sistem zamijenjen višepartijskim, parlamentarnim sistemom. Iako predstavlja važan korak ka demokratizaciji društva, ta promjena nije bila dovoljna da bi se uspostavila stabilna demokratija u državi, već je bilo neophodno napraviti prilagođavanja i u drugim važnim institucijama sistema, kao što je pravni.

Demokratizacija crnogorskog društva tako je pretpostavljala i demokratizaciju cjelokupnog pravnog sistema koja je podrazumijevala sprovođenje niza pravnih reformi. U Crnoj Gori u tom su pravcu, donošenjem odgovarajućih zakona, postignuti značajni rezultati. Međutim njihova se implementacija pokazala kao najvažniji problem, kako na nivou pojedinca, odnosno građanina koji treba da poštuje nove norme, tako i cijelog društva, ali i samih institucija koje treba da postupaju po novim zakonima.

2. OCJENA VLADAVINE PRAVA I FUNKCIONISANJA PRAVNOG SISTEMA U CRNOJ GORI

Uspješno funkcionisanje pravne države u demokratiji moguće je ako već postoji odgovarajući nivo „demokratske svijesti" kod građana, odnosno, kako smatra Mikloš Biro, ako kod građana postoji „sklonost poštovanja zakona i društvenih pravila, prije svega, a potom sklonost za kompromise i dijaloge, spremnost na toleranciju drugačijeg mišljenja" (Biro, 2006: 38). Društveno-istorijske okolnosti crnogorskog društva, kao uostalom i mnogih društava na južnoslovenskim prostorima, takve su da ne idu u prilog bržem prilagođavanju novom pravnom ustrojstvu. Kako navodi Biro, vlast i pravne institucije na Balkanu vjekovima se nisu shvatale ozbiljno. Kako istorija ovog područja pokazuje, viševjekovna tuđinska vlast nailazila je na konstantan otpor, između ostalog čestim izvrdavanjem i nadmudrivanjem zakona. Slična se praksa nastavila i tokom socijalizma u kojem su se zakoni doživljavali kao čista forma koja ne odražava suštinu. Mnoga su se pravila i zakoni kršili bez osjećaja odgovornosti, a uhvaćeni prekršilac nije se smatrao krivcem,

već nespretnom osobom ili nekim koga je uhvatio „maler". „Osnov pravne države, tj. demokratske države, tj. civilizovane države čine *pravila ponašanja*. I *svijest građanina da se pravila moraju poštovati*, čak i onda kada se kose sa našim subjektivnim osjećajem 'pravde'." (Biro, 2006: 41)

Vladavina zakona u demokratskim državama podrazumijeva da svi moraju da poštuju zakone i da snose odgovornost ukoliko ih prekrše. U demokratskom pravnom sistemu zakoni izražavaju volju građana i niko nije iznad zakona, što znači da se presude, bez obzira koje mjesto i položaj pojedinac zauzima u društvu, donose u skladu sa pisanim zakonima i da svako ima pravo na fer i pošteno suđenje. Zakone mora poštovati i sama država kao i sve njene institucije. Prekoračivanje ovlašćenja i kršenje uspostavljenih zakona ne može ostati neprocesuirano i nekažnjeno, a to je mehanizam kojim država štiti samu sebe i uspostavljeni demokratski sistem. Zbog toga demokratski režimi njeguju nezavisno sudstvo koje kao stožer dobre demokratske uprave moć i snagu određenih autoriteta drže pod kontrolom i primoravaju da se pridržavaju utvrđenih zakona.

Najdublji smisao demokratije, smatra Risto Kilibarda (2013), sastoji se u tome da se vladavina nad čovjekom učini podnošljivom. Demokratiji to uspijeva time što sa jedne strane vladavinu ljudima zamjenjuje vladavinom zakona, odnosno pravnom državom i vremenskim ograničavanjem obavljanja političkih uloga sa druge strane.[3]

Snaga demokratskog identiteta neke zemlje proizilazi iz snage njenih institucija, odnosno demokratskog kapaciteta koji njene institucije pokazuju u svom funkcionisanju. Institucije koje obezbjeđuju vladavinu prava, a to su na prvom mjestu institucije pravnog sistema, poštovanjem demokratskih načela u okviru svoje oblasti doprinose jačanju demokratskog bića zemlje, odnosno njenog demokratskog identiteta. Ukoliko u državi vlada stabilna demokratija, onda je riječ o zemlji sa ostvarenim demokratskim identitetom. „Stabilna demokratija zahtjeva vladavinu zakona, u kojoj je ustav najvažniji akt, svi građani su jednaki pred zakonom, niko se ne nalazi iznad zakona, korupcija je smanjena i kažnjiva, državni organi poštuju prava građana a građani imaju pristup sudovima da bi branili svoja prava." (Diamond, 2008: 165)

Oslanjajući se na indikatore procjene vladavine prava nekoliko organizacija koje se bave stvaranjem međunarodne baze podataka o funkcionisanju savremenih demokratskih društava i njihovih demokratskih karakteristika, kao što su *Economic Intelligence Unit* (https://www.eiu.com/home.aspx),*Transparency International*(https://www.tran-

[3] Vladavina zakona lakše se podnosi od vladavine ljudima iz tri razloga, navodi Kilibarda. Prvo, jer vladavina zakona izjednačava nejednake socijalne položaje na hijerarhijskoj ljestvici, obavezujući ih da svi poštuju zakone, drugo, vladavina zakona osigurava predvidljivost jer svako zna kakve ga sankcije čekaju ako ne ispunjava obaveze i treće, vladavina zakona „ne povređuje ili manje povređuje ličnost – zakon kao objektivna, nadiindividualna volja naređuje, zabranjuje, prisiljava a ne neki nepredvidivi hir subjektivne volje" (Kilibarda, 2013: 134).

sparency.org), *Freedom House* (https://freedomhouse.org) i druge, ispitali smo demokratsko funkcionisanje institucija pravnog sistema u Crnoj Gori.[4] Osnovni cilj ovog dijela istraživanja jeste procjena demokratskog karaktera pravnog sistema od strane samih građana. Indikatori korišćeni za ocjenu demokratičnosti rada pravnog sistema upravo su oni koji se najviše tiču samih građana, tako da ih svaki građanin Crne Gore, koji je prosječno upućen u aktivnosti pravnog sistema države, može prepoznati i ocijeniti a to su: nezavisnost rada sudova od uticaja vladajuće koalicije, jednak tretman sudova prema svim građanima, povjerenje građana u pravni sistem i zaštitu koju pruža, nastojanja države za jačanjem pravne države.

Kada je u pitanju ocjena o nezavisnosti sudova od uticaja vladajuće koalicije, grafikon 1 pokazuje nam da građani izražavaju veliku sumnju u njihov nezavisan rad, što govori i podatak da se ukupno 56,3% ispitanika, odnosno 31,8% u potpunosti, a 24,5% djelimično, ne slaže sa tvrdnjom da je rad sudova u Crnoj Gori nezavisan od uticaja vladajuće koalicije. Četvrtina ispitanika, njih 24,8%, u potpunosti ili djelimično podržava tu tvrdnju. Takvi nalazi u potpunosti su saglasni sa ocjenama CEDEM-a,[5] prema kojem građani u kontinuiranim istraživanjima te organizacije dovode u pitanje autonomiju sudstva i sudija i kao problem navode direktan uticaj političke oligarhije na pravosudni sistem (CEDEM, Indeks demokratije 2006; CEDEM, Indeks demokratije 2012). Slične ocjene pružaju i podaci *Freedom Housea*, prema čijem izvještaju iz 2007. godine, „crnogorski pravni sistem nije nezavistan od političkog autoriteta i korupcija u sudstvu ostaje značajan problem" (Freedom House, Montenegro report 2007). Međutim izvještaj te agencije iz 2014. ukazuje na izvjestan napredak u reformi pravosuđa kojom se unapređuje njegova nezavisnost zahvaljujući većoj transparentnosti sudskih procesa (Freedom House, Montenegro report 2014). Takav trend napretka u transparentnosti nastavlja se i sljedećih godina[6] (Freedom House, Montenegro report 2018).

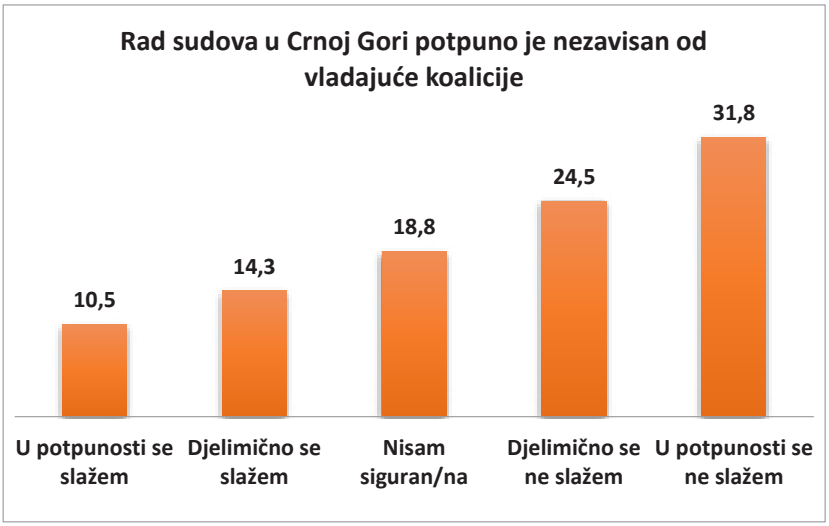
---

[4] Istraživanje čije rezultate koristimo u ovom radu sprovedeno je 2013. godine na uzorku od 938 ispitanika. Uzorak je obuhvatio 18 od 23 opštine u Crnoj Gori.

[5] CEDEM je crnogorska NVO koja je osnovana kao neprofitna asocijacija, a čiji je cilj da unaprijedi i proširi svijest o važnosti pravilne i uspješne tranzicije, da istražuje, analizira i prati proces tranzicije, da kroz svoje aktivnosti, koliko je to moguće, utiče na tranzicioni proces u Crnoj Gori i doprinese jačanju civilnog društva i demokratizaciji u cjelini.

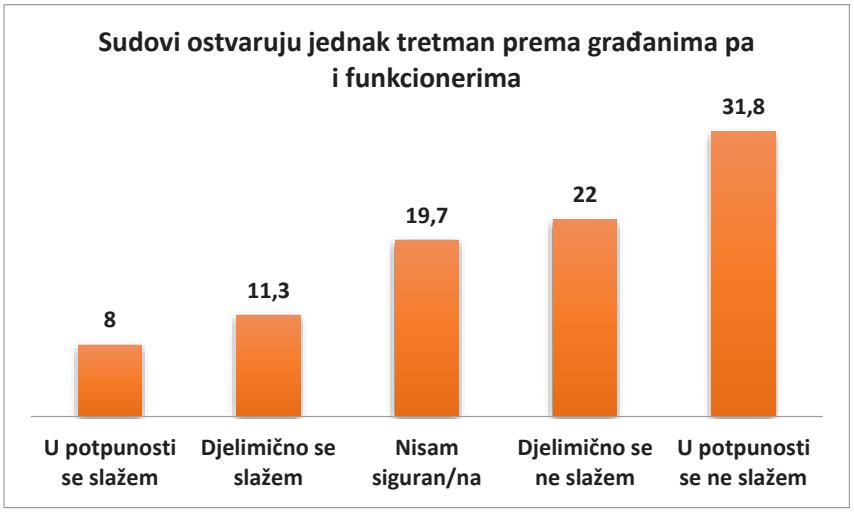
[6] Prema izvještaju *Freedom Housea* iz 2018. godine pravosudne reforme u Crnoj Gori koje se dešavaju u pravosudnom sistemu nastavljaju da poboljšavaju transparentnost svog rada 2017. godine. Kako je navedeno u izvještaju iz 2017 godine, „Strategija reforme pravosuđa 2014.–2018. sastoji se od brojnih mjera usmjerenih na poboljšanje transparentnosti, otvorenosti i odgovornosti u pravosudnom sistemu. Međunarodne organizacije i lokalne organizacije civilnog društva, pored izveštavanja o reformi pravosuđa od strane nacionalnih medija, doprinele su povećanju otvorenosti sudstva. Prema izjavama viših sudija, volja pravosuđa da usvoji veću transparentnost u njenom djelovanju je očigledna. Međutim, tokom 2017. dosledna implementacija ovih proklamovanih principa ostala je ključni izazov." https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/montenegro

Grafikon 1. Nezavisnost rada sudova

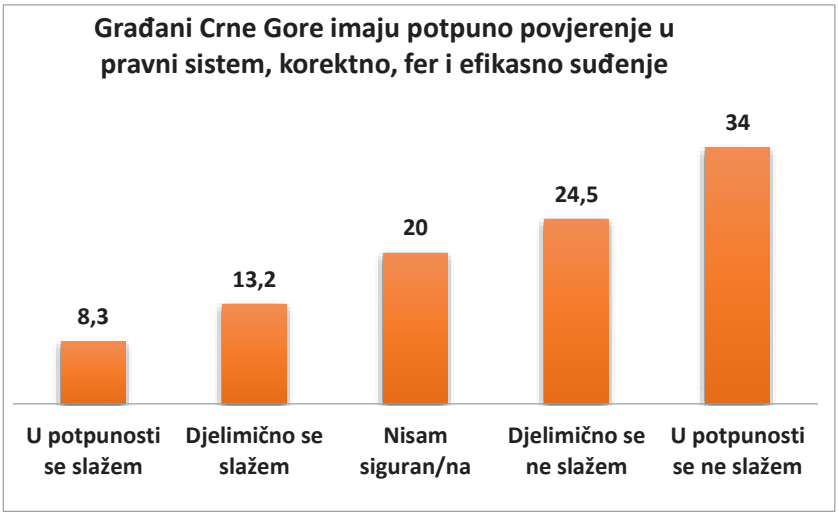
Kada je u pitanju jednakost pred zakonom, ispitanici nešto više nego kod ostalih tvrdnji pokazuju svoje nepovjerenje. Na grafikonu 2 može se vidjeti da ispitanici u značajnijoj mjeri pokazuju potpuno neslaganje sa tvrdnjom da u sudskim procesima sudovi ostvaruju jednak tretman prema svim građanima, pa i funkcionerima. Prevedeno na jezik procenata, to je čak 39% ispitanika, dok se sa ovom tvrdnjom uglavnom ne slaže 22%, što znači da ukupno neslaganje pokazuje čak 61% ispitanika. Da je jednakost suđenja svim građanima obezbjeđena u potpunosti ili djelimično, slaže se četvrtina ili 19,3% ispitanika.

Grafikon 2. Jednak tretman od strane sudova

Jednakost pred zakonom jedan je od tri uslova koji mora biti ostvaren da bi narod prihvatio zakone kao model življenja, smatra Mikloš Biro. Prvi uslov je da zakoni odražavaju potrebe i osjećanje pravde većine stanovništva. Drugi je uslov jednakost pred zakonom. Naime „država koja stavlja bilo kakav 'viši' državni ili nacionalni interes ispred zakona – nije pravna država" (Biro, 2006: 50), a treći uslov je stabilnost pravnog sistema. Povjerenje u pravni sistem, vidimo, od ključnog je značaja za održanje demokratskog pravnog poretka. U demokratskoj državi pojedinac se zahvaljujući stabilnom pravnom sistemu osjeća sigurno i zaštićeno i uvjeren je u korektnost i efikasnost suđenja. Rezultati istraživanja prikazani na grafikonu 3 pokazuju da skoro četvrtina građana Crne Gore ili 21.5% ima povjerenja u pravni sistem i korektno suđenje. Međutim sa druge strane nepovjerenje izražava više od polovine, odnosno ukupno 59,5% ispitanika, što ukazuje na to da Crna Gora u ovoj oblasti nije još uvijek dostigla zadovoljavajući nivo demokratskog standarda i da se na ovom polju mora snažnije raditi.

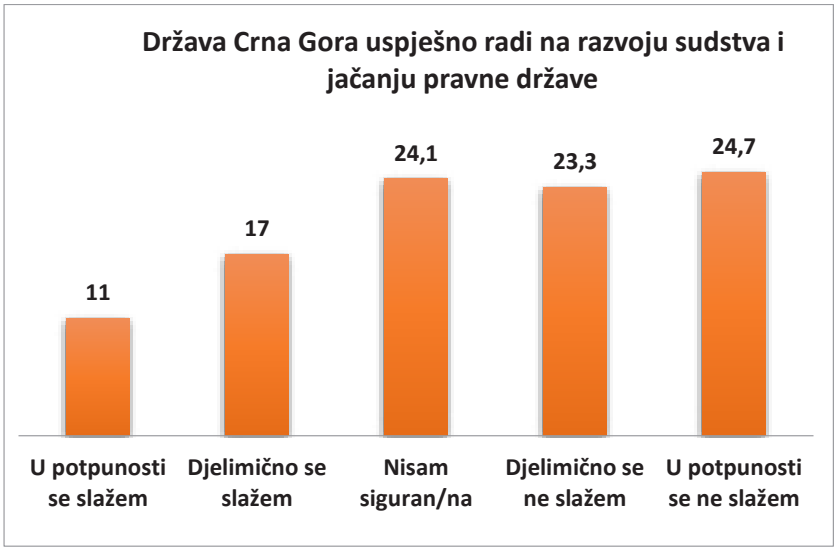
Grafikon 3. Povjerenje u pravni sustav

Uloga države i njena podrška pravnom sistemu, naročito reformama pravosuđa koje u cilju prilagođavanja demokratskim pravnim standardima karakterišu poslednjih godina crnogorski pravosudni sistem, od posebne je važnosti, naročito stoga što se radi o zemlji bivšeg socijalizma u kojoj je država imala važnu ulogu u organizaciji svih oblasti društvenog života. Koliko je država oslabila svoj direktan uticaj na pravni sistem sa jedne strane, a koliko radi na ostvarivanju pomaka u demokratičnosti pravnog sistema i zalaže se za razvoj sudstva, može se vidjeti iz rezultata našeg istraživanja. Naime pokazuje se da građani izražavaju najmanje neslaganje po pitanju uloge države u podsticanju razvoja pravnog sistema. Da je država okrenuta jačanju pravnog sistema u potpunosti ili djelimično, slaže se gotovo trećina ispitanika, odnosno 28%, što ukazuje na to da su građani

prepoznali nastojanja države da unaprijedi sudstvo i pravni sistem, dok suprotan stav zauzima nešto manje od polovine, odnosno 48%. Interesantno je da se kod ove tvrdnje pokazuje najveća neodlučnost ispitanika, i to u udjelu od 24,1%.

Grafikon 4. Rad na jačanju sudstva i pravne države

Podaci koje smo dobili našim istraživanjem pokazuju da ispitanici nemaju veliko povjerenje u pravni sistem države, korektno i fer suđenje, pogotovu u jednakost pred zakonom i jednak sudski tretman prema svim građanima, a nisu posebno uvjereni ni u nezavisnost sudstva od vladajuće koalicije. Najpozitivniji stav ispitanici su pokazali kada je u pitanju zalaganje države za razvoj sudstva.

3. ZAKLJUČAK

Jedna od bitnih identitetskih karakteristika demokratskog sistema jeste poštovanje zakona koji se u ovakvom tipu društva donose u skladu sa voljom i potrebama svojih građana. U demokratskom društvu svi su građani jednaki pred zakonom, što znači da se poštovanje uspostavljenih zakona odnosi kako na građane, bez obzira na položaj koji zauzimaju u društvu, tako i na sve institucije društva. Time se demokratski sistem razlikuje od drugih sistema, prije svega autoritarnog.

Oslanjajući se na nekoliko ključnih pokazatelja vladavine prava, rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da se crnogorsko društvo još uvijek nalazi u procesu tranzi-

cije pravnog sistema. Prilagođavanje pravnih institucija pravilima i principima vladavine prava proces je koji pokazuje veoma spor napredak, ali bez kojeg se ne može uspostaviti legitiman demokratski poredak.

Literatura

1. Biro, Mikloš (2006). *Homo postcommunisticus*, Beograd, Biblioteka XX vek.
2. Diamond, Larry (2008). *The spirit of democracy*, New York, Holt Paperbacks.
3. Kilibarda, Risto (2013). *Sjaj i sjena demokratije*, Podgorica, Grafo Crna Gora.

Internetski izvori

1. CEDEM, (2012). *Indeks demokratije*, Podgorica, Centar za demokratiju i ljudska prava. http://www.cedem.me/me/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/istraivanja/category/31-ostala-istrazivanja, preuzeto 10. juna 2018.
2. CEDEM, (2006). *Indeks demokratije*, Podgorica, Centar za demokratiju i ljudska prava:http://www.cedem.me/me/programi/istraivanja-javnog-mnjenja/istraivanja/category/31-ostala-istrazivanja, preuzeto 10. juna 2018.
3. Economic Intelligence Unit, https://www.eiu.com/home.aspx , preuzeto 10. juna 2018.
4. Freedom House, *Montenegro report 2018*, https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/montenegro, preuzeto 10. juna 2018.
5. Freedom House, *Montenegro Report 2007*. https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2007/montenegro#.VUSZF_mqqko, preuzeto 10. juna 2018.
6. Freedom House, *Montenegro Report 2014.*, preuzeto 10. juna 2018. https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/morocco#.VUSZfvmqqko
7. Freedom House, https://freedomhouse.org, preuzeto 10. juna 2018.
8. Transparency International, https://www.transparency.org, preuzeto 10. juna 2018.

Abstract

Building a democratic identity in the area of the rule of law (the example of Montenegro)[7]

Joining the process of democratization and changing the socio-political system in the former socialist countries implied the changes and adjustments within the legal system as well. Adopting the relevant laws was a significant achievement; however, the problem of their implementation appeared soon, on the level of institutions that should act in accordance with the new democratic laws. The research findings, on which this paper relies, indicate that there are difficulties in the democratic transition countries in terms of establishing a democratic identity. It seems that it is still early to speak about the consolidated democratic legal system. The democratic character of the society where institutions fully respect democratic legal norms was observed by means of the following indicators: the independence of the work of the courts, free from the influence of the ruling coalition; equal treatment of all citizens by the courts, which is also supported by the state; the citizens' trust in the legal system and the protection that it provides; the state's efforts to strengthen the legal system.

Key words: rule of law, legal system, democracy.

[7] Nataša Krivokapić, PhD, Faculty of Humanities and Social Sciences in Nikšić (Montenegro), email: natashak@t-com.me, Goran Ćeranić, PhD, Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences in Nikšić (Montenegro), email: ceranicgoran@yahoo.com

Sanja Jelić[1]
Antun Šundalić[2]

RURALNI PROSTOR I PRIKAZ STANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ I ZEMLJAMA EUROPSKE UNIJE

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Ruralni prostor definira se kao ruralna idila usporenog ritma življenja u kojoj ljudi radije slijede prirodni tijek događanja nego tržišni te se u radu postavlja pitanje je li to uistinu tako ili ruralni prostor više karakerizira industrijska proizvodnja i prilagođavanje prirode čovjekovim potrebama. Ruralni prostor mijenja se pod utjecajem modernizacije i suvremenih procesa, a modernizacijom ruralni prostor postaje sve manje značajan u odnosu na urbana područja u demografsko-geografskom i tržišno-gospodarskom pogledu. Posljednjih godina dolazi do smanjenja broja stanovnika u ruralnim područjima iako ona prostorno u Hrvatskoj (62,9%) i u zemljama Europske unije (80%) zauzimaju više teritorija u odnosu na urbana područja. Ruralni prostor Republike Hrvatske karakterizira depopulacija i „staračko" stanovništvo, ali ta je pojava prisutna i u urbanim područjima te se gube razlike između gradskog i seoskog stanovništva. Cilj je rada prikaz stanja u ruralnom prostoru Republike Hrvatske i zemljama Europske unije u pogledu broja stanovnika, dobne strukture stanovnika prema području stanovanja i pregledu razvoja ruralnih područja Republike Hrvatske i Europske unije u 2016. godini te utjecaja procesa modernizacije na ruralni prostor Republike Hrvatske. Hrvatskoj je potreban suvremeni koncept ruralnog razvoja i revitalizacije ruralnog prostora te se modernizacija treba odvijati istodobno u ruralnim i urbanim područjima jer ruralni prostor nije manje vrijedan od urbanog.

Ključne riječi: ruralni prostor, depopulacija, modernizacija, revitalizacija.

[1] Sanja Jelić, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, e-pošta: sanja.jelic@pfos.hr.

[2] prof. dr. sc. Antun Šundalić, Ekonomski fakultet u Osijeku, e-pošta: antun.sundalic@efos.hr.

1. UVOD

Prema sociolozima kojima je predmet proučavanja selo ruralni prostor definira se kao prostor slabije gustoće naseljenosti u kojem dominiraju djelatnosti poput poljoprivrede i šumarstva. Ruralni prostor prikazan je kao ruralna idila usporenog ritma življenja, u kojoj ljudi radije slijede prirodni tijek događanja nego tržišni (Šundalić, 2010). Međutim Lukić (2010) navodi da je svijet postao „globalno selo" zbog toga što danas živimo u umreženom društvu u kojem se pod utjecajem novih tehnologija, medija i interneta kulturni utjecaji šire i u „najzabitije kutke" Zemlje te autor postavlja pitanje je li u suvremenom mobilnom društvu uistinu potrebno raditi razliku između urbanog i ruralnog? Treba li uopće definirati ruralni prostor i ruralnosti kao pripadnost ruralnome u vremenu u kojemu živimo (Lukić, 2010).

Od 1991. godine vide se značajne promjene ako promotrimo hrvatsko društvo u procesu tranzicije. Dogodile su se političke, kulturne i ekonomske promjene te je selo percipirano kao prostor egzodusa, a grad kao bolja stvarnost i mjesto koje obećava (Šundalić, 2009). Hrvatska ruralna područja nisu zaobišli globalni modernizacijski procesi te se kroz godine smanjuje broj seoskog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Hrvatska od Drugog svjetskog rata bilježi stalno smanjenje broja seoskog stanovništva, pa se tako od 1953. do 2001. godine broj seoskog stanovništva smanjio za 36,9% (Defilippis, 2005). U Hrvatskoj je 1961. godine bilo 68,4% ruralnog stanovništva u odnosu na 31,6% urbanog stanovništva, 1971. godine 58%, 1981. godine 48,5%, 1991. godine 43,8%, 2001. godine 47,6%, a 2011. godine 39,1%. Nastavak smanjenja broja ruralnog stanovništva i dalje je vidljiv (Kuskunović, 2016. i CAP context indicators 2014.–2020.). Kako u modernizacijskom duhu vremena ni selo nisu zaobišle promjene, prije svega industrijalizacija, poljoprivrednik je istisnuo seljaka, a tržišna orijentacija samodostatnost. Takva orijentacija vidljiva je na primjeru SAD-a pretvaranjem poljoprivrede u agrobiznis, a obiteljskih imanja u „tvorničke farme" (Šundalić, 2009 i 2010). Cifrić i Trako (2009) navode da se modernizacijski proces u teoriji može objasniti kao linearni proces, tj. kao kontinuitet urbanizacije i industrijalizacije, od ruralnog prema urbanom, od poljoprivrede prema industriji, gdje modernizacija za selo znači promjenu.

U Europskim zemljama ruralnom prostoru pripada oko 80% ukupne površine, kao i u Hrvatskoj u kojoj već desetljećima 40% zaposlenog stanovništva dodatne prihode ostvaruje iz sela, tj. poljoprivrede (Cifrić, 2003). Modernizacijske procese potrebno je detektirati na dvije razine: prva je tehničko-organizacijska, a druga je sociokulturna. Prvu razinu karakteriziraju materijalni pokazatelji (raspoloživi novac, tehnička opremljenost, stanje gospodarskog potencijala itd.), a drugu ne baš povoljni indikatori poput deruralizacije, deagrarizacije, individualizma, te povoljniji poput upotrebe interneta i tehnologije (Šundalić, 2010). U Hrvatskoj se isto kao i u Europi i svijetu tradicionalna obilježja ru-

ralnog života mijenjaju pod pritiskom modernizacijskih procesa. Hrvatski ruralni prostor mijenja se u demografskom, prostornom, gospodarskom te društveno-kulturnom i vrijednosnom smislu. Iako dolazi do depopulacije ruralnih područja, ona je vidljiva i na području cijele Republike Hrvatske. Međutim postoje i pozitivni pokazatelji. Površine poljoprivrednog gospodarstva povećale su se u odnosu na prethodna istraživanja, a i broj nositelja gospodarstava starijih od 65 godina smanjen je u 2017. godini te dolazi do povećanja broja nositelja poljoprivrednog gospodarstva mlađih od 40 godina.

Današnje društvo treba prije svega promijeniti sliku o selu i poljoprivredi jer selo nije manje vrijedno od grada, a ni poljoprivreda nije manje vrijedna djelatnost. U današnje vrijeme, kada je upotreba tehnologije nezamjenjiva u svim djelatnostima, teško je razlikovati poljoprivrednu proizvodnju od industrijske. Ako se pogledaju tehnološka dostignuća i sofisticiranost proizvodnje, uistinu je teško braniti distinkciju između ruralnog i urbanog (Cifrić, 2003, Šundalić, 2010). Prema Lukiću (2010) u kapitalističkim i gospodarski razvijenim društvima, pod utjecajem univerzalnih zakonitosti i procesa, socioekonomska struktura i načini života stanovništva urbanih i ruralnih prostora postali su umnogome slični, a trend porasta broja stanovnika u nekim ruralnim područjima jednak je ili pozitivniji od onoga u gradovima, čineći depopulaciju ruralnih prostora dalekim prošlim događajem.

2. MATERIJAL I METODE

U radu su upotrijebljeni podaci i rezultati istraživanja autora koji su se bavili sličnom problematikom, a koji su prikupljeni pomoću dostupne relevantne i recentne literature predmetnog područja istraživanja. Izvori podataka o broju stanovnika prema području stanovanja, dobnoj strukturi stanovništva te o pregledu razvoja Republike Hrvatske i Europske unije za 2016. godinu bili su podaci statističkog ljetopisa Republike Hrvatske i podaci Europske komisije (CAP context indicators 2014.–2020.) koji su prikupljeni i izračunati na 2015 gradova i 2014 ruralnih područja. Podaci o broju poljoprivrednih gospodarstava u Republici Hrvatskoj i o dobnoj strukturi nositelja poljoprivrednog gospodarstva prikupljeni su iz Upisnika poljoprivrednika o broju poljoprivrednih gospodarstava u 2016. i 2017. godini, dostupnog na stranicama Agencije za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razvoju. Cilj je rada prikaz stanja u ruralnom prostoru Republike Hrvatske i zemljama Europske unije u pogledu broja stanovnika, dobne strukture stanovnika prema području stanovanja i pregledu razvoja ruralnih područja Republike Hrvatske i Europske unije u 2016. godini te utjecaja procesa modernizacije na ruralni prostor Republike Hrvatske.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Ruralni je prostor određen kroz četiri sastavna elementa: selo, poljoprivreda, okoliš i tehnologija te mu je potrebno pristupiti pomoću četiri dimenzije: (1) sociokulturne, koja se pokazuje u narodnoj kulturi i tradiciji, ritualima i ceremonijama, praznovjerju i religiji, (2) razvojne, kroz postojanje prirodne rezerve resursa potrebnih ekonomiji, (3) ekonomske – kroz kontinuirano obnavljanje resursa i (4) ekološke – koja se u ruralnom prostoru pokazuje kroz ekopristup u proizvodnji i čuvanju bioraznolikosti (Cifrić, 2003, Šundalić, 2006). Prema Lukiću (2010) važan je okvir za razumijevanje ruralnog prostora i ruralnosti i političko-ekonomski koncept. Pod njime se podrazumijeva istraživanje odnosa između proizvodnje, distribucije i akumulacije kapitala, učinkovitosti političkih mjera u gospodarstvu te utjecaja ekonomskih odnosa na socijalne, ekonomske i geografske strukture (Woods, 2005, Lukić, 2010). Ruppert i sur. (1981) i Lukić (2010) spominju socijalno-geografski koncept njemačke (münchenske) škole, koji nastoji integrirati grane društvene geografije s konceptom istraživanja osnovnih funkcija ljudskog postojanja: stanovati i u zajednici živjeti, raditi, opskrbljivati se, obrazovati se i provoditi slobodno vrijeme. Time je u okvirima geografije fokus s isključivo proizvodne funkcije agrarnih područja proširen na njegovo shvaćanje kao životnog prostora koji zadovoljava sve nužne ljudske funkcije.

Danas veći dio stanovništva živi u gradovima u urbanim područjima, a druga polovina stanovništva živi u ruralnom području koji prostorno zauzima veću površinu Zemlje. Prema podacima Europske komisije iz 2015. godine najveći dio teritorija Republike Hrvatske zauzimaju ruralna područja (62,9%), zatim prijelazna (35,9%), a urbana područja svega 1,1%. Ti podaci ne odstupaju od istraživanja Zmaića i sur. (2009), koji navode da ruralna područja Hrvatske čine 90% kopnenog dijela Republike Hrvatske, odnosno 61% naseljenog dijela na kojem živi oko 47% ukupnog stanovništva Republike Hrvatske. Prema Zmaiću i sur. (2009) procesi deagrarizacije, deruralizacije, industrijalizacije i urbanizacije imali su u određenim fazama razvoja selektivan i negativan učinak na razvoj hrvatskog sela. Ti autori navode da je udio poljoprivrednog stanovništava u zadnjih pedeset godina smanjen s 56,41% na 5,5% te da se 11% ruralnih područja nalazi u stagnaciji, 8% ih je u okviru uravnoteženog razvoja, a 4% bilježi ekspanziju.

Tablica 1. Broj stanovnika prema području u 2016. godini (stan./km²)

	Ukupno stan.	Ruralno		Prijelazno		Urbano	
	1000 stan.	1000 stan.	%	1000 stan.	%	1000 stan.	%
RH	4.190,7	1.806,5	43,1	1.582,9	37,8	801,3	19,1
EU-28	510.043,6	97.639,4	19,1	183.923,9	36,1	226.313,4	44,4
EU-15	405.640,6	62.351,3	15,4	136.998,6	33,8	206.290,8	50,9
EU-N13	104.402,9	35.288,1	33,8	46.925,3	44,9	22.189,5	21,3

Izvor: CAP context indicators 2014.–2020., str. 4.

Podaci Europske komisije pokazuju da je većina hrvatskih županija pretežito ruralna ili u prijelaznom obliku, kao npr. Osječko-baranjska, Brodsko-posavska, Varaždinska županija u kontinentalnoj Hrvatskoj, te Primorsko-goranska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska županija u jadranskoj Hrvatskoj. Jedino je Grad Zagreb izrazito urbano područje. U Tablici 1. vidljivo je da u 2016. godini većina stanovništava Europske unije (EU-28) obitava u urbanim područjima (44,4%), a u ruralnom području živi 19,1% stanovništva. U Hrvatskoj je situacija drugačija, pa 19,1% stanovništva živi u urbanom području, a 43,1% u ruralnom području (Tablica 1). Iako brojčani pokazatelji pokazuju da se hrvatsko društvo razvija u pretežito urbanu kulturu, sela Hrvatske još su uvijek brojnija od gradova unatoč globalizaciji i suvremenom odnosu prema selu. U ruralnom prostoru potaknuto je brzo iseljavanje stanovništva iz ruralnog ambijenta i djelatnosti u urbani te se na taj način stanovništvo odvodi izvan poljoprivredne djelatnosti pretvarajući selo u suburbana područja. (Šundalić, 2010).

Tablica 2. Promjena broja stanovnika prema području u razdoblju od 2011.–2016. godine (%)

	Ukupno stan.	Ruralno	Prijelazno	Urbano
RH	-2,3	-3,7	-2,6	1,5
EU-28	1,4	-1,2	1,1	2,1
EU-15	2,1	0,4	2,4	3,3
EU-N13	-1,1	-4,0	-2,1	0,6

Izvor: CAP context indicators 2014.–2020., str. 5.

U razdoblju 2011.–2016. stanovništvo EU-28 povećalo se za 1,4%; taj su rast potaknule pretežito EU-15 zemlje s porastom stanovništva za 2,15%, a u EU-13 zabilježeno je smanjenje za 1,1%. Najveći rast vidljiv je kod EU-28 i EU-15 zemalja, i to pretežito u urbanim regijama (Tablica 2). U 18 država članica Europske unije dolazi do većeg ili manjeg porasta broja stanovnika, te je tako u Luksemburgu u razdoblju od 2011. do 2016. godine došlo do najvećeg porasta broja stanovnika od 12,6%, dok se u Litvi i Latviji broj stanovnika povećao za otprilike 5%. Depopulacija stanovništva ruralnog područja izražena je u EU-N13 zemljama, u koje se ubraja i Republika Hrvatska, a najizraženija je u Rumunjskoj gdje se u razdoblju od 2011. do 2016. godine ruralno stanovništvo smanjilo za 10% (CAP context indicators 2014.–2020.). Prema podacima u Tablici 2 vidljivo je i u Hrvatskoj smanjenje broja stanovnika za 2,3% u promatranom razdoblju, a depopulacija u Hrvatskoj najizraženija je u ruralnim područjima (3,7%). Za razliku od depopulacije koja se događa u ruralnim prostorima u razdoblju od 2011. do 2016. godine zabilježen je porast stanovništva u urbanim područjima (1,5%). U istraživanju ruralnih područja Šundalić (2006) također ističe kako je danas prisutan trend smanjenja seoskog stanovništva, a dolazi do porasta gradskog stanovništva zbog toga što neke djelatnosti mogu opstati samo u

urbanim središtima te je taj trend također potican neoliberalnim vrijednostima karijere i materijalnim vrijednostima. Statistika Hrvatskog zavoda za statistiku pokazuje da ne dolazi isključivo do depopulacije ruralnih prostora, već općenito dolazi do smanjenja stanovništva Republike Hrvatske. Kada govorimo o kretanju stanovništva, izraženo je kretanje stanovništva između pojedinih županija Hrvatske, ali i jače iseljavanje stanovništva u inozemstvo posljednjih godina. U prilog tome ide i istraživanje Nejašmića i Toskića (2016), koji su potvrdili da je prema podacima iz razdoblja između popisa stanovništva (2001.–2011.) jasan nastavak trenda smanjenja broja stanovnika te da je Hrvatska pogođena depopulacijom u cjelini. Urbana područja nemaju ili imaju blagi pad za razliku od ruralnih područja koja bilježe dvostruko veću depopulaciju od Hrvatske u cjelini.

U tradicionalnim poljoprivrednim krajevima industrijalizacija poljoprivrednih gospodarstava dovodi do depopulacije stanovništva ruralnih područja jer se seljaci nisu mogli tržišno orijentirati te se odlučuju na odlazak u potrazi za poslom u urbanim sredinama. Suvremeno hrvatsko gospodarstvo, kao i cijelo hrvatsko društvo, posljednjih je desetljeća suočeno s važnim transformacijama koje imaju duboke povijesne korijene i dugoročne posljedice, a hrvatsko selo i poljoprivreda prošli su u zadnjem stoljeću vrlo dinamične i burne transformacije (Čavrak, 2003). Prema Lukiću (2010) njemački autori uvode pojam socijalni ugar, koji se razlikuje od pojave „napuštanja polja". Socijalni ugar javlja se u područjima jake industrijalizacije i posebno u krajevima s već izdiferenciranom socijalno-ekonomskom strukturom stanovništva. Dakle površine pod ugarom pokazatelj su socijalne preobrazbe, tj. opadanja broja poljoprivrednih kućanstava u kojima je poljoprivreda ostala jedini izvor prihoda i povećanja broja industrijskih radnika koji napuštaju poljoprivrednu djelatnost i zapošljavaju se u industriji koja im nudi osjećaj socijalne sigurnosti i stvarnog ili prividnog poboljšanja životnog standarda (Lukić, 2010). Međutim pojam socijalnog ugara u Hrvatskoj ima drukčije značenje te se može objasniti upravo „napuštanjem polja", odnosno zemlje. U Hrvatskoj taj pojam predstavlja neobrađenu zemlju koja se upotrebljavala u poljoprivredne svrhe, ali danas zbog raslojavanja stanovništva i depopulacije u ruralnom prostoru prevladavaju poljoprivredna gospodarstva sa starijim vlasnicima koji nisu više u mogućnosti obrađivati zemlju te ona ostaje izvan upotrebe, zakorovljena i napuštena.

Tablica 3. Dobna struktura stanovništva prema području stanovanja u 2016. godini (%)

		RH	EU-28
Ruralno	< od 15 godina	14,6	15,4
	Od 15 do 64 godine	66,0	64,4
	> 65 godina	19,4	20,2
Prijelazno	< od 15 godina	14,4	15,1
	Od 15 do 64 godine	66,1	65,1
	> 65 godina	19,4	19,8
Urbano	< od 15 godina	14,8	16,0
	Od 15 do 64 godine	66,8	65,8
	> 65 godina	18,4	18,2

Izvor: CAP context indicators 2014.–2020., str. 9.

Prema podacima u Tablici 3 između dobne strukture stanovnika Republike Hrvatske i stanovništva u zemljama EU-28 u 2016. godini ne postoje značajne razlike u pogledu starosti stanovništva u sva tri područja (ruralno, prijelazno i urbano). Promatramo li stanovništvo Republike Hrvatske, županije u jadranskoj Hrvatskoj karakterizira veći postotak stanovništva životne dobi od 65 godina u odnosu na stanovništvo kontinentalne Hrvatske. Međutim u Republici Hrvatskoj veći je postotak „starog" stanovništva (stariji od 65 godina) u odnosu na stanovnike mlađe od 15 godina, ali situacija nije ništa drugačija ni u zemljama Europske unije, gdje također prevladava starije stanovništvo. U Hrvatskoj (19,4%) i Europskoj uniji (20,2%) najveći postotak stanovništva starijeg od 65 godina obitava u ruralnom području u odnosu na urbana područja (Tablica 3). Temeljem provedenog istraživanja Nejašmić i Toskić (2016) dolaze do istoga zaključka, tj. da populacija seoskih naselja gotovo svih općina i gradova u Hrvatskoj pripada skupu s vrlo visokim stupnjem starenja. Prema navedenim autorima ruralno stanovništvo Hrvatske pripada četvrtom tipu – duboka starost u četrnaest županija – a pet tipu pet – vrlo duboka starost. Međutim najlošije je stanje u Ličko-senjskoj županiji, gdje je ruralno stanovništvo svrstano u šesti tip – izrazito duboka starost.

Prema podacima Statističkog ljetopisa (2017) i Europske komisije, kompariraju ći podatke Republike Hrvatske s onima Europske unije prema Tablici 4, vidljiva je veća stopa zaposlenosti u kategorijama od 15 do 64 godine i 20 do 64 godine u zemljama EU-28. Međutim poražavajuća je činjenica da je nezaposlenost u Hrvatskoj oko 1,5 puta veća u odnosu na zemlje Europske unije. Najveća je zaposlenost stanovništva u Republici Hrvatskoj u gradovima i predgrađima, a najmanja u ruralnim područjima. U Hrvatskoj je veća zaposlenost u kontinentalnoj u odnosu na jadransku Hrvatsku. Međutim veća zaposlenost u kontinentalnoj Hrvatskoj može se objasniti većom zaposlenošću stanovništva u Gradu Zagrebu, gdje je nezaposlenog stanovništva najmanje, a što se ne može reći za ostale županije kontinentalne Hrvatske. Najveća je nezaposlenost mladog stanovništva

u rasponu od 15 do 24 godine u ruralnom području (34,5%), a u gradovima je ta brojka nešto niža (28,2%). U zemljama EU-28 nešto je drugačija situacija te je nezaposlenost veća u gradovima (19,2%) u odnosu na ruralna područja (18,8%). Najveća je zaposlenost stanovništva u Hrvatskoj i zemljama Europske unije u uslužnim djelatnostima i u poljoprivredi. Tu tvrdnju potkrepljuje i istraživanje Defilippisa (2005), koji navodi da se u ruralnom prostoru radno aktivno stanovništvo ne bavi isključivo poljoprivrednom djelatnošću, već se gospodarska struktura sela širi. Međutim ruralni prostor sela ima manju gospodarsku učinkovitost i niži bruto društveni proizvod po stanovniku. Kako je vidljivo i u Tablici 4, u Hrvatskoj je BDP (€/st.) 2,63 puta manji nego u zemljama EU-a te je u Hrvatskoj i zemljama Europske unije BDP niži u ruralnom području u odnosu na urbana područja.

Tablica 4. Pregled razvoja Republike Hrvatske i Europske unije u 2016. godini

		RH	**EU-28**
Stopa zaposlenosti (%)	15–64 godine	56,9	66,6
	20–64 godine	61,4	71,0
Stopa nezaposlenosti (%)	15–74 godine	13,1	8,6
	20–24 godine	31,3	18,7
BDP (€/st.)		11.000	29.000
Zaposlenost u poljoprivredi (%)		6,3	3,9
Zaposlenost u šumarstvu (%)		1,0	0,2
Zaposlenost u industriji (%)		3,9	2,3
Zaposlenost u uslužnim djelatnostima (%)		6,8	4,8

Izvor: CAP context indicators 2014.–2020., str. 17., 26.,34. i 52.

Prema podacima Statističkog ljetopisa (2017) Republika Hrvatska raspolaže s 1546019 ha, a od toga je obradivih površina 872406 ha. Prosječna veličina poljoprivrednog gospodarstva, prema podacima iz 2013. godine, u Hrvatskoj iznosi 10 ha, a u EU-u 16,1 ha. S kapitalizmom veličina poljoprivrednog gospodarstva postaje ključna jer u prvi plan dolazi način korištenja posjeda te dolazi do okrupnjavanja posjeda i proizvodnje za tržište. Industrijalizacija poljoprivrede dovodi do uzgoja određenih kapitalno intenzivnih kultura koje se uzgajaju za tržište i smanjuju „svaštarenje", odnosno svojevrsnu autarkičnost seljačkog imanja (Šundalić, 2010). U današnje vrijeme pod utjecajem suvremenih znanosti i tehnologija te su promjene, a naročito one u ekonomiji, nastavljene u ruralnim prostorima širom svijeta, negdje intenzivnije, negdje sporije, a u Europi su uglavnom dovršene ili su u završnoj fazi u ruralnim prostorima. Svugdje pak znače potiskivanje seljaštva kao društvene skupine proizvođača iz nacionalne ekonomije i njegovo unutarnje mijenjanje (promjene socijalne strukture seljačkog društva i sustava vrijednosti) (Cifrić, 2013).

Prema Šundaliću (2010) usitnjavanje zemljišnih posjeda i smanjivanje broja poljoprivrednih domaćinstava praćeno je smanjenjem broja stanovništva koje od poljoprivrede živi, te dolazi do povećanja staračkih domaćinstava. Autor navodi da je prema popisu stanovništva iz 1991. godine svaki peti poljoprivrednik stariji od 65 godina (19,3% aktivnih poljoprivrednika), a prema popisu iz 2001. godine čak je 22,7% aktivnih u poljoprivredi starije od 65 godina. Do istog zaključka dolaze i Nejašmić i Toskić (2016), koji ističu da Hrvatska ruralna područja postaju zajednica starijih kućanstava bez mladih i nasljednika te je to nesumnjivo ograničavajući čimbenik u razvoju ruralnih naselja, što dovodi do daljnjeg produbljivanja nejednakosti između ruralnih područja i gradova. Prema podacima upisnika poljoprivrednih gospodarstava za 2016. godinu u Republici Hrvatskoj bilo je registrirano 170515 poljoprivrednih gospodarstava, a od toga broja u čak 114341 poljoprivrednih gospodarstava nositelji su muškarci, a kod njih 50826 žene. Najveći broj aktivnih poljoprivrednika, odnosno nositelja gospodarstva, u 2016. godini starije je od 65 godina (60169), a svega njih 17893 mlađe je od 40 godina. U samo godinu dana, odnosno u 2017. godini, broj poljoprivrednih gospodarstava smanjen je za 6057. Većina poljoprivrednika koja se „isključila" iz poljoprivredne proizvodnje pripada dobnoj skupini starijoj od 65 godina (293 nositelja PG-a), a broj se mladih poljoprivrednika (mlađih od 40 godina) u 2017. godini povećao za 13,75% (20354 nositelja PG-a).

Hrvatskoj je potreban suvremeni koncept ruralnog razvoja koji obuhvaća integralni razvoj, sve vidove ljudske djelatnosti utemeljene na lokalnim resursima u vidu ekonomskog jačanja ruralnog gospodarstva i integralne zaštite svih elemenata prostora (Čavrak, 2003). Zmaić i sur. (2009) i Šundalić (2006) slažu se da je potrebno da u ruralnim područjima dođe do revitalizacije sela u smislu održivog i cjelovitog razvoja koji ne treba gledati samo kroz gospodarski razvoj i demografske pomake već treba gledati i socijalnu i kulturnu stranu kako bi se integralnim razvojem i revitalizacijom pridonijelo očuvanju ruralnih područja, prirodne i ekološke ravnoteže, tradicijskih, kulturnih i povijesnih elemenata. Kada se govori o revitalizaciji sela, važno je poljoprivredu učiniti društveno značajnom djelatnošću, a ne govoriti o njoj kao teretu države te se u taj proces treba uključiti i sama država okrupnjivanjem poljoprivrednih posjeda, subvencijama, povoljnijim kreditiranjem za poljoprivrednike, ali omogućiti im izlazak na tržište i pružiti zaštitu i potporu kako bi ta grana proizvodnje postala tržišno orijentirana. Revitalizirati ruralni prostor znači revitalizirati i njegovu kulturu, a tu se podrazumijeva odnos prema tradiciji i običajima, odnos prema prirodnom okruženju, bilo kao korištenje ili oblikovanje prostora, te odnosi i značenja u komunikaciji lokalne zajednice (Cifrić, 2003, Šundalić, 2010). Hrvatska je ulaskom u EU usvojila strategije i međunarodne programe ruralnog razvoja međutim oni se još uvijek ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri, kao npr. Agenda 21. Ciljevi su strategija ruralnog razvoja očuvanje prirodne izvornosti ruralnog prostora, zaštita od zagađenja i propadanja, investiranje u ruralne programe i infrastrukturu, ali i

niz aktivnosti koje se tiču očuvanja radnih mjesta u poljoprivredi. Prema Kuskunoviću (2016) također se treba poticati proizvodnja kvalitetnije hrane, ekološke poljoprivrede, destimulirati uvoz i jamčiti bolju perspektivu mladima u ruralnom prostoru.

4. ZAKLJUČAK

U Hrvatskoj su se od 1991. godine dogodile promjene u pogledu političkih, kulturnih i ekonomskih promjena. Autori koji se bave tom tematikom ističu da se ruralni prostor mijenja pod utjecajem modernizacije i suvremenih procesa. Modernizacijom značaj ruralnog prostora u odnosu na urbana područja postaje sve manje značajan u demografsko-geografskom i tržišno- gospodarskom pogledu. Iako posljednjih godina dolazi do smanjenja broja stanovnika u ruralnim područjima, ona prostorno u Hrvatskoj (62,9%) i u zemljama Europske unije (80%) zauzimaju više teritorija u odnosu na urbana područja. U Republici Hrvatskoj u ruralnom prostoru živi 43,1% stanovništva, a u gradovima svega 19,1%. Situacija u zemljama EU-a nešto je drukčija te u urbanim područjima živi 44,4%, u prijelaznim područjima 36,1% stanovništva, a u ruralnom prostoru 19,1%. Prema tome može se zaključiti da se distinkcija između ruralnog i urbanog mijenja te da veliki značaj imaju prijelazna područja u koje prelazi sve više izrazito ruralnih područja. U razdoblju od 2011. do 2016. godine stanovništvo zemalja EU-a povećalo se za 1,4% te je najveći rast vidljiv u urbanim područjima (2,1%). U Republici Hrvatskoj izražena je depopulacija stanovništava za 2,3%, a depopulacija je najizraženija u ruralnim područjima (3,7%) i u prijelaznim (2,6%), za razliku od urbanih područja u kojima, kao i u EU-u, dolazi do rasta stanovništva (1,5%). Ruralni prostor Republike Hrvatske i zemalja EU-a karakterizira „staračko" stanovništvo koje se pretežito bavi poljoprivrednom djelatnošću. Stoga je Hrvatskoj potreban suvremeni koncept ruralnog razvoja i revitalizacije ruralnog prostora. Iako se broj poljoprivrednih gospodarstava smanjio u 2017. u odnosu na 2016. godinu, pozitivan je pokazatelj da dolazi do okrupnjavanja poljoprivrednog zemljišta te da je u 2017. godini broj mladih poljoprivrednika povećan za 13,75% u odnosu na 2016. godinu kada su kao nositelji poljoprivrednog gospodarstva prevladavali stariji poljoprivrednici. S obzirom na to da se poljoprivreda vezuje uz ruralni prostor, ruralni razvoj moguć je kao pomoć poljoprivrednoj proizvodnji i poticanju tržišno-cjenovne proizvodnje te povećanju kvalitete poljoprivredne proizvodnje. Međutim politika ruralnog razvoja ne bi se trebala promatrati samo kroz prizmu poljoprivredne politike jer ona predstavlja samo dio integralne politike ruralnog razvoja. U ruralnim prostorima potrebno je osigurati i infrastrukturne i obrazovno-zdravstvene sadržaje, ali i revitalizirati kulturu ruralnog područja. Ono što je još važnije, razvoj ruralnih i urbanih područja treba se odvijati zajedno jer modernizacija i industrijalizacija zahvaćaju i ruralne i urbane regije istodobno.

Literatura

1. Cifrić, Ivan (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija*, Zagreb, IDIZ.
2. Cifrić, Ivan; Trako, Tijana (2009). Seoski krajobraz kao razvojni potencijal, Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede, Antun Šundalić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Globalizacija i regionalni identitet 2009*., Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera, str. 11–37.
3. Cifrić, Ivan (2013). *Iskustvo seljačkog društva. Poruka modernom društvu*, „Sociologija i proctor", Vol. 51, No. 2, str. 265–279.
4. Čavrak, Vladimir (2003). *Održivi razvoj ruralnih područja Hrvatske*, „Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu", Vol. 1, No.1, str. 61–77.
5. Defilippis, Josip (2005). *Hrvatska u ruralnom prostoru Europe*, „Sociologija sela", Vol. 43, No. 4, str. 823–836.
6. Lukić, Aleksandar (2010). *O teorijskim pristupima ruralnom prostoru*, „Hrvatski geografski glasnik", Vol. 72, No. 2, str. 49–75.
7. Nejašmić, Ivo; Toskić, Aleksandar (2016). *Ostarjelost stanovništva seoskih naselja Republike Hrvatske*, „Migracijske i etničke teme", Vol. 32, No. 2, str. 191–219.
8. Ruppert, Karl; Schaffer, Franz; Maier, Jorg; Peasler, Reinhard (1981). *Socijalna geografija*, Zagreb, Školska knjiga.
9. Šundalić, Antun (2006). *Ekocentrični pristup ruralnom prostoru*, „Socijalna ekologija", Vol. 15, No. 3, str. 203–218.
10. Šundalić, Antun (2009). *Što je "seosko" u selu danas?,* u zborniku: A. Šundalić (ur.) *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Globalizacija i regionalni identitet 2009.,* Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera, str. 125-154.
11. Šundalić, Antun (2010). *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost*, Osijek, Ekonomski fakultet.
12. Zmaić, Krunoslav; Petrač, Božidar; Sudarić, Tihana (2009). Poljoprivreda i ruralna tranzicija, u zborniku: A. Šundalić (ur.) *Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Globalizacija i regionalni identitet 2009.,* Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera,, str. 157–171.
13. Woods, Michael (2005). *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*, London, Sage Publications.

Internetski izvori

1. *CAP context indicators 2014-2020, 2017 update*, https://ec.europa.eu/agriculture/cap-indicators/context/2017/full-text_en.pdf, pristupljeno 18. travnja 2018.
2. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2017). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske*, Zagreb, https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2017/sljh2017.pdf, pristupljeno 18. travnja 2018.

3. Kuskunović, Miroslav, *Hrvatska sela sve modernija, ali i napuštenija*, https://agrobiz.vecernji.hr/globalno-selo/hrvatska-sela-sve-modernija-ali-i-napustenija-25, pristupljeno 28. travnja 2018.
4. *Upisnik poljoprivrednika – broj poljoprivrednih gospodarstava u 2016. i 2017. godini*, www.apprrr.hr/statistika-2016-2199.aspx, pristupljeno 25. travnja 2018.

Abstract

Rural area and situation in the Republic of Croatia and the European Union[3]

Rural area is defined as a rural idyll of a slowed pace of life in which people prefer to follow the natural course of events rather than the market. The paper raises the question whether this is true or rural area characterizes more industrial production and adapting nature to man's needs. Rural area changes under the influence of modernization and modern processes, rural area with modernization becomes less and less significant in demographic, geographical and economic terms in relation to urban areas. In recent years there has been a decrease in the number of population in rural areas, although in Croatia (62.9%) and in the European Union (80%) rural areas occupy more territory than urban areas. Rural area and urban areas of the Republic of Croatia are characterized by depopulation and "old" population in and the differences between urban and rural populations are lost. The aim of the paper is to present the situation in the rural area of the Republic of Croatia and the European Union in terms of population, age structure of population according to the area of residence. Review of the rural areas development of the Republic of Croatia and the European Union in 2016 and the impact of the modernization process on the rural area of the Republic of Croatia. Croatia needs a modern concept of rural development and revitalization of the rural area, modernization should take place simultaneously in rural and urban areas because the rural areas are not less valuable than urban areas.

Key words: rural area, depopulation, modernization, revitalization.

[3] Sanja Jelić, Faculty of agriculture in Osijek, email: sanja.jelic@pfos.hr; Antun Šundalić, PhD, Full professor, Faculty of economics in Osijek, email: antun.sundalic@efos.hr

Antun Šundalić[1]

O NEDOSTATNIM POTENCIJALIMA RAZVOJA SLAVONIJE I BARANJE

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Tradicijska su obilježja sve rjeđe ključne odrednice prema kojima bismo mogli razlikovati pojedine regije. Njima je danas teško odrediti identitet prostora i time ga učiniti prepoznatljivim. Također je i stanovništvo određenih regija sve rjeđe autohtono, sve je manje profesionalno homogeno i statično. Mobilnost, kako ona realna tako i virtualna, učinila je velike promjene u egzistenciji ljudi. Gospodarski se život mijenja uslijed zamiranja pojedinih djelatnosti i buđenja novih. To utječe i na promjenu kulturnih navika stanovništva kao i na njegovu mobilnost. Sve su takve promjene utjecale na život stanovnika Slavonije i Baranje. Uz njih deagrarizacija, deruralizacija i depopulacija jesu procesi koji se u već dužem razdoblju prate na ovom prostoru. Također su ti procesi praćeni podizanjem razine obrazovanja, posebice mladih, kao i povećanjem migracija stanovništva. Odlazak mladih i obrazovanih sve je intenzivniji i sve problematičniji za budućnost ove regije. Koliko su ti procesi i promjene koje oni uzrokuju u životu stanovnika ove regije posljedica globalnih procesa otvaranja granica, a koliko su posljedica samih prilika u lokalnim sredinama poput nedostatnosti gospodarskih i ljudskih potencijala, njihove neprivlačnosti i bezperspektivnosti, tema je kojom će se članak baviti. U članku će biti analizirani i stavovi studenata Sveučilišta J. J. Strossmayera o prilikama u regiji i vlastitim planovima u budućnosti.

Ključne riječi: Slavonija i Baranja, razvoj, razvojni potencijali, obrazovanje, emigracija

[1] prof. dr. sc. Antun Šundalić, Ekonomski fakultet u Osijeku, email:antun.sundalic@efos.hr

1. UVODNO O NOVOJ STVARNOSTI

Suvremeni je svijet arena brzih i dubokih promjena. One su prisutne na svim poljima, kako društvenog tako i individualnog života. Njihovo je događanje to intenzivnije i učestalije što je društvo naprednije (demokratskije), a pojedinac usmjereniji na karijeru (slobodniji). Tradicionalna se društva sve teže opiru takvom trendu, pa je gotovo nemoguće pronaći neku sredinu, posebice u Europi i Sjevernoj Americi, koja se može prepoznati po preživjelim tradicijskim obrascima društvenog života.

Život u tehničkoj sredini udaljio je čovjeka od prirodnih ciklusa i usporenog ritma promjena. Posebice je vrijeme tehničkih mutacija[2] učinilo čovjeka ovisnim o oruđu koje je sam proizveo. Informacijska revolucija postavila je novu paradigmu koju Castells naziva *paradigma informatičke tehnologije*. Nju karakteriziraju sljedećih pet značajki: 1. informacija je glavna tehnološka sirovina; 2. učinci novih tehnologija proširuju se na područje individualnog i kolektivnog postojanja; 3. ona počiva na logici umrežavanja; 4. važno joj je svojstvo fleksibilnost, tj. sposobnost preslagivanja i 5. sposobnost povezivanja specifičnih tehnologija kao što su mikroelektronika, telekomunikacija, optoelektronika, računala u visoko povezanom sustavu. Nova ekonomija koja se razvija prema ovoj paradigmi danas se doživljava kao *informacijska globalna ekonomija* (Castells, 2000: 9495, 99). Da bi se participiralo u takvoj ekonomiji, elementarni je preduvjet otvorenost za novo i spremnost na promjene koje će ono donijeti. Time se oblikuje nova stvarnost koju dijeli globalno društvo i koja čini sve zemlje svijeta sudionicama globalnih ekonomskih, političkih i kulturnih procesa.

Mobilnost i migracija jesu pojmovi koji u 21. stoljeću postaju najprimjereniji u opisivanju nove stvarnosti. *Mobilnost* možemo prepoznati kao pokretljivost kapitala, financija (investicija), tehnologije i informacija. Thomas Friedman to naziva demokratizacijom svojstvenoj globalnom društvu (Friedman, 2003: 55–68). *Migracije* se odnose na pokretljivost ljudi. Naviknuti smo govoriti o njihova dva smjera: o imigraciji u značenju useljavanja i emigraciji u značenju iseljavanja. Danas se međutim migracija primarno prepoznaje kao emigracija koja dobiva značenje preseljavanja. Kako je riječ o brojnoj populaciji koja mijenja mjesto obitavanja, događaju se duboke promjene u životu kako domicilnog stanovništva tako i doseljeničkog. Spajanje do jučer udaljenih kultura često ne donosi sreću nijednima. Demokratski mehanizmi zaštite prava na različitost u pravilu ostaju na

[2] Freeman ističe da živimo u svijetu tehničkih novina koje on dijeli u četiri kategorije: 1. *rubne novine* (stalna poboljšanja proizvodnih procesa); 2. *korjenite novine* (dovode do prijeloma, tj. korjenitog inoviranja u proizvodnim procesima); 3. *tehničke revolucije* (potiču nastanak novih djelatnih grana); 4. *tehničke mutacije* (unose duboke promjene u sustav odnosa između društvenog, gospodarskog i tehničkog područja). Informacijska je tehnologija dovela do tehničkih mutacija koje su „informatizirale" društvo u svim njegovim segmentima te danas, po mnogim teoretičarima, živimo u informacijskom društvu. Njega obilježavaju posebice dva procesa: 1. proces stvaranja svjetske kulture te 2. proces stvaranja svjetskog gospodarstva. (Lesourne, 1993: 134–149)

načelima, a borba za prevlast domicilnog stanovništva nad doseljenicima potvrđuje se u očekivanju da prihvate zatečene norme i obrasce života društva u koje su došli.

Razlike među kulturama potencirale su, upravo u jeku globalizacije i integracijskih procesa, rasprave o identitetu. Huntington ističe vrlo prisutne procese „traganja za identitetom", „krize identiteta", „obnavljanje identiteta" i gotovo svuda, tvrdi on, ljudi istražuju što im je zajedničko, a što ih razlikuje. U tom traganju za identitetom u američkoj svijesti, piše Huntington, globalizacija, multikulturalnost, kozmopolitizam, imigracija i antinacionalizam bit će potisnuti temama rase, spola i etniciteta. Otuda će traganje za identitetom u 21. stoljeću dobiti na širini izvora identiteta. On navodi šest izvora identiteta: 1. *pripisivi* (dob, spol, rod, preci, etnička pripadnost, rasa); 2. *kulturni* (klan, pleme, etnička pripadnost, jezik, vjera, civilizacija); 3. *teritorijalni* (neposredna okolina, selo, grad, pokrajina, država, regija); 4. *politički* (frakcija, klika, vođa, interesna skupina, pokret, stranka, ideologija, država); 5. *ekonomski* (posao, zanimanje, zvanje, radna skupina, poslodavac, sindikat, klasa); 6. *društveni* (prijatelji, klub, momčad, kolege, društvo za slobodno vrijeme, status) (Huntington, 2007: 16–24, 37–38). Tim se izvorima može dodati još jedan – *tehnički* – koji danas povezuje sve te izvore, ali ih i nadvisuje upravo zbog svoje neizbježnosti.

Unatoč otporima pred novim (drugačijim, stranim) kulturama, suvremena se društva ne uspijevaju othrvati kulturi koju donosi *tehnički napredak* putem *internetizacije*. Ona nije shvaćena kao „strana", već je poželjna svakoj naprednoj demokraciji i svakom društvu koje želi razvoj.[3] Međutim promjene koje ona sa sobom donosi po svojoj su bîti tehnički koncepti koji potkopavaju tradicionalne društvene koncepte. *Tehnički koncepti* donose promjene u odnosu prema obrazovanju, u odnosu prema profesiji, u odnosu prema imovini, a također i u poimanju ugleda, prestiža i moći. Na drugoj strani *tradicionalni društveni koncepti* bivaju destabilizirani ne samo tom vrstom promjena u poimanju kulture novog vremena[4] već i učincima migracija.

Možda je upravo najprepoznatljivija promjena koju migracije donose nestanak tradicionalnih institucija socijalne kontrole poput obitelji, crkve, prijatelja, sela (životne sredine), poduzeća (radna sredina). Utonuće u anonimnost urbanog života još je poželjnije kada se pojedinci osjećaju strancima u novoj sredini. Njihova kulturna obilježja, vjerska

[3] Umreženost globaliziranog svijeta Friedman potvrđuje primjerom interneta, koji kao „veliki škrip" steže globalizacijski sustav i čini ga sve manjim i bržim. „Elektroničko krdo" gospodari svijetom, pa je svakoj državi u interesu priključiti mu se. To krdo, navodi Friedman, čini „kratkoroga stoka" (financijski ulagači) i „dugoroga stoka" (multinacionalne kompanije). Najgore je ostati od njega nepregažen. (Friedman, 2003: 131,108)

[4] John Gray (2002: 22–57) novu kulturu vidi kao projekt neoliberalne moći i interesa krupnog kapitala koji se potvrđuje u *razaranju obitelji i zajedništva*, rastu nejednakosti i slabljenju društvene kohezije. „Najdublja proturječnost slobodnog tržišta je ta da *ono slabi tradicionalne društvene institucije od kojih je ono zavisilo u prošlosti – obitelj je ključni primjer*. "

pripadnost i društveni obrasci ponašanja u bivšoj sredini nisu bitni u tržišnom natjecanju. Individualizam bez pritiska tradicijskih institucija socijalne kontrole poželjan je u uvjetima slobodnog tržišta i društva „bez granica". Sve se učestalije govor o identitetu svodi na osobno opredjeljenje, a ne na preuzimanje „prtljage predaka". Mobilnost i neukorijenjenost radnika u određenoj kulturi osnova su za prihvaćanje kozmopolitizma. Može li se prepoznati prisutnost toga trenda i u kulturi hrvatskog društva? To je tema kojom ćemo se baviti u članku, analizirajući aktualne trendove u hrvatskom društvu, a posebice među mladima Slavonije i Baranje.

2. ZAŠTO SU NEKI KRAJEVI NEPRIVLAČNI?

Nekada je prosudba o privlačnosti nekoga kraja bila primarno vođena pitanjem o hrani. Gdje nema gladi i gdje se radom može osigurati život obitelji, tu je stanovništvo bilo brojnije i gušće naseljeno nego u krajevima oskudnim hranom i radnim uvjetima. Prirodni resursi – plodna zemlja, dostupnost vode, drva za ogrijev i sl. – bili su ključni čimbenici po kojima se neki kraj prikazivao bogatim i privlačnim, dok su krajevi oskudni tim resursima označavani pasivnim, krajevima iz kojih se emigriralo. Tako Rudolf Bićanić (1996: 8–24) opisuje svoje putovanje hrvatskim pasivnim krajevima 1935. godine. Prošao je pasivnim krajevima Hercegovine, Dalmacije, Zagore … istražujući kako živi narod, što jede, što sije, kako se oblači. Uočava prisutnu glad koja tjera seljake na zaduživanje pod najnepovoljnijim uvjetima. Prodaju sve, čak i ono najvrednije – volove i zemlju – kako bi preživjeli. U tim je krajevima česta i nestašica vode ljeti, a jeseni i zime donose poplave od siline kiša. Malo ima obradive zemlje i neplodna je. Problem čini i prenaseljenost obradive zemlje, a posjed se i dalje cijepa i smanjuje. Usto, vrlo je primitivna obrada zemlje (drveni plug i motika).

Mijo Mirković (1937: 6–26) također je tridesetih godina prošlog stoljeća upozorio na problem rentabilnosti ulaganja u poljoprivredu koja nije tehnološki i organizacijski sposobna pratiti ubrzanu industrijalizaciju europskih razvijenih društava. Stoga je već onda tradicionalna poljoprivreda gledana kao kočnica ukupnom ekonomskom razvoju neke zemlje. Takvu poljoprivredu obilježavaju *svaštarenje na gospodarstvu* (raznovrsna poljoprivredna i stočarska proizvodnja, domaća radinost), *uzajamnost u odnosima* (pomaganje u poslu, u nesreći …) i *povjerenje* (značenje „riječi" među seljacima). A to je vrijeme snaženja kapitalizma koji donosi duboke promjene u društvene odnose, što Mirković tridesetih godina prošlog stoljeća opisuje: „... novac mijenja, deformira i moralno degradira seljaka, ... novac postaje jači od zemlje i seljak je potpuno nemoćan prema onome koji raspolaže novcem", „novac razjeda sve seoske odnose: snagu krvnog srodstva, prijateljstva, kumstva, utjecaj vjere. On kida polako ali sigurno sve spone seoskog kolekti-

va.“ Prodor novčane privrede u hrvatske krajeve između dva rata bitno je poremetio tradicionalne odnose u većinskom seljačkom narodu. „Seljački posjedi su se dijelili, zadruge su se raspadale, stvarana su nova ognjišta i nove kuće, seljaci su ostali na selu i na sve manjem posjedu, …, prenaseljenost na selu, osobito na zapadu, u Hrvatskom Zagorju, znatno je napredovala.“

Ti navodi argumentiraju tezu da su selo i poljoprivreda obilježeni teškim radom, nesigurnošću prihoda, ovisnošću o prirodi i vlasti, kao i nespremnošću na izazove promjena koje su neizbježne. Ni danas, stoljeće poslije, stanje nije bitno drugačije. Sela su prostor iz kojega se iseljava; poljoprivreda je djelatnost kojom se ne bogati niti se stječe ugled.

No može se, uslijed promijenjenih tehnoloških okolnosti, danas tvrditi da navedeni argumenti za (ne)privlačnost nekoga kraja više nisu ključni. Nova je tehnološka paradigma postavila nove zahtjeve za uspješnost u karijeri, za moć i ugled, za bogatstvo uopće. Informacija kao ključna sirovina i na njoj građeno znanje dolaze u prvi plan kada je riječ o gospodarskoj konkurentnosti. Prirodni su resursi u drugom planu, pa su to i krajevi u kojima su oni dominirajući činitelji djelatnosti koje prevladavaju. Poljoprivreda time postaje neobećavajuća i neprivlačna kako mladima koji odrastaju u takvom kraju tako i onima koji traže novi prostor za doseljenje.

2.1. Viđenje regije

Kada je riječ o Slavoniji i Baranji, o regiji u kojoj dominiraju prirodni resursi koji pogoduju razvoju poljoprivrede, danas su češće pesimističke i neperspektivne ocjene stanja, a rijetke su optimističke i perspektivne ocjene. Uz te se prostore vezuju obilježja zaostajanja u razvoju, osiromašivanja[5] i emigracije. Sve više sela sa staračkim stanovništvom, sve više odlazaka mladih i obrazovanih potvrda su negativnih trendova koji su ovdje prisutni već više od dva desetljeća.

Kakvom tu regiju vide mladi koji se školuju za zanimanja koja su potrebna za njezinu revitalizaciju, pokazuju nam rezultati provedenog istraživanja na Ekonomskom i Poljoprivrednom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.[6] Izbor je pao na te fakultete zbog namjere istraživača da dozna od budućih agronoma i ekonomista što namjeravaju poslije studija, vide li svoju karijeru u Slavoniji i Baranji, što im (ne)nudi ta regija te kakvom ju doživljavaju.

---

[5] Kada govori o „profilu siromašnih“, Z. Šućur (2001: 143) Slavoniju prikazuje kao regiju siromašnih jer se uz poljoprivredu vezuje siromaštvo. Siromašna su *kućanstva koja žive u ruralnim područjima* Slavonije i središnje Hrvatske (stanovnici u tim regijama imaju natprosječan rizik od siromaštva prije svega zbog nepovoljne obrazovne strukture stanovnika, za razliku od stanovnika Zagreba i Istre koji imaju najmanji relativni rizik od siromaštva).

[6] Istraživanje je provedeno u siječnju 2018. na navedenim fakultetima među studentima diplomskog studija. Uzorak je prigodni (činili su ga studenti/ce zatečeni/e u predavaonicama u vrijeme provođenja anketiranja) i čine ga 259 ispitanika, 146 s Ekonomskog i 113 s Poljoprivrednog fakulteta.

Pođimo od pitanja kakvom tu regiju doživljavaju ispitanici (Tablica 1). U tablici je ponuđeno više tvrdnji. Ocjenom od 1 do 5 ispitanici su iskazali svoj stav o njima (1= uopće se ne slažem, 2= ne slažem se, 3= i ne slažem se i slažem se, 4= slažem se, 5= u potpunosti se slažem). Ovdje ćemo prikazati samo frekvencije i postotke slaganja s tvrdnjama (4= slažem se, 5= u potpunosti se slažem). Prvih su pet tvrdnji *afirmativnog značenja* kada je riječ o bogatstvu regije, uvjetima za život, dominiranju poljoprivrede, prometnoj povezanosti i opremljenosti suvremenom tehnologijom. Kod ispitanika je većinski prihvaćena samo tvrdnja 3 (78,7%), što sugerira da i mladi danas ovaj kraj prepoznaju kao poljoprivredni iako je danas poljoprivreda djelatnost manjinske populacije. Sljedećih šest tvrdnji (6–11) ukazuje na *nedostatnost resursa* i *uvjeta za život*, što čini samu regiju neprivlačnom, posebice mladima, a što potvrđuju visokom prihvaćenošću tvrdnje 8 (93,5%). Politički nemar za poljoprivredu kao krivca za zaostajanje Slavonije vidi čak 81,1% ispitanika (tvrdnja 9). Visoka je prihvaćenost i tvrdnje 6 o nestanku industrije (66,2%) i tvrdnje 10 o ratnom razaranju prirodnih resursa i raseljavanju stanovništva (50,8%). Takvo razmišljanje o uzrocima teškog stanja te regije oslobađa samo stanovništvo odgovornosti. To ispitanici potvrđuju odnosom prema tvrdnji 11 koju prihvaća samo 22,8%.

Tablica 1. Kakva je Slavonija i Baranja (Frekvencije i %)

Tvrdnje	**F**	**%**
1. Slavonija i Baranja vrlo je bogata regija.	53	20,6
2. Slavonija i Baranja pruža stanovnicima sve za život potrebno.	64	24,7
3. Slavonija i Baranja prepoznatljiv je poljoprivredni kraj.	203	78,7
4. Slavonija i Baranja vrlo je dobro prometno povezana s cijelom Europom.	86	33,2
5. Slavonija i Baranja ide ukorak sa suvremenom tehnologijom.	37	14,3
6. Industrija Slavonije i Baranje gotovo je nestala.	170	66,2
7. Poljoprivreda Slavonije i Baranje ne osigurava život obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima.	104	40,3
8. Stanovnici Slavonije i Baranje odlaze u potrazi za boljim životom.	241	93,5
9. Politički nemar za poljoprivredu učinio je Slavoniju i Baranju najsiromašnijim krajem Hrvatske.	209	81,1
10. Rat je uništio prirodne resurse i raselio velik dio stanovnika Slavonije i Baranje.	131	50,8
11. Stanovnici Slavonije i Baranje nisu se dobro snašli u novim prilikama, pa je zato ovaj kraj siromašan.	59	22,8

Usporedimo li stavove studenata ekonomije sa stavovima studenata poljoprivrede (tablica 2), uočavamo razlike u prihvaćanju nekih tvrdnji. Statistički značajna razlika postoji u tvrdnjama 1, 2, 6, 7, 8 i 9. Studenti Poljoprivrednog fakulteta skloniji su vidjeti Slavoniju i Baranju kao bogatu regiju i kao onu koja pruža sve potrebno za život (tvrdnje 1 i 2). Oni su optimističniji i kada je riječ o tvrdnjama 6, 7, 8 i 9. To nas vodi zaključku

da su više orijentirani na postojeće prirodne resurse kao dostatne za život, za razliku od studenata ekonomije.

Tablica 2. Kakva je Slavonija i Baranja – razlike EFOS i PFOS

Tvrdnje	Fakultet	N	Aritm sredina	Standardna devijacija	Standardna pogreška
1. Slavonija i Baranja je vrlo bogata regija.	EFOS	145	2,30	1,015	0,084
	PFOS	113	3,13	1,228	0,116
2. Slavonija i Baranja pruža stanovnicima sve potrebno za život.	EFOS	146	2,58	1,009	0,084
	PFOS	113	2,99	1,073	0,101
3. Slavonija i Baranja prepoznatljiv je poljoprivredni kraj.	EFOS	145	3,98	0,870	0,072
	PFOS	113	4,18	0,837	0,079
4. Slavonija i Baranja vrlo je dobro prometno povezana s cijelom Europom.	EFOS	146	3,05	0,971	0,080
	PFOS	113	3,12	1,024	0,096
5. Slavonija i Baranja ide ukorak sa suvremenom tehnologijom.	EFOS	146	2,57	0,886	0,073
	PFOS	112	2,52	1,065	0,101
6. Industrija Slavonije i Baranje gotovo je nestala.	EFOS	146	4,00	0,894	0,074
	PFOS	111	3,63	1,128	0,107
7. Poljoprivreda Slavonije i Baranje ne osigurava život obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima.	EFOS	146	3,45	0,947	0,078
	PFOS	112	3,00	1,065	0,101
8. Stanovnici Slavonije i Baranje odlaze u potrazi za boljim životom.	EFOS	145	4,65	0,640	0,053
	PFOS	113	4,41	0,809	0,076
9. Politički nemar za poljoprivredu učinio je Slavoniju i Baranju najsiromašnijim krajem Hrvatske.	EFOS	145	4,41	0,759	0,063
	PFOS	113	4,10	1,202	0,113
10. Rat je uništio prirodne resurse i raselio velik dio stanovnika Slavonije i Baranje.	EFOS	146	3,37	0,954	0,079
	PFOS	112	3,60	0,954	0,090
11. Stanovnici Slavonije i Baranje nisu se dobro snašli u novim prilikama, pa je zato ovaj kraj siromašan.	EFOS	146	2,72	1,125	0,093
	PFOS	113	2,50	1,166	0,110

Različito doživljavanje Slavonije i Baranje u pojedinim tvrdnjama (tablica 2) nameće nam pitanje koliko je taj kraj privlačan mladima za život i karijeru. Sljedeće dvije tablice daju nam odgovore na pitanja a) što najviše potiče mlade da napuštaju Slavoniju i Baranju i b) što bi mlade generacije najviše moglo zadržati u Slavoniji i Baranji.

Kada je riječ o razlozima odlaska mladih, iz tablice 3 vidimo da su najzastupljeniji odgovori vezani uz posao: slabo plaćen posao i nemogućnost nalaženja posla glavni su razlozi odlaska iz Slavonije i Baranje (odgovore 2 i 3 prihvaća 196, tj. 80,3% ispitanika). Želja za promjenom, avanturistički duh svojstven mladima nije motivator odlaska. Isto tako to nisu ni otvorene granice Europske unije. Razlike u stavovima između ispitanika EFOS-a i PFOS-a nisu statistički značajne.

Tablica 3. Zašto mladi napuštaju Slavoniju i Baranju?

Što najviše potiče mlade da napuštaju Slavoniju i Baranju?	**Svi F / %**	**EFOS F / %**	**PFOS F / %**
1. teške životne prilike u regiji	33 / 13,5	22/15,3	11/11,1
2. nemogućnost nalaženja posla u struci	95 / 38,9	61/42,4	34/34,3
3. slabo plaćen posao	101 / 41,4	52/36,1	49/49,5
4. otvorene granice od kada smo članica EU-a	6 / 2,5	4/2,8	2/2,0
5. želja za promjenom, avanturistički duh mladih	8 / 3,3	5/3,5	3/3,0
6. ne znam	-	-	-
UKUPNO	243 / 100	144/100	99/100

$\chi 2 = 4{,}414$, $P > 0{,}05$

Kada je riječ o razlozima ostajanja mladih u Slavoniji i Baranji, tablica 4 pokazuje da je najjači razlog „dobro plaćen posao" (za čak 203 ili 82,5% ispitanika). Samo pet ispitanika drži da je patriotski osjećaj dovoljan razlog ostanka. Ni naslijeđeno bogatstvo nije dovoljan razlog ostanka. Bilo kakav posao zadržao bi samo 23 (9,3%) ispitanika. Neodlučnost bi bila razlogom ostanka za samo njih 6 (2,4%). Razlike u stavovima između ispitanika EFOS-a i PFOS-a nisu statistički značajne.

Tablica 4. Što mlade može zadržati u Slavoniji i Baranji?

Što bi mlade generacije najviše moglo zadržati u Slavoniji i Baranji?	**Svi F / %**	**EFOS F / %**	**PFOS F / %**
1. patriotski osjećaji	5 / 2,0	2/1,4	3/2,8
2. naslijeđeno bogatstvo	9 / 3,7	2/1,4	7/6,6
3. dobro plaćen posao u struci	203 / 82,5	120/85,7	83/78,3
4. bilo kakav posao	23 / 9,3	11/7,9	12/11,3
5. neodlučnost da se donese odluka o odlasku	6 / 2,4	5/3,6	1/0,9
6. nešto drugo	-	-	-
UKUPNO	246 / 100	140/100	106/100

$\chi 2 = 7{,}883$, $P > 0{,}05$

Prikazani stavovi ispitanika pokazuju njihovo viđenje regije: ovdje nedostaju radna mjesta, nedostaju dobro plaćeni poslovi, prirodni uvjeti nisu dovoljni za kvalitetan život, politička nebriga jedan je od uzroka teškoga stanja, tragovi rata još se osjećaju i kada je u pitanju neobnovljenost proizvodnih resursa i kada je u pitanju demografska obnova.

2.2. Viđenje sebe

Nedostatni uvjeti života u Slavoniji i Baranji obilježje su koje se može prepoznati i na osobnoj razini kada je riječ o životnom standardu. U ocjeni svojih životnih prilika ispitanici su se izjasnili kako prikazuje tablica 5. Vrlo lošim i lošim materijalne prilike života ocjenjuje njih samo 21 (8,1%) nasuprot njih 147 (56,7%) koji svoje materijalne prilike ocjenjuju dobrim i vrlo dobrim. Preostalih 91 (35,1%) svoje materijalne prilike ocjenjuje osrednjim.

Tablica 5. Ocjena materijalnih prilika ispitanika

Materijalne prilike ispitanika	**Frekvencije**	**%**
Vrlo su loše	3	1,2
Loše su	18	6,9
Osrednje su	91	35,1
Dobre su	112	43,2
Vrlo su dobre	35	13,5
Ukupno	259	100

Na pitanje kakvima biste ocijenili materijalne prilike u kojima živite ako biste ih uspoređivali s materijalnim prilikama drugih, ispitanici su dali sljedeće odgovore: da žive lošije od drugih, tvrdi njih samo 12 (4,6%), da žive kao i drugi, njih čak 170 (65,6%), a bolje od drugih živi 47 (18,1%). Svoje prilike u odnosu na druge ne može ocijeniti 30 (11,,6%) ispitanika.

Koliko materijalne prilike utječu na raspoloženje ispitanika kada je riječ o odlasku ili ostanku u Slavoniji i Hrvatskoj pokazuje nam tablica 6. Pokazalo se da materijalne prilike nisu ispitanicima ključne u donošenju odluke o ostanku ili odlasku iz Slavonije i Hrvatske (veza nije statistički značajna).

Tablica 6. Otići ili ostati po završetku studija i materijalne prilike

Što učiniti nakon završetka studija?	Kako ocjenjujete materijalne prilike u kojima živite?			
	Lošije od drugih F / %	Kao i drugi F / %	Bolje od drugih F / %	Ukupno
1. Nakon završetka studija tražit ću posao u Slavoniji i Baranji.	4/33,3	46/27,1	16/34,0	66/28,8
2. Nakon završetka studija tražit ću posao u Hrvatskoj.	3/25,0	64/37,6	12/25,5	79/34,5
3. Nakon završetka studija tražit ću posao izvan Hrvatske.	1/8,3	44/25,9	14/29,8	59/25,8
4. Još ne razmišljam o tome, nisam siguran.	4/33,3	16/9,4	5/10,6	25/10,9
Ukupno	12/100	170/100	47/100	229/100

$\chi 2 = 10{,}201$, $P > 0{,}05$

Ova nam samoprocjena materijalnih prilika ne daje egzaktan odgovor na pitanje o standardu građana Slavonije i Baranje, ali nam daje uvid u osobno (ne)zadovoljstvo ispitanika materijalnim prilikama u kojima žive. Lošim svoje prilike ocjenjuje samo 8,1%, a da žive lošije od drugih, tvrdi njih samo 4,6%. To može značiti da je linija siromaštva spuštena vrlo nisko, ali i da su prilike učinile svoje, pa mladi ne traže više od onoga što im se nudi. Kako vrijedi za sve, vrijedi i za mene; kako drugi, tako i ja – pravila su na koje se mlade navikava u krugu obitelji. To dakako ne vodi dobrome jer znači navikavanje na *kulturu siromaštva*, a što nijednom kraju i nijednoj državi nije donijelo ništa dobro. Jedna od reakcija nemirenja s kulturom siromaštva može biti odlazak iz takvih prilika, napuštanje toga kraja i traženje boljega života negdje drugdje. Planiraju li mladi koji se obrazuju ostati ili otići, dalje smo pitali ispitanike. Iz dobivenih odgovora (tablica 7) vidljivo je da gotovo trećina ispitanika (78 ili 30,1%) želi ostati u Slavoniji i Baranji. Druga trećina (85 ili 32,8%) širi prostor traženja posla na cijelu Hrvatsku. No zabrinjavajući je podatak da već sada četvrtina njih planira napustiti Hrvatsku (njih 66 ili 25,5%). Onih je koji ne razmišljaju o tome ili nisu sigurni 30 (11,6%). Pogledamo li koliko se oko ovoga pitanja razlikuju studenti ekonomije od studenata poljoprivrede, vidimo da postoji statistički značajna razlika: studenti poljoprivrede skloniji su ostajanju u Slavoniji (njih 31,9%), a izvan Hrvatske posao bi tražilo samo njih 19,5% (ekonomista čak 30,1%). Studenti ekonomije pak Hrvatsku preferiraju kao prostor traženja posla nakon diplomiranja (njih 37%), a što nije toliko izraženo kod budućih agronoma (samo kod 27,4%). Dakle obrazovanje (i struka) je važan čimbenik u donošenju odluke glede odlaska ili ostanka u Slavoniji i Baranji.

Tablica 7. Otići ili ostati po završetku studija

Što učiniti nakon završetka studija?	Svi F / %	EFOS F / %	PFOS F / %
1. Nakon završetka studija tražit ću posao u Slavoniji i Baranji.	78/30,1	42/28,8	36/31,9
2. Nakon završetka studija tražit ću posao u Hrvatskoj.	85/32,8	54/37,0	31/27,4
3. Nakon završetka studija tražit ću posao izvan Hrvatske.	66/25,5	44/30,1	22/19,5
4. Još ne razmišljam o tome, nisam siguran.	30/11,6	6/4,1	24/21,2
Ukupno	259/100	146/100	113/100

$\chi 2 = 20{,}954$, $P < 0{,}05$

Nadalje, usporedimo li mišljenja ispitanika koji su sa sela s onima iz grada (tablica 8), vidimo da se u pogledu odlaska ili ostanka ne razlikuju, tj. ne postoji statistički značajna razlika.

Tablica 8. Otići ili ostati nakon završetka studija

Što učiniti nakon završetka studija?	Selo F / %	Grad F / %	Ukupno F / %
1. Nakon završetka studija tražit ću posao u Slavoniji i Baranji.	33/27,5	45/32,4	78/30,1
2. Nakon završetka studija tražit ću posao u Hrvatskoj.	41/34,2	44/31,7	85/32,8
3. Nakon završetka studija tražit ću posao izvan Hrvatske.	28/23,3	38/27,3	66/25,5
4. Još ne razmišljam o tome, nisam siguran	18/15,0	12/8,6	30/11,6
Ukupno	120/100	139/100	259/100

$\chi 2 = 3{,}291$, $P > 0{,}05$

2.3. Viđenje uloge obrazovanja

Razvijenost se nekoga društva više ne mjeri brojem radnih mjesta u industriji ni potrošnjom energije u gospodarskim aktivnostima. Suvremeno se društvo sve više određuje kao društvo znanja koje kao ključni resurs razvoja i konkurentnosti navodi obrazovanog stručnjaka. Obrazovanje time postaje najvažnija djelatnost svakoga društva koje se uključuje na svjetsko tržište. Hrvatsko se društvo sve više prepoznaje kao ono koje potencira obrazovanje mladih i time mijenja ne baš sjajnu obrazovnu strukturu stanovništva. Tablica 9 pokazuje promjene koje su se dogodile u proteklih pola stoljeća. Ostajanje na osnovnoj školi u 1961. obuhvaćalo je 85,6% populacije, a 2011. taj se broj spustio na 30,8%. U isto vrijeme rastao je broj visoko obrazovanih s 1,8% 1961. na 16,4% 2011. godine.

Tablica 9. Stanovništvo staro 15 i više godina s najvišom završenom školom (%)

Godina	Osnovno obrazovanje ili manje			Srednjoškolsko obrazovanje			Visoko obrazovanje		
	Ukup	M	Ž	Ukup	M	Ž	Ukup	M	Ž
1961.	85,6	77,8	92,4	12,6	19,4	6,8	1,8	2,8	0,8
1971.	75,9	66,6	84,3	20,5	28,4	13,4	3,6	5,0	2,3
1981.	65,1	55,5	73,8	28,5	36,4	21,3	6,4	8,1	4,9
1991.	54,0	45,5	61,7	36,5	43,4	30,3	9,5	11,1	8,0
2001.	40,6	32,2	48,3	47,4	55,0	40,5	12,0	12,8	11,2
2011.	30,8	23,8	37,2	52,6	60,0	45,9	16,4	16,0	16,7

* Razlika do 100,0% odnosi se na nepoznatu razinu obrazovanja
Izvor: Šundalić, 2015: 124

Obrazovna struktura stanovništva u Hrvatskoj nije ravnomjerno raspoređena. Postoje značajne razlike u broju visokoobrazovanih među regijama koje odstupaju od prosjeka (koji je 16,4%). U tablici 10 vidimo da je ispodprosječna zastupljenost visokoobrazovanih u Slavoniji i Baranji samo 10,6%, dok je u Gradu Zagrebu čak 29,0% visokoobrazovane populacije. Ta se razlika potvrđuje i kao razlika u razvijenosti.

Tablica 10. Raspoređenost visokoobrazovanog stanovništva u RH (Popis 2011.)

Područje	Stanovništvo starije od 15 godina	Visokoobrazovano stanovništvo
Republika Hrvatska	3632461 (100%)	595233 (16,4%)
Grad Zagreb	673958 (100%)	195326 (29,0%)
Sjeverozapadna Hrvatska (Zagrebačka, Varaždinska, Međimurska, Krapinsko-zagorska, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska županija)	820875 (100%)	90557 (11,0%)
Karlovac – Sisak – Gospić (Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Ličko-senjska županija)	302997 (100%)	34383 (11,3%)
Dalmacija (Šibensko-kninska, Zadarska, Splitsko-dalmatinska, Dubrovačko-neretvanska županija)	720120 (100%)	121255 (16,8%)
Istra i Kvarner (Istarska, Primorsko-goranska županija)	439467 (100%)	81910 (18,6%)
Slavonija i Baranja (Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Virovitičko-podravska županija)	675044 (100%)	71802 (10,6%)

Izvor: Šundalić, 2015: 125

Koliko studenti obuhvaćeni anketom prepoznaju obrazovanje kao razvojni potencijal nekoga kraja, istražili smo kroz instrument s 11 tvrdnji o obrazovanju u hrvatskom društvu. Svoj su stav o ponuđenim tvrdnjama iskazali ocjenom od 1 do 5 (1= uopće se ne slažem, 2= ne slažem se, 3= i ne slažem se i slažem se, 4= slažem se, 5= u potpunosti se slažem). Ovdje ćemo prikazati samo ocjene slaganja (4 i 5).

U prve se četiri tvrdnje obrazovanju daju društveno negativne konotacije: ono ne prati potrebe regije za stručnim kadrom, visoko obrazovanje predstavlja samo odgodu nezaposlenosti, obrazovanje donosi lakši život – život bez rada, ne stvara dovoljno dobre stručnjake. Te su tvrdnje prisutne u javnom mnijenju, a ispitanici ih prihvaćaju natpolovičnom većinom. Tablica 11 pokazuje da je jedino tvrdnja 2 prihvaćena od 40 % ispitanika. S tvrdnjom 3 slaže se čak 71,1% ispitanika, a što kazuje da većina prepoznaje u javnosti raširen stav da se obrazovanjem oslobađa rada koji je u ovim krajevima shvaćen kao teški fizički rad, uglavnom u poljoprivredi. U isto vrijeme tvrdnju 5 – Obrazovani stručnjaci nisu još uvijek prepoznati kao nositelji promjena i razvoja – prihvaća njih 60,2%, što odudara od tvrdnje 3 i daje obećavajuću budućnost. Za očekivati je da će se širenjem obrazovane populacije prepoznati stvarna važnost obrazovanih stručnjaka za razvoj nekoga kraja i time potisnuti još vrlo prisutno mišljenje o beskorisnosti obrazovanja. Ta se promjena prepoznaje kod jednog dijela ispitanika koji su mišljenja da je obrazovanje put u ekonomsku samostalnost (tvrdnju 6 prihvaća njih 40,9%).

Ispitanici se u većini slažu s tvrdnjom 11 (njih 64,8%) – U Hrvatskoj se i dalje obrazuju stručnjaci koji rade za strane tvrtke jer kod nas nisu traženi – koja potvrđuje europski trend privlačenja obrazovanog stručnog kadra, a što hrvatskom društvu donosi samo gubitke, kako u demografskom pogledu tako i u pogledu gospodarske konkurentnosti.

Obrazovanje ne donosi željeni ugled (tvrdnja 7) za 38% ispitanika, a ni željenu plaću (tvrdnja 8) za njih 56,2%. Tek uz političke i rodbinske veze može se obrazovanje kapitalizirati kroz uspješnu karijeru (tvrdnju 9 prihvaća njih 54,7%).

Na kraju, tvrdnju 10 – Razvoj regije ovisi o političkoj volji, a ne o obrazovanju i stručnjacima – prepoznaje kao realnost 48,6% ispitanika. Takva stvarnost za Slavoniju i Baranju kao nerazvijenu regiju znači dvoje: prvo, politička volja do sada nije bila dovoljno izražena; drugo, obrazovanje se u takvim prilikama nije moglo potvrditi kao snaga razvoja. To nas dalje može voditi zaključku da je politička volja onaj resurs koji nedostaje u ovoj regiji, pa su svi ostali resursi nedovoljno aktivni i nedovoljno učinkoviti.

Tablica 11. Važnost obrazovanja za razvoj

Tvrdnje	4 + 5	
	F	%
1. Obrazovni sustav ne prati stvarne potrebe ove regije za stručnim kadrom.	140	54,0
2. U hrvatskom društvu visokoškolsko obrazovanje predstavlja samo odgodu nezaposlenosti za mlade.	102	40,0
3. U hrvatskom se društvu obrazovanje shvaća kao put u lakši život (život bez fizičkog rada).	184	71,1
4. Naše obrazovanje ne daje potrebna znanja važna za struku.	136	52,5
5. Obrazovani stručnjaci nisu još uvijek prepoznati kao nositelji promjena i razvoja.	156	60,2
6. U hrvatskom su društvu svi svjesni da je obrazovanje put u ekonomsku samostalnost.	106	40,9
7. Dugotrajno obrazovanje ne donosi mladima željeni ugled, pa ih ne motivira.	98	38,0
8. Dugotrajno obrazovanje ne donosi mladima željenu plaću, pa ih ne motivira.	145	56,2
9. Obrazovanje bez političkih ili rodbinskih veza ne jamči posao ni karijeru mladima.	141	54,7
10. Razvoj regije ovisi o političkoj volji, a ne o obrazovanju i stručnjacima.	126	48,6
11. U Hrvatskoj se i dalje obrazuju stručnjaci koji rade za strane tvrtke jer kod nas nisu traženi.	168	64,8

3. ZAKLJUČAK

U ovome je članku ključni zadatak bio detektirati nedostatne potencijale bitne za razvoj Slavonije i Baranje koji ujedno mogu biti glavnim razlogom depopulacije ovoga kraja.

Ključni je potencijal razvoja u uvjetima ekonomije znanja i društva znanja u uvjetima kognitivnog kapitalizma čovjek. U posljednjih dvadesetak godina upravo tim potencijalom oskudijeva Slavonija i Baranja. Nekada agrarno prenaseljeni kraj danas je neprivlačan za život ne samo potencijalnim doseljenicima već i domaćem stanovništvu. Na prethodnim stranicama analizirano je mišljenje studenata Poljoprivrednog i Ekonomskog fakulteta osječkog sveučilišta o potencijalima regije i njihovoj važnosti za razvoj. Istraživanje je pokazalo da su studenti poljoprivrede skloniji ostati u Slavoniji i Baranji jer su svojim obrazovanjem usmjereni na ključne resurse kojima ova regija obiluje – zemlju, vodu i povoljnu klimu za poljodjelstvo. Stoga se može zaključiti da su više orijentirani na postojeće prirodne resurse kao dostatne za život, a za razliku od studenata ekonomije.

Međutim slabo plaćen posao i nemogućnost nalaženja posla glavni su razlozi odlaska većinski je stav ispitanika, pa postojeći prirodni resursi nisu dovoljan argument za ostanak. Siromaštvo kraja utjecalo je i na samoprocjenu materijalnih prilika ispitanika. Stav većine da žive kao i drugi sugerira zaključak da je linija siromaštva spuštena vrlo nisko, ali i da su prilike učinile svoje pa mladi ne traže više od onoga što im se nudi. Bolje životne prilike stoga treba tražiti izvan Slavonije i Baranje.

Statistički podaci pokazuju da je ispodprosječna zastupljenost visokoobrazovanih u Slavoniji i Baranji. Takvo stanje dijelom je uzrokovano i odlaskom obrazovane populacije iz toga kraja. Obrazovanje se pokazalo ključnim čimbenikom relativne mobilnosti kod mlade obrazovane populacije, a socijalno se porijeklo i materijalne prilike nisu potvrdile kao čimbenici važni za donošenje odluke o odlasku.

No razlozi takvoga stanja nisu u želji mladih i obrazovanih za odlaskom, već u dugotrajnoj političkoj nebrizi za resurse ovoga kraja i djelatnosti koje o njima ovise. Stoga se govor o nedostajućim resursima koji ovaj kraj čine neprivlačnim može prepoznati kao govor o *sociopolitički uvjetovanom stanju*. Izlaz valja tražiti u aktiviranju postojećih resursa – prirodnih i ljudskih – čime će se i sama regija prepoznavati perspektivnom, a za što primarno mora postojati politička volja.

Literatura

1. Bićanić, Rudolf (1996). *Kako živi narod, Život u pasivnim krajevima*, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Nakladni zavod Globus
2. Castells, Manuel (2000). *Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden marketing.
3. Friedman, Thomas L. (2003). *Leksus i maslina, razumijevanje globalizacije*, Zagreb, Izvori.
4. Gray, John (2002). *Lažna zora – Iluzije globalnog kapitalizma*, Zagreb, Masmedia.
5. Huntington, Samuel P. (2007). *Tko smo mi?,* Zagreb, Izvori.
6. Lesourne, Jacques (1993). *Obrazovanje i društvo, izazovi 2000. godine*, Zagreb, Educa.
7. Mirković, Mijo (1937). *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, Hrvatska naklada.
8. Šućur, Zoran (2001). *Siromaštvo – teorije, koncepti i pokazatelji*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.
9. Šundalić, Antun (2015). *Obrazovanje i društveni razvoj*, Osijek, Svjetla grada.

Internetski izvori

1. Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva RH 2011., www.dzs.hr, pristupljeno 20. ožujka 2018.

Abstract

Insufficient development potential of Slavonia and Baranja[7]

Traditional features are an increasingly rare key point in terms of which we could distinguish specific regions. It is difficult to use them today to determine the identity of the space and make it recognizable. Also, the population of specific regions is increasingly less indigenous, less and less professionally homogeneous and static. Mobility, both real and virtual, has made great changes in the peoples' lives. Economic life is changing due to the subduation of certain activities and the awakening of new ones. This also affects the changing habits of the population and its mobility. All these changes have affected the lives of the inhabitants of Slavonia and Baranja. Beside them, deagrarization, deruralisation and depopulation are processes that have been present in this area for a long time. Also, these processes are followed by raising levels of education, especially of young people, as well as increasing population migration. The departure of the young and the educated is becoming more intense and more problematic for the future of this region. The extent to which these processes and changes that they cause in the lives of residents of this region are a consequence of the global process of opening borders, and how much are they the consequences of the opportunities that are present in local environments - such as the lack of economic and human potential, their unattractiveness, and lack of perspective, are the main topics of this article. The article will also analyze the views of the students of Josip Juraj Strossmayer University of Osijek on the opportunities that are present in the region and their own plans in the future.

Key words: Slavonia and Baranja, development, development potential, education, emigration

[7] Antun Šundalić, PhD, Full professor, Faculty of Economics in Osijek, email: tuna@efos.hr.

Tihana Sudarić[1]

Krunoslav Zmaić[2]

David Kranjac[3]

EKONOMSKI PREDUVJETI ŽIVOTA U SLAVONIJI I BARANJI

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Cilj je ovog rada identificirati osnovnu problematiku, održivost i buduće perspektive razvoja ruralnog turizma u Slavoniji i Baranji te putem rezultata i analize empirijskog istraživanja indirektno pomoći u prijedlozima i mjerama razvoja ruralnog turizma ovog područja. Netaknuta priroda, miran, ravničarski kraj, bogata povijest, tradicija i kultura, glavni su temelji na kojima bi se trebao razvijati budući brend Slavonije i Baranje. Osječko-baranjska županija (OBŽ), županija je koja je smještena na području sjeveroistočne Slavonije te hrvatskog dijela Baranje. U ukupnoj površini Republike Hrvatske zauzima 7,3% njezina teritorija. Budući da je riječ o pretežito ravničarskom području, ono je osobito pogodno za razvitak poljoprivrede i na njoj zasnovane sekundarne i tercijarne djelatnosti. Svaki dio Slavonije i Baranje ima svoju osobnost dobivenu određenim povijesnim razdobljem. Stoga bogatom poviješću i kulturom Slavonija i Baranja svakako zaslužuje više pozornosti. Ekonomska je i društvena dobit koja se stvara brendiranjem destinacije velika jer se time čuva i promiče vlastiti identitet i tradicija, a samim time poboljšava kvaliteta življenja.

Ključne riječi: poljoprivreda, ruralni turizam, destinacija

[1] izv. prof. dr. sc. Tihana Sudarić, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: stihana@pfos.hr

[2] prof. dr. sc. Krunoslav Zmaić, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: krunoslav.zmaic@pfos.hr

[3] David Kranjac, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: david.kranjac@pfos.hr

1. UVOD

U 2018. godini aktivnosti Ministarstva turizma planirale su se usmjeriti na poticanje atraktivnosti i konkurentnosti kontinentalnog turizma s naglaskom na održivi razvoj te povezivanje poljoprivrede i turizma. Posebno se potiču subjekti malog gospodarstva, kao što su obiteljska poljoprivredna gospodarstva ili pak udruge/zadruge. Kao i mnogim drugim djelatnostima, predviđeno je provođenje projekata stručnog osposobljavanja i usavršavanja strukovnih udruga u turizmu i ugostiteljstvu. S ciljem poticanja prodaje poljoprivrednih proizvoda na vlastitom pragu, promocije i profiliranja proizvoda i usluga u ruralnom turizmu Republike Hrvatske Ministarstvo turizma u suradnji s Hrvatskom gospodarskom komorom izradilo je prvi Nacionalni katalog „Ruralni turizam Hrvatske" koji obuhvaća 317 ruralnih subjekata. Komplementarnost ruralnih turističkih potencijala te bogatstvo i raznolikost kulturno-povijesne i prirodne baštine poluga je za stvaranje, raznovrsnije, sadržajnije i kvalitetnije integralne turističke ponude ruralnog prostora na koji otpada 92% teritorija Republike Hrvatske i u kojem živi oko 40% njezina pučanstva. Nastavimo li i dalje sustavno usmjeravati svoje snage na ulaganja u razvitak ruralnog turizma te u unapređenje obnove objekata i područja značajnih povijesnih, kulturnih i tradicijskih vrijednosti, ruralnih običaja i manifestacija kao i poticanje plasmana kvalitetnih autohtonih i tradicijskih proizvoda hrvatskog sela, stvorit ćemo veće mogućnosti zapošljavanja osoba različitih zanimanja i dobnih skupina koje žive i stvaraju za vlastiti život na ruralnom prostoru (Mandić i sur., 2015). Naime ekonomska aktivnost stanovništva jedan je od temeljnih pokazatelja dinamike društva, a udio nezaposlenih izravno ukazuje na strukturne probleme gospodarskog razvoja. Dugotrajna nezaposlenost uvelike utječe na donošenje odluke o privremenoj ili trajnoj emigraciji, posebno iz ruralnih područja.

2. MATERIJALI I METODE

Istraživanje o ulozi ruralnog turizma na sociodemografski razvoj Slavonije i Baranje realizirano je na području Osječko-baranjske županije, u kojoj su prema Nacionalnom katalogu „Ruralni turizam Hrvatske" evidentirana 36 ruralna subjekta. Ispitivanje je obuhvatilo 80,6% ruralnih subjekata, odnosno 29 ispitanika. Pri tome je 86,2% ispitanika koji su ujedno i vlasnici ruralnih objekata registrirano kao poljoprivredna gospodarstva, a preostalih je 13,8% registrirano kao obrti ili drugi oblici registracije. Zanimljivo je kako 28% ispitanika na svom ruralnom objektu ne nudi uslugu prehrane ili nisu registrirani za ponudu hrane. Što se tiče dobi ispitanika, najveći broj njih nalazi se u dobnoj skupini od 45 do 65 godina (62%). Najmlađi vlasnik ruralnog objekta ima 37, a najstariji 78 godina. U istraživanju je upotrijebljen visoko strukturirani kvantitativni upitnik koji je proveden

CATI-metodom (*Computer Assisted Telephone Interviewing*) telefonskog intervjuiranja ili elektroničkom poštom. Istraživanje je temeljeno na analizi primarnih i sekundarnih izvora podataka, a metode sinteze i deskripcije primijenjene su u interpretaciji dobivenih rezultata i formiranja zaključaka.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Imajući u vidu da se Republika Hrvatska, posebice Slavonija i Baranja, suočava s velikim demografskim problemima, mogućnost revitalizacije ruralnog prostora ogleda se i u razvoju ruralnog turizma. Mjere razvoja ruralnog turizma trebaju uvažavati teritorijalni pristup, odnosno prepoznavanje razvojnih obilježja i potencijala ruralnih područja, suradnički pristup, odnosno identifikaciju ključnih subjekata kao i njihovu horizontalnu i vertikalnu interaktivnost, ali ne treba zanemariti ni multisektorski značaj, odnosno značaj integriranog pristupa u kojem turizam može biti jedan od čimbenika cjelovitog demografskog, socijalnog, gospodarskog i kulturnog razvoja. Prema Živiću (2016) migracije i bioreprodukcija izrazito su negativna i destabilizacijska odrednica ukupnog kretanja i strukturnog razvoja stanovništva na ovom području. Naime masovno iseljavanje (obrazovanih i mladih obitelji) ogleda se u ograničenim uvjetima zapošljavanja. Međutim problemi su i mnogo složeniji, a povezani su i s administrativnom i institucijskom podrškom koja je neodgovarajuća i nedovoljna. Također, javlja se i problem „vrijednosti" dohotka koji ne zadovoljava osnovne potrebe stanovništva. Egzistencijalni problemi osnovni su motiv migracija kao i želja za „boljim životom".

Slavonija i Baranja još i danas se prepoznaju kao tradicionalni poljoprivredni kraj, također i kao dominanto ruralni prostor. Poljoprivreda, selo i seljak predstavljali su neodvojivu egzistencijalnu trijadu koja je davala život ovom prostoru i obilježavala ga (Šundalić, 2010: 17). Međutim poljoprivreda je suočena s mnogim problemima, kako internih činitelja (kvalitativna i kvantitativna obilježja poljoprivrednog stanovništva, resursi itd.) tako i utjecaja okruženja (agrarna politika, tržište itd.). Stoga ako poljoprivredna proizvodnja nije specijalizirana, što je izrazito zahtjevno, potrebno je diverzificirati ne samo poljoprivrednu proizvodnju već aktivirati i diverzifikaciju sveukupnog gospodarstva (Sudarić i sur., 2012).

Prema podacima u tablici 1. možemo zaključiti kako kontinuirano raste broj posjetitelja u Osječko-baranjskoj županiji. U 2012. i 2013. uočen je blagi pad i stagnacija noćenja, koji je nakon 2014. godine u značajnom porastu. Prema strukturi noćenja u Osječko-baranjskoj županiji najznačajniji je grad Osijek (49,2%) i Bizovac (13,44%), a značajnija su ruralna odredišta Baranja (7,9%) i Bilje (6,36%).

Tablica 1. Dolasci i noćenja u razdoblju od 2010. do 2017. godine u Osječko-baranjskoj županiji

Godina	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Noćenja ukupno	159.261	173.892	168.122	169.952	174.531	198.473	218.074	225.010

Izvor: Turistička zajednica Osječko-baranjske županije, 2017.: Turistički promet po turističkim zajednicama

Naime dolasci i noćenja turista u Republici Hrvatskoj značajno rastu (Turkalj i sur., 2018.), što je vidljivo kako na globalnoj analizi tako i prema županijama, odnosno sve županije bilježe rast noćenja i dolazaka od 2016. do 2017. godine.

Turizam i s njime povezane djelatnosti imaju presudno značenje u nacionalnom gospodarstvu, pa tako dobivaju i sve značajniju ulogu u Slavoniji i Baranji, koja se polako diferencira na turističkom tržištu. Što je to po čemu je ovo područje specifično? Što može ponuditi jedan Slavonac ili Baranjac u svojoj turističkoj ponudi? Kakve su mu kompetencije u uslužnom sektoru? Na koji način ruralni poduzetnik može povezati poljoprivredu, preradu i distribuciju svojih proizvoda?

U provedenom istraživanju sudjelovalo je 29 ispitanika, pri čemu je 58,6% nositelja ruralnih subjekata bilo muškog spola. Nositelji ruralnih turističkih objekata odabrani su jer predstavljaju osobe koje upravljaju resursima, preuzimaju rizik i imaju viziju budućeg poslovanja. Najzastupljeniji je stupanj obrazovanja nositelja ruralnih subjekata u Slavoniji i Baranji visoka i viša stručna sprema (55,2,%), a samo jedan ispitanik ima završenu samo osnovnu školu. Naime nacionalni je prosjek u Republici Hrvatskoj prema *Strategiji obrazovanja, znanosti i tehnologije* srednja stručna sprema (54,8%).

Među ispitanicima je čak 62% onih koji su aktivirali isključivo svoja vlastita sredstva za poslovanje. Zabrinjavajući je udio ostvarenih potpora za razvoj ruralnog turizma. Nacionalne potpore ostvarilo je 34,5%, a poticaje iz europskih fondova svega 17,2%. U tablici 2. vidljiva je iskorištenost EU-fondova te je uočena statistički značajna razlika između žena i muškaraca koji su ostvarili potporu, tj. muški ispitanici češće su ostvarili potporu ($p<0,05$).

Tablica 2. Iskorištenost EU-fondova

	Žene	Muškarci	Ukupno
Nije ostvarena EU-potpora za ruralni turizam	12	12	24
	9.93	14.07	24.00
Ostvarena je EU-potpora za ruralni turizam	0	5	5
	2.07	2.93	5.00
	12.00	17.00	29.00

Pearson $\chi^2 = 4.265$; df = 1; p<0,05 (0.039)
Likelihood Ratio $\chi^2 = 6.065$; df= 1; p<0,05 (0.014)

Izvor: empirijsko istraživanje, 2017.

Iako se ruralni turizam temelji na tradiciji, kulturnoj baštini i prirodnim resursima, revitalizaciju i restrukturiranje lokalne ekonomije nije moguće razvijati bez ruralnog poduzetništva, investicija i financijskog impulsa. Međutim „slavonski mentalitet" opire se tome, odnosno Slavonci ne ulaze u rizik. Istraživanje pokazuje da je 90% ispitanika koji su kreditno zaduženi imalo poslovni plan, što je pohvalno ili je bilo uvjetovano.

Na pitanja vezana uz poslovanje, zaposlenost budućih generacija, savjetodavne potpore, zakonske i administrativne komponente te prodaju i naplatu proizvoda i usluga uočena je pozitivna korelacija između tvrdnji „kako mladi ne žele nastaviti s poslovanjem" i „nisam zadovoljan s poslovanjem" te je „prodaja i naplata proizvoda i usluga otežana" jer je „nedostatak stručnih savjetodavnih službi".

Prema rezultatima istraživanja (Žutinić i sur., 2008) glavni nedostaci mladih koji žive na selu loši su uvjeti rada (uključujući nezaposlenost i nedostatni potencijali u poljoprivredi), nedostupnost društvenih i kulturnih sadržaja te zanemarena javna područja. Mladi vole živjeti na selu i raditi u gradu. Oni se osjećaju društveno isključenima i ostaju pasivni u pogledu poduzimanja inicijative i stvaranja vlastite budućnosti u selu u kojem žive. U skupini mladih koji pokazuju namjeru napuštanja sela više je žena. Mnogi mladi smatraju kako je nezaposlenost glavni problem s kojim se susreću ruralne zajednice.

Tablica 3. Koeficijent korelacije između promatranih varijabli

Varijable	**1**	**2**	**3**	**4**
Nisam zadovoljan poslovanjem, planiram zatvoriti gospodarstvo (1)	-	-	-	-
Smatram da mladi (buduće generacije) ne žele nastaviti s mojim poslovanjem (2)	**0.549** **0.003**	-	-	-
Nedostatak je stručnih savjetodavnih službi (3)	0.063 0.749	-0.175 0.373	-	-
Prodaja je i naplata proizvoda i usluga otežana (4)	**0.410** **0.030**	0.251 0.189	**0.416** **0.027**	-
Zakonske i administrativne prepreke nedostatne su i velike (5)	0.096 0.627	0.134 0.489	0.240 0.219	0.201 0.297

Izvor: empirijsko istraživanje, 2017.[4]

Prema Krajinović i sur. (2011) u ruralnom turizmu pojavljuje se problem nedovoljnih i/ili neadekvatnih financijskih poticaja od strane javnog sektora, neprepoznavanje ruralnog turizma kao oblika turizma koji dodaje vrijednost turističkoj destinaciji, nepostojanje ekspertize u malim obiteljskim gospodarstvima, donose se neadekvatni zakoni koji tretiraju problematiku ruralnog turizma, prisutna je vrlo loša ili neadekvatna marketinška aktivnost objedinjenih poslovnih jedinica (obiteljskih seoskih gospodarstava u ruralnom turizmu) i slično.

Kao što je vidljivo iz rezultata prikazanih u tablici 4., pozitivna korelacija uočena je između tvrdnji kako nositelj ruralnog objekta „voli biti poduzetnik i samostalno donositi odluke", želi „osigurati financijsku sigurnosti za sebe i svoju obitelj" te „osiguranje zaposlenosti svojoj djeci".

[4] 1. Nisam zadovoljan poslovanjem, planiram zatvoriti gospodarstvo.
2. Smatram da mladi (buduće generacije) ne žele nastaviti s mojim poslovanjem.
3. Nedostatak je stručnih savjetodavnih službi.
4. Prodaja je i naplata proizvoda i usluga otežana.
5. Zakonske i administrativne prepreke nedostatne su i velike.

Tablica 4: Koeficijent korelacije između promatranih varijabli prema motivu bavljenja ruralnim turizmom u Osječko-baranjskoj županiji

	1 (Novac)	2 (Poduzetnik)	3 (Zaposlenost vlastite djece)	4 (Uređenje gospodarstva)	5 (Poljoprivredni proizvodi)	6 (Komuniciranje i prezentacija sela)	7 (Susjedi i suradnja)	8 (Dodatni poticaji)	9 (Obiteljska egzistencija)	10 (Uživam u tome što radim)
1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	**0.593** **0.001**	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	**0.428** **0.020**	0.147 0.446	-	-	-	-	-	-	-	-
4	0.152 0.432	-0.033 0.865	0.232 0.226	-	-	-	-	-	-	-
5	0.140 0.470	0.046 0.814	0.051 0.793	**0.422** **0.023**	-	-	-	-	-	-
6	-0.192 0.319	0.194 0.314	-0.081 0.676	0.094 0.628	0.323 0.087	-	-	-	-	-
7	0.220 0.252	0.138 0.474	0.330 0.081	0.320 0.090	0.291 0.125	-0.053 0.786	-	-	-	-
8	-0.107 0.581	0.153 0.428	-0.051 0.793	0.201 0.296	0.108 0.578	-0.075 0.700	0.340 0.072	-	-	-
9	0.220 0.251	-0.124 0.523	**0.649** **0.000**	0.138 0.475	0.187 0.331	-0.180 0.350	0.249 0.192	-0.028 0.884	-	-
10	**-0.377** **0.044**	-0.040 0.836	-0.120 0.534	-0.229 0.231	0.236 0.217	**0.741** **0.000**	-0.235 0.219	-0.272 0.154	-0.237 0.216	-

Varijable:

1. Novac – financijska sigurnost
2. Volim biti poduzetnik i samostalno donositi odluke.
3. Osiguranje zaposlenosti svojoj djeci
4. Uređenje gospodarstva (imao sam višak prostora kojeg sam želio renovirati)
5. Imao sam višak vlastitih poljoprivrednih proizvoda.
6. Volim komunicirati s ljudima i želio sam prezentirati život na selu.
7. Susjed se bavi turizmom, pa sam odlučio i ja.
8. Dodatni poticaji od strane države
9. Motiv je isključivo obiteljska egzistencija.
10. Najvažniji je motiv što uživam u tome što radim.

Prema podacima iz istraživanja većina ispitanika (75,9%) tvrdi da se bavi ruralnim turizmom jer uživaju u tome te da im novac nije bio glavni motiv za početak. Mali je broj onih koji su se krenuli baviti poslovanjem kako bi osigurali zaposlenost svojoj djeci (24,1%) ili kako bi iskoristili višak kapaciteta, višak prostora ili poljoprivredno prehrambenih proizvoda (13,8%).

Naime pozitivna korelacija uočena je kod tvrdnji kako ispitanici vole komunicirati s ljudima i prezentirati život na selu te kako im je najvažniji motiv da uživaju u tome što rade. Kod onih koji uživaju u svom poslu novac nije najvažniji motiv poslovanja.

Naime upravo bogata povijest, kultura i prirodne blagodati trebali bi biti preduvjeti ostanka i rada u Slavoniji i Baranji, ali pomoću osmišljavanja inovativnih i kreativnih proizvoda i usluga koje su u funkciji tradicije, sela, poljoprivrede, hrane, kulture ili baštine pojedinog kraja ili mjesta. Strateški je cilj hrvatskoga turizma prema Nacionalnom katalogu „Ruralni turizam Hrvatske" prije svega ravnomjerni regionalni razvoj, samozapošljavanje i motiviranje mladih za ostanak na selu. Pri tome je ruralni turizam značajan čimbenik u aktivaciji i održivom razvoju ruralnih područja koji pomaže očuvanju lokalnog identiteta, tradicije i običaja, štiti okoliš, jača autohtonu, tradicijsku i ekološku proizvodnju te pomaže razvoju ruralnih krajeva na osnovi održivoga razvoja (https://www.hgk.hr).

Tablica 5. Formiranje ruralno turističke destinacije Slavonije i Baranje

Očuvanje i promocija baštine u ruralnom turizmu	Izvori financiranja u ruralnom turizmu	Pravni okvir u ruralnom turizmu
•interpetacija baštine (story telling&story doing) •turističke rute (paket proizvoda i usluga) •tursitičke atrakcije (povijest, kultura, graditeljstvo, priroda)	•fondovi Europske unije •nacionalne potpore •lokalne potpore •kreditne linije i osiguranja	•porezna politika •proizvodnja i plasman hrane •ugostiteljsko-turističke usluge •oznaka kvalitete i izvornosti •zaštita prirode i okoliša

Izvor: autori

Održivi razvoj ruralnog turizma u Slavoniji i Baranji temelji se na formiranju ruralno turističke destinacije koja ovisi o tri ključne komponente prikazane u tablici 5, ali s naglaskom na poduzetništvo, očuvanje sela, inovativne usluge, kulturne i tematske rute, turističku edukaciju lokalnog stanovništva, kreativni turizam, ruralni *gourmet*-turizam i slično.

Primjerice tijekom 2008. i 2009. bili su u tijeku kreditni programi Ministarstva turizma: „Poticaj za uspjeh", „Razvoj turizma na selu" te programi za dodjelu bespovratne pomoći u vidu sufinanciranja projekata „Baština u turizmu", „Tematski putevi" i „Izvorni

suvenir", „Zelena brazda", „Turizam bez zapreka" i „Turizam kroz regije" (Ilak Peršurić i sur. 2014). Upravo u tom razdoblju uočen je značajan porast obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava koji se bave turizmom kao dopunskom djelatnošću te je prema rezultatima provedenih istraživanja 21% ruralnih subjekata u Slavoniji i Baranji započelo svoje poslovanje u 2008. i 2009. godini.

Prema Brščić i sur. (2018) zadovoljstvo turističkom destinacijom obuhvaća dvije komponente. Prva je „ponuda destinacije" koja ima sljedeće elemente: sportske aktivnosti, sadržaje za djecu i starije, turističke atrakcije, noćni život i kulturne događaje. Druga je komponenta „kvaliteta destinacije" koja obuhvaća uređenost i higijenu prostora, lokalnu kuhinju, ukupno zadovoljstvo destinacijom, kvalitetu smještaja i prihvatljive cijene.

Mnogi inovativni pristupi ruralnom turizmu mogu utjecati na razvoj ponude. Svjetski trendovi naglašavaju ulogu zdravlja, zdravog življenja i kvalitetne prehrane. Primjena digitalnog poslovanja i utjecaj društvenih mreža na ruralni razvoj može inventivno djelovati na poslovanje. Unatoč depopulaciji i „slobodi otvorenih granica" javlja se pojam iseljeničkog turizma odnosno nostalgičnog turizma, koji je u začecima, ali koji ima perspektivu uspoređujući ga s trendovima u drugim zemljama.

Ekonomski preduvjeti života u Slavoniji i Baranji prije svega se trebaju odnositi na proaktivnost stanovništva. Iz analiziranih podataka moguće je uočiti kako „slavonsko-baranjski poduzetnik" djeluje inferiorno, neaktivno ili kako je uljuljan u svoju svakodnevicu bez velikih ambicija. Možda je Slavonac uspavan zbog svog mentaliteta, možda zbog tereta prošlosti (rat), a možda i jer mu država daje ono osnovno za preživljavanje (socijalna pomoć, subvencije).

U regiji prevladava svijest o skromnom i siromašnom životu koji međutim nije posljedica siromaštva regije. Prirodni bi resursi trebali donijeti drugačiji život i, dakako, drugačiju percepciju Slavonije i Baranje. Regionalna je nerazvijenost prije svega posljedica rata, zapostavljenosti poljoprivrede i loše privatizacije. Izlaz je u aktiviranju postojećih resursa – poljoprivrede i seoskog turizma prije svega, a za to su jamstvo sami Slavonci i Baranjci i njihov odnos prema radu i imovini (Šundalić, 2006).

Upravo je inovativnost i proaktivnost impuls koji mora „probuditi" Slavoniju i Baranju, a prema navedenim trendovima i zahtjevima potrošača, lokalnih, nacionalnih i internacionalnih, ideje mogu biti raznolike:

a) Javljaju se novi oblici ruralnog turizma koji su dio ili su povezani sa zdravstvenim turizmom ne samo kroz kurativni pristup već i kroz preventivni pristup, odnosno ruralni *wellness* koji obuhvaća bijeg od svakodnevice, odnosno relaksaciju i opuštanje gdje se uz pojedine tretmane javlja i želja za zdravijom prehranom. Slavonija i Baranja koja je specifična po svojoj gastroponudi može specificirati svoju

ponudu kroz programe gubitka težine, detoksikacije organizama, odnosno sveukupne integracije duha i tijela. Prema Gračanin (2010) u užem smislu *wellness* predstavlja niz tretmana, proizvoda, tehnika, metoda za opuštanje, uljepšavanje, odnosno unapređenje zdravlja. Ovdje je *wellness* vezan uz mjesto, *wellness*-centar, odnosno vrijeme koje se u njemu provodi. Kada se govori o *wellnessu*, pokušavamo izbjeći stroge definicije te je sam pojam *wellnessa* shvaćen kao način života u kojem se naglašava samoodgovornost pojedinca za vlastito fizičko, psihičko i duhovno zdravlje. Ruralna *wellness*-destinacija pridonosi emocionalnom zdravlju jer osim relaksacije obuhvaća i autentičnost i tradiciju pojedinog kraja ili mjesta. Sve to doprinosi novom zapošljavanju, odnosno novom kreiranju lokalnih ruralnih strategija kroz taj globalni trend koji se javlja kod potrošača srednje i starije životne dobi koji su značajnije prisutni na tržištu.

b) Razvoj rezidencijalnog turizma sve je značajniji u svijetu, a može biti povezan s nostalgičnim turizmom. Naime uloga iseljenika i nacionalnih manjina može biti značajna u razvoju, promociji i plasmanu ruralnoturističkog proizvoda. Javlja se pojam „iseljeničkog turizma" koji podrazumijeva „*find the roots*" turizam, gdje oni koji su emigrirali iz Slavonije i Baranje žele pronaći svoje korijenje i vratiti se u vidu turizma, investicije ili konačnog povratka. Institucijsku podršku daje Ured dobrodošlice – Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, koji olakšava iseljenicima povratak, snalaženje i integraciju u cjelokupni državni sustav Republike Hrvatske.

c) Primjena digitalnog marketinga u ruralnom turizmu neophodna je suvremena podrška, odnosno prisustvo na internetu osnova je za digitalni marketing i rezervacije. Društvene mreže, turističke aplikacije za pametne telefone, virtualne šetnje destinacijom i slično.

Prema istraživanjima (Leko Šimić i sur. 2012) najznačajnija kognitivna varijabla imidža Osječko-baranjske županije kao destinacije ruralnog turizma specifična je opuštajuća atmosfera s gostoljubivim domaćinima, mirom, svježim zrakom, a koja je velikim dijelom vezana uz relaksaciju, mir i ugodu kao prevladavajuće afektivne čimbenike imidža i bijeg od svakodnevice i opuštanje kao glavni motiv boravka u ruralnom turizmu Osječko-baranjske županije. Socijalna komponenta boravka u ruralnom turizmu Osječko-baranjske županije izuzetno je važna jer ispitanici svoja iskustva i namjere boravka vežu uz dobro društvo prijatelja i/ili obitelji i dobru hranu i piće, a klasični su turistički boravci s obilascima znamenitosti na dnu ljestvice njihova interesa. Istovremeno, najnižu ocjenu imidža ruralnog turizma Osječko-baranjske županije ispitanici su dali varijabli seoski život, koja *de facto* predstavlja autohtonost proizvoda ruralnog turizma.

*Gourme*t-turizam prostor je mogućeg razvitka ne samo u vidu turizma već prije svega kroz proizvodnju poljoprivrednih proizvoda Slavonije i Baranje, preradu poljoprivrednih proizvoda, razvoj dopunskih djelatnosti na gospodarstvu, prezentiranje lokalne hrane i tradicionalnih receptura. Povezivanje enoturizma specifičnog za ovu regiju s gastronomijom potrebno je kako bi se formirala i brendirala gastronomska destinacija Slavonije i Baranje.

4. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je u teorijskom i aplikativnom smislu koncepcijski prikazati razvoj ruralnog turizma u Osječko-baranjskoj županiji, odnosno identificirati potencijale Slavonije i Baranje kao i preduvjete razvoja. Bogata povijest, kultura, prirodne blagodati i drugi potencijali i specifičnosti trebali bi biti preduvjeti ostanka i rada u Slavoniji i Baranji jer aktiviranje tih potencijala i intenzivniji razvoj ruralnog turizma direktno i indirektno utječe na zaposlenost i razvoj određenog područja. U funkciji izrade rada provedeno je empirijsko istraživanje koje je obuhvatilo anketiranje nositelja ruralnih subjekata ove županije. Prema rezultatima istraživanja i sociodemografskim obilježjima ispitanika nositelji su ruralno turističkih objekata u Slavoniji i Baranji osobe koje su spremne na komunikaciju s ljudima, prezentiranje života i rada na selu i prilagodbu posjetitelju kojeg primaju u svoje privatno okruženje. Prema podacima istraživanja većina ispitanika (75,9%) tvrdi da se bave ruralnim turizmom jer uživaju u tome te da im novac nije bio glavni motiv za početak.

Među ispitanicima je samo 38% onih koji su kreditno zaduženi, a nizak je i udio ostvarenih potpora, kako nacionalnih (34,5%) tako i potpora iz fondova Europske unije (17,2%). Mentalitet ruralnog stanovništva u Slavoniji i Baranji naglašava sigurnost i pasivnost: „ne zadužuj se", „ne kreditiraj se", „sigurno je sigurno", „poslovanje iz vlastitih sredstava" i sl., međutim taj put ne vodi novim investicijama, idejama i samoinicijativi. Potrebna je jača povezanost na horizontalnoj (*clusteri*, udruge, zadruge, LAGovi, poduzetnički inkubatori i slično) i vertikalnoj osnovi (savjetodavne službe, turističke agencije, razvojne agencije, turističke zajednice, međunarodne organizacije i slično) u funkciji edukacije i osposobljavanja manadžera u ruralnom turizmu Slavonije i Baranje. Zaključna razmatranja predlažu kako ruralni turizam može biti ekonomski preduvjet života u Slavoniji i Baranji te utjecati na diverzifikaciju gospodarskih aktivnosti kroz osmišljavanje inovativnih i kreativnih proizvoda i usluga koji su u funkciji tradicije, sela, poljoprivrede, hrane, kulture ili baštine pojedinog kraja ili mjesta, ali s naglaskom na ruralno poduzetništvo, očuvanje sela, inovativne proizvode i usluge, kulturne i tematske rute, turističku edukaciju lokalnog stanovništva, kreativni turizam i slično.

Literatura

1. Brščić, Kristina; Šugar, Tina, Ružić, Drago (2018). *Tourists' perceptions of destinations – empirical study of destiantion Poreč*, „Interdisciplinary Managemnet Research XIV", Faculty of Economics in Osijek, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, str. 97–111.
2. Gračanin, Morena (2010). *Wellness u zdravstvenom turizmu Hrvatske*, „Hrvatski znanstveno stručni skup o menadžmentu i sportu", Vol. 1, No. 1, str. 215–223.
3. Ilak Peršurić Anita Silvana; Juraković, Linda; Tomčić, Zdenko (2011). *Ekstrinzični i intrinzični ograničavajući faktori razvoja agroturizma – primjer Istre*, 45. hrvatski i 5. međunarodni simpozij agronoma, Opatija, str. 254–257.
4. Krajinović Aleksandra, Čičin Šain Dijana, Predovan Marija (2011). *Strateško upravljanje razvojem ruralnog turizma – problemi i smjernice*, „Oeconomica Jadertina" Vol. 1, str. 30–45.
5. Leko Šimić, Mirna; Štimac, Helena (2012). *Image ruralnog turizma Osječko-baranjske županije*, 3. Međunarodni kongres o ruralnom turizmu, Osijek, Croatia, Vol. 3.
6. Mandić Ivana, Horvat Manda, Šimunković Martina, Elez Loris, Jeremić Jasna, Dražić Maja (2015). *Ruralni turizam Hrvatske, Nacionalni katalog*, Krešić-Jurić L. i Rajković V. (ur.), Zagreb, Hrvatska: Hrvatska gospodarska komora, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, str. 38–174.
7. Sudarić, Tihana; Zmaić, Krunoslav; Petrić, Boris (2012). *Atraktivnost i konkurentnost ruralnog prostora Slavonije i Baranje*, Zbornik radova, 50th Croatian and 10th International Symposium on Agriculture, Opatija. Croatia, str. 169–173.
8. Šundalić, Antun (2010). *Selo - iz autentičnosti u neprepoznatljivost*, Osijek, Ekonomski fakultet u Osijeku.
9. Šundalić, Antun (2006). *Osiromašivanje i nerazvijenost: Slavonija i Baranja u očima njezinih stanovnika*, „Socijalna ekologija", Vol. 15, No. 1, str. 125–143.
10. Turkalj, Davorin; Biloš, Antun; Bogović, Ivan (2018). *Implications of Coastal Croatia toursts attributes on the development potential of continental Croatia*, Interdisciplinary Managemnet Research XIV, Faculty of Economics in Osijek, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, str.1652–1667.
11. Žutinić, Đurđica; Bokan Nataša (2008). *Village – free choice or destiny for the rural youth (a study on the rural community of Vođinci)*, „Sociologija i prostor", Vol. 46, No. 2, str. 143–160.

Internetski izvori

1. https://cci.hr/pravni-vodic-za-povratnike/, pristupljeno 10. lipnja 2018.

Abstract

Economic prerequisites of life in Slavonia and Baranja[5]

The aim of this study is to identify the basic issues, sustainability and future perspectives of the development of rural tourism in Slavonia and Baranja, and through the results and analysis of empirical research indirectly help with the proposals and measures for rural tourism development in this area. The untouched nature, quiet, plains, rich history, tradition and culture are the main foundations on which should be developed future brand of Slavonia and Baranja.

The County of Osijek-Baranja (OBŽ), is a county located in the area of northeastern Slavonia and the Croatian part of Baranja. The total area of OBŽ occupies 7.3% of territory in the Republic of Croatia. Since this is a predominantly lowland area, it is particularly suitable for development of agriculture and on it based secondary and tertiary activities. Every part of Slavonia and Baranja has its personality gained in a certain historical period. Therefore, rich in history and culture, Slavonia and Baranja certainly deserve more attention and stories about the same. The economic and social benefits of branding the destination are great because it keeps and promotes its own identity and tradition, and thus improves the quality of life.

Key words: agriculture, rural tourism, destination

[5] Tihana Sudarić, PhD, Associate professor, Faculty of Agriculture in Osijek, email: stihana@pfos.hr; Krunoslav Zmaić, PhD, Full professor, Faculty of Agriculture in Osijek, email: krunoslav.zmaic@pfos.hr; David Kranjac, Faculty of Agriculture in Osijek, email: david.kranjac@pfos.hr

Đurđica Žutinić[1]

Magdalena Zrakić[2]

REVITALIZACIJA RURALNIH PODRUČJA IZ PERSPEKTIVE LOKALNIH AKCIJSKIH GRUPA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

U europskoj ruralnoj politici lokalne akcijske grupe već su dulje vrijeme prepoznate kao važan razvojni akter u rješavanju problema i izazova lokalnih područja. Cilj je ovoga rada bio iz perspektive članova lokalnih akcijskih grupa utvrditi sklop razvojnih ograničenja te preporuke za bržu revitalizaciju hrvatskih ruralnih područja. Prikupljanje podataka provedeno je elektroničkom anketom na prigodnom uzorku od 132 ispitanika, a podaci su obrađeni na razini deskriptivne analize. Glavne su prepreke prosperitetnom razvoju hrvatskih ruralnih krajeva, prema mišljenju ispitanika, ostarjelost lokalnoga stanovništva i manjak poduzetničkih kapaciteta te stručne podrške za snažniju diverzifikaciju ruralnoga gospodarstva. Pri tome smatraju da je bržu revitalizaciju ruralnih područja moguće postići najprije opremanjem sela primjerenom infrastrukturom (tehnička, društvena, informatička) i povezivanjem s gradskim središtima, kao i poticajnijim mjerama za samozapošljavanje i poduzetništvo, selektivnim potporama za mlade i mlade obitelji, zaštitom i boljom promocijom domaće poljoprivrede te povećanjem financijske neovisnosti i višim stupnjem autonomije lokalne uprave i samouprave.

Ključne riječi: endogeni ruralni razvoj, lokalne akcijske grupe, revitalizacija, ruralna područja

[1] prof. dr. sc. Đurđica Žutinić, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, e-pošta: dzutinic@agr.hr

[2] dr. sc. Magdalena Zrakić, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, e-pošta: mzrakic@agr.hr

1. UVOD

Globalizacija se, kao društveni fenomen, odnosi na niz političkih, ekonomskih, socijalnih, tehnoloških, okolišnih i kulturnih procesa, koji dovode do međusobne povezanosti i međuovisnosti na svjetskoj razini. S jedne strane doprinosi integraciji ruralnih područja u globalno tržište, a s druge osiromašuje ruralne zajednice zbog manjeg pristupa znanju i modernim tehnologijama potrebnim za uspjeh u komercijaliziranom svijetu (Killick, 2001). Unatoč i negativnim posljedicama globalizacija otvara nove izazove i mogućnosti razvoja ruralnih regija u Europi i svijetu.

Početkom 90-ih godina prošloga stoljeća radi prevladavanja negativnih utjecaja globalizacije na održivost ruralnih zajednica u Europi se uvodi „nova paradigma ruralnoga razvoja", tzv. „neoendogeni razvoj" (Ray, 2006; van der Ploeg i sur. 2000; Woods, 2011). U osnovici te paradigme jest da se strukturni nedostaci ruralnih lokaliteta mogu prevladavati jačim oslanjanjem i mobilizacijom unutarnjih (vlastitih) resursa kako bi se dugoročno osigurala kvaliteta života i opstojnost ruralnih područja. Tako politika ruralnoga razvoja Europske unije (EU) afirmiranjem pristupa razvoja „odozdo" nudi nove prilike regionalnim i lokalnim seoskim područjima da svoj razvoj zasnivaju na inovativnom korištenju vlastitih resursa i kroz nove oblike upravljanja razvojem mreža i partnerstva između različitih dionika.[3] To je prilika, ali i izazov za Hrvatsku da općepoznate involutivne procese u većem djelu ruralnih područja okrene u pozitivnom smjeru.

Pristup razvoju „odozdo" ostvaruje se aktivizmom lokalnih akcijskih grupa (LAG-ovi) koje kroz višesektorsko partnerstvo koncipiraju lokalni razvoj u smjeru rješavanja ključnih razvojnih problema i izazova. S obzirom na to da LAG-ovi predstavljaju najvažnijeg društvenog aktera lokalnoga područja, tematiziranje načina brže revitalizacije[4] hrvatskih ruralnih područja istražujemo iz njihove perspektive. Njihova mišljenja vrlo su važna za propitivanje određenih nacionalnih političkih opcija u razvoju hrvatskih ruralnih područja i podloga su za moguća drugačija promišljanja kako osigurati primjerenu kvalitetu življenja i (samo)održivost ruralnih zajednica. Tako je osnovni cilj ovoga rada bio iz pozicije i iskustava članova lokalnih akcijskih grupa utvrditi sklop razvojnih ograničenja i njihove preporuke za moguće produktivne izlaze iz zatečenog stanja i dinamiziranje razvoja hrvatskih ruralnih područja. Prije interpretacije nalaza empirijskoga istraživanja u radu prvo dajemo kraći osvrt na evoluciju pristupa LEADER u ruralnoj politici EU-a i sažeti pregled dostupnih studija o učincima tih programa. S obzirom na to da je lokalno partnerstvo zajednice tek odnedavno službeno priznati instrument hrvatske politike ruralnoga razvoja, u nastavku opisujemo osnovna prostorna i demografska obilježja LAG-ova.

---

[3] Pristup „odozdo" ne znači zatvaranje u lokalne okvire, već ga treba shvaćati kao komplementaran nacionalnoj i regionalnoj politici.

[4] Pojam „revitalizacija" poimamo u širem smislu kako ga definira Nejašmić, kao „ukupnost oživljavanja ekonomskih, biovitalnih (demografskih), prostornih, kulturnih i ostalih funkcija određenog prostora" (Nejašmić, 1991: 13).

2. METODE ISTRAŽIVANJA

Izneseni anketni rezultati dio su istraživačkog projekta „Diverzifikacija ruralne ekonomije i utjecaj na kvalitetu života u ruralnim područjima" (Zrakić i sur., 2017). Istraživanje je realizirano metodom *online* ankete u studenome i prosincu 2017. godine na prigodnom uzorku 240 dionika ruralnog razvoja iz javnog i gospodarskog sektora i udruga civilnoga društva. Za potrebe ovoga rada iz ukupnog uzorka izdvojen je poduzorak od 132 ispitanika, članova lokalnih akcijskih grupa. U analizu su uključeni odgovori četiriju skupina pitanja. Prva su opći sociodemografski podaci o ispitanicima. Drugi set pitanja uključuje procjenu 15 dimenzija razvojnih poteškoća u ruralnome području, mjereno skalom od pet ocjena (5= potpuno vrijedi do 1= uopće ne vrijedi). Istom mjernom skalom ispitanici su procjenjivali i treće pitanje u kojem je bio uvršten opis 10 pokazatelja pozitivnih kretanja u lokalnom (ruralnom) gospodarstvu i zajednici. Četvrto pitanje bilo je otvorenoga tipa za iznošenje subjektivnih preporuka o tome kako brže revitalizirati hrvatsko ruralno područje. Radi preglednosti ti su odgovori po sličnosti grupirani u više tematskih kategorija. Statistička obrada anketnih podataka provedena je na razini deskriptivne analize u programskom paketu SPSS 21.0.

3. NEOENDOGENI MODEL RURALNOGA RAZVOJA U EUROPSKOJ UNIJI – PROGRAM LEADER

Program LEADER[5] (eng. *Links between actions of rural development*) službeno je uveden u politiku EU-a 1991. god. sa svrhom unapređenja razvojnoga potencijala ruralnih područja zasnovanih na lokalnim inicijativama i vještinama, za stjecanje znanja (*know-how:* znati kako) o lokalnom integralnom razvoju i širenje tih znanja i iskustava u druga ruralna područja (EC, 2006). Prva su dva programa LEADER I (1991.–1994. god.) i LEADER II (1995.–1999. god.) prvotno bila namijenjena nerazvijenim ruralnim regijama tadašnje EU. Po namjeni oni su obuhvatili projekte za razvoj seoskog turizma, proizvodnju i promociju autohtonih poljoprivrednih proizvoda, malog poduzetništva, zaštite prirodnog okoliša te za stručno obrazovanje i podršku osnivanja lokalnih akcijskih grupa (Brkić i Žutinić, 2002). Završna evaluacija tih programa pokazala je da su oba pridonijela pozitivnim učincima u smislu prilagođavanja razvoja različitim sadržajima lokalnoga

[5] Naziv dolazi od početnih slova francuskog izraza *Liaison entre actions de développement rural.* Ideja o tome pristupu nastaje 1988. god. kada se unutar reforme strukturnih fondova EU-a uvodi koncept „Inicijativa zajednice", kojim se cilja na lokalni razvoj u ruralnim regijama. Međutim korijeni praktične primjene (djelom) participativnog pristupa u razvoju zajednice pripisuju se američkom kliničkom sociologu Saulu Alinskyu, koji je u 30-im godinama prošloga stoljeća u gradu Chicagu inicirao projekt organizacije zajednice siromašnih imigranata, oslanjajući se na njihove lokalne tradicije i vrijednosti (Phifer, 1990).

područja, diverzifikaciji poljoprivrede i povećanju zapošljivosti (Soldi, 2016). Za njihovu koordinaciju Europska komisija nominirala je Europsku asocijaciju za informacije o lokalnome razvoju (*European Association for Information on Local Developmen*t), koja je na osnovi brojnih terenskih iskustava razvila metodologiju koncepcije LEADER-a, temeljenju na sedam osnovnih karakteristika/načela: (1) usmjerenost aktivnosti i intervencija na manje društveno homogeno zemljopisno područje uvažavanjem njegovih lokalnih specifičnosti i potreba za održivi razvoj (*area-based approach)*; (2) primjena pristupa „odozdo prema gore", što predmnijeva sudjelovanje stanovništva i ostalih lokalnih dionika u kreiranju razvojnih potreba i odabiru prioriteta za provođenje na lokalnom području; (3) uspostavu lokalnog javnog-privatnog partnerstva formiranjem lokalnih akcijskih grupa, čija je zadaća kreiranje i provedba lokalne razvojne strategije te donošenje odluka o alokaciji dodijeljenih financijskih sredstava i upravljanje njima; (4) poticanje kreativnosti i uvođenje inovacija; (5) primjena integriranog pristupa i višesektorskih međusobno povezanih aktivnosti; (6) umrežavanje dionika na lokalnoj, nacionalnoj i regionalnoj razini radi razmjene iskustava, znanja i pružanja pomoći i (7) ostvarivanje suradnje među LAG-ovima i drugim sličnim grupama koje primjenjuju participativni pristup u osmišljavanju i provedbi zajedničkih projekata unutar zemlje, regija EU-a, ali i transnacionalnom suradnjom s trećim zemljama (*European Communities LEADER approach*, 2006).

U programskom razdoblju 2000.–2006. LEADER (pod nazivom LEADER +) proširen je i na druge (razvijenije) ruralne regije. U tom razdoblju u EU15 ostvareno je 75 programa LEADER-a, a novopridružene države mogle su uklopiti neke tipove LEADER-a u provedbu svojih poljoprivrednih programa. U završnom izvješću o učinku financiranih programa LEADER-a navodi se da su oni doprinijeli diverzifikaciji ruralnoga gospodarstva, očuvanju okoliša i kvaliteti života te da je metoda vrlo pogodna za povezivanje dionika i promicanje integriranog i višesektorskog razvoja (Soldi, 2016).

U sljedećem razdoblju (2007.–2013.) LEADER-os (kao četvrta os koja horizontalno povezuje tri strateške osi[6]) postaje sastavni dio politike ruralnoga razvoja EU-a i obavezni dio nacionalnih programa ruralnoga razvoja država članica. Iz ukupnog proračuna Europskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR) 6,1% ili 5903 milijarde eura alocirano je za potpore lokalnim projektima usmjerenim prema diversifikaciji ruralnih gospodarstava, poboljšanju kvalitete seoskog života, upravljanju okolišem te za transnacionalnu suradnju i osnivanje novih LAG-ova (ENRD, 2015). Također, primjena LEADER-pristupa proširuje se i na ribarska područja, a financiranje tih programa alimentira se iz Europskog fonda za pomorstvo i ribarstvo (EFPR). Istraživanje stručne skupine za poljoprivredu, ruralni razvoj i okoliš Europskog gospodarskog i socijalnog odbora po-

[6] Prvi strateški cilj (ili os) bio je snaženje konkurentnosti poljoprivrednog i šumarskoga sektora, drugi zaštita okoliša i kulturne baštine i treći poboljšanje kvalitete života i diverzifikacija ruralnog gospodarstva.

kazalo je da dionici načelno pozitivno ocjenjuju programe LEADER jer se njima postižu konkretni rezultati korisni regijama i seoskim zajednicama (NAT/699-EESC, 2017).

Europska je komisija u programiranju tekuće (2014.–2020.) kohezijske politike smatrala da podrška integriranim lokalnim razvojnim strategijama i lokalnim akcijskim grupama može olakšati održivu i sinergijsku provedbu višedimenzionalnih i međusektorskih intervencija u rješavanju specifičnih teritorijalnih izazova i potreba (Pollerman i sur., 2014). S ciljem poticanja teritorijalne kohezije država članica i regija te poboljšanja učinka LEADER-a uvode se dva nova instrumenta: Lokalni razvoj vođen zajednicom (eng. *Community-Led Local Development* - CLLD) i Integrirana teritorijalna ulaganja (*Integrated Territorial Investments*- ITI*).* Lokalni razvoj vođen zajednicom (u nastavku CLLD) alatka je izgrađena na koncepciji LEADER-a s proširenom primjenom i na urbana i periurbana područja. Primjenjuje se na određenom subregionalnom području preko integriranih i višesektorskih strategija. Drugi instrument (ITI) omogućuje provedbu ciljanih ulaganja u okviru regionalnih/lokalnih razvojnih strategija kombinacijom strukturnih i investicijskih fondova. Primjerice LAG-ovi mogu koristiti potpore iz poljoprivrednog (EPFRR),[7] socijalnog (ESF), regionalnog (EFRR) i ribarskog fonda (EFPR) kao koncept višestrukog financiranja CLLD-a.

U teorijskom smislu koncepcija LEADER-a usko je povezana s modelom neoendogenog (pristup „odozdo", integrirani teritorijalni pristup, participativni partnerski pristup) ruralnog razvoja. Tijekom godina realizacije programa LEADER, u EU-u su provedena brojna empirijska istraživanja o njegovim učincima. S jedne strane ta istraživanja potvrđuju da je tim programima u praktičnom smislu ostvarena količina „dodane vrijednosti" u razvoju ruralnih područja. Najčešće su spominjani benefiti doprinos razvoju socijalnog kapitala lokalnih zajednica (Bartol i Zhang, 2007; Shortall, 2008; Albu i Chiţu, 2014; Svobodová, 2015), razvoju partnerskih mreža i uspostavi suradnje na horizontalnoj razini (Derkzen i Bock, 2007; Pollermann i sur., 2013; Navarro i sur., 2018). S druge strane imamo i istraživanja koja propitkuju institucionalne prepreke u dosljednoj primjeni LEADER-načela. Tako primjerice neke studije argumentiraju da uspostavljena struktura mreže partnerstva u LAG-ovima često reflektira elitističku formaciju LAG-a (Thuesen, 2010; Lukić, 2016), pa time „sužava" istinski utjecaj lokalnih/ruralnih zajednica na preferirani razvoj zbog prevladavanja partikularnih ekonomskih interesa i političke moći lokalne vlasti (Pérez, 2000; Esparcia i sur., 2015; Talò, 2017) ili prevelikog patronata državne vlasti (Csurgó i Kovách, 2015).

U konačnici, LEADER /CLLD pristup kontinuirano se razvija i nadograđuje na osnovi preporuka znanstvenika i stručnjaka te prevladava mišljenje da se radi o dobroj

[7] Pod nazivom „lokalni razvoj LEADER" – Uredba (EC, 2013) br. 1303/2013; članak 32 točka 1, što se u kontekstu tekućeg PRR RH Mjere 19 shvaća kao LEADER/CLLD .

metodi endogenog razvoja jer osposobljava lokalne društvene zajednice za aktivno djelovanje u iznalaženju vlastitih razvojnih rješenja na putu k samoodrživom razvoju.

4. LOKALNE AKCIJSKE GRUPE U REPUBLICI HRVATSKOJ

Zadaća je LAG-ova animirati lokalno stanovništvo i staviti njegove potrebe u fokus razvoja, pretvarajući ih iz „pasivnih korisnika" u aktivne partnere i pokretače razvoja (Soto i Ramsden, 2014). Talò (2017) je LAG-ove okarakterizirao kao prototip intermedijarnim javnim institucijama jer oni mogu graditi inkluzivne socijalne mreže i partnersku suradnju, što pridonosi ne samo postizanju poželjnoga društveno-ekonomskog razvoja već i snaženju demokracije.

Iako je provedba LEADER-pristupa u Hrvatskoj službeno počela 2013. god. u okviru IPARD-programa (PRR, MP RH prema Lukić, 2016), inicijative za utemeljenje lokalnog partnerstva zajednice započinju ranije. Suradnjom više nevladinih udruga u okviru projekta „Održiva budućnost ruralnih područja Hrvatske" 2007.–2009., koji je financiran iz programa pomoći nizozemske vlade pod nazivom MATRA, u Gorskom kotaru osnovana je prva lokalna akcijska grupa. LAG Gorski kotar službeno je registriran u veljači 2009. godine. Te godine u Hrvatskoj su osnovana još četiri LAG-a, tri financijskom potporom iz programa PHARE 2005 te jedan kao rezultat projekta „Inicijativa za ruralni razvoj" Hrvatskog instituta za lokalnu samoupravu iz Osijeka. Sljedeće godine (2010.) registrirano je još šest LAG-ova. U početku lokalne akcijske grupe nastoje samoinicijativno provoditi LEADER-pristup ostvarenim potporama iz dostupnih pretpristupnih fondova ili/i domaćih i inozemnih natječaja za udruge. Većina sadašnjih LAG-ova osnovana je u razdoblju 2011.–2013. god. zbog najavljene mogućnosti korištenja potpore predviđene Mjerom 202 – „Priprema i provedba lokalnih strategija ruralnog razvoja" unutar IPARD-programa.[8]

U Programu ruralnog razvoja (2014.–2020.) za provedbu LEADER/CLLD-pristupa predviđena je Mjera 19 (s četiri podmjere) koja omogućuje hrvatskim LAG-ovima da aktivno djeluju na svom teritoriju i provode projekte na temelju lokalnih razvojnih strategija. Na osnovi natječaja (2016. god.) za Mjeru 19.2. za provedbu operacija unutar

[8] Prema podacima Agencije za plaćanje u poljoprivredi i ruralnom razvoju (zaključno s 1. 4. 2017. god.) u okviru ove mjere financijska potpora odobrena je 41 LAG-u za edukativne i promotivne radionice i materijale te za pripremu Lokalnih razvojnih strategija i provedbenih aktivnosti u ukupnom iznosu od 26679 milijuna HRK, od čega je 20% financirano iz državnog proračuna.

CLLD-strategija, odabrana su 54 LAG-a.[9] Njihove prostorne značajke i iznos dodijeljene financijske potpore za programsko razdoblje do 2020.[10] prikazani su u Tablici 1.

Tablica 1. Osnovni prostorni pokazatelji LAG-ova u Hrvatskoj i iznos dodijeljene potpore

Naziv LAG-a/ (sjedište)	Površina km²	Broj stanovnika (2011.)	Broj naselja	Prosječna vrijednost IR područja	Iznos potpore za programsko razdoblje u HRK
Moslavina (Kutina)	1.765,86	95.688	196	99,07	12.625.547,76
Adrion (Zadvarje)	1.481,34	72.774	124	98,90	12.625.547,76
Karašica (Petrijevci)	1.586,15	83.875	123	95,20	11.748.773,61
Zeleni bregi (Zlatar Bistrica)	1.008,10	33.651	273	101,54	12.274.838,10
Zrinska gora –Turopolje (Petrinja)	2.191,42	91.817	294	96,98	10.521.289,80
Međimurski doli i bregi (Nedelišće)	404,72	56.384	90	99,87	10.170.580,14
Prigorje (Vrbovec)	1.128,23	85.050	255	98,62	9.995.225,31
Sava (Zaprešić)	781,81	124.602	224	106,33	9.346.577,85
Vallis Colapis (Ozalj)	1.502,66	95.607	380	98,28	12.450.192,93
Laura (Biograd na Moru)	1.050,18	43.916	83	101,89	11.573.418,78
Lika (Gospić)	5.898.07	44.563	289	95,18	10.228.330,46
Vuka-Dunav (Antunovac)	586,20	50.762	33	97,02*	8.417.031,84
Terra liburna (Matulji)	528,00	60.745	82	108,50	8.943.096,33
Sjeverozapad (Lepoglava)	**619,77**	113.785	**169**	100,15	9.469.160,82
Gorski kotar (Lokve)	1.273,53	23.011	255	100,58	9.995.225,31
Istočna Istra (Labin)	390,92	22.590	94	106,44	8.592.386,67
Virovitički prsten (Virovitica)	814,46	49.738	94	94,03	9.293.805,99
LAG 5 (Korčula)	988, 21	27 312	101	103,54	8.241.677,01
Zapadna Slavonija (Nova Gradiška)	839,31	41.184	80	91,96	8.943.096,33
Srijem (Lovas)	771,48	45.053	40	95,56*	8.993.876,80

[9] Hrvatska mreža za ruralni razvoj (HMRR) evidentira registrirane LAG-ove te je prema njihovim podacima, zaključno s ožujkom 2017. god., u Hrvatskoj bilo 56 LAG-ova.

[10] U Programu ruralnog razvoja za ovu mjeru predviđeno je 490 milijuna HRK, 90% osigurava se iz sredstava EU-a, a 10% iz državnog proračuna. Ostatak raspoloživih sredstava u iznosu od 26903 milijuna HRK raspodijelit će se naknadno na temelju prethodno utvrđenih kriterija nagrađivanja LAG-ova.

Naziv LAG-a/ (sjedište)	Površina km²	Broj stanovnika (2011.)	Broj naselja	Prosječna vrijednost IR područja	Iznos potpore za programsko razdoblje u HRK
Baranja (Beli Manastir)	1.154,00	40.355	54	94,75*	8.943.096,33
Frankopan (Ogulin)	2.649,66	44.754	277	94,61	8.943.096,33
Južna Istra (Vodnjan)	736,39	46.340	108	109,96	8.943.096,33
Bosutski niz (Nijemci)	850,50	44 403	24	95,15	8.993.876,80
Slavonska ravnica (Vrpolje)	563,11	32.463	44	96,14	8.592.386,67
Središnja Istra (Pazin)	860,98	44.386	240	107,08	9.819.870,48
Zagorje – Sutla (Zagorska Sela)	439,00	44.443	188	100,42	8.943.096,33
Zagora (Dugo Polje)	591,38	15.537	41	99,15	8.241.677,01
Škoji (Hvar)	474,63	16.237	55	104,08	8.241.677,01
Brač (Supetar)	395,40	13.956	22	106,65	8.241.677,01
Posavina (Brodski Stupnik)	758,50	28.510	88	95,71	7.364.902,86
Kvarnerski otoci (Krk)	943,79	30.378	108	112,47	7.715.612,52
Neretva (Opuzen)	412,57	35.672	56	97,44	7.715.612,52
Mura-Drava (Donji Vidovec)	287,94	29.083	30	98,76	7.406.722,06
Prigorje-Zagorje (Novi Marof)	510,81	35.801	134	98,56	7.540.257,69
Zeleni trokut (Lipik)	1.077,91	30.351	102	96,70	7.715.612,52
Vinodol (Bribir)	683,00	44.109	54	108,50	8.066.322,18
Marinianis (Slatina)	747,38	22.168	65	91,54	7.406.722,06
Bura (Maslenica)	1.015,6	25.101	50	101,61	7.364.902,86
Podravina (Đurđevac)	831,17	41.748	60	97,38	7.890.967,35
Sjeverna Istra (Novigrad)	775,0	7.279	212	105,98	7.715.612,52
Mareta (Nin)	377,86	15.875	41	105,45	7.054.021,01
Una (Majur)	1.046,27	15.758	127	88,58	7.014.193,20
Krka (Drniš)	1.144,48	20.355	92	98,23*	6.312.773,88
Cetinska krajina (Sinj)	990,70	45.203	66	97,30	7.014.193,20
Strossmayer (Đakovo)	740,42	44.155	50	93,68	7.014.193,20
Petrova gora (Vrginmost)	938,77	15.694	155	90,07	7.014.193,20
Bilogora-Papuk (Grubišno Polje)	848,30	28.649	92	93,95	6.488.128,71

Naziv LAG-a/ (sjedište)	Površina km²	Broj stanovnika (2011.)	Broj naselja	Prosječna vrijednost IR područja	Iznos potpore za programsko razdoblje u HRK
Šumanovci (Drenovci)	607,19	30.966	12	92,60	6.838.838,37
More 249 (Vodice)	480,90	26.236	42	104,75*	6.488.128,71
Izvor (Ludbreg)	453,99	36.290	91	100,08	6.838.838,37
Sjeverna Bilogora (Veliko Trojstvo)	713,20	22.164	93	92,33	6.488.128,71
Papuk (Orahovica)	467,99	12.930	49	94,68	6.137.419,05
Mentorides (Pag)	409,47	18.395	33	107,12	6.137.419,05
Ukupno	**43.199,74**	**2.196.136**	**6.234**	**Ø 99,28**	**463.096.945,70**

Izvor: Lokalne razvojne strategije pojedinačnih LAG-ova; za indeks razvijenosti Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova EU-a; za iznos potpora Agencija za plaćanje u poljoprivredi i ruralnom razvoju.

* Za dio naselja koja se nalaze u sastavu gradova u izračunu prosječnog indeksa razvijenosti područja LAG-a koristila se vrijednost indeksa odnosnog grada te su moguća manja odstupanja.

Iz prikazanog je vidljivo da LAG-ovi prostorno obuhvaćaju 76,3% kopnene površine i 92,1% ukupnoga broja naselja u Hrvatskoj u kojima živi 51,2% stanovništva (prema Popisu 2011. god.). Prema izračunu prosječnog indeksa razvijenosti (IR)[11] skoro dvije trećine (61,1%) teritorija LAG-ova pripada područjima ispodprosječne razine razvijenosti. Nadalje, iz Tablice 1 vidljivo je da IR teritorija pojedinog LAG-a ne korespondira s iznosom odobrene potpore, ali treba napomenuti da se radi o novom izračunu IR-a koji nije bio uključen u evaluacijski postupak odobravanja iznosa potpora, kao i da su te potpore komplementarne programu ruralnog razvoja.

Godine 2017., prema podacima resornoga ministarstva, članstvo LAG-ova brojilo je 3995 osoba (367 zaposlenih), od kojih su 43% predstavnici civilnoga sektora, 36% gospodarskog, a 21% predstavnici javnoga sektora (MRR MP RH, 2018). Tijekom te godine aktivnosti LAG-ova svodile su se uglavnom na edukaciju i stručno osposobljavanje članova i zaposlenika te na animaciju i pružanje stručne pomoći potencijalnim korisnicima u pripremi projekata za realizaciju predviđenih operativnih mjera u okviru lokalnih razvojnih strategija. Ove godine u mjesecu ožujku raspisani su i prvi natječaji LAG-ova.

[11] „Indeks razvijenosti je kompozitni pokazatelji koji se računa kao ponderirani prosjek više društveno-gospodarskih pokazatelja radi mjerenja stupnja razvijenosti jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave" (NN 123/2017, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o regionalnom razvoju Republike Hrvatske, članak 3 točka 2.). Za izračun vrijednosti indeksa razvijenosti 2018. god., a prema Uredbi (NN 131/2017), koristili su se standardizirani pokazatelji stope nezaposlenosti, dohotka po stanovniku, proračunskog prihoda jedinica lokalne samouprave, općeg kretanja stanovništva, stope obrazovanosti i indeksa starenja, za razdoblje 2014.–2016.

5. KAKO REVITALIZIRATI RURALNA PODRUČJA – REZULTATI ISTRAŽIVANJA

5.1. Opis uzorka

Našim uzorkom obuhvaćeno je 3,3% ukupnoga broja članova hrvatskih LAG-ova. Među ispitanicima je u postotku bilo nešto više muškaraca u odnosu na žene (Tablica 2). U prosjeku imaju 41 godinu, više od tri četvrtine završilo je višu školu ili fakultet, a 70,5% je u radnom odnosu (devet ispitanika djelatnici su LAG-ova). Prema rezidencijalnoj pripadnosti većina anketiranih živi u ruralnome području, prostorno smještenom u svim županijama, osim Grada Zagreba.

Iako uzorak nije u statističkom smislu reprezentativan, smatramo da to ne umanjuje vrijednost dobivenih nalaza jer se radi o prosječno mlađoj, vitalnijoj i obrazovanijoj skupini lokalnih organizatora razvojne preobrazbe ruralnih područja, pa time i dobrih poznavatelja stanja i problema.

Tablica 2. Sociodemografska i profesionalna obilježja ispitanika

Sociodemografsko obilježje		**N**	**%**
Spol:	Muškarci	68	51,5
	Žene	64	48,5
Dob:	2035	49	37,1
	36–50	60	45,5
	51–64	23	17,4
Naobrazba:	Osnovna škola	1	0,8
	Srednja škola	30	22,7
	Viša škola i fakultet	101	76,5
Radni status:	Zaposlenik/ca*	93	70,50
	Poljoprivrednik/ca ili obrtnik/ca	17	13,0
	Ostalo (učenici, studenti, umirovljenici)	22	16,50
Mjesto stanovanja:	Urbano područje	10	7,60
	Ruralno područje	122	92,40

*u javnom i privatnom sektoru i udrugama civilnoga društva

5.2. Stavovi o razvojnim poteškoćama

Već dulje vrijeme znanstvenici i stručnjaci upozoravaju na demografsku regresiju većeg dijela hrvatskoga rurisa, odnosno na kontinuirani proces gubitka vitalnoga stanovništva (Lajić, 1995; Gelo, 2004; Nejašmić i Toskić, 2013; Živić i sur., 2014; Živić, 2017). Na

vrlo sličan zaključak upućuju i odgovori naših ispitanika o razvojnim problemima lokalnih seoskih područja. Prema razdiobi odgovora i srednje vrijednosti mjerne skale (Tablica 3) više od polovine njih smatra da su ključne razvojne poteškoće lokalnoga područja redom ostarjelost populacije, mali broj novorođenih, manjak mladih i stručnih osoba te iseljavanje stanovništva. Općepoznato je da takvo demografsko stanje smanjuje sposobnost i umrtvljuje aktivizam društvenih zajednica u generiranju novih ideja i primjerenih predložaka lokalnoga razvoja. To je dodatno usložnjeno i velikim udjelom nezaposlenog stanovništva jer 45,5% ispitanika procjenjuje nezaposlenost kao bitno obilježje područja u kojemu žive.

Tablica 3. Procjena razvojnih poteškoća u lokalnome području

Opis poteškoća	% ispitanika Skala ocjena*			Srednja vrijednost	Najčešća ocjena (Mod)
	1+2	3	4+5		
Prevladavanje starog stanovništva	13,8	24,2	62,2	3,79	5
Mali broj novorođenih	18,2	20,5	61,3	3,77	5
Manjak mladog i stručnog stanovništva	18,9	25,8	55,3	3,59	4
Iseljavanje stanovništva	25,8	18,9	55,3	3,55	5
Visok udio nezaposlenoga stanovništva	28,0	26,5	45,5	3,31	3
Nedovoljno razvijena društvena infrastruktura	22,0	47,0	31,0	3,14	3
Nedovoljno razvijena komunalna infrastruktura	31,8	38,6	29,6	2,95	3
Male plaće i niski životni standard	22,7	23,5	53,8	3,54	5
Pad poljoprivredne djelatnosti	18,2	28,0	53,8	3,59	4
Teškoće u prodaji domaćih poljoprivrednih proizvoda (neorganizirano tržište)	17,4	49,2	33,4	3,57	3
Nerazvijena industrija /nedostak industrijskih proizvodnih kapaciteta	14,4	33,3	52,3	3,55	4
Nedostatak malih pogona za proizvodnju i preradbu	14,4	26,5	59,1	3,62	4
Loš imidž poljoprivrednika u lokalnim zajednicama/društvu	30,3	28,8	40,9	3,20	3
Odsutnost stručne podrške za razvoj poduzetništva	15,9	28,0	56,1	3,62	4
Male mogućnosti za cjeloživotno obrazovanje	24,2	29,35	46,3	3,46	3

* 1=uopće ne vrijedi; 2= ne vrijedi; 3=niti vrijedi niti ne vrijedi; 4=vrijedi i 5= potpuno vrijedi

Među visoko su rangiranim problemima koji priječe brži razvoj lokalnoga gospodarstva i nedostatak malih pogona za proizvodnju i preradu (59,1% anketiranih procjenjuje da to nedostaje u njihovu području), potom odsutnost ili nedostatna stručna podrška

za razvoj poduzetništva (56,1%), pad poljoprivredne djelatnosti (53,8%) i nerazvijenost industrijskih kapaciteta (52,3%). U osnovi ti nedostaci oslikavaju slabu diverzificiranost lokalnoga gospodarstva koju prati i nezaposlenost stanovnika, te ne treba čuditi što više od polovine ispitanika navodi „male plaće i niski životni standard" kao važan manjak razvojne i životne perspektive područja u kojemu žive. I ranija istraživanja provedena među ruralnim stanovništvom pokazala su da su loš standard i male plaće te nezaposlenost najčešće percipirana ograničenja za prosperitetan život na selu (Žutinić i sur., 2010; Grgić i sur., 2011). Ipak ohrabruje da se stanje barem u manjem dijelu ruralnih područja mijenja nabolje, što je razvidno iz postotka odgovora ispitanika (stupac s ocjenama 1+2) koji procjenjuju da navedeni razvojni problemi nisu ili su vrlo malo prisutni u lokalnome kraju.

5.3. Procjena pozitivnih kretanja u ruralnome gospodarstvu i zajednici

I sljedeći anketni nalazi upućuju na spore pozitivne tokove u modernizaciji lokalnih područja (Tablica 4). Razdioba dobivenih odgovora na set indikatora o pozitivnim kretanjima u ruralnome gospodarstvu potvrđuje usku vezu s prethodno iznesenim razvojnim poteškoćama. Sažeto rečeno, tek nešto više od trećine ispitanika (37,9%) procjenjuje da dolazi do porasta zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, oko trećine (34,1%) njih smatra da se povećava udio uslužnih djelatnosti, samo četvrtina misli da je u lokalnome području zamjetan razvoj turističke infrastrukture, a tek 23,5% ocjenjuje da se povećava broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava s dodatnim djelatnostima. Tako je i opća ocjena o trendu diverzifikacije ruralne ekonomije relativno loša. Više od dvije trećine anketiranih (68,2%) smatra da toga nema ili se tek nazire u njihovu području.

Tablica 4. Procjena pozitivnih kretanja u lokalnome gospodarstvu i zajednici

Opis indikatora	% ispitanika Skala ocjena*			Srednja vrijednost	Najčešća ocjena (Mod)
	1+2	3	4+5		
Rast broja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava s dodatnim djelatnostima	35,6	40,9	23,5	2,83	3
Rast samozapošljavanja	46,2	34,8	19,0	2,64	3
Rast zaposljivosti u nepoljoprivrednim djelatnostima	21,2	40,9	37,9	3,27	3
Povećan udio uslužnih djelatnosti	23,5	42,4	34,1	3,22	3
Razvoj turističke infrastrukture	43,9	31,1	25,0	2,77	2
Diversifikacija lokalnoga (ruralnog) gospodarstva	28,8	39,4	31,8	3,08	3
Veća dostupnost interneta i razvijenost internetske infrastukture (širokopojasniinternet)	25,8	43,2	31,0	3,05	3
Međusobno uvažavanje i tolerancija među stanovnicima	14,4	43,2	42,4	3,36	3
Više se poštuju etničke i kulturne različitosti	23,5	35,6	40,9	3,24	3
Aktivna lokalna akcijska grupa (LAG)	13,6	28,0	58,4	3,65	4

Budući da je internet nezaobilazno sredstvo komunikacije modernoga doba, zanimalo nas je kako ispitanici procjenjuju njegovu dostupnost u ruralnim područjima. Samo 31% anketiranih povoljno ocjenjuje internetsku mrežu i širokopojasni pristup internetu, što pokazuje da je dio ruralnih krajeva još uvijek lišen tog ključnog suvremenog medija za komunikaciju, poslovanje i učenje.[12]

Iz Tablice 4. vidljivo je da su ispitanici u prosjeku povoljnije ocijenili ponuđena tri pokazatelja društvenih odnosa u lokalnim zajednicama, odnosno međusobno uvažavanje, toleranciju i poštovanje etničkih i kulturnih različitosti. Najbolje percipirani pozitivan trend u lokalnome kraju jest aktivizam LAG-a, što se može tumačiti kao pristrana ocjena. Međutim iz odgovora je razvidno da 41,4% anketiranih, iako pripadaju tim grupama, prosuđuje da LAG-ovi nisu dovoljno aktivni u lokalnome području.

5.4. Prijedlozi za bržu revitalizaciju ruralnih područja

Prethodna analiza stavova ispitanika o razvojnim poteškoćama ruralnih područja ukazala je na još uvijek prisutan sklop otežavajućih demografskih i gospodarskih okolnosti na putu k stvaranju primjerenih uvjeta života i održivosti ruralnih zajednica. Da bi dobili što detaljniji uvid u promišljanja članova lokalnih akcijskih grupa, kako brže i uspješnije revitalizirati naše ruralne krajeve, ovo pitanje u anketi bilo je otvorenoga tipa. Kvalitativnom analizom mnoštvo njihovih prijedloga grupirali smo prema sličnosti u pet tematskih cjelina te ih izlažemo po učestalosti odgovora.

1) Prema mišljenju ispitanika prvo što je potrebno za bržu revitalizaciju i konverziju ruralnih resursa u razvojni potencijal jest izgradnja ili poboljšanje postojeće komunalne, prometne, društvene i informacijske infrastrukture. Navodimo nekoliko odgovora koji jezgrovito sažimaju takvo gledište gotovo svih ispitanika: potrebno je povećati infrastrukturne projekte koji vode boljoj komunalnoj (ceste, deponiji, opskrba vodom, plinom, internetska mreža) uređenosti životnih prostora te umrežavanju sela; treba osigurati ujednačeni razvoj ruralnih sredina prije svega infrastrukturnom opremljenošću; treba izgraditi javne servise, pošte, dječje vrtiće, škole, domove za starije i nemoćne i u malim mjestima da se osiguraju kvalitativni uvjeti života i spriječi iseljavanje; informatizacija sela, uvođenje e-ureda i umrežavanje s općinama i gradovima; treba povećati broj linija prema otocima i rubnim područjima.

2) Drugo, predlažu (79 odgovora) poticajnije mjere na državnoj i lokalnoj razini za samozapošljavanje, za uvođenje novih djelatnosti i otvaranje novih radnih mjesta kroz olakšice poduzetnicima i poslodavcima (odgovori tipa: uvesti porezno oslobođenje za

[12] Prema podacima Eurostata u EU-u samo 40% seoskih kućanstava ima pristup brzom internetu. Zbog toga je u tekućem programskom razdoblju EU izdvojila oko 6 milijardi eura za financiranje brzog širokopojasnog pristupa internetu i druge digitalne infrastrukture, osobito za ruralna i periferna/pogranična područja.

poduzetnike registrirane u ruralnom području; više poticaja za razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti; otvaranje poduzetničkih inkubatora; ulaganje u poduzetničke aktivnosti u području inovacija, tehnologije i održive energije; olakšati dolazak vanjskih ulagača; posebne mjere za zapošljavanje mladih u ruralnim područjima; pomoć obrtnicima i podizanje duha poduzetništva i sl.).

3) Treće, predlažu (76 odgovora) selektivne mjere u vidu poreznih olakšica i potpora mladima i mladim obiteljima s djecom (odgovori tipa: dodjela građevinskog zemljišta mladim obiteljima; sufinanciranje mladih kod kupnje kuće u ruralnom području; povećanje naknada za rođenje djeteta kako bi se zadržalo mlado stanovništvo; stipendiranje studenata koji će se zaposliti u ruralnim područjima; poreznom politikom subvencionirati mlade obitelji koje se žele doseliti i živjeti u ruralnom području; ulaganje u programe za mlade i sl.).

4) Četvrto, predlažu (74 odgovora) zaštitu i jaču promociju domaće poljoprivrede i sređivanje tržišta poljoprivrednog zemljišta (odgovori tipa: smanjenje uvoza poljoprivrednih proizvoda; bolji marketing poljoprivrednih proizvoda; organizirati otkupne centre za poljoprivredne proizvode; više ulaganja u razvoj malih poljoprivrednih gospodarstava; veće porezne olakšice za mlade OPG-ove; okrupnjavanje posjeda i davanje privatnog neobrađenog zemljišta na korištenje; pojednostaviti proces davanja državnog poljoprivrednog zemljišta u zakup; omogućiti svima zakup državne zemlje; sređivanje zemljišnih knjiga i sl.).

5) Peti prijedlog (34 odgovora) odnosi se na financijsko snaženje i viši stupanj autonomije odlučivanja jedinica lokalne uprave i samouprave (odgovori tipa: decentralizirati državu, prenošenje ovlasti i odgovornosti na županije, gradove i općine; porezna reforma – više (državnih) poreznih prihoda preusmjeri na JLS; pravednije raspodijeliti državni proračun na lokalnu samoupravu; potrebno je financijski ojačati lokalne samouprave radi osiguravanja višeg životnog standarda; decentralizacijom više sredstava dati lokalnoj razini umanjenjem centraliziranog sistema gdje je moguća kvaliteta života samo u Zagrebu; pravednija regionalna politika; povećati autonomiju i financijsku /ekonomsku neovisnost JLS-e i sl.). Ti prijedlozi imaju uporište u endogenom pristupu razvoju/rastu, koji predmnijeva povećanje lokalne upravne i administrativne sposobnosti i prenošenje političke i financijske odgovornosti za donošenje važnih odluka o razvojnim potrebama i mogućnostima na lokalne razine, za što je potreban politički dogovor koji podržava decentralizaciju.

Treba napomenuti da uz tih pet istaknutih smjernica za revitalizaciju ruralnih područja, ispitanici preporučuju i bolje informiranje o mjerama iz programa ruralnog razvoja, doradu postojećih pravilnika, smanjeno administriranje prijava i raspisivanje više natječaja tijekom godine kako bi se maksimalno iskoristila odobrena financijska potpora

u programskom razdoblju. Također, zalažu se za bolju komunikaciju i međusobnu suradnju između lokalnih samouprava i stanovništva, za bolju koordinaciju i uvažavanje razvojnih potreba ruralnih područja u nacionalnim i regionalnim razvojnim programima.

6. ZAKLJUČAK

Dosadašnje je iskustvo Hrvatske u primjeni tzv. endogenog ruralnoga razvoja razmjerno skromno iako je bilo uspješnih projekata (autohtoni i proizvodi dodane vrijednosti, obnavljanje tradicijskih obrta i kulturnih manifestacija, promoviranje i očuvanje prirodne baštine, agrarni turizam i dr.) u pojedinim ruralnim krajevima, a potaknutih lokalnim inicijativama pojedinaca i grupa. Sustavno umrežavanje i razvoj partnerstva lokalnih dionika u ruralnome razvoju počinje osnivanjem lokalnih akcijskih grupa. Institucionaliziranjem LAG-ova kao instrumenta primjene pristupa razvoju „odozdo prema gore" otvara se veća mogućnost za razmjenu ideja u pronalaženju rješenja i pokretanju projekata temeljenih na specifičnostima i razvojnim potrebama određenog lokaliteta kroz programe ruralnoga razvoja, ali i druge srodne programe. Hrvatska je tek u početnoj fazi praktične primjene takvih inicijativa i programa.

Budući da su LAG-ovi jedan od važnih organizatora preobrazbe sela, u ovome smo prilogu problematiku revitalizacije hrvatskih ruralnih područja razmatrali s njihova gledišta. Podrazumijeva se da nisu sva ruralna naselja u Hrvatskoj u fazi odumiranja ali, što se može uočiti iz odgovora članova lokalnih akcijskih grupa, većina područja u kojima žive i djeluju još uvijek je pod „pritiskom" nepovoljnih demografskih i gospodarskih trendova (vidjeti Tablicu 3). Pri tome smatraju da je temelj brže revitalizacije ruralnih područja ponajprije u opremanju tih prostora primjerenom tehničkom, društvenom i informatičkom infrastrukturom i povezivanjem s gradskim središtima. Nadalje, predlažu i poticajnije mjere za poduzetničke aktivnosti i uvođenje inovativnih tehnologija, selektivne potpore za poticanje ostanka, ali i dolaska mladih i mladih obitelji u ruralna područja, bolju promociju i zaštitu domaće poljoprivrede od nelojalnog uvoza i sređivanje tržišta poljoprivrednoga zemljišta. Dio njih zalaže se i za veću autonomiju odlučivanja i upravljanja jedinica lokalnih samouprava i povećanje njihovih proračuna.

Predložene smjernice članova LAG-ova za bržu demografsku i gospodarsku revitalizaciju lokalnih područja, koje naglašava i hrvatska znanstvena i stručna javnost, treba više integrirati s komplementarnim razvojnim politikama Hrvatske. Potrebna je u budućnosti veća podrška na nacionalnoj razini (financijska i institucionalna) lokalnim razvojnim strategijama i lokalnim akcijskim grupama jer to može olakšati sinergijsku provedbu višedimenzionalnih i međusektorskih intervencija koje su prijeko potrebne za

snaženje i razvoj lokalnoga gospodarstva i stvaranje primjerenih životnih uvjeta u ruralnim područjima Hrvatske. Jer kako poručuje sociolog A. Šundalić: „*Selo ne smije biti razvojno ocijenjeno kao socijalni prostor koji „manje košta", prostor u koji se ne treba ulagati zbog njegove neprivlačnosti i ispražnjenosti. No, isto tako, selo se ne treba industrijalizirati pošto-poto.*" (Šundalić, 2003: 90)

Literatura

1. Albu, Ruxandra-Gabriela, Chiţu, Ioana-Bianca (2014). *Local action groups (LAGs) – an important instrument in ensuring the sustainable development of rural areas in Romania*, „Economic Sciences", Vol. 7 (56), No. 2, str. 97–104.
2. Bartol, Kathryn M., Zhang, Xiaomeng (2007). *Networks and leadership development: Building linkages for capacity acquisition and capital accrual*, „Human Resource Management Review", Vol. 17, No. 4, str. 388–401.
3. Brkić, Srećko, Žutinić, Đurđica (2002). Društveni aspekt razvoja seoskih područja, u knjizi: Kolega, A. (ur.), *Prilagodba Europskoj zajednici hrvatske poljoprivrede, šumarstva i ribarstva*, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
4. Csurgó, Bernadett, Kovách, Imre (2015). The LEADER Programme in Hungary - Bottom-up Development with Top-down Control?, u *Evaulating the European Approach to Rural Development*. Ashgate, Surrey, str. 53–77.
5. Derkzen, Petra, Bock, Bettina B. (2007). *The construction of professional identity: symbolic power in rural partnerships in The Netherlands*, „Sociologia Ruralis", Vol. 47, No. 3, str. 189–204.
6. Esparcia, Javier, Escribano, Jaime, Serrano, J. Javier (2015). *From development to power relations and territorial governance: Increasing the leadership role of LEADER Local Action Groups in Spain*, „Journal of Rural Studies", Vol. 42, str. 29–42.
7. European Communities (2006). *The LEADER approach A basic guide*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
8. Grgić, Ivo, Kovačić, Damir, Žutinić, Đurđica, Markovina Jerko (2007). *Socio-economic factors of population mobility in the rural areas of Croatia and City of Zagreb*, Study financed by Zagreb City Office for Agriculture and Forestry.
9. Gelo, Jakov (2004). *Kretanje broja rezidencijalnog (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću*, „Društvena istraživanja", Vol. 13, No. 4–5, str. 653-673.
10. Grgić, Ivo, Levak, Vladimir, Zrakić, Magdalena (2010). Zadovoljstvo životom u ruralnom području Zagrebačke županije, u knjizi: Košutić, S. (ur.) *Actual Tasks on Agricultural Engineering - Proceedings of the 39. International Symposium on Agricultural Engineering*, Zagreb, Agronomski fakultet i CIGR, EurAgEng i Asian Association for Agricultural Engineering (AAAE), str. 19–28.
11. Killick, Tony (2001). *Globalisation and the Rural Poor*, „Development Policy Review", Vol. 19, No. 2, str. 155–180.

12. Lajić, Ivan (1995). *Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994*, „Revija za Sociologiju", Vol. 26, No. 1–2, str. 55–64.
13. Lukić, Aleksandar (2016). *New Actors in Rural Development- LEADER Approach and Projectification in Rural Croatia*, „Sociologija i prostor", Vol. 54, No. 1, str. 71–90.
14. Narodne novine (123/2017). *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o regionalnom razvoju Republike Hrvatske*.
15. Navarro, Francisco, Labianca, Marilena, Cejudo, Eugenio, de Rubertis, Stefano, Salento, Angelo, Maroto, Juan Carlos, Belliggiano, Angelo (2018). *Interpretations of innovation in rural development. The cases of Leader projects in Lecce (Italy) and Granada (Spain) in 2007–2013 period*, „European Countryside", Vol. 10, No. 1, str. 107–126.
16. Stručna skupina za poljoprivredu, ruralni razvoj i zaštitu okoliša (NAT) (2017). *Ex post evaluation of rural development programmes 2007-2013 - information report, Referentni dokumentnt: NAT/699-EESC-2017-00690-00-00-RI-TRA*, Europski gospodarski i socijalni odbor.
17. Nejašmić, Ivo, (1991). *Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih područja Hrvatske*, „Sociologija sela", Vol. 29, No.11, str. 11–24.
18. Nejašmić, Ivo, Toskić, Aleksandar (2013). *Starenje stanovništva u Hrvatskoj – sadašnje stanje i perspektive*, „Hrvatski geografski glasnik", Vol. 75, No.1, str. 89–110.
19. Pérez, Javier Esparcia (2000). *The LEADER Programme and the Rise of Rural Development in Spain*, „Sociologia Ruralis", Vol. 40, No. 2, str. 49–59.
20. Phifer, Bryan M. (1990). *Community Development in America: A Brief History*, „Sociological Practice", Vol. 8, No. 1, str. 18–31.
21. Pollermann, Kim, Raue, Petra, Schnaut, Gitta (2013). *Rural Development experiences in Germany: opportunities and obstacles in fostering smart places through LEADER*, „Studies in Agricultural Economics", Vol. 15, str. 111–117.
22. Pollermann, Kim, Raue, Petra, Schnaut, Gitta (2014). *Multi-level Governance in Rural Development: Analysing Experiences from LEADER for a Community-Led Local Development (CLLD), ERSA conference papers ersa14p1071*, European Regional Science Association.
23. Ray, Christopher (2006). Neo-endogenous rural development in the EU (poglavlje 19), u knjizi: Cloke, P., Marsden, T. i Mooney, P. (ur.) *The Handbook of Rural Studies* (pp. 278–291). London: Sage Publications.
24. Scott, Mark (2004). *Building institutional capacity in rural Northern Ireland: the role of partnership governance in the LEADER II programme*, „Journal of Rural Studies", Vol. 20, No. 1, str. 49–59
25. Shortal, Sally (2013). *Are rural development programmes socially inclusive? Social inclusion, civic engagement, participation, and social capital: Exploring the differences*, „Journal of Rural Studies", Vol. 24, No. 4., str. 450–457.
26. Soldi, Rosella (2016). *Evolution of the Budget Dedicated for Rural Development Policy*, European Union and the Committee of the Regions, Progress Consulting S.r.l., Italy & Living Prospects Ltd, Greece.

27. Svobodova, Hana (2015). *Do the Czech Local Action Groups Respect the LEADER Method?*, „Mostariensia", Vol. 18, No. 1-2, str. 231–251.
28. Šundalić, Antun (2003). Retradicionalizacija ili revitalizacija ruralnog prostora Slavonije i Baranje, u knjizi: Štambuk, M., Šundalić, A. (ur.) *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*, Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar, str. 77–93.
29. Talò, Cosimo (2017). The role of intermediate institutions in community development. The case of LAGs, u knjizi: De Rubertis, S. (ur.) *The Local Action Group and rural development by local actors: an Apulian case study, and a circumstantial method of assessing failure*, Salento, ESE - University of Salento, str. 47–58.
30. Thuesen, Annette Aagaard (2010). *Is LEADER Elitist or Inclusive? Composition of Danish LAG Boards in the 2007–2013 Rural Development and Fisheries Programmes*, „Sociologia Ruralis", Vol. 50, No. 1, str. 31–45.
31. Van der Ploeg, Jan Douwe, Renting, Henk, Brunori, Gianluca, Knickel, Karlheinz, Mannion, Joe, Marsden, Terry, de Roest, Kees, Sevilla Guzmán, Edudardo, Ventura, Flaminia (2000). *Rural development: from practices and policies to theory*, „Sociologia Ruralis", Vol. 40, No. 4, str. 391–408.
32. Živić, Dražen, Turk, Ivo, Pokos, Nenad (2014). *Regionalni aspekti depopulacije Hrvatske (1991. – 2011.),* „Mostariensia", Vol. 18, No. 1–2, str. 231–251.
33. Živić, Dražen (2017). *Demografija Hrvatske u ozračju "prava na rođenje"*, „Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija", Vol. 57, No. 2, str. 261–266.
34. Žutinić, Đurđica, Kovačić, Damir, Grgić, Ivo, Markovina, Jerko (2010). *Percepcija kvalitete življenja i namjere o odlasku iz ruralnih sredina*, „Društvena istraživanja", Vol. 19, No. 1–2, str. 137–159.
35. Woods, Michael, McDonagh, John (2011). *Rural Europe and the world: Globalization and rural development*, „European Countryside", Vol. 3, No. 3, str. 153–163.

Internetski izvori

1. EC (2013). *Regulation EU 1303/2013. 17th December 2013.,* http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:347:0320:0469:EN:PDF
2. European Network for Rural Development (ENRD) (2015). *The European Agricultural Fund for Rural Development, Rural development priorities 2014–2020, projects brochure*, https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/uploaded-files/publi-enrd-brochure01-2015.pdf, pristupljeno 27. travnja 2018.
3. *Program ruralnog razvoja (PRR). Aktivnosti LAG-ova u 2017. godini,* https://ruralnirazvoj.hr/aktivnosti-lag-ova-u-2017-godini/, pristupljeno 12. travnja 2018.
4. Soto, Paul, Ramsden, Peter (2014). *Guidance on Community-Led Local Development for Local Actors*, The European Commission, dostupno na http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/guidance_clld_local_actors.pdf, pristupljeno 7. travnja 2018.

Abstract

Revitalization of rural areas from the perspective of local action groups[13]

Local action groups (LAGs) have been recognized in the European rural policy for a long time. They are perceived as important development actors in tackling the problems and challenges of local areas. The aim of this paper was to identify the development limitation framework and recommendations for faster revitalization of Croatian rural areas from the perspective LAG members. The data collection was conducted by an online survey on a sample of 132 respondents. Data were analyzed at the descriptive analysis level. According to the respondents, main obstacles for the prosperous development of Croatian rural areas are the aging of the population and the lack of entrepreneurial capacities and professional support for a stronger diversification of the rural economy. Respondents think that faster rural revitalization can be achieved by: equipping the village with appropriate infrastructure and traffic connectivity with urban centers, more stimulating measures for self-employment and entrepreneurship, selective support for young people and young families, protection and better promotion of domestic agriculture, increased financial independence and a higher degree of autonomy of local administration and self-government.

Key words: endogenous rural development, local action groups, revitalization, rural areas

[13] Đurđica Žutinić, PhD, Full professor, Faculty of Agriculture in Zagreb, email: dzutinic@agr.hr; Magdalena Zrakić, PhD, Faculty of Agriculture in Zagreb, email: mzrakic@agr.hr

Jelena Kristić[1]
Jadranka Deže[2]
Mario Bjelobradić

MLADI POLJOPRIVREDNICI – MLADI PODUZETNICI

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Zainteresiranost mladih za poljoprivredu nije toliko velika jer na samom početku bavljenja poljoprivredom nastaju problemi kao što su nedostatna financijska sredstva, neposjedovanje vlastite zemlje te nedostatna podrška institucija. Temeljni je cilj ovoga rada analizirati dobnu i spolnu strukturu poljoprivrednika u Republici Hrvatskoj, s posebnim osvrtom na mlade poljoprivrednike te istražiti i utvrditi mišljenja i stavove mladih poljoprivrednika o poduzetničkim izazovima s kojima se susreću prilikom obavljanja poljoprivredne djelatnosti. Podaci su prikupljeni na temelju provedene ankete na istraživačkom uzorku, koji su zatim obrađeni i objašnjeni. Činjenica da uvozimo više poljoprivredno-prehrambenih proizvoda nego što izvozimo nije motivirajuća, a vrlo se često mladima i ne dopušta da se upuste u poduzetničke vode jer se smatra kako su neiskusni i nedovoljno zreli. Ipak, mladi poljoprivrednici imaju mnogo razloga za bavljenje poduzetničkom aktivnosti kao što su samozapošljavanje, želja za neovisnošću te nužnost stjecanja prihoda zbog preživljavanja.

Ključne riječi: mladi poljoprivrednici, mladi poduzetnici, Program ruralnog razvoja RH

[1] dr. sc. Jelena Kristić, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: jkristic@pfos.hr

[2] prof. dr. sc. Jadranka Deže, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: jdeze@pfos.hr

1. UVOD

Poljoprivreda kao gospodarska djelatnost stalno bilježi pad u svim važnijim tržišnim i financijskim pokazateljima, a grane ratarstva, voćarstva i vinogradarstva te stočarstva nisu konkurentne na tržištu. Slabija konkurentnost posebno je vidljiva u odnosu uvoza i izvoza, odnosno vanjskotrgovinskoj razmjeni poljoprivredno-prehrambenih proizvoda Republike Hrvatske.

Ukupan uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u 2017. godini iznosio je 2,88 milijardi eura. Istodobno je izvoz iznosio 1,91 milijardu eura. Pokrivenost uvoza izvozom iznosi 66%, što je lošije nego u 2016. godini kada je pokrivenost bila 70%. Uspoređujući 2017. i 2016., izvoz je povećan za 3,1%, a uvoz za 9,7%. Vanjskotrgovinski deficit za kategoriju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u 2017. godini iznosi 978 milijuna eura i povećan je za 199 milijuna eura u odnosu na 2016. godinu. Udio poljoprivredno-prehrambenih proizvoda u ukupnom izvozu Republike Hrvatske čini 14%, a u ukupnom uvozu 13%. Naša glavna izvozna tržišta i dalje su Austrija, Slovenija, Italija, Bosna i Hercegovina, Njemačka i Srbija, a glavna su uvozna tržišta Austrija, Njemačka, Mađarska, Italija i Slovenija (www.dzs.hr, 2018).

Najviše uvozimo proizvoda u kategoriji mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda, proizvoda na bazi žitarica i škroba, hrane za životinje te voća. Najviše izvozimo ribu, različite prehrambene proizvode, žitarice, proizvode na bazi žitarica i škroba, pića i alkoholna pića. Glavni su izvozni proizvodi u prva četiri mjeseca 2017. svježe ribe (tuna), šećer, čokolada, kukuruz, soja u zrnu i sladni ekstrakti. Najznačajniji su uvozni proizvodi svinjsko svježe meso, čokolada, kruh, peciva i kolači te stočna hrana (www.hgk.hr, 2017).

Ta problematika usko je povezana sa slabijom agrarnom politikom države, niskim otkupnim cijenama poljoprivrednih proizvoda, loše ugovorenim uvjetima za prijavu na mjere EU-fondova za ruralni razvoj, što znatno otežava dobivanje bespovratnih sredstava koja bi uvelike poboljšala današnju sliku poljoprivrede.

Velik broj mladih poljoprivrednika pokušava se prijaviti na neke od mjera, ali pojedini uvjeti otežavaju cjelokupni proces, zbog čega mladi poljoprivrednici ne mogu dobiti bespovratna sredstva koja su im itekako potrebna. Iz svega prethodno navedenoga proizlazi i cilj ovoga rada koji se odnosi na analiziranje dobne i spolne strukture poljoprivrednika u Republici Hrvatskoj, s posebnim osvrtom na mlade poljoprivrednike te istraživanje i utvrđivanje mišljenja i stavova mladih poljoprivrednika o poduzetničkim izazovima s kojima se susreću prilikom obavljanja poljoprivredne djelatnosti.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U skladu s navedenim ciljevima rada u istraživanju su prikupljeni primarni i sekundarni podaci. Sekundarni podaci odnose se na podatke koji su prikupljeni korištenjem dostupne relevantne i recentne literature predmetnog područja istraživanja. Primarni su podaci prikupljeni metodom *online* ispitivanja pomoću upitnika.

Od ukupnog broja ispitanika (njih 20) 75% bilo je muškog, a 25% ženskog spola. Očekivano, najveći broj ispitanika (90%) izjašnjava se kako živi na selu, a njih samo 10% živi u gradu/prigradskom naselju. Gotovo je polovina ispitanika (45%) u dobi 18–25 godina, 35% u dobi 26–30 godina, 10% u dobi 31–35 godina te 10% u dobi 36–40 godina.

Više od 60% ispitanika izjasnilo se kako u njihovu kućanstvu živi pet i više osoba, 30% ispitanika živi u kućanstvu s četiri osobe, a 10% s dvije ili tri osobe. Prihodi njihovih kućanstava ostvaruju se iz nepoljoprivrednih djelatnosti kod 10% ispitanika, 20% ispitanika ostvaruje prihode isključivo iz poljoprivrede kao gospodarske djelatnosti, a 70% ispitanika ostvaruje iz kombinacije poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti.

Ukupno 30% ispitanika izjasnilo se kako ima završenu srednju školu, jednak postotak (30%) ostvaren je u kategoriji viša škola, a ostali ispitanici (40%) imaju završen fakultet s titulom dipl.ing., odnosno mag.ing. Nitko od ispitanika nije se izjasnio kako ima samo završenu osnovnu školu te magisterij znanosti ili doktorat.

Najveći broj ispitanika (50%) posluje na području Vukovarsko-srijemske županije, 20% u Osječko-baranjskoj županiji, te 30% u drugim županijama.

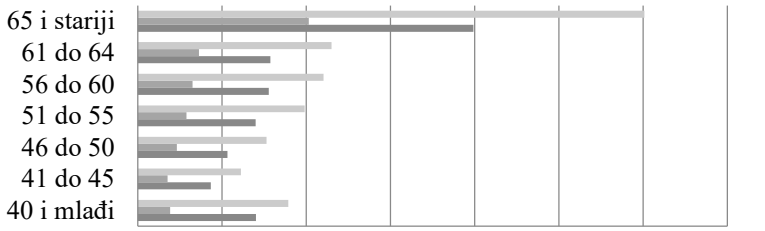
U radu su korištene i metode indukcije, dedukcije, analize, sinteze, komparacije i kompilacije te deskriptivne statističke metode kojima se podaci uređuju, grupiraju, prikazuju u tablicama i grafikonima te opisuju pomoću različitih statističkih veličina.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Prema definiciji mladi je poljoprivrednik fizička osoba koja nije starija od 40 godina, a mlađa od 18 godina u godini u kojoj prvi put podnosi svoj zahtjev za plaćanje i koja po prvi put osniva poljoprivredno gospodarstvo kao nositelj (upravitelj) ili je već osnovala poljoprivredno gospodarstvo unatrag pet godina prije podnošenja prvog zahtjeva za osnovnim plaćanjem (propisi.hr, 2017).

U dobnoj i spolnoj strukturi poljoprivrednika najzastupljeniji su muški poljoprivrednici u dobi od 65 i stariji (Grafikon 1 i 2). Zainteresiranost za poljoprivredom u mlađim generacijama nije toliko zastupljena, a starijoj je populaciji poljoprivreda vrlo često jedini izlaz u osiguravanju egzistencijalnih potreba.

Grafikon 1. Dobna i spolna struktura poljoprivrednika u 2016. godini

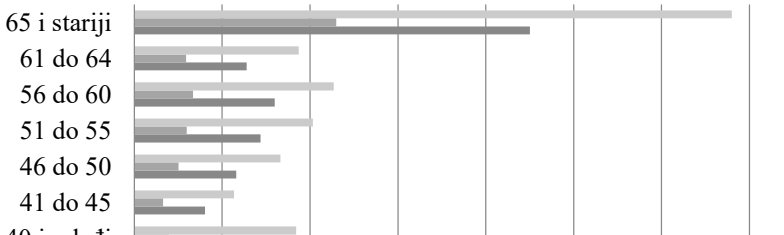

	40 i mlađi	41 do 45	46 do 50	51 do 55	56 do 60	61 do 64	65 i stariji
Ukupno	17893	12250	15300	19815	22075	23013	60169
Žene	3864	3551	4636	5812	6517	7271	20328
Muškarci	14029	8699	10664	14003	15558	15742	39841

Izvor: razrada autora prema podacima dostupnim na www.apprrr.hr/statistika-2016-2199.aspx, 2017.

Iz Grafikona 1 i 2 možemo vidjeti kako se iz poljoprivredne proizvodnje isključilo približno 5000 poljoprivrednika u rasponu od jedne godine jer je 2015. godine bilo 176092 poljoprivrednika, a 2016. godine njih 170515. Većina koja se isključila iz poljoprivredne proizvodnje iz kategorije je 65 godina i stariji.

Grafikon 2. Dobna i spolna struktura poljoprivrednika u 2015. godini

	40 i mlađi	41 do 45	46 do 50	51 do 55	56 do 60	61 do 64	65 i stariji
Ukupno	18418	11339	16637	20312	22691	18718	67977
Žene	3978	3287	5042	5958	6699	5914	22967
Muškarci	14440	8052	11595	14354	15992	12804	45010

Izvor: razrada autora prema podacima dostupnim na www.apprrr.hr/statistika-2016-2199.aspx, 2017.

U 2016. godini u Republici Hrvatskoj bilo je svega 17893 mlada poljoprivrednika, što je samo 10,5% od ukupnog broja poljoprivrednika, a taj postotak nije se ni povećao ni smanjio u odnosu na 2015. godinu.

3.1. HUMP – Hrvatska udruga mladih poljoprivrednika

Uloga je HUMP-a pronalaženje mladih i inovativnih mladih ljudi, odnosno udruživanje s njima kako bi poboljšali sadašnje stanje poljoprivrednog sektora te poboljšanje egzistencijalnih uvjeta za mlade ljude koji bi se bavili poljoprivredom te za one koji se već bave. Djelatnosti su udruge sljedeće (www.hump.hr, 2017):

- stvaranje uvjeta za povećanje sudjelovanja mladih u poljoprivredi te pomoć pri upotrebi novih tehnologija
- stvaranje pozitivnog ozračja za poduzetništvo u poljoprivredi
- ostvarivanje i poticanje komunikacije i dijaloga između mladih poljoprivrednika znanstvenika i regulatornih institucija u Republici Hrvatskoj i Europskoj uniji
- jačanje suradnje sa srodnim organizacijama u Hrvatskoj i izvan nje.

HUMP je članica CERYC-a (Srednjoeuropski centar ruralne mladeži) te članica CEJA (Europskog vijeća mladih poljoprivrednika). Osnovan je 2011. godine, a u samo dvije godine imao je 130 udruženih članova, kojima je cilj zajedničkim snagama podignuti poljoprivredu u Republici Hrvatskoj. Udruživanjem pokušavaju smanjiti svoje troškove tako što zajednički i u dogovoru koriste vlastite strojeve, udružuju se, odnosno postaju partneri.

HUMP smatra kako je najbitnija stavka „pomlađivanje poljoprivrede", odnosno smjena generacije jer mladi su ti koji mogu svojim znanjem i vještinama koje su stekli tijekom obrazovanja podignuti poljoprivredu na višu razinu. Smatraju kako mladi poljoprivrednici imaju bolje poslovne rezultate te im je produktivnost rada iznad prosjeka.

Također smatraju kako najveći problem mladim poljoprivrednicima predstavlja birokracija i natječaji za zemlju. Postupak prikupljanja i dobivanja samih dozvola i određene papirologije pa sve do početka proizvodnje traje predugo, odnosno traje i do godinu i pol dana, što uvelike otežava ni tek započeto poslovanje, a kao mladi poljoprivrednici još teže prolaze na natječajima za zemlju.

3.2. Mjere Europskih fondova

EU-sredstva novčana su sredstva koja se upotrebljavaju u svrhu podizanja gospodarstva, turizma (uređenje gradova, uređenje obala, povećanje ponude atrakcija) te i same poljoprivrede. Strukturni su fondovi financirani od strane Kohezijske politike EU-a sljedeći (strukturnifondovi.hr, 2017):

1. Europski socijalni fond
2. Europski fond za regionalni razvoj
3. Kohezijski fond
4. Europski poljoprivredni fond za ruralni razvoj
5. Europski ribarski fond

Za poljoprivrednu djelatnost najvažniji je Europski poljoprivredni fond za ruralni razvoj s ciljem podizanja poljoprivredne proizvodnje i razvoja ruralnog dijela Hrvatske, smanjenja odlaska mladih iz ruralnog u urbani dio Hrvatske te u inozemstvo.

3.3. Program ruralnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje 2014.–2020. godine

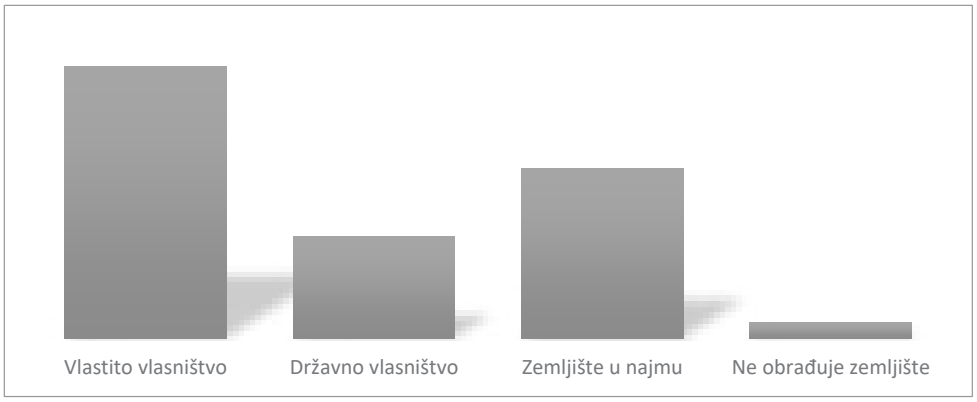
Program ruralnog razvoja RH za razdoblje 2014.–2020. vrijedan oko 2,4 milijarde eura počeo se stvarati još 2012. godine te je službeno poslan na odobrenje 16. srpnja 2014. godine. Odluka o odobrenju predstavlja krunu tog dugotrajnog procesa u koji su bili uključeni domaći stručnjaci, mahom djelatnici Ministarstva poljoprivrede i Agencije za plaćanja u poljoprivredi, ribarstvu i ruralnom razdoblju. Programom je definirano 16 mjera koje imaju cilj povećanje konkurentnosti hrvatske poljoprivrede, šumarstva i prerađivačke industrije, ali i unapređenje životnih i radnih uvjeta u ruralnim područjima uopće (www.mps.hr, 2017). Najvažnije su podmjere programa za mlade poljoprivrednike sljedeće:

1. podmjera 4.1. Potpora za ulaganja u poljoprivredna gospodarstva
2. podmjera 4.2. Potpora za ulaganja u preradu, marketing i/ili razvoj poljoprivrednih proizvoda
3. podmjera 6.1. Potpora mladim poljoprivrednicima
4. podmjera 6.3. Potpora razvoju malih poljoprivrednih gospodarstava

3.4. Istraživanje mišljenja i stavova mladih poljoprivrednika

S ciljem ispitivanja razlika u percepciji mladih poljoprivrednika kao potencijalnim nositeljima inovativnosti u poljoprivredi postavljena su im pitanja o različitim poduzetničkim izazovima s kojima se susreću u svakodnevnom poslovanju, ali i o osobinama mladih i starih poljoprivrednika. Svoje su stavove izražavali na Likertovoj ljestvici od pet stupnjeva. Rezultati istraživanja prikazani su u grafikonima 3–14.

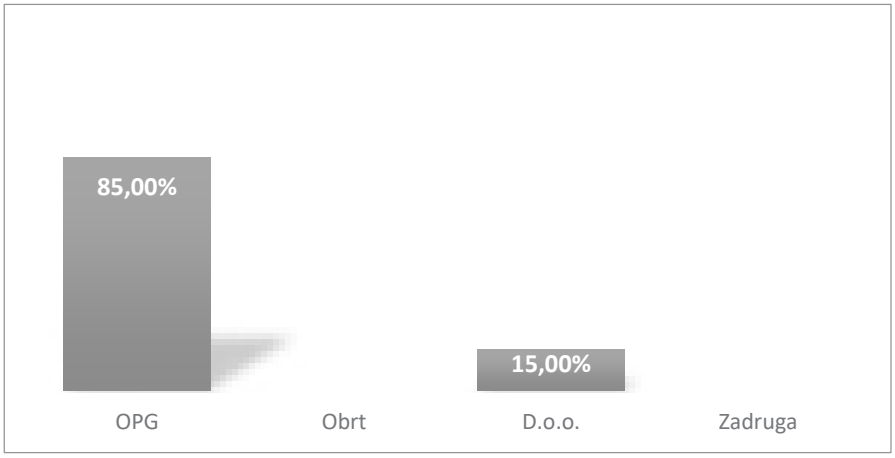
Grafikon 3. Vlasništvo zemljišta koje ispitanici obrađuju

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika najviše ih obrađuje vlastito zemljište, potom zemljište u najmu te državno zemljište, a 5% ispitanika izjasnilo se kako uopće ne obrađuje nikakvo zemljište.

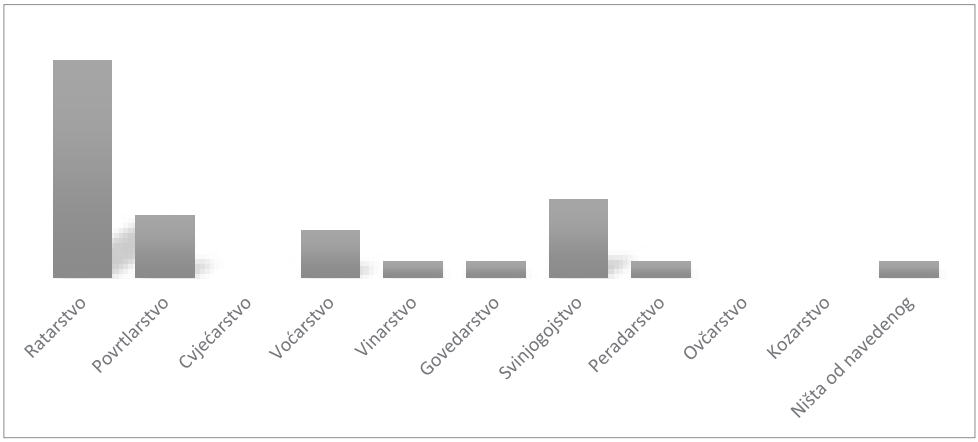
Grafikon 4. Oblik poljoprivrednog subjekta u kojem ispitanici djeluju

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika njih 85% osnovalo je OPG jer smatra kako je to najjednostavniji oblik za djelovanje u poljoprivredi, a 15% djeluje kao d.o.o.

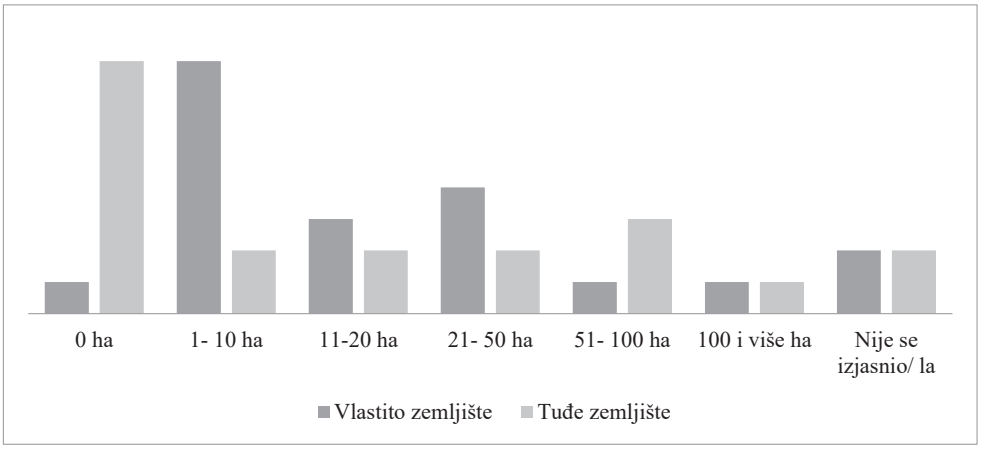
Grafikon 5. Struktura prihoda u poljoprivrednom subjektu

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika najviše ispitanika svoje prihode ostvaruje od ratarstva, potom svinjogojstva, povrtlarstva, voćarstva, a najmanje od vinarstva, govedarstva i peradarstva. Cvjećarstvom, ovčarstvom i kozarstvom uopće se ne bave.

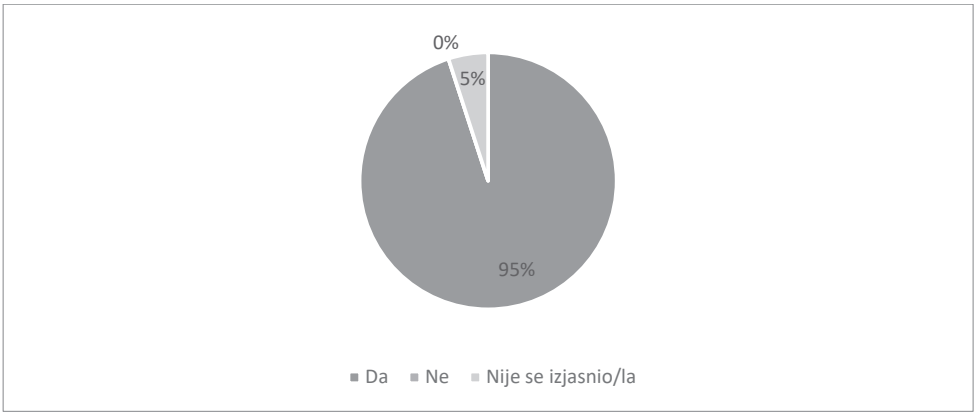
Grafikon 6. Struktura vlasništva zemljišta i količina u hektarima

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika 40% ih se izjasnilo kako u vlasništvu imaju do 10 ha vlastite zemlje, 40% ih se izjasnilo kako uopće nemaju tuđe zemlje, a 20% ih se izjasnilo kako u vlastitom vlasništvu imaju u rasponu od 21 do 50 ha zemlje. Njih 15% ima u rasponu od 51 do 100 ha tuđe zemlje, a 5% se izjasnilo kako ima više od 100 ha zemlje, kako u vlastitom tako i u tuđem vlasništvu.

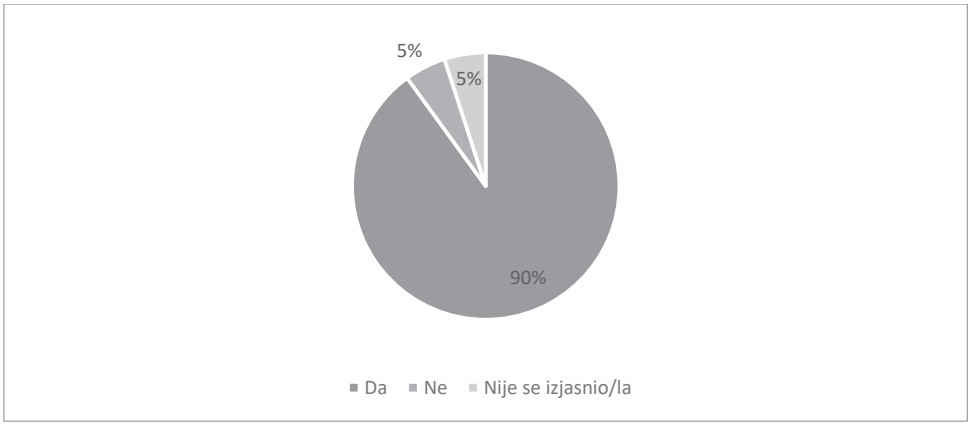
Grafikon 7. Plan povećanja postojeće proizvodnje

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika njih 95% izjasnilo se kako bi svakako povećali proizvodnju ako bi postojala mogućnost za njezino povećanje, a 5% ispitanika nije se željelo izjasniti.

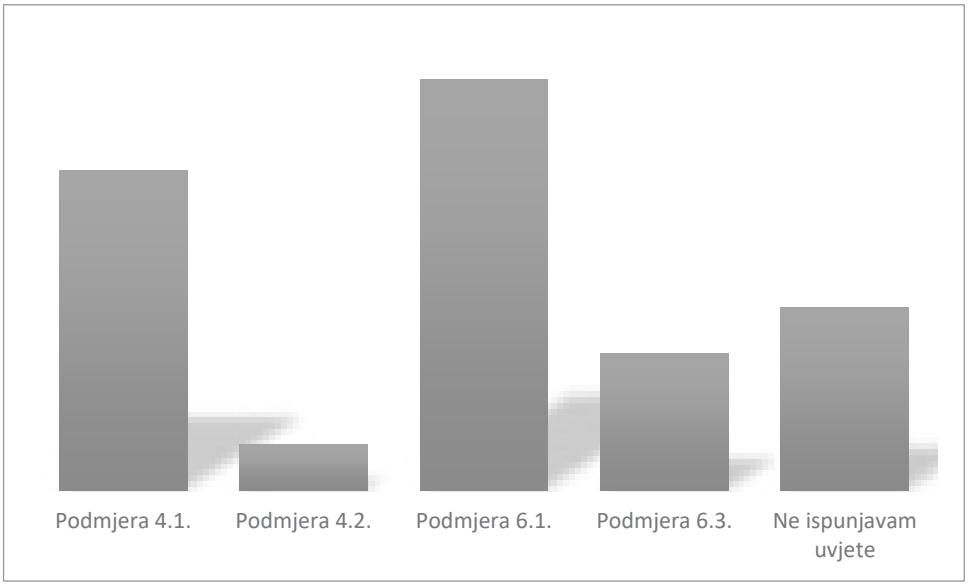
Grafikon 8. Povećanje proizvodnje koristeći EU-fondove

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Ispitanici bi najviše voljeli iskoristiti EU-fondove kako bi povećali svoju poljoprivrednu proizvodnju (90%), a samo 5% njih ne bi to željelo napraviti koristeći mogućnosti EU-fondova.

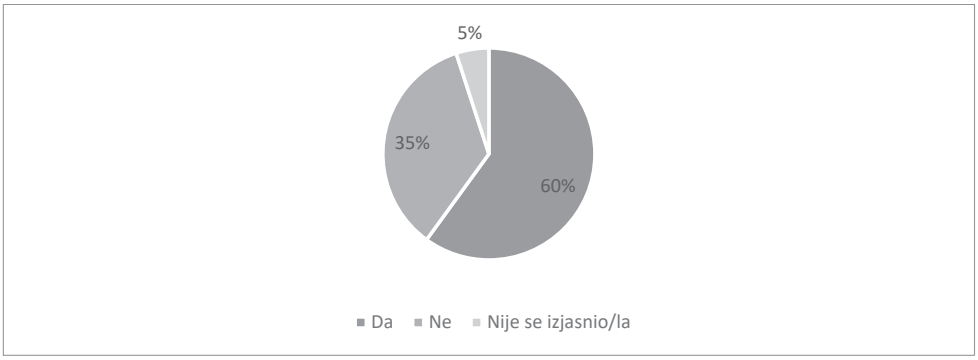
Grafikon 9. Podmjere programa ruralnog razvoja za razdoblje 2014.–2020.

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Od ukupnog broja ispitanika koji su imali mogućnost višestrukog odgovora 35% ih se izjasnilo kako bi se prijavilo na podmjeru 4.1, 5% kako bi se prijavilo na podmjeru 4.2, 45% na podmjeru 6.1, 15% na podmjeru 6.3 te se 20% ispitanika izjasnilo kako ne ispunjavaju uvjete.

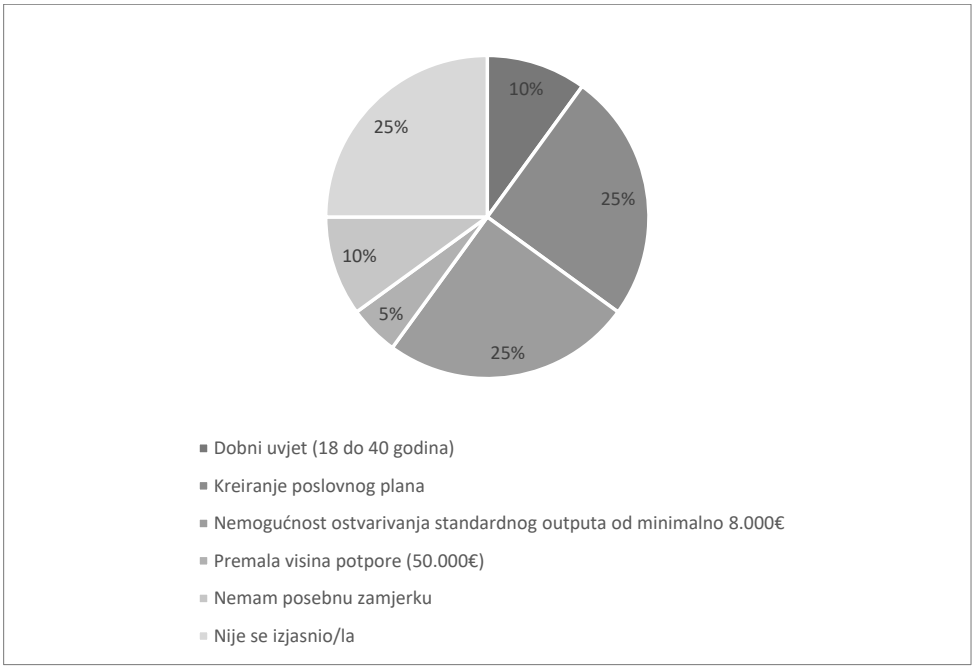
Grafikon 10. Kompliciranost prijave na jednu od mjera/podmjera

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Više od polovine ispitanika (60%) izjasnilo se kako smatra da je prijava na jednu od mjera/podmjera kompliciranа, 35% ispitanika kako nije kompliciranа, a 5% ispitanika nije se izjasnilo.

Grafikon 11. Najveći problem podmjere 6.1.

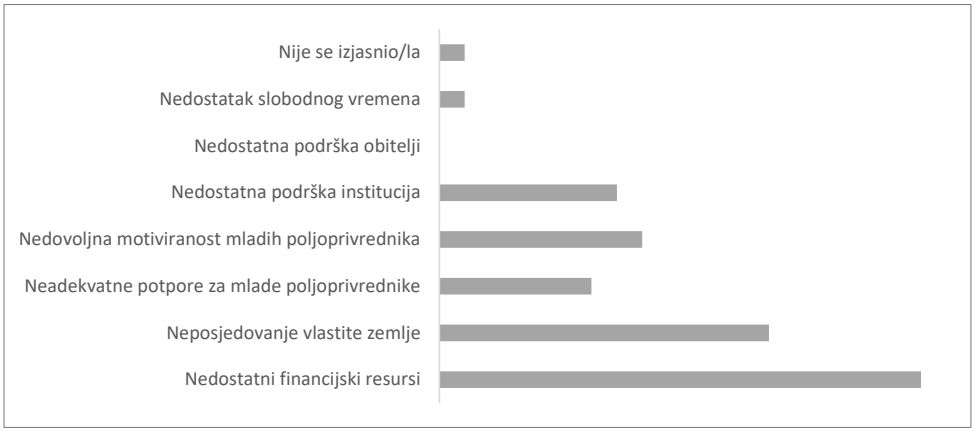

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Najveći se broj ispitanika izjasnio kako je veliki problem podmjere 6.1. kreiranje poslovnog plana (25%) i nemogućnost ostvarivanja standardnog *outputa* od minimalno 8000 eura (25%), za dobni uvjet odlučilo se 10% ispitanika, 5% ispitanika izjasnilo se o premaloj visini potpore od 50000 eura kao najvećem problemu podmjere, a 10% ispitanika nema prevelikih zamjerki na podmjeru 6.1.

Kod pitanja o najvećim preprekama s kojima se susreću mladi poljoprivrednici bili su mogući višestruki odgovori. Ispitanici smatraju kako su najveće prepreke s kojima se susreću mladi poljoprivrednici nedostatni financijski resursi, potom neposjedovanje vlastite zemlje, nedovoljna motiviranost mladih poljoprivrednika, nedostatna podrška institucija i neadekvatne potpore za mlade poljoprivrednike.

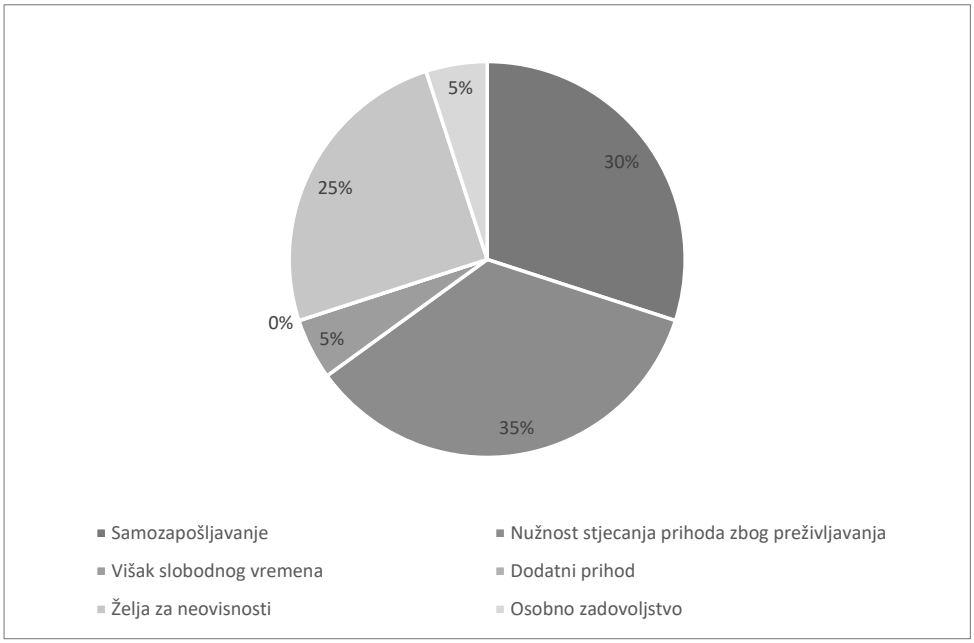
Grafikon 12. Najveće prepreke s kojima se susreću mladi poljoprivrednici

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Slične prepreke s kojima se susreću mladi poljoprivrednici u svom istraživanju obrađuje i Blanko (2006), koja naglašava kako je upravo podrška institucija, pogotovo u segmentu smanjivanja cijena zemljišta, ključna za mlade poljoprivrednike.

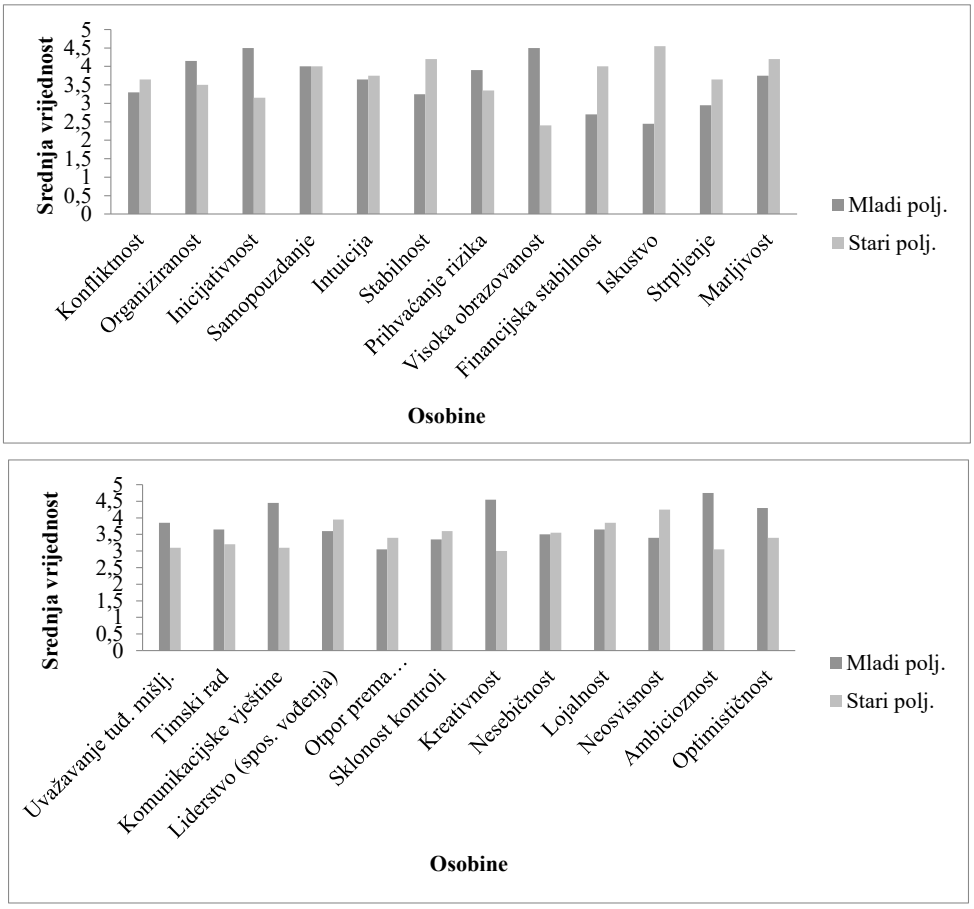
Grafikon 13. Najveći razlozi pokretanja poduzetničke aktivnosti kod mladih

Izvor: Bjelobradić, 2017.

Kod pitanja o najvažnijim razlozima pokretanja poduzetničkih aktivnosti kod mladih ispitanici najviše ističu nužnost stjecanja prihoda zbog preživljavanja (35%), samozapošljavanje (30%), želju za neovisnošću (25%) te na kraju višak slobodnog vremena (5%) i osobno zadovoljstvo (5%). Zanimljivo je kako se nitko od ispitanika nije odlučio za dodatni prihod kao najvažniji razlog pokretanja poduzetničkih aktivnosti mladih.

Grafikon 14. Osobine mladih i starih poljoprivrednika

Izvor: Bjelobradić, 2017.

S ciljem ispitivanja razlika u percepciji mladih poljoprivrednika o osobinama mladih i starih poljoprivrednika ispitanicima je postavljeno pitanje o poduzetničkim osobinama mladih i starih poljoprivrednika u kojem su svoje stavove izražavali na Likertovoj ljestvici od pet stupnjeva. Ispitanici su uz mlade poljoprivrednike povezali osobine optimističnost, ambicioznost, kreativnost, komunikacijske vještine, uvažavanje tuđeg mišlje-

nja, visoka obrazovanost, prihvaćanje rizika, inicijativnost te organiziranost, a uz stare poljoprivrednike osobine kao što su neovisnost, marljivost, strpljenje, iskustvo, stabilnost te financijska stabilnost. Zajedničke su osobine koje povezuju obje strane: lojalnost, nesebičnost, sklonost kontroli, otpor prema promjenama, liderstvo (sposobnost vođenja), timski rad, intuicija, samopouzdanje te konfliktnost. Prihvaćanje rizika osobina je koja se pripisuje mladim poljoprivrednicima i u istraživanju Hamilton i sur. (2015), koji zaključuju kako su stariji poljoprivrednici puno oprezniji i manje skloni prihvaćanju rizika od starih poljoprivrednika. Samim time dolazi do povećane poduzetničke aktivnosti kod poljoprivrednika mlađih od 40 godina, većih investicija i veće produktivnosti.

4. ZAKLJUČAK

Zainteresiranost mladih za poljoprivredu nije toliko velika jer na samom početku bavljenja nekom poduzetničkom, odnosno poljoprivrednom djelatnosti nastaju problemi kao što su nedostatna financijska sredstva, neposjedovanje vlastite zemlje te nedostatna podrška institucija. Činjenica da uvozimo više poljoprivredno-prehrambenih proizvoda nego što izvozimo nije motivirajuća, a vrlo se često mladima i ne dopušta da se upuste u poduzetničke vode jer se smatra kako su neiskusni i nedovoljno zreli.

Zbog toga je i osnovan HUMP, odnosno Hrvatska udruga mladih poljoprivrednika, koja /svojim radom želi zainteresirati mlade ljude dobre volje kako bi zajedničkim snagama poboljšali sliku hrvatske poljoprivrede. Mladi poljoprivrednici imaju mnogo razloga za bavljenje nekom poduzetničkom aktivnosti kao što je samozapošljavanje, želja za neovisnosti te nužnost stjecanja prihoda zbog preživljavanja.

Napomena

Rad je proizašao iz završnog rada „Mladi poljoprivrednici – mladi poduzetnici" Marija Bjelobradića, studenta Preddiplomskog stručnog studija „Agrarno poduzetništvo" na Poljoprivrednom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Literatura

1. Bjelobradić, Mario (2017). *Mladi poljoprivrednici – mladi poduzetnici*, završni rad, Osijek, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
2. Blanko, Eva (2006). Setting-up of young farmers and farm modernisation as a fundamental element of rural development: The Spanish case, u knjizi: Diakosavvas, D. (ur.) *The Development Dimension Coherence of Agricultural and Rural Development Policies,* Pariz, Francuska, OECD Publishing, str. 303–310.

3. Hamilton, William; Bosworth, Gary; Ruto, Eric (2015). *Entrepreneurial younger farmers and the 'young farmer problem' in England*, „Agriculture and Forestry", Vol. 61, No. 4, str. 61–69.

Internetski izvori

1. www.propisi.hr/print.php?id=1349.htm, pristupljeno 11. svibnja 2018.
2. www.strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/2017/06/EU_fondovi_1.pdf, pristupljeno 18. veljače 2018.
3. www.apprrr.hr/statistika-2016-2199.aspx, pristupljeno 14. veljače 2018.
4. www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/04-02-01_12_2017.htm, pristupljeno 18. veljače 2018.
5. www.hgk.hr, pristupljeno 15. veljače 2018.
6. www.hump.hr, pristupljeno 27. svibnja 2018.
7. www.mps.hr, pristupljeno 28. travnja 2018.

Abstract

Young farmers - young entrepreneurs[3]

The interest of young people in agriculture is not so great because at the very beginning of agriculture, problems arise, such as inadequate financial resources, lack of own land and insufficient support from institutions. The basic aim of the paper is to analyse the age and gender structure of farmers in the Republic of Croatia with a special focus on young farmers and to explore and identify the opinions and attitudes of young farmers about the entrepreneurial challenges they face in carrying out agricultural activities. The data were collected on the basis of a survey conducted on a number of subjects, which were then processed and explained. The fact that we import more agro-food products than we export is not motivating, and very often young farmers are not allowed to venture into entrepreneurial activities, as they are considered inexperienced and insufficiently mature. Nevertheless, young farmers have many reasons to engage in some entrepreneurial activities such as self-employment, the desire for independence, and the necessity of earning income for survival.

Key words: young farmers, young entrepreneurs, Rural Development Programme of the Republic of Croatia

---

[3] Jelena Kristić, PhD, Faculty of Agriculture in Osijek, email: jkristic@pfos.hr; Jadranka Deže, PhD, Full professor, Faculty of Agriculture in Osijek, email: jdeze@pfos.hr

Iva Buljubašić[1]

GERILA-MARKETING KAO SREDSTVO KOMUNIKACIJE U KULTURI

Prethodno priopćenje

Sažetak

Cilj je ovoga rada prikazati potencijale alata gerila-marketinga, kao što su npr. *trojanski marketing* ili *marketing od usta do usta*, na kulturnim događanjima kako bi se privukao što veći broj publike. Tijekom mjeseca listopada i studenoga 2017. godine autorica rada provela je istraživanje na koncertima klasične glazbe projekta Osječka glazbena srijeda. Osječka glazbena srijeda projekt je koji u gradu Osijeku u Republici Hrvatskoj održava cikluse koncerata klasične glazbe eminentnih hrvatskih i inozemnih solista i ansambala te također potiče karijeru mladih umjetnika koji tek stupaju na scenu. Jedan je od razloga zašto je istraživanje provedeno na projektu Osječka glazbena srijeda taj da cikluse koncerata spomenutoga projekta pohađaju sve generacije (x, y, i z), pa se moglo istražiti mogu li određeni alati gerila-marketinga biti sredstvo komunikacije za sve spomenute generacije. Rad će se također orijentirati na objašnjenje marketinga kao komunikacije, marketinga događanja i alate gerila-marketinga.

Ključne riječi: gerila-marketing, marketing događanja, kultura, marketinška komunikacija, potencijali marketinga

1. UVOD

U području marketinga u kulturi važno je prikazivati i popularizirati kulturna i umjetnička ostvarenja te poticati kontakt publike s umjetnošću, umjetničkim djelima i institucijama kulture. Navedeno ukazuje na potrebu istraživanja „udaljenosti proizvo-

[1] doc. dr. sc. Iva Buljubašić, Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: buljubasic.unios@gmail.com

đača i potrošača", a tržišni pristup kulturi nameće zahtjev poticanja potrošnje radi veće ekonomske dobiti institucije o čijim je „proizvodima" riječ (izložba, predstava i sl.). Promocijske aktivnosti (posebno nekonvencionalne aktivnosti) nailaze na „plodno tlo" za implementaciju jer publika zahtijeva kreativnu i zanimljivu promociju, ali također je potrebno istražiti koje su to promocijske aktivnosti koje najviše privlače publiku. Također je važno uvidjeti reagira li publika (sve generacije – X, Y i Z) jednako na gerila-marketing. Cilj je ovoga rada povećati svjesnost o mogućnosti gerila-marketinga za komunikaciju s publikom kulturnih događanja.

Za teorijski dio ovoga rada kao osnovni izvor podataka korištena je stručna literatura iz područja gerila-marketinga i marketinga događanja. Praktični dio rada izrađen je, uz pomoć stručne podloge, pomoću unaprijed pripremljenih pitanja, anketom koju je ispunjavala publika Osječke glazbene srijede tijekom listopada i studenoga 2017. godine.

2. MARKETING KAO KOMUNIKACIJA I GERILA-MARKETING

Prema Kotleru i sur. (2008: 347) marketing komunikacija uključuje:

- informiranje ciljane skupine / publike o ponudama na način koji će kod njih „probuditi" zanimanje
- prenošenje pozitivne prednosti odabira određene ponude
- predstavljanje ponuda koje potiču potrošače da pravodobno pozitivno djeluju
- pružanje poticaja kako bi se osiguralo ponovljeno pozitivno djelovanje

Prema navedenom najvažnije je odlučiti se za kanal informiranja ciljane skupine jer svaka ciljana skupina ima kanal preko kojega je do nje najlakše doprijeti. Izlaskom knjige „Gerilski marketing" na tržište 1983. godine od autora i „oca" gerilskoga marketinga Jayja Conrada Levinsona, javnost se upoznala s novom revolucijom u marketingu, revolucijom koja je predstavila dva vjerovanja: marketing ne mora biti skup da bi bio uspješan i prodaja je najjednostavniji posao na svijetu. Gerila-marketing danas je predmetom interesa brojnih znanstvenika, a i ljudi iz prakse kao što su poduzetnici, menadžeri i sl., ali Hutter i Hoffmann (2010: 122) i Kuttelwascheru (2006) tvrde da još nije dovoljno znanstveno istražen.

Prema Anlageru i Engelu (2013: 32) te Baacku i sur. (2008) gerila-marketing sinonim je za nekonvencionalni marketing. Gerila-marketing danas se naziva i umjetnošću i nije samo usredotočen na izvrsnu ideju nego na ideju koja je sposobna povezati se s dobro

definiranom i ciljnom skupinom. Gerila-marketing temelji se na kreativnom marketingu, a ključ je kreativnoga marketinga inteligentna i lukava strategija (Levinson, 2008: 73).

Uobičajne gerilske marketinške kampanje drastične su, provokativne (Levinson, 1984), neočekivane (Schwarzbauer, 2009: 26), zarazne (Huber i sur., 2009: 5), buntovničke (Meier, 2014: 18), netradicionalne (Sandber, Stierna, 2006: 2) i neobične, u okolini izazivaju iznenađenje u neočekivanim situacijama i na neočekivanim mjestima kako bi se na upečatljiv način stvorilo zanimanje. Lautslenger (Lautslenger, 2007), Bruhn i sur. (Bruhn i sur., 2009: 89), Bartizan (2009), Omar i sur. (2009), Prevot (2009: 33) i Emsdettener (2001), Andrews (2011: 2) i Serazio (2009) također apeliraju na efekt iznenađenja. Levinson (2008), Patalas (2006) i Jäckel (2007: 5) gerilske kampanje opisuju kao smiješne, dosjetljive i spektakularne.

Prema riječima Margolis i Garrigana (2008: 16) nekonvencionalni marketing želi iznenaditi okolinu („Širom otvorena usta od iznenađenja će zamijeniti sarkastično kolutanje očima."), traži izuzetnu kreativnost i inovativnost, a može dati veliku i nenadmašnu prednost kulturnim institucijama, sigurnost na nesigurnom tržištu, brzinu i jednostavnost komuniciranja s korisnicima usluga. Nekonvencionalni marketing želi šokirati (Jurca, 2010: 324) i promijeniti ukorijenjene pretpostavke o marketingu (Cova, 2014). Poslovna filozofija nekonvencionalnoga marketinga ostvarivanje je maksimalnih rezultata uz minimalna financijska ulaganja.

Temeljne ideje gerila-marketinga, kao i sam naziv, potječu od gerilskoga načina „ratovanja" u kojemu se za postizanje ciljeva koriste netipične taktike. Poznati revolucionar Che Guevara u knjizi „Gerilsko ratovanje" iz 1960. godine definira gerilsku taktiku kao pobjedu nad neprijateljem kroz uporabu učinka iznenađenja (Huber, 2009: 3) i taktičke fleksibilnosti (treba iznenadno i neočekivano udariti na mjestu na kojemu se napad najmanje očekuje, na način na koji se ne očekuje i vrlo se brzo s toga mjesta povući). U francuskomu se, kao i u našemu jeziku, takav način ratovanja često naziva partizanskim. Riječ *gerila* dolazi iz španjolskoga jezika (Isaac, 2012: 177) i znači „mali rat" (Hutter i Hoffmann, 2013: 9) ili borba samostalnih malih naoružanih odreda izvan sastava redovne vojske (Anić, 2000: 484).

2.1. Alati gerila-marketinga

Alati gerila-marketinga (u literaturi se još mogu naći i pod vrstama gerila-marketinga) prikazani su u tablici br. 1.

Tablica 1. Prikaz gerila-marketing alata

Ime	Kratak opis
Trojanski marketing	Anlager i Engel (2008: 6) definirali su ga kao marketing koji je povezan s iznenađenjem, srećom, zapanjenosti i neizravnim komuniciranjem i koji pomaže s malo troška doći do željenih rezultata.
Online marketing „Od usta do usta“	On je bilo koja negativna ili pozitivna izjava od strane potencijalnoga ili aktualnoga potrošača o proizvodu ili poduzeću, a koju mogu vidjeti svi ljudi ili institucije na internetu. (Korchmacher, 2013: 12)
Offline marketing „Od usta do usta“	Prema Hausmannu (2012: 33), Godesu i Mayzlinu (2004) i Liuu (2006) marketing „od usta do usta” instrument je za bolje osvještavanje okoline i širenje informacija o nekom proizvodu.
Neuromarketing	Neuromarketing multidisciplinarna je znanstvena grana koja se etablirala prije manje od deset godina i koja je dio kognitivne znanosti, neuroznanosti, neuroekonomije, a sama sinonim za pseudoznanosti.
Ulični	Grafiti (također postoje i obrnuti grafiti, engl. *reverse*), *stencil art*, postavljanje rekvizita na ulicu i sl.
Carrotmob	Organizirana skupina ljudi koja stimulira kupovni *flashmob.*
Tamni	Neizravno oglašavanje korporacije na nekom događanju kako bi pridobila ciljanu skupinu koju je inače teško konvencionalnim putem pridobiti.
Marketing čekanja	Oglašavanje na mjestima gdje potrošači primjerice čekaju javni prijevoz, čekaju u redu za nešto, sjede u čekaonici za pregled kod liječnika i sl.
Divlji plakati	Oglašavanje s plakatima gdje je na jednom mjestu oblijepljena velika količina njih.
Ambalažiranje	Stavljanje poruke o proizvodu ili usluzi na pakiranje od npr. maramica, šećera za kafiće i sl.
Tjelesni	Stavljanje poruke o proizvodu ili usluzi na tijelo.
Prolazni	Stavljanje poruke o proizvodu ili usluzi na autobuse, tramvaje ili podzemne vlakove, ali i na taksije, aute itd.
Predmetni	Stavljanje poruke o proizvodu ili usluzi na predmete poput igračaka, kutija, suvenira i sl.

Izvor: Buljubašić (2015: 96)

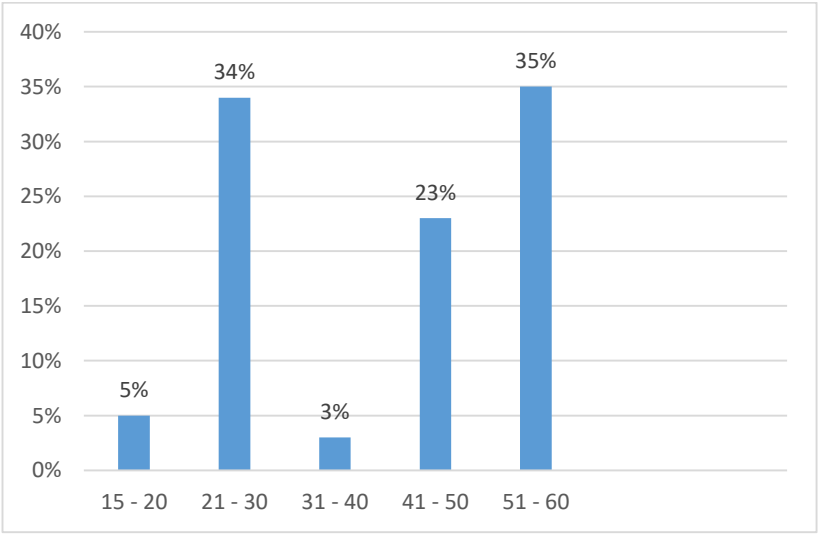
Prema Thinius i Untiedt (2013: 6) događaji kao instrumenti komunikacije počinju se upotrebljavati 1990-ih godina prošloga stoljeća, a u literaturi se tek kasnije počinju pojavljivati (spomenutih 1990-ih u literaturi se tek krilo pod naslovima kao što su „promocija prodaje“, „osobna prodaja“ ili „sponzoriranje“). Događaji mogu služiti kao mediji i sama poruka te je njihova posebnost u tome što se ne mogu ponoviti, a marketing je događanja integrirani način komunikacije, a to znači da budi emocije kod potrošača / publike, što je izrazito važno.

3. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

3.1. Opis uzorka

Istraživanje je provedeno u istočnoj Hrvatskoj, u Osijeku, na kulturnom događanju *Osječka glazbena srijeda*, na uzorku od 353 ispitanika koji pripadaju X, Y i Z generaciji. Podaci su prikupljeni anketom koju su ispitanici ispunjavali na samim koncertima u sklopu navedenoga događaja. Uzorak je sadržavao ispitanike različite dobi i obrazovanja. Strukturirani upitnik bio je podijeljen na dva dijela. Prvi dio sadržavao je dva opća pitanja koja se odnose na dob i obrazovanje. Drugi dio ankete sadržavao je također dva pitanja, a to su upoznatost publike s gerila-marketingom i provođenje alata gerila-marketinga za navedeni događaj. U grafikonu 1 prikazana je dob ispitanika.

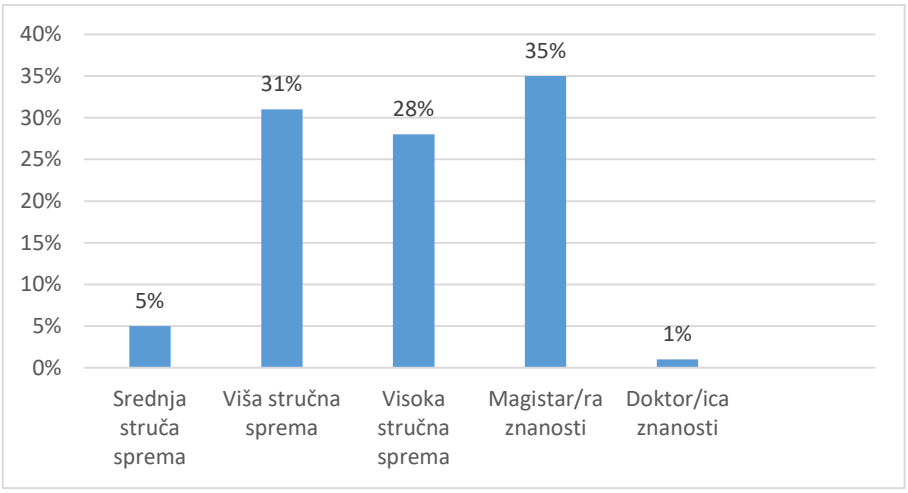
Grafikon 1. Dob ispitanika

Prema grafikonu br. 1 može se vidjeti kako većina ispitanika (35%) pripada generaciji X, tj. stara je između 51 i 60 godina. Najmanji udio publike čine osobe koje pripadaju razmeđi generaciji X i Y, tj. stari su između 31 i 40 godina (3%). Iz grafikona se još vidi kako publika između 15 i 20 godina, koja pripada generaciji Z, čini 5% sveukupne publike.

Iz grafikona br. 2 može se vidjeti kako većina ispitanika (35%) ima titulu magistra znanosti, a najmanji postotak ispitanika ima titulu doktora znanosti (1%).

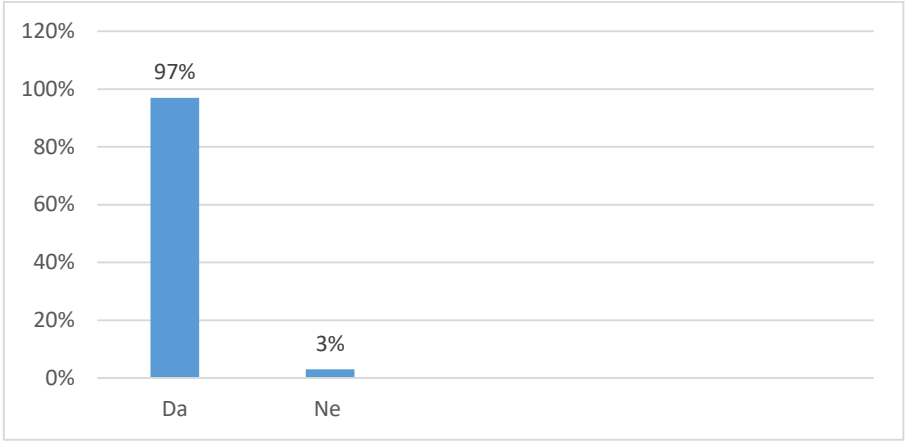
Grafikon 2. Obrazovanje ispitanika

3.2. Rezultati istraživanja

U ovom poglavlju prikazujemo rezultate vezane uz dva pitanja o gerila-marketingu. Prema grafikonu br. 3 može se zaključiti kako je većina publike (97%) čula za gerila-marketing, a to je znak kako upoznatost publike kulturnih događanja s gerila-marketingom treba iskoristiti za komunikaciju s njima.

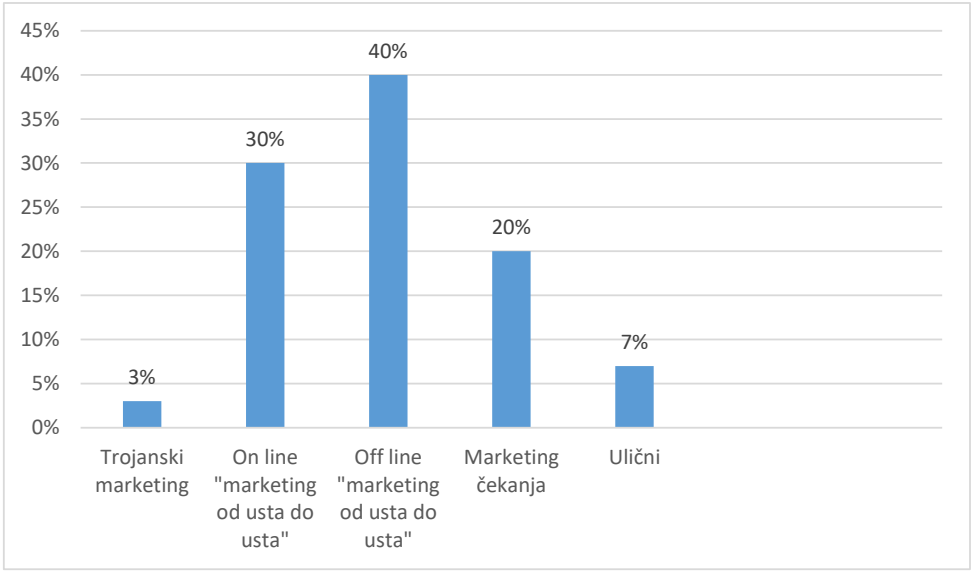
Grafikon 3. Jeste li ikada čuli za pojam „gerila-marketing“?

Prema grafikonu br. 4 može se zaključiti kako je publika izabrala *offline* „marketing od usta do usta“ (40%) za najbolju mogućnost komunikacije, što znači da najviše informacija o događaju *Osječka glazbena srijeda* želi dobivati putem preporuka bližnjih

(obitelji, prijatelja, kolega itd.). Razlog najvećeg broja postotka *offline* „marketinga od usta do usta" može se deducirati iz toga što najveći dio publike čine osobe između 51 i 60 godina, a takva publika preferira *offline* „marketing od usta do usta". Nadalje, iz grafikona se može uvidjeti kako odmah iza *offline* „marketinga od usta do usta" najveći udio ima *online* „marketing od usta do usta" (30%), a to je znak važnosti komunikacije putem društvenih mreža.

Grafikon 4. Koji je od navedenih najbolji gerila-marketing alat za komunikaciju s publikom?

Proučavajući dalje grafikon može se zaključiti da je publika izabrala marketing čekanja kao najbolju treću mogućnost (20%) za komunikaciju, ulični marketing odmah nakon toga (7%), a mogućnost trojanskoga marketinga kao najmanje poželjnu (3%). Objašnjenje zašto je publika izabrala trojanski marketing kao najlošiju mogućnost komunikacije može se pripisati tome što je publika najmanje upoznata s takvim načinom komunikacije, a dokaz je tome nepostojeća literatura trojanskoga marketinga na hrvatskome jeziku. Međutim smatramo da će ovakvim istraživanjima publika moći biti svjesnija postojanja trojanskoga marketinga, a time, naravno, i samoga gerila-marketinga.

4. ZAKLJUČAK

Važnost ovoga istraživanja ogleda se u sljedećim stavkama:

a) razumijevanje i shvaćanje gerila-marketinga kao marketinškoga pristupa i načina komunikacije s publikom konvencionalnih, tj. kulturnih događanja

b) povećanje svjesnosti velikih mogućnosti povezivanja konvencionalnih događanja s nekonvencionalnim načinom promocije, tj. komunikacije s publikom

c) povećanje svjesnosti povezanosti generacije, kao što su X, Y i Z, s gerila-marketingom i kulturnim događanjima

d) povećanje svjesnosti potencijala alata gerila-marketinga za komunikaciju publike kulturnih događanja (koji su alati najučinkovitiji)

e) shvaćanje marketinškokomunikacijskih zahtjeva publike kulturnih događanja.

Buduća istraživanja bilo bi uputno usmjeriti na više vrsta događanja u kulturi i uključivanje većeg broja događaja jer bi se na taj način postigla viša razina reprezentativnosti.

Literatura

1. Andrews, Delphine (2011*). Guerrillas in the Urban Jungle: Marketing plans for the Broadway Musicals, In the Heights and Shrek the Musical*, Chapell Hill, University of North Carolina.
2. Anić, Vladimir; Goldstein, Ivo (2000). *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Novi Liber.
3. Anlager, Roman; Engel, Wolfgang (2008). *Trojanisches Marketing: Mit unkonventioneller Werbung zum Markterfolg*, Freiburg, Hauffe Gruppe.
4. Anlager, Roman; Engel, Wolfgang (2013). *Trojanisches marketing II – Mit unkonventionellen Methoden und kleinen Budgets zum Erfolg*, Freiburg, Hauffe Gruppe.
5. Baack, Daniel; Wilson, Rick T.; Till, Brian D. (2008). *Creativity and Memory effects: Recall, recognition, and exploration of nontraditional media*, „Journal of Advertising", Vol. 37, No. 4, str. 85–94.
6. Baartizan, Larry (2009). *Trade show organiser's survival guide*, Otawa, QAP Press.
7. Bruhn, Manfred; Esch, Franz-Rudolph; Langner, Tobias (2009). *Hanbuch Kommunikation*, Wiesbaden, Gabler.
8. Cova, Bernard; Saucet, Marcel (2014). *Unconventional marketing: From guerrilla to consumer made*, San Diego, University of San Diego.
9. Emsdetener, Tobias (2001). *Guerilla Marketing History*, London, Wiley Press.
10. Godes, David; Mayzlin, Dina (2004). *Using on-line conversations to study Word of Mouth communication*, „Marketing Science", Vol. 23, Br. 4., str. 545–560.

11. Hausmann, Andrea (2012). *The importance of Word of Mouth for Museums: An analytical framework*, „International Journal of Arts Management", Vol. 14, Br. 3., str. 32–43.
12. Huber, Frank; Meyer, Frederik; Nachtigall, Corinna (2009). *Guerrilla Marketing als kreative Werbeform. Eine empirische Analyse am Beispeil der Marke MINI*, Köln, Josef Eul Verlag.
13. Hutter, Katharina; Hoffmann, Stefan (2010). *Guerilla-Marketing – eine nüchterne Bechtrachtung einer viel diskutierten Werbeform*, „International Journal of Marketing", Vol. 50, No. 2, 121–135.
14. Hutter, Katharina; Hoffmann, Stefan (2011). *Guerrilla Marketing: The Nature of the Concept and Propositions for Further research*, „Asian Journal of Marketing", Vol. 5, No. 2, str. 39–54.
15. Hutter, Katharina; Hoffmann, Stefan (2013). *Professionelles Guerilla – Marketing – Grundlagen – Instrumente – Cotrolling*, Wiesbaden, Springer VS.
16. Isaac, Anaukam Amaobi (2012). *Analysis of Guerrilla and Traditional Marketing Interface in Improving the Productivity of Organizational Marketing in Small and Meduim Size Enterprises (SMEs) in Nigeria*, „Journal of Small Business and Entrepreneurship Development", Vol. 2, No.1, str. 175–190.
17. Jäckel, Markus (2007). *Guerrilla Marketing – Grundlagen, Instrumente und Beispiele*, „Erfurter Hefte zum Angewandten Marketing", Vol. 15., str. 3–12.
18. Jurca, Maria Alina (2010). *The forms of unconventional advertising – A theoretical approach*, „Management and marketing – Craiova", Vol. 1, Br. 2, str. 323–333.
19. Kotler, Neil G.; Kotler, Philip; Kotler, Wendy I. (2008). *Museum marketing and strategy, Designing missions, building audiences, generating revenue and resources*, San Francisco, John Wiley & Sons.
20. Kuttelwascher, Frank (2006). *Mao für Kapitalisten*, „Zeitschrift für Marketing", Vol. 49, No. 7, str. 30–34.
21. Lautslenger, Jan (2007). *Guerilla Marketing*, London, 2007.
22. Levinson, Jay Conrad (2008). *Gerilski marketing*, Zagreb, Algoritam.
23. Levinson, Jay Conrad (1984). *Guerrilla Marketing: Secrets of making big profit from your small business*, Boston, HMC.
24. Levinson, Jay Conrad (2008). *Guerilla Marketing des 21. Jahrhunderts. Clever werben mit jedem Budget*, Frankfurt am Main, Campus.
25. Lis, Bettina; Korchmacher, Simon (2013). *Digitales Empfehlungsmarketing*, Wiesbaden, Springer.
26. Liu, Yong (2006). *Word of Mouth for Movies: Its Dynamics and Impact on Box Office revenue*, „Journal of Marketing", Vol. 70, Br. 3, str. 74–89.
27. Margolis, Jonathan; Garrigan, Patrick (2008). *Guerilla marketing for dummies*, Indianapolis, WileyPublishing Inc.

28. Omar, Abassi; Digiorgio, Lindsey; Kontakis, Dimitrios (2009). *Guerrilla Marketing Techniques Effextiveness: A Quantitative Experiment*. Lund, Lund University.
29. Prevot, Arnaud (2009). *The effects of guerilla marketing on brand equity*, „The Consortium Journal", Vol. 13., Br. 2, str. 33–40.
30. Prodanović, Selma (2004). *Instrumenti gerila-marketinga*, „Marketing u praksi", Vol. 18, str. 6–8.
31. Sandber, Per; Stierna, Henrik (2006). *Guerrilla Marketing – Reaching the customer in a untraditional way*, Jönköping, Jönköping International Business School, Jönköping University.
32. Schwarzbauer, Florian (2009). *Modernes marketing für das Bankgeschäft*, Wiesbaden, Springer VS.
33. Thinius, Jochen; Untiedt, Jan (2013). *Events – Erlebnismarketing für alle Sinne mit neuronaler Markenkommunikation Lebensstile inszenieren überarbeitete*, Wiesbaden, Springer.

Abstract

Guerilla marketing as a communication tool in culture[2]

The aim of this paper is to show the potentials of guerilla marketing tools such as Trojan marketing or Mouth-to-mouth marketing for cultural events to attract as many audiences as possible. During the months of October and November 2017, the author of the work performed a research at the concerts of classical music called *Osijek Music Wednesday*. This is a project which is being held in the city of Osijek, in the Republic of Croatia and it contains the cycles of classical music concerts by eminent Croatian and foreign soloists and ensembles, and also promotes the career of young artists who are just entering the scene. One of the reasons why the research was conducted on this event is because the cycles of the concert of the mentioned project are attended by all generations (x, y and z) and also because research could explore whether certain guerilla marketing tools can be a medium of communication for all mentioned generations. This paper will also explain marketing as communication, marketing events, and guerilla marketing tools.

Key words: guerilla marketing, event marketing, culture, marketing communication, marketing potentials

[2] Iva Buljubašić, PhD, Assistant Professor, Department of Cultural Studies in Osijek, email: buljubasic.unios@gmail.com

Dražen Koški[1]

GLOBALIZACIJA, PROMOCIJA IZVOZA I SUPSTITUCIJA UVOZA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Rastuća globalizacija i sve slobodnije međunarodno kretanje rada i kapitala potiče zemlje sudionice međunarodne trgovine na specijalizaciju u određenim gospodarskim djelatnostima. Ako se zemlja specijalizira u proizvodnji robe ili u pružanju usluge s niskom dodanom vrijednošću, to će za nju značiti dugoročnu osuđenost na nisku proizvodnost te s tim u svezi nisku realnu nadnicu i nizak životni standard njezinih stanovnika. Da bi izbjegla tu situaciju, zemlja mora razvijati industriju s visokom dodanom vrijednošću. No industrijalizacija se ne događa stihijski. Ako privatni sektor to ne može učiniti, tada država mora potaknuti razvoj industrije. S motrišta međunarodnih ekonomskih odnosa, preciznije odnosa izvoza i uvoza, na raspolaganju su joj dvije strategije: promocija izvoza i supstitucija uvoza. U ovome radu istražuju se prednosti i nedostaci obiju strategija, ali i mogućnost njihove međusobne komplementarnosti u okviru gospodarskoga sustava Republike Hrvatske. Naime iako se često promatraju kao suprotstavljene, promocija izvoza i supstitucija uvoza mogu biti i komplementarne strategije. Također, supstitucija uvoza ne mora biti suprotstavljena ideji slobodne trgovine. Rezultati istraživanja pokazuju da je sasvim poželjno koristiti i jednu i drugu strategiju. Njihovom kombinacijom moguće je brže ostvariti proizvodnju s visokom dodanom vrijednošću i u konačnici visok životni standard ljudi.

Ključne riječi: globalizacija, promocija izvoza, supstitucija uvoza, mlada industrija, ekonomski razvoj

[1] izv. prof. dr. sc. Dražen Koški, Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: koski_hr@yahoo.com

1. UVOD

Cilj je ovoga rada analizirati prednosti i nedostatke strategije promocije izvoza i strategije supstitucije uvoza u globalnom okruženju. Također, cilj je rada istražiti mogućnost istodobne primjene tih strategija unutar gospodarskog sustava zemlje. Iako se te strategije često promatraju kao suprotstavljene, u radu je pokazano da one osim kao međusobni supstituti mogu biti primijenjene i kao međusobni komplementi. Naime u uvjetima nemobilnosti proizvodnih čimbenika ili potpune neelastičnosti njihove međusobne supstitucije te u uvjetima potpune neelastičnosti supstitucije uvoza izvozom, a u situaciji postojanja raznovrsnih ekonomskih djelatnosti unutar promatrane zemlje, istodobna primjena obiju strategija može biti korisna. U takvim uvjetima jednu strategiju moguće je primijeniti u jednoj djelatnosti, a drugu u drugoj.

Ta argumentacija može biti prihvaćena i u okviru ekonomske politike Republike Hrvatske. Ako želi izbjeći specijalizaciju u proizvodnji robe s niskom dodanom vrijednošću te s tim u svezi nisku realnu nadnicu i nizak životni standard ljudi, Republika Hrvatska mora razvijati industriju s visokom dodanom vrijednošću. Ako ne postoje privatni investitori koji takvu industriju mogu razviti, tada to mora učiniti država. U kontekstu ekonomske politike Republika Hrvatska može to učiniti istodobnom primjenom obiju spomenutih strategija.

Radovi su na ovome području brojni. Neki od njih odnose se isključivo na strategiju promocije izvoza primjerice Jung i Lee (1986), Naidu i dr. (1997), Martincus i Carballo (2008). Drugi istražuju strategiju supstitucije uvoza: Krueger (1975), Bruton (1998), Melitz (2005), Makasheva i dr. (2016). Treći tvrde da je supstitucija uvoza korisna u kratkom roku, a promocija izvoza u dugom roku: Adewale (2012), Adewale (2017), Ershova i Ershov (2016). Postoje i istraživanja koja pokazuju da je moguće koristiti istodobno obje strategije. Primjeri su takvih istraživanja Chu, W. (1994), Patibandla i dr. (2000), Gnidchenko (2017).

Rad je podijeljen u šest poglavlja. Nakon uvoda u prvome poglavlju u kojem su objašnjeni ciljevi i struktura rada, u drugome poglavlju objašnjava se utjecaj uvoza i izvoza roba i usluga na bruto domaći proizvod. U ovome poglavlju posebno je istaknuta ideja kontinuuma autarkije i slobodne trgovine, kao i dvije strategije međunarodne trgovine koje iz te ideje proizlaze – strategija promocije izvoza i strategija supstitucije uvoza. U trećem poglavlju analizirane su prednosti i nedostaci strategije promocije izvoza. Ta strategija promatrana je kroz neoklasični i intervencionistički pristup. Četvrto poglavlje objašnjava prednosti i nedostatke strategije supstitucije uvoza i najčešći argument te strategije – argument mlade industrije. Peto poglavlje sintetizira izloženu problematiku u kontekstu hrvatske ekonomske politike. Zaključna razmatranja dana su u šestome poglavlju.

2. UTJECAJ IZVOZA I UVOZA ROBA I USLUGA NA BRUTO DOMAĆI PROIZVOD

Utjecaj izvoza i uvoza roba i usluga na bruto domaći proizvod vidljiv je iz dobro poznate jednadžbe bruto domaćeg proizvoda:

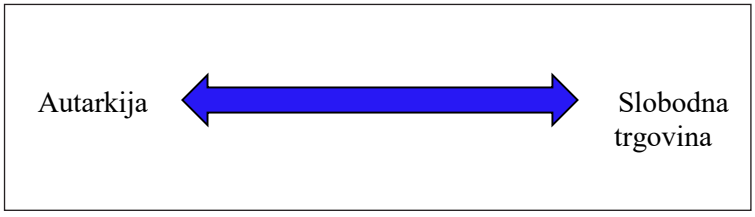
$$Y = C + I + G + E - U \quad (1)$$

gdje je Y = bruto domaći proizvod; C = osobna potrošnja; I = investicije; G = državna potrošnja; E = izvoz roba i usluga; U = uvoz roba i usluga

Iz jednadžbe (1) vidljivo je da izvoz roba i usluga povećava bruto domaći proizvod, a uvoz roba i usluga ga smanjuje. Međutim ovdje je riječ o utjecaju koji se događa u određenom trenutku, a ne tijekom određenoga razdoblja. Zbog toga negativan predznak uvoza roba i usluga treba oprezno interpretirati. S tim u svezi potrebno je razlikovati uvoz potrošnih i uvoz kapitalnih dobara. U slučaju uvoza potrošnih dobara bruto domaći proizvod će se smanjiti, a u budućnosti neće biti drugih promjena. No u slučaju uvoza kapitalnih dobara bruto domaći proizvod će se trenutno smanjiti, a u trenutku kad se tâ dobra počnu koristiti za novu proizvodnju, bruto domaći proizvod će rasti. Prema tome koristi za promatranu zemlju mjerene rastom bruto domaćeg proizvoda, tj. gospodarskim rastom, mogu biti veće od smanjenja bruto domaćeg proizvoda prouzročenoga uvozom kapitalne opreme. Iz navedenoga je vidljivo da uvoz roba i usluga ne mora nužno, gledajući kroz vrijeme, a unatoč njegovu predznaku, smanjivati bruto domaći proizvod. Dakako, to razmatranje nije primjenjivo na izvoz roba i usluga. Izvoz roba i usluga uvijek povećava bruto domaći proizvod i trenutno i u budućnosti kroz učinak multiplikatora.

Nadalje, iz jednadžbe (1) proizlaze dva ekstremna pristupa međunarodnoj trgovini: potpuno prohibitivni, kroz zatvaranje granica kretanju roba i usluga, nesudjelovanje u međunarodnoj trgovini i u konačnici stvaranje autarkije i potpuno liberalni, kroz uklanjanje svih ograničenja međunarodnom kretanju roba i usluga i stvaranje slobodne trgovine. U tom smislu može se govoriti o kontinuumu autarkije i slobodne trgovine (Perkins *et al.*, 2013: 710). Taj kontinuum prikazan je na slici 1.

Slika 1. Kontinuum autarkije i slobodne trgovine

Izvor: autorova izrada

Iz dvaju ekstrema kontinuuma, potpune autarkije i potpuno slobodne trgovine, proizlaze i dvije osnovne strategije za njihovo postizanje – strategija supstitucije uvoza i strategija promocije izvoza. Naime zemlja koja je potpuno izolirana od međunarodne trgovine mora sve sama proizvoditi, pa mora supstituirati uvoz proizvodnjom domaćih roba i usluga. Također, zemlja koja želi sudjelovati u potpuno slobodnoj međunarodnoj trgovini mora ostvariti devizni priljev kako bi mogla financirati uvoz roba i usluga, pa stoga mora primijeniti strategiju promocije izvoza. Ipak, iako se te dvije strategije mogu promatrati kao međusobni supstituti, odnosno kao one koje podržavaju jedan ili drugi ekstrem kontinuuma, većina zemalja u svijetu nalazi se između ta dva ekstrema i primjenjuje u određenoj mjeri ili jednu ili drugu strategiju.

3. PROMOCIJA IZVOZA

Osnovna je ideja promocije izvoza primijeniti takve instrumente ekonomske politike koji će osigurati konkurentnost promatrane zemlje na globalnom tržištu i tako povećati izvoz roba i usluga. Provedba te strategije moguća je kroz dva pristupa: neoklasični i intervencionistički pristup.

Neoklasični pristup strategiji promocije izvoza sastoji se od potpune liberalizacije trgovine. To uključuje ukidanje carina, kvota, izvoznih i proizvodnih poticaja i drugih oblika zaštite, smanjenje regulatornih ograničenja, jačanje infrastrukture i prilagodbu nadnica i kamatnih stopa tržišnim uvjetima. Perkins *et al.* (2013: 728) izvrsno sažimaju taj pristup u jednoj rečenici:

„U ovome pogledu, strategija nije ciljana na izvoz *per se*, nego će rast izvoza vjerojatno uslijediti jer su uklonjene distorzije koje su ga inhibirale i koje su favorizirale druge aktivnosti."

Krugman i Obstfeld (2009: 208–212) navode nekoliko argumenta za slobodnu trgovinu. Osim ukidanja carina u malim zemljama korist koja može nastati ako industrija nije zaštićena jest ekonomija obujma. Naime ako je industrija zaštićena, druga poduzeća ulaze u nju, pa zbog rasta broja poduzeća na malom domaćem tržištu obujam proizvodnje svakog poduzeća postaje neučinkovit. Nadalje, korist je koja može nastati u uvjetima liberalizacije trgovine i rast poduzetničkih inovacija na domaćem tržištu. Taj rast može nastati jer u okviru slobodne trgovine država ne diktira obrasce uvoza i izvoza. Također, postoji i politički argument za slobodnu trgovinu. Prema tome argumentu bilo bi bolje zagovarati slobodnu trgovinu jer iza provođenja trgovinskih politika u praksi često stoje interesi političara, a ne razmatranja nacionalnih troškova i koristi.

Od argumenata protiv slobodne trgovine Krugman i Obstfeld (2009: 208–212) navode dva – argument uvođenja carina za velike zemlje i argument neuspjeha domaćeg tržišta. Uvođenje carine za velike zemlje korisno je ako zemlja svojom veličinom može utjecati na međunarodni odnos cijena izvoza i cijena uvoza, tzv. omjer razmjene. Tada bi carina, a ne slobodna trgovina, pridonijela ekonomskom boljitku promatrane zemlje. Neuspjesi domaćeg tržišta obuhvaćaju primjerice neravnotežu na tržištu rada zbog koje nastaje opća nezaposlenost ili podzaposlenost u pojedinim industrijama ili nesavršenost tržišta kapitala zbog kojeg nije omogućeno brzo premještanje sredstava u industrije s visokim prinosima.

Intervencionistički pristup znači primjenu određenih instrumenata ekonomske politike koji će izvoznicima olakšati nastup na globalnom tržištu. Ti instrumenti mogu uključivati čitav niz različitih vrsta poput izvoznih poticaja, subvencioniranih kredita izvoznicima, oslobađanja od plaćanja carina i ostalih nameta na uvoz sirovina i materijala koji će biti iskorišteni u proizvodnji izvoznih roba i usluga i sl.

4. SUPSTITUCIJA UVOZA

Osnovna je ideja strategije supstitucije uvoza preusmjeriti proizvodnju primarnih dobara u proizvodnju industrijskih dobara (Perkins i dr., 2013: 711). Razlog je za to preusmjeravanje namjera izbjegavanja produljene specijalizacije u niskoproizvodnim djelatnostima, niske realne nadnice i nizak životni standard ljudi.

Treba istaknuti da strategija supstitucije uvoza može biti primijenjena u pojedinim djelatnostima, a drugima je osigurano potpuno slobodno međunarodno kretanje roba i usluga. Drugim riječima, slobodna trgovina ne mora nužno biti suprotstavljena strategiji supstitucije uvoza. Država može i u ozračju slobodne trgovine razvijati vlastite kapacitete i povećavati njihovu iskorištenost. Slobodna trgovina ne treba biti shvaćena u smislu da država ni u jednoj djelatnosti ne treba činiti ništa kako bi potaknula vlastiti ekonomski razvoj.

Najčešći je argument u korist te strategije argument mlade industrije. Argument mlade industrije prvi je put predstavio javnosti jedan od osnivača Sjedinjenih Američkih Država Alexander Hamilton u svome djelu *Report on the Subject of Manufactures* 1791. godine. Nakon Hamiltona argument je sustavno razvio američki politički ekonomist Daniel Raymond, a Friedrich List, vodeći njemački ekonomist sredine 19. stoljeća, inače poznati zagovornik toga argumenta, prihvatio ga je tijekom svoga boravka u SAD-u početkom 19. stoljeća (Chang, H. 2002). Prema tome argumentu, država bi trebala štititi mladu industriju od inozemne konkurencije sve dok ta industrija ne ojača dovoljno da se

može nositi s izazovima konkurenata. Ključno je da zaštita bude privremena sve dok proizvodnost mlade industrije ne poraste, a proizvodni troškovi ne padnu. Međutim Bastable (1903: 140; 1923: 140–143) je prigovorio toj interpretaciji argumenta mlade industrije usmjerenoj isključivo na međunarodnu konkurentnost. On tvrdi da, osim konkurentnosti koju postigne kad sazrije, industrija mora biti sposobna zaraditi više od iznosa koji je država dala za njezinu zaštitu. Drugim riječima, Bastable zahtijeva da sadašnja vrijednost budućih koristi koje će industrija ostvarivati kad sazrije bude barem jednaka troškovima koji su plaćeni za zaštitu te industrije dok je ona bila mlada.

Kao argument za zaštitu mlade industrije Krugman i Obstfeld (2009: 246) navode tržišne neuspjehe – nesavršena tržišta kapitala i prisvojivost znanja. Nesavršena tržišta kapitala mogu ograničiti mogućnost financiranja mladih industrija i tako ograničiti njihov rast. U toj situaciji, ako instrumentima ekonomske politike nije moguće utemeljiti učinkovito tržište kapitala, opravdano je zaštititi mladu industriju. Slično ističe i Johnson (1965: 27). Problem prisvojivosti sastoji se u tome da poduzeća u mladim industrijama stvaraju društvene koristi kao što su znanje ili nova tržišta, za koje ne dobivaju naknadu jer ih nije moguće zaštititi vlasničkim pravima, a koje im također čine određeni trošak. Te koristi tada mogu iskoristiti konkurenti uz značajno niže troškove. U ovome slučaju također je opravdano zaštititi mladu industriju.

Unatoč svojoj korisnosti argument mlade industrije može prouzročiti nekoliko problema. Prvo, može se dogoditi da pojedine industrije pod zaštitom države nikada ne sazriju, tj. da očekuju državnu pomoć beskonačno. Drugim riječima, pojedinim industrijama bilo bi lakše biti pod zaštitom države, lobirati za tu zaštitu, čak i vršiti političke pritiske, nego posvetiti pozornost povećanju ekonomske učinkovitosti i međunarodne konkurentnosti. Tada će društvo zauvijek imati štetu od takvih industrija, a nikada korist. Drugo, ako je riječ o malim unutarnjim tržištima, može se dogoditi da proizvodnost zaštićenih industrija nikada ne poraste na razinu na kojoj bi te industrije bile konkurentne inozemnima (Perkins i dr., 2013: 724). To nadalje znači da bi cijena robe koju proizvode te zaštićene industrije bila zauvijek viša od cijene uvezene robe. Treće, ako se zemlja usmjeri pretežito na supstituciju uvoza, a zanemari izvoz, može postati međunarodno nelikvidna jer vrlo vjerojatno neće moći supstituirati sav uvoz, pa će joj ipak biti potrebne devize za plaćanje uvoza koji nije moguće supstituirati. Četvrto, zaštita mlade industrije može štetiti drugim industrijama ako se proizvod zaštićene industrije koristi u intermedijarnoj potrošnji drugih industrija (Babić, Babić, 2008: 174).

Zaštitu mlade industrije država može provoditi carinom, instrumentima bescarinske zaštite i smanjenjem vrijednosti domaće valute u odnosu na stranu – deprecijacijom ili devalvacijom. Carine, kao oblik poreza koji se plaća kada roba ili usluga prijeđe granicu, poskupljuju cijenu te robe ili usluge. Zbog više cijene uvezene robe domaći proizvođači također mogu podići cijenu, pa im se isplati proizvoditi više. Međutim količina potrošnje

uvezene robe ovisi o reakciji potrošača na više cijene, preciznije, o cjenovnoj elastičnosti potražnje za uvezenom robom. Od instrumenata bescarinske zaštite najpoznatiji su kvote i poticaji za proizvodnju. Kvote su oblik bescarinskih kvantitativnih ograničenja. One su ukupna količina robe koju je moguće uvesti u određenom razdoblju. Kvote također povećavaju domaće cijene i proizvodnju, a smanjuju potrošnju (ako je potražnja za uvezenom robom cjenovno elastična), ali za razliku od carina kvote ne znače javni prihod. Nadalje, ako svjetske cijene roba padnu, carine rezultiraju proporcionalnim padom domaćih cijena, što nije slučaj s kvotama. Zbog toga se u teoriji vanjskotrgovinske politike carine preferiraju u odnosu na kvote. Poticaji za proizvodnju predstavljaju izravna davanja iz državnoga proračuna proizvođačima koje država želi zaštititi. Oni ne poskupljuju cijenu robe, pa ne smanjuju potrošnju. Njihov je nedostatak što su, za razliku od carina, proračunski rashod, pa ih je teže izglasati u proceduri donošenja proračuna. Promovirati izvoz i supstituirati uvoz država može i smanjenjem vrijednosti domaće valute u odnosu na stranu – deprecijacijom ili devalvacijom. Ako tečaj domaće valute podcijeni, tada će sav uvoz izražen u domaćoj valuti postati skuplji. To će demotivirati uvoznike. Suprotno tomu izvoznici će dobiti više jedinica domaće valute za jedinicu strane, pa će ih to potaknuti na dodatan izvoz.

5. MOGUĆNOST ISTODOBNE PRIMJENE STRATEGIJE PROMOCIJE IZVOZA I SUPSTITUCIJE UVOZA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Strategija promocije izvoza i strategija supstitucije uvoza ne moraju nužno biti međusobno suprotstavljene strategije. Njihova suprotstavljenost temelji se na neoklasičnim modelima koji prihvaćaju dvije pretpostavke: 1) postojanje međusobne supstitutivnosti roba koje se uvoze i roba koje se izvoze i 2) postojanje mobilnosti i međusobne supstitutivnosti proizvodnih čimbenika u uvoznoj i izvoznoj djelatnosti. Međutim zbog tehnološke različitosti pojedinih djelatnosti, ali i različite uporabne vrijednosti robâ, te pretpostavke u stvarnosti najčešće nisu ispunjene. Stoga je moguće ostvariti korist istodobnom primjenom jedne i druge spomenute strategije u različitim djelatnostima.

Tablica 1. prikazuje bilancu roba i usluga Republike Hrvatske u razdoblju od deset godina, tj. od 2008. do 2017. Iz te tablice vidljivo je da Republika Hrvatska u bilanci roba ostvaruje deficit, a pokrivenost uvoza izvozom iznosi u prosjeku 55%. To znači da Republika Hrvatska iz drugih izvora mora pokriti taj deficit. Ako se na saldo uvoza i izvoza roba pribroji saldo uvoza i izvoza usluga, tada bilanca kroz dulji dio promatranoga razdoblja postaje suficitarna. Taj suficit najvećim dijelom posljedica je deviznog priljeva

koji Republika Hrvatska ostvaruje od turističkih usluga. Iako čine jedan od najvažnijih deviznih priljeva u zemlji, „…treba imati na umu da razvijene europske ekonomije nastoje smanjiti ovisnost o turističkom prihodu jer prekomjerna koncentracija privrede na turizam može postati kočnica rasta i razvoja, a tim više što su prihodi od turizma uvijek pod rizikom mogućih prirodnih nepogodnosti, geopolitičkih nestabilnosti i promjene preferencija turista" (Deklaracije hrvatskih izvoznika 2017: 13).

Iz navedenoga se naziru mogućnosti primjene strategije promocije izvoza i supstitucije uvoza. Republika Hrvatska treba promovirati izvoz turističkih usluga jer on čini najveći dio deviznoga priljeva. No istodobno ona mora supstituirati uvoz kako bi povećala pokrivenost uvoza izvozom, osigurala zaštićenim djelatnostima postizanje međunarodne konkurentnosti i na kraju smanjila ovisnost o deviznom priljevu od turizma. S tim u svezi Republika Hrvatska trenutno ima povlaštenu stopu poreza na dodanu vrijednost na usluge turističkoga smještaja od 13% u odnosu na redovitih 25%. Također, carinska zaštita na snazi je prema zemljama nečlanicama Europske unije ili zemljama s kojima Europska unija nema sklopljen ugovor o slobodnoj trgovini. Hrvatska banka za obnovu i razvitak (HBOR) potiče hrvatski izvoz na različite načine kao što su krediti, bankarsko-izvozne garancije, izvozno kreditno osiguranje i dokumentarni akreditivi. Agencija za plaćanje u poljoprivredi ribarstvu i ruralnom razvoju (APPRRR) podupire dijelove hrvatske poljoprivrede, ribarstva i ruralnoga razvoja na različite načine i tako pridonosi supstituciji uvoza proizvoda iz tih djelatnosti. No s obzirom na podatke prikazane u tablici 1., posebno pokrivenost uvoza izvozom, to nije dovoljno. Ako želi povećati proizvodnost te s tim u svezi realnu nadnicu i životni standard stanovništva, ali i smanjiti ovisnost o uvoznim robama, Republika Hrvatska mora dodatno razvijati industriju s visokom dodanom vrijednošću. To u kontekstu ekonomske politike znači proširiti ponudu instrumenata pomoću kojih je moguće promovirati izvoz i supstituirati uvoz i na druge industrijske proizvode, posebno one s visokom dodanom vrijednošću, tj. s visokim stupnjem gospodarske složenosti.

Tablica 1. Bilanca roba i usluga Republike Hrvatske od 2008. do 2017. (u mil. EUR)

Opis	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.
1. Bilanca roba i usluga	**-3.865,8**	**-1.665,9**	**-151,1**	**-186,0**	**194,0**	**168,9**	**825,2**	**1.031,3**	**1.340,7**	**1.143,8**
1. 1. Prihodi	18.524,9	15.577,8	17.006,7	18.127,3	18.318,5	18.767,6	19.676,9	21.473,0	22.778,2	25.080,6
1. 2. Rashodi	22.390,7	17.243,7	17.157,7	18.313,3	18.124,6	18.598,7	18.851,7	20.441,7	21.437,5	23.936,9
2. Bilanca roba	**-10.775,0**	**-7.450,9**	**-5.923,6**	**-6.382,0**	**-6.296,1**	**-6.587,1**	**-6.512,2**	**-6.974,5**	**-7.341,6**	**-8.158,6**
2. 1. Prihodi	7.969,2	6.594,0	8.057,9	8.742,5	8.672,9	8.924,0	9.439,5	10.193,5	10.510,6	11.673,5
2. 2. Rashodi	18.744,2	14.044,9	13.981,5	15.124,5	14.969,0	15.511,1	15.951,7	17.167,9	17.852,3	19.832,2
3. Bilanca usluga	**6.909,2**	**5.785,0**	**5.772,5**	**6.196,0**	**6.490,0**	**6.756,0**	**7.337,4**	**8.005,8**	**8.682,4**	**9.302,4**
3. 1. Prihodi	10.555,7	8.983,8	8.948,8	9.384,9	9.645,6	9.843,6	10.237,4	11.279,5	12.267,6	13.407,1
3. 2. Rashodi	3.646,5	3.198,8	3.176,3	3.188,8	3.155,5	3.087,6	2.900,0	3.273,8	3.585,2	4.104,7
4. Pokrivenost uvoza izvozom (%)	**42,5**	**46,9**	**57,6**	**57,8**	**57,9**	**57,5**	**59,2**	**59,4**	**58,9**	**58,9**

Izvor: https://www.hnb.hr/statistika/statisticki-podaci/sektor-inozemstva/platna-bilanca (10. 05. 2018.) i autorov izračun.

6. ZAKLJUČAK

U ovome radu analizirane su prednosti i nedostaci strategije promocije izvoza i strategije supstitucije uvoza i mogućnost njihove istodobne primjene. Iako su te strategije često promatrane kao suprotstavljene, u radu je pokazano da je pod određenim uvjetima moguće istodobno koristiti i jednu i drugu strategiju, tj. da strategije ne moraju biti međusobno supstitutivne, već mogu biti komplementarne. Naime u neoklasičnim modelima međunarodne trgovine pretpostavlja se mobilnost i međusobna supstitutivnost proizvodnih čimbenika unutar zemlje među različitim djelatnostima i međusobna supstitutivnost roba koje se uvoze i roba koje se izvoze. U uvjetima u kojima se djelatnosti značajno razlikuju u tehnološkom smislu prva pretpostavka redovito nije ispunjena. Također, uporabna vrijednost roba koje se uvoze i roba koje se izvoze često nije supstitutivne naravi, pa je i druga pretpostavka često neispunjena u stvarnosti. U takvim uvjetima moguće je istodobno primijeniti i strategiju promocije izvoza i strategiju supstitucije uvoza – jednu strategiju u jednoj djelatnosti, a drugu u drugoj.

U kontekstu ekonomske politike Republike Hrvatske ta argumentacija također može biti prihvaćena. U proteklih deset godina, preciznije od 2008. do 2017., Republika Hrvatska ostvarivala je deficit u bilanci roba. U istom razdoblju pokrivenost uvoza izvozom bila je u prosjeku 55%. Ako se saldu bilance roba pribroji saldo bilance usluga, ukupan rezultat, bilanca roba i usluga, bio je većim dijelom promatranoga razdoblja u suficitu. Međutim najveći dio deviznih priljeva od usluga čine priljevi od turističkih usluga. Prevelika ovisnost o tim priljevima čini Republiku Hrvatsku izloženom različitim rizicima poput promjena preferencija turista, geopolitičkih nestabilnosti ili prirodnih nepogodnosti. Ako želi izbjeći te rizike i povećati pokrivenost uvoza izvozom, odnosno ako želi izbjeći nisku proizvodnost te s njom u svezi nisku realnu nadnicu i nizak životni standard ljudi, Republika Hrvatska mora razvijati industriju s visokom dodanom vrijednošću. Iako u Republici Hrvatskoj postoje institucije kao što je Hrvatska banka za obnovu i razvitak (HBOR), koja pomaže promovirati hrvatski izvoz ili Agencija za plaćanje u poljoprivredi ribarstvu i ruralnom razvoju (APPRRR), koja raznovrsnim poticajima utječe na supstituciju uvoza, to očito nije dovoljno. Instrumente njihove ponude trebalo bi proširiti i na druge industrijske proizvode, posebice one s visokom dodanom vrijednošću, tj. s visokim stupnjem gospodarske složenosti.

Literatura

1. Adewale, Aregbeshola R. (2012). *Does Import Substitution Industrialisation Strategy Hurt Growth? New Evidence from Brazil and South Africa*, „African and Asian Studies", Vol. 11, No. 3, str. 288–314.

2. Adewale, Aregbeshola R. (2017). *Import substitution industrialisation and economic growth – Evidence from the group of BRICS countries*, „Future Business Journal", Vol. 3, No. 2, str. 138–158.
3. Baban, Ljubomir; Marijanović, Goran (1998). *Međunarodna ekonomija, 3. izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Osijek, Ekonomski fakultet u Osijeku.
4. Babić, Mate; Babić, Ante (2008). *Međunarodna ekonomija, 7. dopunjeno i izmijenjeno izdanje*, Zagreb, Sigma savjetovanja d. o. o..
5. Bruton, Henry J. (1998). *A Reconsideration of Import Substitution*, „Journal of Economic Literature", Vol. 36, No. 2, str. 903–936.
6. Caves, Richard E.; Frankel, Jeffrey A.; Jones, Ronald W. (2002). *World Trade and Payments – An Introduction, 9th edition*, Boston, Addison Wesley.
7. Chachoilades, Miltiades (1990). *International Economics*, New York, McGraw-Hill, Inc.
8. Chang, Ha-Joon (2010). *23 stvari koje vam neće reći o kapitalizmu*, Zagreb, Profil knjiga, dio grupe Profil International.
9. Chu, Wan-Wen (1994). *Import substitution and export-led growth: A study of Taiwan's petrochemical industry*, „World Development", Vol. 22, No. 5, str. 781–794.
10. Ershova, Irina; Ershov, Aleksei (2016). *Development of a strategy of import substitution*, „Procedia Economics and Finance", Vol. 39, str. 620-–624.
11. Gnidchenko, Andrey. A. (2017). *Import Substitution As a Complementary Strategy*, „Studies on Russian Economic Development", Vol. 28, No. 6, str. 593–599.
12. Johnson, Harry G. (1965). Optimal Trade Intervention in the Presence of Domestic Distortions, u Baldwin, R. E. *et al.* (ur.) *Trade, Growth and the Balance of Payments: Essays in Honor of Gottfried Haberler*, Chicago, Rand McNally & Company.
13. Jung, Woo S.; Lee, Jung Gyu (1986). *The effectiveness of export promotion policies: The case of Korea*, „Weltwirtschaftliches Archiv", Vol. 122, No. 2, str. 340–357.
14. Krueger, Anne O. (1975). *The Benefits and Costs of Import Substitution in India: A Microeconomic Study*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
15. Krugman, Paul R.; Obstfeld, Maurice (2009). *Međunarodna ekonomija – Teorija i ekonomska politika*, 7. izdanje, Zagreb, Mate d. o. o.
16. Makasheva, Yulia S.; Makasheva, Natalia P.; Gromova, Anna S.; Andreeva, Natalya V.; Ishtunov, Sergey A. (2016). *The policy of import substitution as the basis for economic security and well-being of society*, IOP Conference Series: Earth and Environmental Science 43.
17. Martincus, Christian Volpe; Carballo, Jerónimo (2008). *Is export promotion effective in developing countries? Firm-level evidence on the intensive and the extensive margins of exports*, „Journal of International Economics", Vol. 76, No. 1, str. 89–106.
18. Melitz, Mark J. (2005). *When and how should infant industries be protected?*, „Journal of International Economics", Vol. 66, str. 177–196.

19. Naidu, G. M.; Tamer Cavusgil, S.; Kinnera Murthy, B.; Sarkar, Mitrabarun (1997). *An export promotion model for India: Implications for public policy*, „International Business Review", Vol. 6, No. 2, str. 113–125.
20. Patibandla, Murali; Kapur, Deepak; Petersen, Bent (2000). *Import Substitution with Free Trade: Case of India's Software Industry*, „Economic and Political Weekly", Vol. 35, No. 15, str. 1263–1270.
21. Perkins, Dwight, H.; Radelet, Steven; Lindauer, David L.; Block, Steven A. (2013). *Economics of Development*, New York, W. W. Norton & Company.
22. Todaro, Michael, P.; Smith, Stephen C. (2012). *Economic Development, 11th edition*, Boston, Addison-Wesley.

Internetski izvori

1. Agencija za plaćanje u poljoprivredi ribarstvu i ruralnom razvoju (APPRRR), https://www.apprrr.hr/, preuzeto 10. svibnja 2018.
2. Chang, Ha-Joon, *Kicking Away the Ladder*, Post-autistic Economics Review, Issue No. 15, article 3.: http://www.btinternet.com/~pae_news/review/issue15.htm, preuzeto 10. svibnja 2018.
3. *Deklaracije hrvatskih izvoznika*, https://www.hrvatski-izvoznici.hr/download-zona, preuzeto 10. svibnja 2018.
4. Hrvatska banka za obnovu i razvitak (HBOR), https://www.hbor.hr/, preuzeto 10. svibnja 2018.
5. Hrvatska narodna banka, https://www.hnb.hr/, preuzeto 10. svibnja 2018.

Abstract

Globalization, Export Promotion and Import Substitution[2]

Rising globalization and increasingly free international capital and labor mobility stimulate countries participating in international trade to specialize in certain economic activities. If a country specializes in the goods or services with low added value, this will mean its long run doom to low productivity, low real wages and low standard of living of her inhabitants. In order to avoid this situation, the country has to develop industrial sectors with high added value. However, industrialization does not happen spontaneously. If private sector cannot do it, then the government has to stimulate industrial development. From the point of view of international economic relationships, more precisely of relationships between imports and exports, the country has available two strategies: export promotion and import

[2] Dražen Koški, PhD, Associate Professor, Faculty of Economics in Osijek, email: koski_hr@yahoo.com

substitution. In this paper, the advantages and disadvantages of both of the strategies are investigated. Furthermore, the possibility of their complementarity to each other in the economic system of the Republic of Croatia is investigated, as well. In fact, although they are often seen as confronted to each other, export promotion and import substitution could be complementary strategies. Likewise, export substitution need not to be confronted with the idea of free trade. Research results indicate that it is quite appropriate to use both one and the other strategy. By its combination, it is possible to achieve production with high added value faster and finally higher people's standard of living.

Key words: globalization, export promotion, import substitution, infant industry, economic development

Ivana Bestvina Bukvić[1]

EFIKASNOST NACIONALNIH PROGRAMA SUFINANCIRANJA U POTICANJU INVESTICIJA IT-SEKTORA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Generalni su ciljevi programa financiranja projekata u gospodarstvu iz nacionalnih i fondova Europske unije poticanje poduzetništva, konkurentnosti, zapošljavanja u svrhu smanjenja regionalnih neujednačenosti unutar država i na razini zemalja članica Europske unije. Pritom je potrebno posebno poticati gospodarske grane koje ostvaruju višu dodanu vrijednost i koje pozitivno utječu na razvoj ostalih industrijskih grana. Informacijske tehnologije (IT) mogu se izdvojiti kao jedna od industrija koja direktno utječe na razvoj i konkurentnost ostalih sektora, pri čemu je poticanje investicija u toj industriji od primarne važnosti za razvoj konkurentnosti gospodarstva u cjelini. Cilj je ovog rada analizirati adekvatnost odabranih programa poticanja ulaganja putem bespovratnih potpora koji su na raspolaganju IT-sektoru sa svrhom utvrđivanja efikasnosti tih programa u provedbi investicija predmetnog sektora, posebice na području istočne Hrvatske u kojem je zabilježen njegov ubrzan razvoj. U tu je svrhu provedena analiza strukture financiranja investicija hrvatskog sektora informacija i komunikacija (ICT) u razdoblju 2011.–2015., koja je ukazala na iznimno nisku razinu financiranja kapitalnih ulaganja iz dostupnih programa financiranja investicija bespovratnim sredstvima. Sa svrhom utvrđivanja stanja na regionalnoj razini provedena je i analizirana struktura ulaganja i financiranja IT-sektora u regiji istočne Hrvatske u razdoblju 2012.–2016., kojom je identificiran pozitivan trend investicija u dugotrajnu materijalnu imovinu, posebice opremu, a financiran u najznačajnijem dijelu vlastitim sredstvima investitora. Navedeno ukazuje na neadekvatnost

[1] doc. dr.sc. Ivana Bestvina Bukvić, Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: ibbukvic@kulturologija.unios.hr

modela poticanja investicija u IT-sektoru s potrebom provedbe njihovih strukturnih promjena.

Ključne riječi: financiranje IT-sektora, kapitalna ulaganja, EU-fondovi, bespovratna sredstva

1. UVOD

Tvrtke sektora informacijskih tehnologija (IT) u Republici Hrvatskoj velikim su dijelom segmentirane u kategoriju mikro i malog poduzetništva prema Zakonu o poticanju ulaganja. „Kako bi ostvarili svoj puni potencijal, EU je osigurala financijsku potporu za MSP-ove kroz strukturne fondove i razne programe na razini EU-a. Analiza operativnih programa u Hrvatskoj za razdoblje 2014. – 2020. (OPKK, OPULJP), na temelju kojih se koristi novac iz strukturnih fondova, pokazala je kako postoje značajni izvori financiranja namijenjeni poduzetništvu i MSP-ovima." (Stojanović i dr., 2016: 161) Međutim postavlja se pitanje nedovoljne iskorištenosti tih izvora te uopće njihove prilagođenosti potrebama segmenata kojima su namijenjeni. Pritom ovaj rad analizira adekvatnost odabranih programa poticanja ulaganja putem bespovratnih potpora koje su na raspolaganju IT-sektoru u svrhu utvrđivanja efikasnosti tih programa u poticanju provedbe investicija predmetnog sektora, posebice na području istočne Hrvatske. Kako sektor informacijskih tehnologija u službenim publikacijama, strategijama i programima Republike Hrvatske nije zasebno promatrana kategorija, već se pojavljuje u okviru sektora informacija i komunikacija (Grupa J prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti 2007.), njegov su doprinos gospodarstvu Republike Hrvatske i programi poticanja razvoja tog sektora u okviru ovog rada promatrani na razini sektora informacija i komunikacija (ICT). Istodobno, intenzitet investicija i analiza strukture njihova financiranja analizirani su na razini IT-tvrtki istočne Hrvatske. Pritom je na osnovi sekundarnih podataka provedena analiza strukture financiranja investicija hrvatskog sektora informacija i komunikacija (ICT) u razdoblju 2011.–2015. te je provedena i analizirana struktura ulaganja i financiranja IT-sektora u regiji istočne Hrvatske u razdoblju 2012.–2016.

Nastavno na navedeno, cilj je ovog rada utvrditi adekvatnost dostupnih programa poticanja investicija u IT-sektoru analizom njihove programske prilagođenosti i uopće intenziteta korištenja tih programa u provedbi investicija IT-sektora u promatranom razdoblju. Pritom sljedeće poglavlje daje pregled relevantne literature o stanju informacijskog i komunikacijskog sektora u Republici Hrvatskoj; treće poglavlje daje analizu odabranih programa poticanja ulaganja putem bespovratnih potpora; četvrto poglavlje predstavlja rezultate analize strukture financiranja investicija u IT-sektoru, a posljednje

poglavlje prezentira zaključna razmatranja, ograničenja provedenog istraživanja i preporuke za daljnja istraživanja.

2. INFORMACIJSKI I KOMUNIKACIJSKI SEKTOR U REPUBLICI HRVATSKOJ, NJEGOVO ZNAČENJE ZA GOSPODARSTVO I NJEGOVO FINANCIRANJE

Informacijski i komunikacijski sektor (ICT), kako na globalnoj tako i na nacionalnoj razini, snažno utječe na sva područja društva. Friedewald i suradnici analizirali su stanje ICT- sektora najrazvijenijih zemalja Europske unije te su zaključili da je, s obzirom na njegov snažan utjecaj na rast produktivnosti i povećanje zaposlenosti, nužno da europske politike pronađu efikasne načine da očuvaju i povećaju efikasnost europskog ICT-sektora. (Friedewald i dr., 2005). Što se tiče doprinosa gospodarstvu Republike Hrvatske, prema Državnom zavodu za statistiku Republike Hrvatske (DZS) od ukupno ostvarenog bruto domaćeg proizvoda (BDP) Republike Hrvatske u 2015. godini ostvarenog u visini 286484 milijuna kuna, 12740 milijuna kuna ostvaruje se u informacijskom i komunikacijskom sektoru, što čini 4,45% BDP-a 2015. g., a što govori o njegovu značenju za gospodarstvo u cjelini (DZS, 2017). Tablica 1. prikazuje doprinos informacijskog i komunikacijskog sektora ukupnom gospodarstvu Republike Hrvatske.

Tablica 1. Doprinos informacijskog i komunikacijskog sektora ukupnom gospodarstvu Republike Hrvatske u 2015. g.

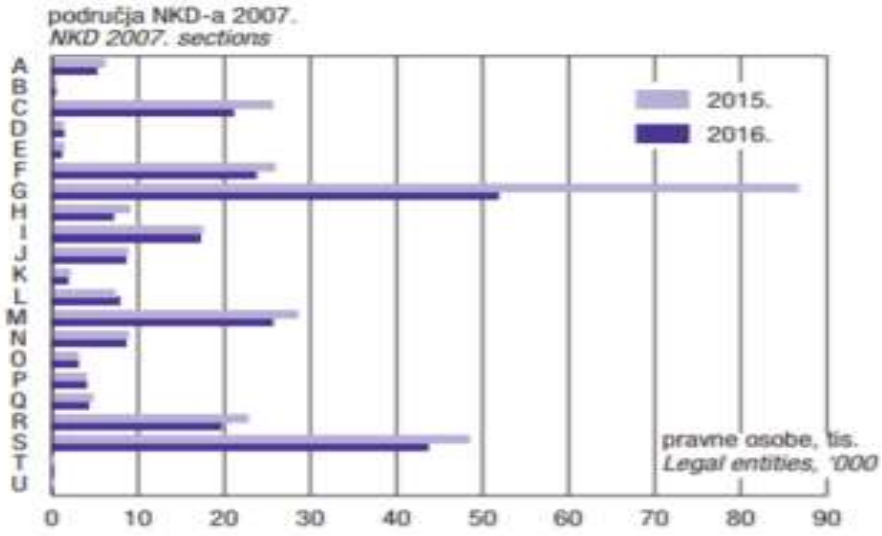
Kategorija	Broj poduzeća	Broj zaposlenih osoba	Promet	Bruto domaći proizvod	Dodana vrijednost	Prividna proizvodnost rada	Operativna bruto profitna stopa (%)
			u tis. HRK			tis. HRK po zaposlenom	
Ukupno svi sektori	146.637	989.598	591.358.675	286.483.934	161.487.506	163,2	12,4
NKD J	6.417	39.209	25.661.282	12.739	11.696.093	293,3	24,5
Udio	4,4%	4,0%	4,3%	4,4%	7,2%	179,7%	

Izvor: Izrada autora prema podacima Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2017)

Od ukupno registriranih 146637 pravnih osoba, 6417 je registriranih u okviru ICT-sektora, što je 4,4% svih tvrtki u 2015. godini. Također, taj sektor zapošljava 39209 dje-

latnika, što je 4%, ukupne zaposlenosti Republike Hrvatske. Ukupno 29578 djelatnika zaposleno je u privatnom sektoru, što je 4,2% zaposlenosti privatnog, profitnog sektora, a samo je manji udio uposlen u državnom sektoru. Pritom je u ICT-sektoru registrirana prosječna neto mjesečna plaća u visini 7702 HRK, što je za 36,3% iznad državnog prosjeka za istu godinu (DZS, 2017). Važnost tog sektora za gospodarstvo i zaposlenost Republike Hrvatske ostaje dakle neupitna. Grafikon 1 prikazuje promjene u broju registriranih pravnih osoba na dan 31.12.2016. u odnosu na 31.12.2015. godine po gospodarskim sektorima.

Grafikon 1. Registrirane pravne osobe prema područjima NKD-a 2007., stanje 31.12.2015. i 31.12.2016.

Izvor: preuzeto u cijelosti (DZS 2017: 100)

Iako grafikon 1 prikazuje smanjenje broja registriranih tvrtki tog sektora u 2016. godini, to smanjenje u visini 4,2% još je uvijek znatno manje od smanjena evidentiranog u ukupnom gospodarstvu zabilježenog u visini 18,2%. Također, udio tvrtki koje aktivno obavljaju djelatnost u 2016. g. iznosi 70,3%, pri čemu je, promatrajući ukupno gospodarstvo Republike Hrvatske, udio tvrtki u odnosu na registrirani broj gospodarskih subjekata iznimno nizak s 56,6% (DZS, 2017). Navedeno može indicirati veću otpornost tvrtki tog sektora na promjene u okruženju u odnosu na ukupno gospodarstvo, a posebice prerađivačku industriju (NKD C), koja čini 14,9% i trgovinu na veliko i na malo te popravak motornih vozila i motocikla (NKD G), koja čini 11,7% BDP-a Republike Hrvatske.

Operativni programi i strategije Europske unije također pridaju veliku važnost tom sektoru. Strategije pametne specijalizacije u okviru horizontalnih tema strategije S3 prepoznaju: ključne razvojne tehnologije (KET), ICT i inženjerstvo, turizam, kreativne i kulturne industrije. „Ta područja jasno pokazuju prednosti u smislu konkurentnosti i istraživanja i razvoja u Hrvatskoj, posebno u vezi s posebnim potpodručjima u kojima Hrvatska ima očitu konkurentnu prednost u međunarodnom kontekstu koju je potrebno u potpunosti iskoristiti kako bi gospodarstvo od toga imalo koristi." (Europska komisija, 2014: 3) Strategijom Europa 2020. i vodećom inicijativom „Digitalna agenda za Europu", a odražavajući preporuke Komisije o ulaganju u ICT i e-vladu, definirano je poboljšanje uvjeta poslovanja i življenja pomoću ICT- tehnologije, počevši od širokopojasnog pristupa i pokrivenosti mrežom sljedeće generacije jer oba zaostaju za prosjekom EU-a. Istodobno su identificirani i strukturni problemi (Žitnik, 2015; Vallejo, 2014; Balen, 2017; Europska komisija, 2017) koji ograničavaju razvoj ICT-sektora. Što se tiče projekata države, navedeno je da „javne informacijsko-komunikacijske projekte provode uglavnom pojedinačna državna upravna tijela, bez sustavne koordinacije ili mogućnosti korištenja zajedničke opreme, dok istovremeno mnogi sustavi imaju male postotke iskorištenosti raspoložive IKT infrastrukture" (Europska komisija, 2014: 5). Neka od ponavljajućih ograničenja uključuju „sposobnost zemlje da svojom svjesnom akcijom *(industrijskom politikom)* i postavljanjem institucijskih okvira utječe na informatizaciju i informatičku potrošnju što ovisi o kapacitetu upravljača, odnosno znanju i volji vladajuće elite te poslovna kultura (ako su koruptivna javna nabava, pravna nesigurnost i neplaćanje računa dobar običaj, poduzeća *se prilagođuju takvom stanju*„ (Žitnik, 2015: 6). Budući da najznačajniji dio poduzeća IT-sektora dolazi iz segmenta malog i srednjeg poduzetništva (HGK 2016; DZS, 2017), dostupnost izvora financiranja za njih nije posebno drukčija u odnosu na ostale tvrtke iste veličine. Subjekti malog gospodarstva, u skladu sa Zakonom o poticanju malog i srednjeg poduzetništva, kategorizirani su u mikro, malo i srednje poduzetništvo. Također, prema veličini u smislu istog dokumenta razlikuju se mikro, mali i srednji investicijski projekti, gdje su mikroinvesticijski projekti ulaganja od strane subjekta malog gospodarstva u vrijednosti do 2 milijuna eura, mali ulaganja do 10 milijuna eura, a srednji ulaganja do 50 milijuna eura. (Republika Hrvatska, 2016). Mala i srednje velika poduzeća (MSP-i) čine 99,7% ukupnog broja poduzeća u Hrvatskoj (92,2 % su mikro, 6,3 % mala i 1,2 % srednja poduzeća). Sektor MSP-ova sudjeluje sa 68,3% u ukupnom zapošljavanju (1,03 milijuna osoba), što je iznad prosjeka Europske unije, stvarajući 20,5 milijardi eura dodane vrijednosti (59%), što je na razini prosjeka Europske unije i 51% BDP-a (Europska komisija, 2014: 6).

Kovačević i Vuković (2006) u okviru istraživanja performanse poduzeća u hrvatskom ICT-sektoru još su 2006. godine utvrdili da su dostupnost kapitala (razvijanje tržišta kapitala) i sustav obrazovanja područja mogućega djelovanja institucija i zakono-

davstva na razvoj poduzeća tog sektora. Naime oni smatraju da je „dostupnost kapitala za nova mala poduzeća općenito problematična s obzirom na nerijetko rizične projekte, ali i skromna sredstva kojima ta poduzeća raspolažu. U Hrvatskoj ne samo da nema posebnih fondova za inovativne projekte malih poduzeća već su i postojeći, tradicionalni načini financiranja teško dostupni s obzirom na slabo razvijeno tržište kapitala", pri čemu EU-fondove već tada vide kao priliku za dobre projekte malih poduzetnika, no istodobno ocjenjuju da je postupak prijave prekompliciran za većinu poduzetnika (Kovačević i Vuković, 2006: 237).

Navedeno potvrđuju i Bujan, Vugrinec (2014) te Europska komisija (2018b), navodeći da su najčešći oblici financiranja krediti poslovnih banaka, najčešće kratkoročni kojima se financiraju potrebe za tekućom likvidnošću, a u manjoj mjeri dugoročni investicijski krediti. Autori također navode da je zastupljenost alternativnih izvora (poslovni anđeli, rizični fondovi, *crowdfunding* i sl.) jer ti instrumenti u Republici Hrvatskoj nisu u većoj mjeri razvijeni. (Bujan, Vugrinec, 2014; Singer i dr. 2017; Ploh, 2017). Također, mogućnosti vide u izgradnji državnog fonda rizičnog kapitala za financiranje inovativnih i rastućih malih i srednjih poduzeća, razvoju poreznih olakšica za investitore, posebice poslovne anđele, pojednostavljenju regulatornog okvira te potrebi dodatne edukacije poduzetnika za prijavu projekata i sastavljanje projektne dokumentacije na natječaje nacionalnih i EU-fondova (Bujan, Vugrinec, 2014; Singer i dr., 2017). Zaključno, analizom dostupnih izvora vidljivo je da brojni autori smatraju ulogu države u smislu regulacije, promocije, definiranja strategije razvoja i financiranja i poticanja ključnom u budućem razvoju tog sektora. (Šafarić, 2015; Bujan, Vugrinec, 2014; Singer i dr., 2017; Ploh, 2017; Žitnik, 2015)

3. PROGRAMI POTICANJA ULAGANJA PUTEM BESPOVRATNIH POTPORA

Europska je komisija u okviru Operativnog programa Konkurentnost i kohezija 2014.– 2020. analizirala tržište financiranja malih i srednjih poduzeća (MSP) te je konstatirala da unatoč značenju malog i srednjeg poduzetništva za inovacije i razvoj gospodarstva „postoji trajni nedostatak financiranja, što znači da popriličan udio MSP-ova ne može pribaviti financiranje od banaka, na tržištu kapitala ili iz drugih izvora financiranja. Banke su vrlo nesklone riziku, što dovodi do toga da 79% MSP-ova upotrebljava vlastite prihode i zadržanu dobit kao svoj primarni izvor financiranja novih ulaganja. MSP-ovi imaju određene teškoće u pribavljanju malih zajmova (25 tis. EUR do 100 tis. EUR), a 60% MSP-ova nema dovoljna jamstva za pribavljanje bilo kojeg oblika financiranja od

banaka. Oko 54% ponuđenih financijskih usluga i proizvoda nisu prilagođeni potrebama i očekivanjima MSP-ova, a razina kamatnih stopa previsoka je za njih 34%. Tržište rizičnog kapitala gotovo da ne postoji i na raspolaganju ima zanemariv kapital, a mreža poslovnih anđela je slaba i nerazvijena" (Europska komisija, 2014: 6)

Na razini Europske unije i Republike Hrvatske uspostavljeni su brojni programi poticanja poduzetničkih aktivnosti međutim rijetki su natječaji koji posebice potiču investicije u IT-sektoru, već se ti programi odnose na sektor MSP ili drugih kategorija, pritom prihvaćajući tvrtke iz ICT-sektora kao prihvatljive prijavitelje u skladu s raspisanim kriterijima važećim za sve potencijalne prijavitelje. Tako se Operativnim programom nastoji pružiti „potpora uspostavi inovativnih novonastalih poduzeća, ali i poboljšanju inovacijskog potencijala i komercijalizaciji aktivnosti postojećih MSP-ova", što se posebno odnosi na područja u okviru prioritetne osi 3 koja, između ostalog, obuhvaćaju i osiguravanje boljeg pristupa financiranju, omogućavanje povoljnijeg poslovnog okruženja, poboljšanje inovativnosti, razvoja i rasta MSP-ova (Europska komisija, 2014: 7–8). Navedeni prioriteti predviđaju aktivnosti podrške u uvođenju e-poslovanja i modernizaciji ICT-a (Europska komisija, 2014) te tvrtke u analiziranom sektoru mogu aplicirati na te programe. Pritom je „moguće zaključiti kako je EU kreirala strateški i financijski okvir koji snažno potpomaže razvoj poduzetništva i poslovanje MSP-ova, pri čemu se kontinuiranim praćenjem i analiziranjem isti unaprjeđuje i usklađuje s potrebama" (Stojanović et al., 2016: 161). Tako na europskom tržištu dolazi do novih inicijativa poput Europskog tržišta kapitala (engl. *European Capital Markets Union (CMU)*) koje bi trebalo pridonijeti rješavanju problema financiranja tvrtki, uključujući MSP i infrastrukturne razvojne projekte tvrtki mobilizacijom kapitala u Europi (Europska komisija, 2018b). Integrirano tržište kapitala trebalo bi pružiti tvrtkama veći izbor financijskih instrumenata po nižoj cijeni, pružiti nove mogućnosti za štediše i investitore i učiniti financijski sustav otpornijim te utjecati na provedbu prilagodbe poslovnih modela banaka. (Demary i dr., 2016) U svrhu analize raspisanih natječaja namijenjenih informacijskom i komunikacijskom sektoru u Tablici 2. dan je pregled natječaja raspisanih u razdoblju od 2013. do 2018. godine.

Prema podacima poslovnog portala Europski-fondovi.eu, čija je obrada prikazana u Tablici 2., u promatranom razdoblju raspisano je trinaest natječaja na koje su tvrtke iz promatranog sektora mogle prijaviti svoje projekte, pri čemu je najveći broj natječaja objavljen u godini pristupanja Hrvatske Europskoj uniji te se od tada značajno smanjuje broj natječaja raspisanih na bazi godine.

Tablica 2. Pregled natječaja EU-fondova namijenjenih informacijskom i komunikacijskom sektoru u razdoblju od 2013. do 2018. godine[2]

NAZIV NATJEČAJA			
PROGRAM	**TIP SREDSTAVA**	**PRORAČUN**	**DATUM ZAVRŠETKA**
Hrvatski znanstveni i obrazovni oblak (HR-ZOO)			
Europski fond za regionalni razvoj	Bespovratna sredstva	196.803 tis. HRK	03.05.2018.
Centar za napredne laserske tehnike (CALT)			
	Bespovratna sredstva		14.12.2017.
Jedinstveni okvirni ugovor za omogućavanje komunikacijskih i informacijskih aktivnosti u području regionalne i kohezijske politike Europske unije — grupa 1: informacijski proizvodi; grupa 2: organizacija događanja			
	Pružanje usluge	25.000 tis. EUR	26.05.2015.
Nadzor razvoja aplikacija informacijskog sustava Porezne uprave Republike Hrvatske (CRO TAXIT)			
	Bespovratna sredstva	665 tis. EUR	02.04.2015.
Primjena informacijske i komunikacijske tehnologije za poboljšanje poslovnih procesa			
Europski fond za regionalni razvoj	Bespovratna sredstva	34.679 tis. HRK	30.06.2015.
Poziv na iskaz interesa za odabir struktura za mrežu europskih dokumentacijskih centara			
	Pružanje usluge		30.05.2014.
Budućnost Interneta			
FP7 – sedmi okvirni program za istraživanje, tehnološki razvoj i demonstracijske aktivnosti	Bespovratna sredstva	130.000 tis. EUR	10.12.2013.
Razvoj informacijsko-telekomunikacijskih usluga za obrtnike – nabava opreme			
IPA III – regionalni razvoj	Nabava robe		27.08.2013.
FP7 – Suradnja – Artemis 2013			
FP7 – sedmi okvirni program za istraživanje, tehnološki razvoj i demonstracijske aktivnosti	Bespovratna sredstva	72.292 tis. EUR	06.06.2013.
Nabava IT-opreme i LAN-infrastrukture za odabrane prekršajne sudove – faza 2			
IPA I – pomoć u tranziciji i izgradnji institucija	Nabava robe		08.04.2013.
Nabava IT-opreme za policijske postaje - faza 2			

[2] Napomena: na dan 10.5.2018. godine nema otvorenih natječaja ni natječaja u najavi u okviru ove kategorije.

IPA I – pomoć u tranziciji i izgradnji institucija	Nabava robe		29.04.2013.
Tehnička pomoć u razvoju poslovnih statistika i unapređivanju sustava prikupljanja podataka			
IPA I – pomoć u tranziciji i izgradnji institucija	Pružanje usluge	770 tis. EUR	21.01.2013.
Dostava potrebne informatičke opreme i uspostavljanje informatičke infrastrukture za Integrirani sustav zemljišne administracije			
IPA I – pomoć u tranziciji i izgradnji institucija	Nabava robe	n/a	16.12.2013.

Izvor: Izrada autora prema podacima poslovnog portala europski-fondovi.eu (Krutak d.o.o., 2018)

Istraživanje provedeno u Mađarskoj (Banai, 2017) utvrđuje da programi EU-a imaju značajan pozitivan utjecaj na zaposlenost, rast prihoda od prodaje, dodanu vrijednost i u nekim slučajevima operativni profit, posebice u slučaju programa bespovratnih sredstava. Pritom je potvrđeno da su tvrtke koristile EU-fondove primarno da povećaju kapacitete, a ne unaprijede efikasnost poslovanja, što je nedostatak tog modela (Banai, 2017: 27) Istraživanja provedena na razini Republike Hrvatske i njezinih regija također potvrđuju njihov pozitivan utjecaj i doprinos gospodarskom razvoju. (Tufekčić, Borić, 2013) Međutim Grubišić Šeba (2013) je prema provedenom istraživanju, kojim su između ostalog analizirani procesi prijave na natječaje za financiranje projekata malog i srednjeg poduzetništva iz sredstava EU-a, zaključila da je, iako može biti vrijedno iskustvo jer pomaže poduzetnicima da oblikuju svoju poslovnu strategiju, priprema projektne dokumentacije i prijave na natječaj vremenski zahtjevna i iscrpljujuća za tvrtke. (Grubišić Šeba, 2013)

U okviru ovog rada prikazan je primjer natječaja objavljenog u 2018. godini „Izgradnja i opremanje proizvodnih kapaciteta", financiranog iz sredstava Europskog fonda za regionalni razvoj, Operativni program: Poboljšani razvoj i rast malih i srednjih poduzetnika na domaćim i stranim tržištima, koji je namijenjen prijaviteljima registriranim u okviru prerađivačke industrije (NKD 2007 skupina C) te informacijskoj i komunikacijskoj djelatnosti (NKD 2007 skupina J) i to za mikro, mala i srednja poduzeća. Taj natječaj omogućuje sufinanciranje investicijskog projekta za srednja poduzeća u visini od 35% te za mikro i mala poduzeća 45%, uz trajanje do 2 godine.

„Fond je namijenjen poticanju investicija u početna ulaganja poduzetnika (nove poslovne jedinice, proširenje kapaciteta, diversifikaciju proizvodnje ili temeljitu promjenu u sveukupnom proizvodnom procesu postojeće poslovne jedinice." (Key project d.o.o. 2018: 1) Visina potpore definirana je u vrijednosti od 500 tisuća do 15 milijuna kuna, što za mikro i mala poduzeća definira minimalnu ukupnu vrijednost investicijskog projekta od 1,1 milijuna kuna. Taj je poziv u svibnju 2018. godine otkazan zbog „tehničkih poteškoća u radu sustava eFondovi koji uslijed preopterećenosti nije bio u mogući-

nosti zaprimiti i registrirati sve projektne prijedloge niti pouzdano zabilježiti podatke o vremenu zaprimanja projektnih prijedloga" (Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, 2018: 1), pri čemu je najavljeno ponovno otvaranje istog natječaja u sljedećem mjesecu iste godine.

Za sufinanciranje vlastitog sudjelovanja, u slučaju nedostatka vlastitih sredstava tvrtke ili vlasnika, poduzetnicima su na raspolaganju krediti Hrvatske banke za obnovu i razvoj (HBOR) i poslovnih banaka prema uvjetima definiranim pojedinim kreditnim programom. Tako HBOR programom Kreditiranje EU-projekata privatnog sektora nudi mogućnost kreditiranja do 6,3 milijuna kuna, uz kamatnu stopu od 2,7% (HBOR, n.d.1).

Istodobno se prema Zakonu o poticanju ulaganja provedbom ulaganja[3] ostvaruju mogućnosti smanjenja stope poreza na dobit, poticaja na novo zapošljavanje, potpore za troškove usavršavanja, potpore za razvojno-inovacijske aktivnosti i dr. Također su na raspolaganju porezne olakšice te potpore za otvaranje novih radnih mjesta, pri čemu se korisniku potpore stopa poreza na dobit umanjuje u odnosu na propisanu stopu poreza na dobit u razdoblju do 10 godina od godine početka ulaganja, i to:

- za investicije do 1 milijun eura, uz otvaranje najmanje 5 novih radnih mjesta za 50%
- za investicije od 1 do 3 milijuna eura, uz otvaranje najmanje 10 novih radnih mjesta za 75%
- za investicije veće od 3 milijuna eura, uz otvaranje najmanje 15 novih radnih mjesta korisniku potpore za 100 % (Republika Hrvatska, 2018).

Pritom je moguće ostvariti i bespovratne novčane potpore za opravdane troškove otvaranja novih radnih mjesta povezanih s ulaganjem u visini do 10%, do 20% te do 30% prihvatljivih troškova za otvaranje novog radnog mjesta, a u maksimalnom iznosu do 3 tisuće eura, 6 tisuća eura, odnosno 9 tisuća eura po novootvorenom radnom mjestu u ovisnosti o registriranoj stopi nezaposlenosti u regijama u kojima se investira (Republika Hrvatska, 2018).

Poduzetnicima su uz bespovratna sredstva dostupni i ESIF Krediti za rast i razvoj za koji sredstva osiguravaju Europski strukturni i investicijski fondovi (ESIF) i poslovne

[3] "Ulaganje, početno ulaganje, odnosno projekt ulaganja je početno ulaganje za mikro, male, srednje i velike poduzetnike u dugotrajnu imovinu unesenu u vlasništvo korisnika potpore:
a) u minimalnom iznosu protuvrijednosti kuna od 150.000,00 eura i uz uvjet otvaranja najmanje pet novih radnih mjesta povezanih s projektom ulaganja ili
b) u minimalnom iznosu protuvrijednosti kuna od 50.000,00 eura i uz uvjet otvaranja najmanje tri nova radna mjesta za mikropoduzetnike ili
c) u minimalnom iznosu protuvrijednosti kuna od 13.000.000,00 eura i uz uvjet otvaranja najmanje 10 novih radnih mjesta visoke stručne spreme povezanih s projektom ulaganja." (Republika Hrvatska, 2018, n.p.)

banke u omjeru 50:50, a radi financiranja investicija MSP-a u smislu osnivanja novih poslovnih jedinica, proširenja kapaciteta postojeće poslovne jedinice, diverzifikacije proizvodnje, temeljite promjene u proizvodnom procesu ili stjecanja imovine koja pripada poslovnoj jedinici koja se ugasila ili bi se ugasila da nije kupljena. U okviru tog financijskog instrumenta prihvatljiva su ulaganja (investicije) i informacijskog i komunikacijskog sektora. Iznos je kredita do visine 85% ukupne vrijednosti investicije bez PDV-a, i to u rasponu od 100 tisuća do 3 milijuna eura, što znači da ukupna vrijednost investicije bez PDV-a mora minimalno iznositi 118 tisuća eura. Kamata koja se obračunava na dio kredita iz sredstava ESIF-a je 0% godišnje, a na dio kredita iz sredstava poslovne banke u skladu s njezinom poslovnom odlukom (HBOR, n.d.).

Kao tehničku pomoć prilikom apliciranja za bespovratna, ali i kreditna sredstva, poduzetnici mogu koristiti usluge regionalnih razvojnih agencija i poduzetničkih centara, no i privatnih konzultantskih tvrtki, uz unaprijed definiranu naknadu. Troškovi takvih tehničkih potpora mogu se značajno razlikovati, no prema dostupnim izvorima (Key project d.o.o., 2018) cijena vođenja dokumentacije može varirati od 2% do 5% od vrijednosti projekta, a izrada investicijske studije i prijava na natječaj od 0,5% do 2% od vrijednosti projekta, gdje dio troškova, ovisno o uvjetima pojedinog natječaja, može biti sufinanciran iz EU-a i nacionalnih programa.

4. ANALIZA STRUKTURE FINANCIRANJA INVESTICIJA GOSPODARSTVA I SEKTORA INFORMACIJSKO-KOMUNIKACIJSKIH TEHNOLOGIJA

Analizom odabranih programa utvrđen je značajan broj dostupnih programa i modela sufinanciranja investicijskih ulaganja međutim primjetna je složenost natječajne dokumentacije i upitna prilagođenost potrebama tvrtki u segmentu MSP-a, a posebice u IT-sektoru. Primjerice minimalna vrijednost investicije utvrđena je u programu Krediti za rast i razvoj i u visini od 800 tisuća kuna, a za sve su ostale analizirane programe i potpore potrebna veća ulaganja da bi investitor zadovoljio kvalifikacijske uvjete. Navedeno je teško dostižno mikro i malim poduzećima IT-sektora jer njihova ulaganja ne zahtijevaju jednokratna ulaganja visokih vrijednosti poput investicija u sektoru prerađivačke industrije, turizmu i sl., već kontinuirana ulaganja u modernizaciju opreme, znanja i vještine djelatnika. Prethodno navedeno potvrđeno je i analizom podataka objavljenih od strane Državnog zavoda za statistiku o strukturi financiranja investicija gospodarstva i sektora informacijsko-komunikacijskih tehnologija, čija je analiza prikazana Tablicom 3.

Tablica 3. Pregled strukture financiranja investicija gospodarstva i sektora informacijsko-komunikacijskih tehnologija

(iznosi u 000 HRK)

God.	Izvori financiranja investicija[4]	Ukupno gospodarstvo	Udio - ukupno gospodarstvo	Sektor IKT	Udio - sektor IKT	Udio IKT u ukupnim investicijama	Vertikalna analiza IKT (n/n-1)
2011	Ukupno	46.793.608	100%	2.005.013	100%	4,28%	
	vlastita sredstva i zajednič. ulaganja	26.240.756	56%	1.863.342	93%	7,10%	
	iz financijskih kredita	14.613.185	31%	132.010	7%	0,90%	
	iz sredstava fondova i proračuna	5.939.667	13%	9.661	0%	**0,16%**	
2012	Ukupno	43.939.687	100%	2.224.690	100%	5,06%	11%
	vlastita sredstva i zajednič. ulaganja	26.182.797	60%	2.075.570	93%	7,93%	11%
	iz financijskih kredita	12.175.397	28%	137.292	6%	1,13%	4%
	iz sredstava fondova i proračuna	5.581.493	13%	11.828	1%	**0,21%**	**22%**
2013	Ukupno	44.851.874	100%	2.431.512	100%	5,42%	9%
	vlastita sredstva i zajednič. ulaganja	28.060.566	63%	2.287.336	94%	8,15%	10%
	iz financijskih kredita	10.952.226	24%	126.616	5%	1,16%	-8%
	iz sredstava fondova i proračuna	5.839.082	13%	17.560	1%	**0,30%**	48%
2014	Ukupno	46.570.639	100%	2.390.053	100%	5,13%	-2%
	vlastita sredstva i zajednič. ulaganja	22.618.334	49%	2.097.862	88%	9,28%	-8%
	financijski krediti i leasing	15.216.425	33%	189.160	8%	1,24%	49%
	sredstva Europske unije	613.904	1%	669	0%	**0,11%**	
	proračunska i sredstva ostvarena prema posebnim propisima	6.336.053	14%	17.639	1%	0,28%	4%
	Ostalo	1.785.923	4%	84.723	4%	4,74%	-

[4] "Izvori financiranja/stjecanja investicija obuhvaćaju sve iznose za investicije u novu i rabljenu dugotrajnu imovinu, za izvještajnu godinu, odnosno načine stjecanja dugotrajne imovine bez obzira na to jesu li isplate izvršene ili nisu. Obuhvaćena su vlastita sredstva i zajednička ulaganja domaćih i inozemnih suinvestitora, financijski krediti i financijski najam – leasing, sredstva dobivena iz programa i fondova Europske unije, proračunska sredstva i sredstva ostvarena prema posebnim propisima te svi ostali izvori (imovina stečena bez naknade, kapitalni transferi u naturi, interna realizacija, izvršeni radovi u vlastitoj režiji i sl.)." (DZS, 2017:214)

2015	Ukupno	46.439.588	100%	2.951.995	100%	6,36%	24%
	vlastita sredstva i zajednič. ulaganja	23.939.377	52%	2.777.603	94%	11,60%	32%
	financijski krediti i leasing	12.458.118	27%	76.696	3%	0,62%	-59%
	sredstva Europske unije	2.244.161	5%	9	0%	0,00%	-99%
	proračunska i sredstva ostvarena prema posebnim propisima	6.159.765	13%	19.044	1%	0,31%	8%
	Ostalo	1.638.167	4%	78.643	3%	4,80%	-7%

Izvor: Izrada autora na osnovi podataka objavljenih u Statističkim ljetopisima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (DZS, 2013; DZS, 2014; DZS, 2015; DZS, 2016; DZS, 2017)

Tablica 3. nedvojbeno pokazuje da su investicije na razini svih sektora u Republici Hrvatskoj u razdoblju od 2011. do 2015. godine, unatoč usporenom investicijskom ciklusu, u većem omjeru financirane bespovratnim sredstvima i poticajima Europske unije i proračuna, a koje su kontinuiranim rastom zabilježile povećanje za 41,5% na ukupno 18% u ukupnosti financiranja investicija gospodarstva 2015.g. Navedenom je zasigurno doprinijelo pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji u 2013. godini. Međutim u sektoru ICT taj je efekt izostao. Naime taj je sektor u promatranih 5 godina ostvario povećanje investicija za značajnih 47,2% međutim unatoč povećanju udjela korištenja bespovratnih sredstava i poticaja Europske unije i proračuna ICT-sektor svoje investicije iz navedenih izvora financira s manje od 1% vrijednosti investiranih sredstava tijekom posljednjih pet godina (0,48% u 2011; 0,53% u 2012; 0,72% u 2013; 0,77% u 2014. i 0,65% u 2015.).

4.1. Metodologija i ograničenja istraživanja te preporuke za daljnja istraživanja

S ciljem utvrđivanja razine korištenja nacionalnih i EU-bespovratnih sredstava za povećanje konkurentnosti, zapošljavanja i financiranje investicija tvrtki u IT-sektoru provedena je analiza strukture financiranja pet županija istočne Hrvatske na tvrtkama odabranim prema sljedećim kriterijima:

- Ostvareni ukupni prihodi u 2016. g. veći od 1 milijuna kuna
- Registrirani su u okviru sljedećih NKD – J62 – Računalno programiranje, savjetovanje i djelatnosti povezane s njima te J63 – informacijske uslužne djelatnosti
- Registrirane su u jednoj od pet županija istočne Hrvatske.

Odabir uzorka proveden je na osnovi informacija prikupljenih iz baze podataka Financijske agencije (FINA), a godišnja su financijska izvješća za razdoblje od 2012. do 2016. prikupljena s poslovne baze Bisnode d.o.o.

Nekoliko je ograničenja istraživanja koja je potrebno istaknuti. Prije svega je to nepostojanje razgraničenja ICT-sektora na komunikacijski i sektor informacijske tehnologije u objavljenim službenim statističkim podacima, već se podaci koji se objavljuju na godišnjoj razini odnose na tvrtke registrirane u okviru informacijskog i komunikacijskog sektora (NKD J). Pritom je teško utvrditi značenje IT-sektora za gospodarstvo Republike Hrvatske. Analiza čiji su rezultati prikazani u okviru ovog rada obuhvaća financijske podatke tvrtki koje su registrirane na ograničenom geografskom području te nije moguće izvesti zaključke važeće za IT-sektor na razini Republike Hrvatske. U tom je smislu u budućnosti potrebno provesti sveobuhvatno istraživanje koje bi uključilo kvalitativnu i kvantitativnu analizu financijskog položaja, stavova vlasnika i zaposlenika IT-tvrtki te analizu svih dostupnih programa poticanja investicija koji su na raspolaganju IT-tvrtkama na razini Republike Hrvatske.

4.2. Rezultati i rasprava

U okviru ovog istraživanja obuhvaćeno je 45 tvrtki (od ukupno registriranih 230 na području istočne Hrvatske), od kojih je 51% prema metodologiji Poslovne.hr rangirano u kategoriju A, 16% u B, 13% u C, 13% u D, i 2% u E te 4% nije rangirano. Iako je na promatranom geografskom području registrirano 230 tvrtki u 2016. godini, samo je 19,6% (45 tvrtki) ostvarilo više od 1 milijuna kuna u 2016. godini te su sve tvrtke uključene u provedenu analizu. Struktura uzorka prema rejting-kategoriji dana je u Tablici 4.

Tablica 4. Struktura uzorka prema rejting-kategoriji

Županija	Broj tvrtki	Rejting	Broj tvrtki prema kategorizaciji	Udio	Broj zaposlenih
Brodsko-posavska	9	A	5	56%	107
		B	1	11%	4
		C	3	33%	132
Osječko-baranjska	27	A	12	44%	220
		B	6	22%	64
		C	3	11%	35
		D	4	15%	55
		n. a.	2	7%	22
Požeško-slavonska	2	A	1	50%	20
		D	1	50%	5
Virovitičko-podravska	1	A	1	100%	19
Vukovarsko-srijemska	6	A	4	67%	102
		D	1	17%	6
		E	1	17%	8

Izvor: izrada autora na osnovi baze podataka poslovnog portala Poslovna.hr

Tvrtke iz uzorka ukupno zapošljavaju 799 djelatnika (uz prosječno 18 zaposlenih po tvrtki), od kojih 56% u A rangiranim kompanijama (s $\overline{x}$ = 20), 8,5% u B rangiranim tvrtkama (s $\overline{x}$ = 10), 20,9% u C rangiranim kompanijama te 12% u ostalim kategorijama ($\overline{x}$ = 18). Iako se može tvrditi da na razvoj tog sektora ne utječu prostorna ograničenja, najveći broj tvrtki iz uzorka (69%) registriran je u centrima s više od 59000 stanovnika, Osijek i Slavonski Brod, a samo 4% tvrtki registrirano je u predgrađima i manjim naseljima. Struktura uzorka prema veličini prihoda prikazana je u tablici 5.

Tablica 5. Struktura uzorka prema visini prihoda ostvarenog u 2016. godini

Ukupan prihod	Broj tvrtki	Broj zaposlenih		Prosječne vrijednosti u tis. HRK			Dani blokade računa
		Ukupno	Prosjek	Neto dobit	Vrijednost izvoza	Godišnja neto plaća	
15.010 –	2	140	70	4.206	16.977	91,8	
10.010 – 15.000	4	133	33.25	2.498	8.082	89,7	
5.010 – 10.000	8	245	31	528	3.044	67,3	15
1.000 – 5.000	31	281	9	144	397	52,3	24
Total	45	799					

Izvor: izrada autora na osnovi baze podataka poslovnog portala Poslovna.hr

Ukupna je vrijednost prihoda tvrtki iz uzorka 212819 tisuća kuna, od kojih je 48,38% (102951 tisuća kuna) ostvareno izvoznim poslovima. Iako su ostvareni poslovni rezultati pojedinih tvrtki zavidni, u kontekstu rezultata cijelog sektora na razini nacionalne ekonomije ti su rezultati još uvijek skromni. Također, najznačajniji udio IT-sektora još je uvijek koncentriran u velikim urbanim centrima s više od 80% registriranih tvrtki u glavnom gradu.

Tablica 6. prikazuje ukupne vrijednosti 45 tvrtki iz uzorka s ciljem analize specifičnosti ulaganja u promatranom sektoru. Pritom su odabrane one poslovne stavke koje ukazuju na dinamiku investicija i strukturu njihova financiranja u promatranom razdoblju.

Tablica 6. Ukupne vrijednosti odabranih stavki bilance analiziranih tvrtki

Stavka	Vrijednost u godini					Index 2016/ 2013	Vertikalna analiza (bazna vrijednost: dugotrajna imovina)				
	2012	2013	2014	2015	2016		2012	2013	2014	2015	2016
Ukupna imovina	**65.583**	**72.354**	**88.601**	**107.858**	**134.622**	**86%**					
Dugotrajna imovina	**18.818**	**18.167**	**19.969**	**26.310**	**37.092**	**104%**					
Materijalna imovina	**15.935**	**14.430**	**15.950**	**16.600**	**20.727**	**44%**	**85%**	**79%**	**80%**	**63%**	**56%**
Građevinski objekti	9.619	8.274	7.842	8.741	10.685	29%	51%	46%	39%	33%	29%
Postrojenja i oprema	2.342	2.263	2.288	2.926	4.234	87%	12%	12%	11%	11%	11%
Alati, pogonski inventar i transportna imovina	2.207	2.121	1.900	2.036	2.699	27%	12%	12%	10%	8%	7%
Ostala materijalna imovina	1.767	1.772	3.919	2.898	3.109	75%	9%	10%	20%	11%	8%
Kapital i rezerve	**25.572**	**36.583**	**51.461**	**64.529**	**84.878**	**132%**	**136%**	**201%**	**258%**	**245%**	**229%**
Dugoročne obveze	**8.502**	**6.494**	**7.469**	**6.995**	**7.649**	**18%**	**45%**	**36%**	**37%**	**27%**	**21%**
Obveze za zajmove, depozite i sl.	1.685	1.848	1.145	1.407	1.693	-8%	9%	10%	6%	5%	5%
Obveze prema bankama i drugim financijskim institucijama	4.382	3.517	3.542	3.069	3.963	13%	23%	19%	18%	12%	11%
Kratkoročne obveze	**30.391**	**27.417**	**27.385**	**33.771**	**37.754**	**38%**					
Obveze za zajmove, depozite i slično	8.109	4.577	3.384	2.976	2.164	-53%					
Obveze prema bankama i drugim financijskim institucijama	1.552	598	479	35	544	-9%					
CapEx	**0**	**2.734**	**5.509**	**5.213**	**9.158**	**235%**					

Izvor: izrada autora na osnovi baze podataka poslovnog portala Poslovna.hr

Prema tablici 6., vidljivo je da se u razdoblju od 2012. do 2016. godine vrijednost ukupne imovine tvrtki iz uzorka više nego udvostručila, djelomično kao rezultat ulaganja u dugotrajnu materijalnu imovinu, no značajnim dijelom i zbog povećanja vrijednosti kratkotrajne imovine. IT-tvrtke u najznačajnijoj mjeri ulažu u pokretnu imovinu (najčešće opremu), što je posebice vidljivo u razdoblju nakon gospodarske krize 2016. godine kada je povećanje vrijednosti pokretne imovine u odnosu na prethodnu godinu iznosilo 40%. Dinamika ulaganja, uz blage oscilacije u 2015. g., od 2013. g. bilježi kontinuirani rast. Naime CapEx (kapitalna ulaganja ili engl. *Capital expenduiture*) povećan je tri puta, odnosno ukupna ulaganja u dugotrajnu imovinu svih tvrtki iz uzorka u 2016. g. iznosila su 9,2 milijuna kuna. Promatrajući razdoblje posljednjih četiriju godina, tvrtke iz uzorka u navedenom su razdoblju ukupno investirale 22,6 milijuna kuna u dugotrajnu materijalnu imovinu. Pritom treba uzeti u obzir da se radi o primarno mikro i malim tvrtkama s prosječnim prihodom u visini 4,7 milijuna kuna. Na području istočne Hrvatske, prema klasifikaciji Zakona o poticanju ulaganja, posluje samo jedna srednja tvrtka, prema kriteriju broja zaposlenih (> 50), a ne prema visini prihoda ili ukupne aktive, te ne postoji nijedna velika tvrtka. Najveća tvrtka u regiji istočne Hrvatske klasificirana u NKD J62 i J63 prema visini ukupnog prihoda ostvarila je 21 milijun kuna u 2016. g. te upošljava 105 djelatnika. Tablica 7. prikazuje prosječne vrijednosti ukupne imovine, strukture dugotrajne materijalne imovine i izvore financiranja ulaganja.

Tablica 7. Prosječne vrijednosti odabranih stavki bilance analiziranih tvrtki

Stavka	Vrijednost u godini					Index 2016/ 2013	Vertikalna analiza (bazni vrijednost: dugotrajna imovina)				
	2012	2013	2014	2015	2016		2012	2013	2014	2015	2016
Ukupna imovina	**1.457**	**1.608**	**1.969**	**2.397**	**2.992**	**86%**					
Dugotrajna imovina	**418**	**404**	**444**	**585**	**824**	**104%**					
Materijalna imovina	**354**	**321**	**354**	**369**	**461**	**44%**	**85%**	**79%**	**80%**	**63%**	**56%**
Građevinski objekti	214	184	174	194	237	29%	51%	46%	39%	33%	29%
Postrojenja i oprema	52	50	51	65	94	87%	12%	12%	11%	11%	11%
Alati, pogonski inventar i transportna imovina	49	47	42	45	60	27%	12%	12%	10%	8%	7%
Ostala materijalna imovina	39	39	87	64	69	75%	9%	10%	20%	11%	8%
Kapital i rezerve	**568**	**813**	**1.144**	**1.434**	**1.886**	**132%**	**136%**	**201%**	**258%**	**245%**	**229%**
Dugoročne obveze	**189**	**144**	**166**	**155**	**170**	**18%**	**45%**	**36%**	**37%**	**27%**	**21%**
Obveze za zajmove, depozite i sl.	37	41	25	31	38	-8%	9%	10%	6%	5%	5%
Obveze prema bankama i drugim financijskim institucijama	97	78	**79**	**68**	**88**	13%	23%	19%	18%	12%	11%
Kratkoročne obveze	**675**	**609**	**609**	**750**	**839**	**38%**					
Obveze za zajmove, depozite i slično	180	102	75	66	48	-53%					
Obveze prema bankama i drugim financijskim institucijama	34	13	11	1	12	-9%					
CapEx	0	61	122	116	204	235%					
EBITDA	397	490	581	669	768	157%					
RoA	10	13	12	17	13	-3%					

Izvor: izrada autora na osnovi baze podataka poslovnog portala Poslovna.hr

Promatrajući prosječni CapEx (prosječnu vrijednost kapitalnih ulaganja), vidljivo je da u prosjeku investicijski projekti IT-sektora na području istočne Hrvatske ulaze u okvir mikroinvesticijskih projekata s prosječnom vrijednosti do 204 tisuće kuna. Analizom strukture imovine u koju se investira vidljivo je da je prema prosječnim vrijednostima najveći dio ulaganja usmjeren prema pokretnoj imovini, a tek potom u građevinske objekte. Ta su ulaganja u najznačajnijem dijelu financirana upravo vlastitim kapitalom jer je sektor uz manje oscilacije zabilježio trend razduživanja prema financijskom sektoru smanjujući ukupne obveze prema financijskim institucijama i drugim vjerovnicima po osnovi zajmova i depozita za 47% u razdoblju od 2012. g. do 2016 .g. Tom je trendu zasigurno pogodovala dugotrajna financijska kriza te averzija tog sektora prema riziku, što je vidljivo relativno skromnim ulaganjima u razdoblju trajanja financijske krize (zaključno s 2015. g.) te usmjeravanjem vlastitog kapitala u investicije, odnosno izbjegavanje korištenja financijske poluge u poslovanju.

5. ZAKLJUČAK

Cilj je ovog rada bio analizirati adekvatnost odabranih nacionalnih programa poticanja ulaganja putem bespovratnih potpora koje su na raspolaganju IT-sektoru sa svrhom utvrđivanja efikasnosti tih programa u poticanju kapitalnih ulaganja predmetnog sektora, posebice na području istočne Hrvatske. U tu svrhu je provedena analiza strukture financiranja investicija hrvatskog informacijskog i komunikacijskog sektora (ICT) u razdoblju 2011.–2015., koja je ukazala na iznimno nisku razinu financiranja kapitalnih ulaganja iz dostupnih nacionalnih i EU- programa financiranja investicija bespovratnim sredstvima. Također, s ciljem utvrđivanja stanja na regionalnoj razini provedena je i analizirana struktura ulaganja i financiranja IT-sektora istočne Hrvatske u razdoblju 2012.–2016. U okviru odabranog uzorka tvrtki registriranih na području pet županija istočne Hrvatske s ostvarenim ukupnim prihodom većim od 1 milijuna kuna u 2016. g. utvrđeno je da je u odabranom uzorku značajan udio (51%) tvrtki rangiranih u najvišu kategoriju boniteta A prema metodologiji poslovnog portala Poslovne.hr. Međutim većina tvrtki kategorizirana je u segmente mikro i malih poduzetnika, pri čemu se promatrajući vrijednosno njihove investicije mogu kategorizirati kao mikroinvesticijski projekti. Nadalje, iako se u prosjeku radi o ulaganjima manjim od 205 tisuća kuna u 2016. godini, analizom je u promatranom razdoblju identificiran kontinuiran porast investicija u dugotrajnu materijalnu imovinu, posebice opremu, uz očekivanje daljnjeg rasta s obzirom na postupan oporavak hrvatskog gospodarstva. Dosadašnja kapitalna ulaganja analiziranih IT-tvrtki gotovo su u cijelosti financirana vlastitim sredstvima investitora, uz istodobno značajno razduživanje prema financijskom sektoru. Tom je trendu zasigurno pogodovala

dugotrajna financijska kriza te averzija tog sektora prema riziku, što je vidljivo u relativno skromnim ulaganjima u razdoblju trajanja financijske krize (zaključno s 2015. g.) te usmjeravanjem vlastitog kapitala u investicije, odnosno izbjegavanje korištenja tuđeg kapitala, tj. financijske poluge u poslovanju.

Razlozi manje razine upotrebe financijskih instrumenata i bespovratnih sredstava, provedbom prethodno opisanih analiza, pronađeni su u složenosti natječaja, značajnim vremenskim i ljudskim resursima koje tvrtke moraju uložiti u pripremu natječajne dokumentacije, rokovima ocjene prihvatljivosti projekta od strane eveluatora te potom same provedbe projekata kao i naknadnog složenog procesa izvještavanja prema provedbenim tijelima. Naime promjene u digitalnoj tehnologiji gotovo su svakodnevne, te planirane investicije moraju biti realizirane u kratkom roku jer u suprotnom izostaje željeni rezultat projekta. Također, granica je prihvatljive minimalne vrijednosti pojedinačnih projekata za veličinu i dinamiku ulaganja tog sektora prevelika. Primjerice minimalna vrijednost investicije utvrđena je u programu Krediti za rast i razvoj u visini od 800 tisuća kuna, a za sve su ostale analizirane programe i potpore potrebna još veća ulaganja da bi investitor zadovoljio kvalifikacijske uvjete. Navedeno je teško dostižno mikro, malim i srednjim poduzećima IT-sektora jer njihova ulaganja ne zahtijevaju jednokratna ulaganja visokih vrijednosti poput investicija u sektoru prerađivačke industrije, građevini, turizmu i sl., već kontinuirana ulaganja u modernizaciju opreme i osposobljavanje djelatnika. Navedeno ukazuje na neadekvatnost modela poticanja investicija za tvrtke IT-sektora te potrebu provedbe strukturnih promjena i prilagodbe pojedinih programa mikro i malim tvrtkama u smislu pojednostavljenja i ubrzavanja procedure odobravanja, evaluacije i praćenja provedbe, povećanja učestalosti objave novih natječaja za financiranje investicija MSP-a te snižavanja minimalno prihvatljivih vrijednosti investicijskih ulaganja, posebice radi prilagođavanja potrebama IT-sektora. Provedbom navedenog moguće je očekivati pomake u smislu iskorištenja dostupnih programa te povećanja intenziteta i ukupne vrijednosti kapitalnih ulaganja u IT-sektoru, a time i rasta konkurentnosti hrvatskih IT-tvrtki na globalnoj razini.

Literatura

1. Banai, Adam; Lang, Peter; Nagy, Gabor; Stancsics, Martin (2017). *Impact evaluation of EU subsidies for economic development on the Hungarian SME sector*, Budimpešta, Magyar Nemzeti Bank.
2. Bujan, Ivana; Vugrinec, Marija (2014). *Specifičnosti financiranja SME sektora u Hrvatskoj u odnosu na zemlje Europske unije*, „Zbornik Veleučilišta u Rijeci", Vol.2, No. 1, str. 127–138.

3. Demary, Markus; Hornik, Joanna; Watfe, Gibran (2016) *SME financing in the EU: Moving beyond one-size-fits-all*, IW-Report, No. 11/2016, Institut der deutschen Wirtschaft Köln (IW).
4. Europska komisija (2017). *Integration of Digital Technology, Europe's Digital Progress Report 2017.*
5. Friedewald, Michael; Hawkins, W., Richard;Chatrie, Isabelle; Kimpeler, Simone; Lengrand, Louis; Poel, Martijn; Rachidy, Julie (2005). *Benchmarking national and regional policies in support of the competitiveness of the ICT sector in the EU*, Karlsruhe, Fraunhofer ISI.
6. Grubišić Šeba, Mihaela (2013). *The role of EU funds in encouraging entrepreneurship*. „Učenje za poduzetništvo", Vol. 3, No. 2, str. 76–88.
7. Kovačević, Zoran; Vuković, Ksenija (2006). *Performanse poduzeća u hrvatskom sektoru informacijsko-komunikacijske tehnologije (ICT),* „Ekonomska misao i praksa", Vol. 15, No. 2, str. 217–240.
8. Singer, Slavica, Šarlija, Nataša; Pfeifer, Sanja; Oberman Peterka, Sunčica (2017). Što čini Hrvatsku (ne)poduzetničkom zemljom?, CEPOR – Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva, 2017.
9. Stojanović, Slobodan; Mrvica Mađarac, Sandra; Glavota, Mateja (2016). *Financiranje poduzetništva iz fondova Europske unije*, „Obrazovanje za poduzetništvo – E4E", Vol. 6, No. 2. Visoka škola za ekonomiju, poduzetništvo i upravljanje Nikola Šubić Zrinski, Zagreb. str. 161–175.
10. Tufekčić, Anita; Borić, Marta (2013). *Utjecaj fondova Europske Unije na gospodarski i regionalni razvoj Istočne Hrvatske*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Globalizacija i Regionalni identitet 2013., Osijek, Ekonomski fakultet u Osijeku.
11. Žitnik, Boris (2015). *Hrvatska IT industrija 1995-2015-2025 nastajanje – stanje – budućnost*, OpenInfoTrendTeleDom, Zagreb.

Internetski izvori

1. Balen, Hrvoj. *ICT sector 2008 – 2016*, Croatian Employers' Association, Zagreb, preuzeto s: www.hup.hr/EasyEdit/UserFiles/ICT_sektor_2008-2016_rev2.pptx (20 ožujak 2018.).
2. Krutak d.o.o. *Natječaji, Europski-fondovi.eu*, preuzeto s: http://europski-fondovi.eu/natjecaji?field_status_tid=All&field_tip_sredstava_tid=All&field_sektor_tid=54&field_regija_tid=13&field_program_tid=All&field_datum_zavrsetka_value[value][month]=&field_datum_zavrsetka_value[value][year]= (25 ožujak 2018.).
3. Europska komisija. *Capital markets union - A plan to unlock funding for Europe's growth*, preuzeto s: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/growth-and-investment/capital-markets-union_en (12 travnja 2018.).
4. Europska komisija. *Operativni program Konkurentnost i kohezija 2014.–2020.,* preuzeto s https://www.mingo.hr/public/investicije/OPKK_2014_2020_31316.pdf (26 travnja 2018.).

5. Hrvatska banka za obnovu i razvitak (n.d.1). *Kreditiranje EU projekata privatnog sektora, Zagreb*, preuzeto s: https://www.hbor.hr/kreditni_program/kreditiranje-eu-projekata-privatnog-sektora/ (26 travnja 2018.).
6. Hrvatska banka za obnovu i razvitak (n.d.2). *ESIF krediti za rast i razvoj*, Zagreb, https://www.hbor.hr/tema/esif-krediti-za-rast-i-razvoj/ (26 travnja 2018.).
7. Hrvatska gospodarska komora (2016). *ICT industrija osječko-baranjske županije 2008.–2015. godine*, preuzeto s: https://www.hgk.hr/documents/stanje-gospodarstva-obzrujan-201759ef01f2cf62d.pdf, (15. ožujka 2018).
8. Key project d.o.o. *Izgradnja i opremanje proizvodnih kapaciteta*, preuzeto s: http://kproject.eu/2018/02/07/izgradnja-opremanje-proizvodnih-kapaciteta/ (15. ožujka 2018).
9. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije. *Izgradnja i opremanje proizvodnih kapaciteta MSP*, Zagreb, preuzeto s: https://efondovi.mrrfeu.hr/MISCms/Pozivi/Poziv?id=ba7c381d-6a17-4b2b-a116-29b937339573 (15. travnja 2018).
10. Ploh, Matija. *Ograničenja i mogućnosti financiranja malih i srednjih poduzeća u Republici Hrvatskoj*, „FIP - Financije i pravo", Zagreb, Vol. 5, No. 1, str. 79–106. Preuzeto s https://hrcak.srce.hr/185842 (2. svibnja 2018).
11. Republika Hrvatska. *Zakon o poticanju razvoja malog gospodarstva*, „Narodne novine", preuzeto s: http://www.propisi.hr/print.php?id=771 (2. svibnja 2018).
12. Republika Hrvatska. *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o poticanju ulaganja*, „Narodne novine", preuzeto s: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_03_25_477.html (2. svibnja 2018).
13. Šafarić, Dario. *Trendovi u hrvatskoj IT industriji, "InfoTrend 200",* Teledom d.o.o., Zagreb, preuzeto s: http://www.infotrend.hr/UserFiles/file/listanje/200-1/special/files/assets/basic-html/page14.html, (15 travnja 2018.).
14. Vallejo, Yazmin. *ICT Sector in Croatia*, Belgian Embassy - Economic office, Zagreb, preuzeto s: https://www.flandersinvestmentandtrade.com/export/sites/trade/files/market_studies/249140520154614/249140520154614_1.pdf (12 svibnja 2018.).

Abstract

The efficiency of national programs of co-financing in advancing IT sector investment[5]

The general objectives of the program for financing projects in the national economy and the European Union funds are the promotion of entrepreneurship, competitiveness, employment in order to reduce regional inequalities within countries and at the level of EU member states. In particular, it is necessary to encourage economic branches that have higher added value and which positively influence the development of other industrial branches. Information technology (IT) can be distinguished as one of the industries that directly affects the development and competitiveness of other sectors, while encouraging investment in this industry is of primary importance for the development of the competitiveness of the economy as a whole. The aim of this paper is to analyze the adequacy of selected investment promotion programs through grants that are available to the IT sector in order to determine the efficiency of these programs in the implementation of investments in the sector concerned, especially in the area of Eastern Croatia where its rapid development is recorded. For this purpose, an analysis of the structure of financing of the investments of the Croatian information and communication sector (ICT) in the period 2011-2015 was carried out, which pointed to the extremely low level of financing of capital investments from the available financing programs of investments by grants. For the purpose of determining the situation at the regional level, the structure of investments and financing of the IT sector in the region of Eastern Croatia in the period 2012-2016 was conducted and analyzed, which identified a positive trend of investments in long-term material assets, especially equipment, financed in the most important part of own funds of the investor. The above indicates the inadequacy of the investment incentive model in the IT sector with the need to implement their structural changes.

Key words: structure of financing, ICT companies, business development, business financing

[5] Ivana Bestvina Bukvić, PhD, Assistant Professor, Department of Cultural Studies in Osijek, email: ibbukvic@kulturologija.unios.hr

III.
Globalizacija i noviji migracijski fenomeni

Željko Pavić[1]
Dražen Dominković[2]

INTERNETSKE DRUŠTVENE MREŽE I MIGRACIJE: SNAGA SLABIH VEZA?

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Do novijeg se vremena migriranje shvaćalo kao svojevrsni „put u nepoznato" do kojeg dolazi nakon kraćeg ili dužeg razmatranja alternative – otići ili ostati? Nakon što jednom dođe do odluke o migriranju, dolazi do određenog prekida sa zajednicom porijekla iako migrant dugo vremena, a možda i zauvijek, donekle zadržava obilježje transnacionalnosti i transkulturalnosti, bivajući smješten „između" dvije zajednice. Kulturna i medijska globalizacija, a u novije vrijeme osobito pojava tzv. novih medija zasnovanih na internetu kao informacijsko-komunikacijskoj platformi, u velikoj mjeri mijenja takvu situaciju te smanjuje psihološku i socijalnu cijenu migriranja. U ovom se radu u anketnom istraživanju studentske populacije Sveučilišta u Osijeku (N=207) provjerava nekoliko istraživačkih pitanja vezanih uz povezanost migracijskih namjera sa snagom *online* i F2F jakih i slabih veza, količinom i vrstom vremena provedenog na internetu i na internetskim društvenim mrežama, kao i obilježjima dimenzije imidža Hrvatske i stranih zemalja (potisni i privlačni faktori migracija).

Ključne riječi: internetske društvene mreže, socijalni kapital, migracije, globalizacija, mladi

[1] izv. prof. dr. sc. Željko Pavić, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: zpavic@ffos.hr

[2] Dražen Dominković, student Diplomskog sveučilišnog interdisciplinarnog studija Kulturologija na Odjelu za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: drazendominkovic@gmail.com

1. UVOD

Do novijeg se vremena migriranje shvaćalo kao svojevrsni „put u nepoznato" do kojeg dolazi nakon kraćeg ili dužeg razmatranja alternative – otići ili ostati? Nakon što jednom dođe do odluke o migriranju, dolazi do određenog prekida sa zajednicom porijekla iako migrant dugo vremena, a možda i zauvijek, donekle zadržava obilježje transnacionalnosti i transkulturalnosti, bivajući smješten „između" dvije zajednice (Kang, 2012; Kuti, 2012). Kulturna i medijska globalizacija, a u novije vrijeme osobito pojava tzv. novih medija zasnovanih na internetu kao informacijsko-komunikacijskoj platformi, u velikoj mjeri mijenja takvu situaciju pojavljujući se kao važna determinanta migracijskih odluka (Cummings i sur., 2015). Protok informacija i komunikacija zasigurno pojačava transnacionalni, podijeljeni položaj migranata, ali utječe i na nove potencijalne migrante, odnosno njihovu odluku o migriranju. Nasuprot nekadašnjem mukotrpnom traženju informacija i oslanjanju na mjestimične licem-u-lice informacije o iskustvima malobrojnih postojećih migranata novi mediji omogućavaju promišljeniju i informiraniju, a time možda i lakšu, odluku o migriranju utemeljenu na vizualizaciji odredišta i iskustvu većeg broja migranata (Thulin i Vilhelmson, 2016). Drugim riječima, akumulacija nove vrste socijalnog kapitala vjerojatno mijenja odluke o migriranju, kao i odluke o povratku. Logična je implikacija takvog stanja izuzetno ubrzavanje migracijskih tokova, kako odlaznih tako možda i povratnih, odnosno nova dinamika u polju domaćih i međunarodnih migracija. Cilj je ovoga rada istražiti takvu situaciju na primjeru mladih u području Slavonije i Baranje, odnosno utvrditi mogući utjecaj interneta i društvenih mreža na odluke o migriranju. Takav se istraživački cilj nameće ne samo kao teorijski zanimljiv nego i kao praktično vrlo važan u svjetlu intenzivnih odlaznih migracija ove do prije nekoliko desetljeća useljeničke regije. U tom je smislu osobito teorijski zanimljivo istražiti mogući utjecaj društvenih mreža na promjene u količini i vrsti socijalnog kapitala, a time posljedično i na migracijske sklonosti.

Alonso i Oirzabal (2010, navedeno prema Banerjee i German, 2010) navode da je problematiku migracija u kontekstu društvenih znanosti moguće proučavati na mikro-, mezo- i makrorazini. Na mikrorazini riječ je o proučavanju individualnih motiva i dilema koje se pojavljuju prilikom odluke o migraciji. Na mezorazini proučavaju se društvene mreže koje olakšavaju ili otežavaju odluku o migraciji, omogućuju snalaženje u zemlji doseljenja i sl. Na makrorazini u pitanju su strukturalni politički i ekonomski čimbenici koji potiču ili zaustavljaju migracije, utječu na poziciju migranata u zemlji doseljavanja, potiču ili otežavaju njihov mogući povratak i sl. U ovome se radu novi migracijski kontekst do kojeg dolazi pojavom novih medija pokušava empirijski istražiti ponajviše na mikro- i mezorazini. Naime iz ranije navedenog istraživačkog cilja izvodimo nekoliko istraživačkih pitanja koja se odnose na način na koji se novi mediji pojavljuju kao me-

dijator između privlačnih i potisnih čimbenika migracija u slučaju emigracije mladih iz Slavonije i Baranje.

2. INTERNETSKE DRUŠTVENE MREŽE I MIGRACIJSKI KONTEKST

Sve intenzivnija upotreba interneta dovodi i do promjena u proučavanju socijalnog kapitala s obzirom na to da se rastući broj društvenih interkacija odvija u internetskom, a ne u fizičkom prostoru. Pri tome se, osim broja interakcija, kao važno teorijsko pitanje nameće i moguća razlika u njihovoj vrsti. Naime Granovetterovo (1973) razlikovanje jakih i slabih veza nužno je prilikom proučavanja socijalnog kapitala u bilo kojem obliku jer te dvije vrste veza imaju različite funkcije (Chen, 2013), a prema poznatoj Granovetterovoj formulaciji i slabe veze u određenim kontekstima mogu biti jake na svoj način. Jake veze obilježava povjerenje i solidarnost, a prije svega pružaju emocionalnu, instrumentalnu i financijsku potporu. Slabe veze povezuju ljude iz različitih društvenih grupa, a služe dobivanju informacija koje nude nove i drukčije poglede i perspektive. Drukčije rečeno, slabim vezama mogu se dobiti informacije koje ne postoje u grupi ljudi povezanih jakim vezama jer takve grupe obično dijele prešutno znanje i iste informacije. Kako ističe Chen (2013), većina dosadašnjih istraživanja potvrđuje pozitivnu vezu između upotrebe internetskih društvenih mreža i količine slabih veza, a što je i očekivano s obzirom na lakoću održavanja takvih veza pomoću novih tehnologija, odnosno potencijal za pronalaženjem novih slabih veza putem interneta. Chen je u vlastitom istraživanju na američkoj općoj populaciji pronašao povezanost upotrebe interneta i učestalosti kominiciranja na internetu s količinom jakih veza, kao i s količinom slabih veza. Pri tome je količina jakih veza povećana kada se u obzir uzme grupa ljudi s kojom osoba raspravlja o važnim pitanjima (tzv. *core discussion network*), a količina slabih veza povećava se kada je u pitanju širina kruga ljudi koje osoba poznaje mjerena brojem osoba koje pripadaju različitim zanimanjima (tzv. *position-generated network*). Drukčije rečeno, internet učvršćuje jake veze kada je u pitanju interakcija, a multiplicira slabe veze. Pri tome s porastom upotrebe interneta raste udio jakih veza u interakcijskim grupama, a proporcija slabih veza prilikom uzimanja u obzir širine kruga ljudi koje osoba poznaje ostaje ista.

Povezanost upotrebe interneta, osobito internetskih društvenih mreža, i migracija postaje sve češća istraživačka tema. No većina istraživanja usmjerena je na migracije koje su se već dogodile, odnosno na razlike u upotrebi interneta/internetskih društvenih mreža između migranata i onih osoba koje nisu migranti. Tako su primjerice Binder i Sutcliffe (2014) na uzorku indijske populacije utvrdili da razlike u upotrebi društvenih

mreža migranata i nemigranata ovise o tome je li riječ o domaćim ili međunarodnim migracijama s obzirom na to da održavanje postojećih socijalnih mreža može biti teže u slučaju većih udaljenosti, odnosno manje frekvencije posjeta području iz kojeg migrant potječe. No u oba slučaja bila je riječ o slabim vezama, a količina jakih veza na društvenim mrežama bila je podjednaka i za migrante i za nemigrante. Tako međunarodni migranti imaju veću količinu slabijih veza, odnosno upotrebljavaju internetske društvene mreže za održavanje takvih kontakata koje nemigranti održavaju licem-u-lice. Dekker i Engbersen (2014) na temelju kvalitativnog istraživanja migranata u Nizozemskoj otkrivaju četiri važne funkcije koje internetske društvene mreže i društveni mediji općenito imaju za migrante. Prvo, internetska komunikacija postala je simultana, brza i vizualna, što omogućuje znatno bogatije i sadržajnije društvene odnose s ljudima iz zemlje porijekla, a time smanjuje i emocionalnu i društvenu cijenu migriranja. Internet je osobito učinkovit u održavanju postojećih, ali i aktiviranju zapostavljenih, pa i prekinutih jakih i slabih veza (Hiller i Franz, 2004). Drugo, društveni mediji omogućavaju aktiviranje slabih veza (npr. kontakt s poznanikom koji je migrirao) koje mogu pomoći prilikom pribavljanja informacija vezanih uz migriranje, ponovne aktivacije jakih veza (poput onih rodbinskih) ili uspostavljanja drugih jakih veza (poput onih ljubavnih) koje pomažu prilikom migriranja ili izravno utječu na odluku o migriranju. Treće, društveni mediji dovode do uspostavljanja novih slabih veza (npr. upoznavanje novih ljudi koji su ranije migrirali) koje pomažu prilikom pribavljanja informacija o zemlji u koju se želi migrirati. Primjerice kada su u pitanju lančane migracije članova obitelji, jedno je istraživanje (Bello, 2014) pokazalo da videopozivi s članovima obitelji omogućavaju stvaranje realističnije slike o zemlji u koju se došlo, odnosno realističnije slike o migracijskom iskustvu. I četvrto, novi mediji predstavljaju izvor mnogobrojnih informacija o zemlji u koju se želi migrirati, uključujući mnoge praktične informacije do kojih nije moguće doći na druge načine, ali i informacije koje se tiču mogućnosti ilegalnih migracija, rada na crno i sl. U skladu s time istraživanje koje su na uzorku švedskih mladih osoba proveli Vilhelmson i Thulin (2013) pokazuje da se vjerojatnost interregionalnih migracija unutar Švedske povećava traženjem informacija na internetu, kao i da trećina ispitanika smatra da mogućnost pronalaženja informacija na internetu povećava vjerojatnost njihova migriranja.

Doduše, Dekker i Engbersen upozoravaju i na ograničenja i negativne strane društvenih medija kada su u pitanju migracije. Primjerice nemaju svi potencijalni migranti jednake mogućnosti i znanja kada je u pitanju upotreba novih medija, a pojavljuje se i problem informacijske asimetrije zbog koje su informacije dobivene na taj način često nepouzdane, a ponekad i stvorene kako bi se iskoristila potencijalna „žrtva“ (migrant). Drukčije rečeno, informacije dobivene putem novih medija mogu biti krive i stvoriti nerealističnu (pretjerano pozitivnu ili negativnu) sliku o zemlji u koju se želi migrirati. Tome treba dodati i mogućnost da spoznaje do kojih se dolazi upotrebom interneta čak

i smanjuju sklonost migriranju. Primjerice internet donosi mogućnost rada na daljinu koja smanjuje vjerojatnost migriranja u slučaju udaljenosti radnog mjesta od mjesta življenja, a moguće je i da veća dostupnost informacija o mjestu življenja (npr. informacije o raznim događanjima, mogućnost povezivanja s drugim ljudima, traženje romantičnog partnera i sl.) povećava vezanost uz njega (Cook i Shuttleworth, 2017).

Novi mediji dovode do nastanka „digitalnih dijaspora", odnosno skupina ljudi povezanih pomoću novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, osobito internetskih društvenih mreža (Balalovska, 2012; Ghorashi i Boersma, 2009). Može se reći da je funkcija digitalnih dijaspora dvostruka: stvaranje posebne vrste zajednice i omogućavanje uvida u tu zajednicu potencijalnim migrantima (Banerjee i German, 2010). Dakle prije svega se stvaraju zajednice u virtualnom svijetu koje predstavljaju sponu između zemlje porijekla i zemlje doseljenja, omogućuju stvaranje kolektivnog identiteta i razmjene iskustava. K tome potencijalni migranti mogu steći dobar uvid u način života u zemlji potencijalnog doseljenja, stvarajući realistična očekivanja o njoj putem analize iskustava ljudi koji su se u tu zemlju već doselili. Neka istraživanja pokazuju da digitalne dijaspore često imaju i obilježja jakih veza koje u nekim slučajevima mogu smanjiti potrebu za socijalnom integracijom u zemlji dolaska (Komito, 2011, Komito i Bates, 2011). S druge strane, moguće je tvrditi i da će smanjenje nostalgije i anksioznosti do kojih dovodi zadržavanje kontakata sa „značajnim drugim" u zemlji porijekla dovesti do lakše integracije uslijed manje potrebe za reafirmacijom vlastitog identiteta koja dovodi do češćeg druženja s migrantima istoga porijekla (Bello, 2014). Primjerice u jednom istraživanju imigranata u Nizozemskoj (Damian i Van Ingen, 2014) utvrđeno je da je učestalost upotrebe internetskih društvenih mreža povezana s većim brojem društvenih kontakata izvan vlastite nacionalne grupe, a povezanost s brojem kontakata unutar vlastite nacionalne grupe nije utvrđena. Drugim riječima, internetske veze sa zemljom porijekla migrantima možda oslobađaju emotivni prostor za uspostavljanje intenzivnijih kontakata s nemigrantima u zemlji dolaska.

Kada je u pitanju povezanost duljine migracija i količine i vrste internetske socijalne pogreške, jedno istraživanje (Chen i Choi, 2011) pokazalo je da je internetska socijalna podrška najintenzivnija u prvom razdobolju migriranja, no i da informacijska socijalna podrška ostaje na vrlo sličnoj razini čak i godinama nakon migriranja. Nadalje, u nekim situacijama internet omogućava i ponovno stvaranje „izgubljenih" zajednica koje više ne postoje u realnom geopolitičkom prostoru. Jedan primjer predstavlja internetska „jugosfera" u kojoj se održavaju nostalgična sjećanja na nekadašnju jugoslavensku nacionalnu zajednicu, osobito kada su u pitanju sjećanja na zajedničku popularnu i medijsku kulturu (Mazzucchelli, 2012).

Unatoč navedenim istraživanjima i teorijskim doprinosima može se zaključiti da nedostaju brojnije studije koje govore o tom koliko su društvene mreže važne u odluci

o migriranju, odnosno jesu li prediktivne u pogledu namjere migriranja. Osobito je zanimljivo utvrditi na koji je način upotreba internetskih društvenih mreža povezana sa stvaranjem pozitivnog (ili negativnog) imidža zemlje u očima potencijalnih migranata, odnosno može li se o upotrebi internetskih društvenih mreža govoriti u kontekstu stvaranja imidža potencijalne destinancijske zemlje. Prema Seou (2013) čimbenici koji utječu na sliku zemlje u očima stranaca mogu se podijeliti na tradicionalne čimbenike te čimbenike koji se mogu povezati s novim digitalnim medijima, osobito društvenim mrežama. Tradicionalnima pripadaju osobno iskustvo, masovni mediji te demografska obilježja (npr. dob). Utjecaj novih medija Seo dijeli na *online* društvene odnose i (2) upotrebu *online* informacija. U prvom je slučaju riječ o količini i intenzitetu *online* veza (povezanost na društvenim mrežama), a u drugom o praćenju događanja u drugim zemljama putem interneta. Zanimljivo je da je Seo pronašao negativnu vezu između učestalosti internetske komunikacije s osobama iz SAD-a i stavova stanovnika Južne Koreje prema SAD-u. Suprotno tomu učestalost osobnih veza sa SAD-om pozitivno je povezana sa stavovima o SAD-u. S druge strane, upotreba *online* informacija nije povezana sa stavovima o SAD-u. Seo takve rezultate tumači većom površnošću *online* veza i mogućom dominacijom negativnih informacija koje se dobivaju u takvoj komunikaciji.

S druge strane, kako nas upozoravaju Nadeau i Olafsen (2015), potrebno je razdvojiti (1) imidž zemlje kao destinacije (atraktivnost kada je posjećivanje u pitanju), (2) evaluaciju zemlje (prirodno okružje, karakter stanovnika i sl.) te (3) atraktivnost zemlje kao potencijalnog poslodavca, odnosno atraktivnost kada je zapošljavanje u pitanju. U svom istraživanju ti autori utvrđuju da je ukupna evaluacija zemlje povezana s migracijskim namjerama, kao i da je imidž zemlje kao destinacije važniji za ukupnu evaluaciju zemlje nego atraktivnost zemlje kao potencijalnog poslodavca. Dakle iako je pronalaženje posla najčešće razlog za migracije, a u kontekstu hrvatske studentske populacije to je vrlo vjerojatno točno, i neekonomski razlozi migriranja moraju se uzeti u obzir.

3. ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Na temelju navedenih razmatranja u ovom radu postavljamo nekoliko istraživačkih pitanja vezanih uz odnos upotrebe internetskih društvenih mreža i interneta općenito, imidža zemlje u očima potencijalnih migranata te sklonosti migriranju. Navedena istraživačka pitanja glase:

I. Je li količina internetskih veza s osobama koje žive u drugim zemljama povezana sa sklonošću emigriranju iz Hrvatske?

II. Igraju li u tom pogledu jaču ulogu slabe (poznanici) ili jake veze (prijatelji i rodbina) održavane internetski?

III. Je li količina vremena provedenog na internetu i na internetskim društvenim mrežama povezana s namjerom iseljavanja iz Hrvatske?

IV. Koja su obilježja strane zemlje/dimenzije imidža zemlje najjače povezana s odlukom o iseljavanju (koji su privlačni čimbenici iseljavanja kada su u pitanju strane zemlje)?

V. Koja su obilježja Hrvatske/dimenzije imidža Hrvatske najjače povezana s odlukom o iseljavanju (koji su potisni/odbojni čimbenici iseljavanja kada je u pitanju Hrvatska)?

4. METODOLOGIJA

Podaci su prikupljeni pomoću *online* upitnika. U prvom pitanju u upitniku od sudionika se zatražilo da označe vjerojatnost da bi se odlučili na selidbu iz Hrvatske u razdoblju od nekoliko godina nakon završetka studija („Da ste upravo završili studij, biste li se odmah ili u sljedećih nekoliko godina odlučili preseliti u neku drugu zemlju kada biste imali mogućnost?“). Dakle mjerena je sklonost migriranju nasuprot procjeni vjerojatnosti migriranja ili preporuci migriranja koja se daje drugim osobama. Iako se može reći da je riječ o blisko povezanim konceptima, sklonost migriranju pod manjim je utjecajem stvarne mogućnosti migriranja, koja je dijelom povezana s kompetencijama koje su utržive na tržištu rada, ali i osobnom životnom situacijom koja migriranje može učiniti manje ili više vjerojatnom mogućnošću (obiteljske obveze, procjena ekonomske situacije u zemlji, mogućnost zakonitog migriranja u zemlju u koju se želi migrirati i sl.). Ispitanike se pri tome pitalo i u koju bi se zemlju najradije preselili kada bi se odlučili na tako nešto. Kada su u pitanju *online* veze s drugim državama, ispitanike se pitalo da navedu s koliko su osoba iz zemlje u koju bi najviše željeli migrirati povezani putem internetskih društvenih mreža (*Facebook*, *LinkedIn* i sl.) ili s njima osobno komuniciraju internetom na drugi način (e-pošta, internetski forumi, *Skype*, *Viber*, *WhatsApp*)? Nadalje, pitalo ih se posjećuju li redovito (tjedno ili češće) internetske stranice iz zemlje u koju bi otišli ako bi se (hipotetski) odlučili na migriranje (odgovori „da“ i „ne“). Ispitanike se pitalo i jesu li (fizički) posjetili zemlju u koju bi najradije migrirali.

Za procjenu pojedinih dimenzija imidža zemlje u koju bi se ispitanici najradije iselili upotrijebili smo modificirani upitnik iz istraživanja koje su proveli Che-Ha i sur. (2016). Naime ti su autori, u najvećoj mjeri slijedeći konceptualizaciju i operacionalizaciju koju

su napravili Passow i sur. (2005) i Anholt (2006), imidž/brand zemlje podijelili na sedam dimenzija: fizička obilježja, ljudski kapital, izvoz, investicije i poslovanje, kultura i nasljeđe, društvena obilježja i politička obilježja. Fizička se obilježja odnose na izgled zemlje, promet i komunikacije, podložnost prirodnim katastrofama i sl. Ljudski se kapital odnosi na obrazovanje stanovnika te njihovu aktivnost, otvorenost i dobronamjernost. Izvoz se odnosi na kvalitetu i opseg proizvoda i usluga te zemlje, a investicije na poslovnu klimu i sigurnost ulaganja te potencijale ekonomskog rasta. Kultura i nasljeđe odnosi se na bogatstvo kulturnog nasljeđa, kulturnu raznolikost te mogućnosti zabave. Među društvena obilježja svrstavaju se obilježja vanjske politike i međunarodne odgovornosti, a među politička kvaliteta upravljanja, demokratičnost i politička stabilnost zemlje. Svi su ti elementi važni jer na različite načine utječu na odluke pojedinca vezane uz neku zemlju (turističko putovanje, odluka o investiranju, odluka o preseljenju u tu zemlju i sl.). Kada se u obzir uzme imidž neke zemlje u očima njezinih stanovnika (interno brendiranje), tada se može pretpostaviti da ti elementi utječu na svakodnevni život ljudi, a time i na procjenu vlastite kvalitete života i emocionalnu povezanost sa zemljom u kojoj pojedinac živi.

Osim tih klasičnih dimenzija imidža zemlje u istraživanje smo, pod pretpostavkom da je u pitanju važan čimbenik sklonosti migriranju iz Hrvatske (osobito mladih ljudi), uvrstili i konstrukt „mogućnost razvoja karijere", koji se mjerio pomoću obilježja rada i radne klime,a uključivao je pet tvrdnji koje se odnose na veličinu plaće, mogućnost kreativnosti, razvoja i primjene naučenog na radnom mjestu, odnosno radnu klimu na poslu. Mogućnost razvoja karijere mjerena je i u slučaju RH i u slučaju preferirane zemlje migriranja, tj. ista su pitanja postavljena u oba slučaja.

Ukupno vrijeme provedeno na internetu, kao i ukupno vrijeme provedeno na internetskim društvenim mrežama, mjereno je pomoću ljestvice od 12 kategorija, počevši od kategorije „do pola sata" i završivši s kategorijom „10 ili više sati".

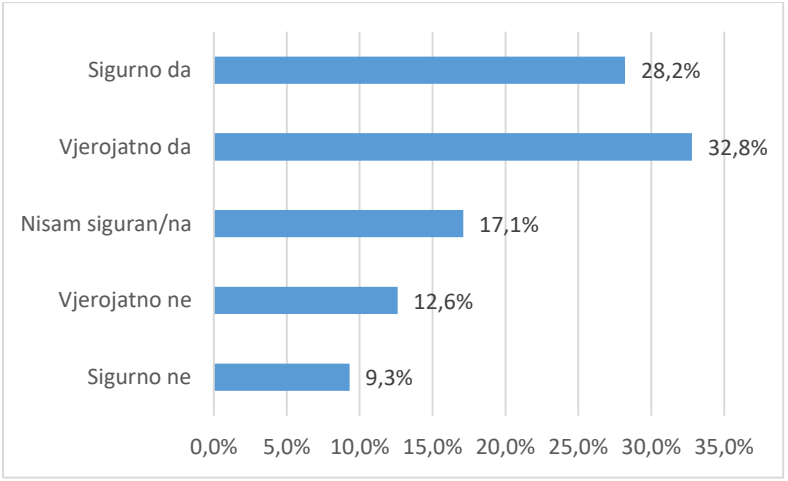
Istraživački je uzorak izabran iz studentske populacije Sveučilišta Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku, a istraživanje je provedeno tijekom siječnja 2018. godine. Imajući u vidu *online* način prikupljanja podataka, odnosno uzorkovanja, u kojemu je poziv na sudjelovanje u istraživanju upućem osobama koje su autori ovoga rada poznavali, u pitanju je bio prigodni uzorak. U istraživanju je ukupno sudjelovao 221 student, od toga 159 studentica (72,3% svih onih koji su označili spol) i 61 student (27,7%). Kada su u pitanju područja studiranja, sudionike istraživanja podijelili smo u dvije skupine: STEM-područje (prirodne, tehničke, biotehničke i biomedicinske znanosti) te DH i umjetničko područje (društvene znanosti, humanističke znanosti, umjetničko područje i interdisciplinarno područje znanosti). Interdisciplinarno područje znanosti svrstano je u tu skupinu jer je riječ o studentima Odjela za kulturologiju, odnosno studiju bliskom društvenim i humanističkim znanostima. Iz prve skupine u uzorku je bilo 85 (38,5%), a iz druge 136 (61,5%) studenata. Imajući u vidu nadzastupljenost studentica i studenata iz DH i umjetničkg

područja, podaci su ponderirani na temelju podataka o studentskoj populaciji Sveučilišta. Podaci o broju studenata po područjima dobiveni su od službe za nastavu i studente Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

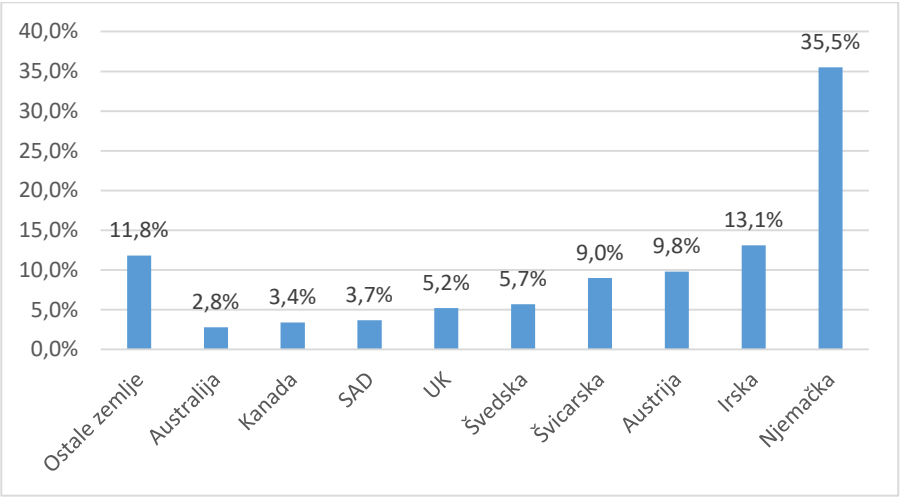
Kada je u pitanju namjera iseljavanja iz Hrvatske u razdoblju od nekoliko godina nakon završetka fakulteta, iz grafikona 1 može se vidjeti da je udio onih koji sigurno ili vjerojatno ne bi željeli napustiti Hrvatsku svega 21,9%. Dodatnih 17,1% nije sigurno u tom pogledu, a preostalih bi 61,0% sigurno ili vjerojatno pokušali otići iz Hrvatske radi zapošljavanja.

Grafikon 1. Potencijalni odlazak iz RH u razdoblju nakon nekoliko godina od završetka fakulteta

Kada su u pitanju zemlje u koje bi studenti/ice htjeli otići, izdvojila se Njemačka za koju se odlučilo 35,5% onih koji su dali odgovor na to pitanje (imaju preferiranu zemlju/destinaciju). Zatim slijede Irska, Austrija, Švicarska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo, SAD itd. U tom pogledu nisu utvrđene razlike po spolu i znanstvenom području studiranja.

Grafikon 2. Željena destinacija potencijalnog odseljavanja

Kada je u pitanju ukupno vrijeme provedeno na internetu, može se naglasiti da najveći udio ispitanika (26,4%) pripada kategoriji 3–4 sata, pri čemu 62,0% svih sudionika istraživanja na internetu provede do 4 sata dnevno. Kada su u pitanju internetske društvene mreže, najbrojnija je kategorija 1–2 sata (23,4%), pri čemu 62,8% svih ispitanika na tim mrežama provede manje od 3 sata.

Kako bi se provjerila prva tri istraživačka pitanja, napravljena je hijerarhijska linearna regresija u kojoj je kriterijska varijabla bila sklonost migriranju (vjerojatnost preseljenja). U prvom koraku u model su kao prediktorske varijable uneseni spol, područje studiranja, posjet zemlji i broj osoba s kojima je ispitanik u internetskom kontaktu u navedenoj zemlji. U drugom je koraku u model unesena varijabla koja se odnosi na vrstu veze s osobom s kojom je ispitanik u najčešćem internetskom kontaktu u navedenoj zemlji.

Iz tablice je vidljivo da ne postoji statistički značajna razlika između studentica i studenata u pogledu sklonosti migriranju. S druge strane, češće bi se na odlazak odlučili studenti iz STEM- područja. Naime vidljivo je da studenti iz STEM-područja imaju u prosjeku za 0,65 bodova viši rezultat na skali sklonosti migriranju kada su druge varijable u modelu stalne. Kada se uzmu bivarijatne razlike u postocima, kod studenata iz prve skupine (DH, umjetničko i interdisciplinarno područje) udio onih koji bi vjerojatno ili sigurno otišli kada bi imali priliku iznosi 45,8%, a kod studenata iz STEM-područja čak 68,7%.

Tablica 1. Internetske društene mreže i sklonost migriranju – hijerarhijska linearna regresija

	Model 1			Model 2		
Varijabla	**B**	**SE B**	**β**	**B**	**SE B**	**β**
Spol	-0,22	0,24	-0,08	-.21	0,24	-0,08
Područje studiranja	0,65	0,22	0,26**	0,72	0,22	0,29**
Posjet zemlji	0,46	0,21	0,18*	0,48	0,22	0,19*
Broj osoba u internetskom kontaktu	0,01	0,01	0,17*	0,01	0,01	0,17*
Vrijeme na društvenim mrežama	-0,13	0,05	-0,25*	-0,12	0,05	-0,25*
Vrsta internetske veze				0,17	0,37	0,04
R^2		0,15			0,15	
Prilagođeni R^2		0,11			0,10	
F promjene u R^2		4,99**			0,22	

Spol: Ženski-0, Muški=1; Područje studiranja: DH-U-INT-0, STEM-1; Posjet zemlji: Ne-0, Da-1; Vrsta internetske veze: Jaka veza-0, Slaba veza-1. *p < .05, **p < .01

Kada je u pitanju prvo istraživačko pitanje, iz prvog modela u tablici 1 može se vidjeti da postoji povezanost između broja internetskih kontakata u preferiranoj destinaciji i sklonosti odlasku. Naime svaka osoba povećava rezultat na skali za 0,01 boda, odnosno deset osoba s kojima osoba održava internetski kontakt povećava rezultat na skali sklonosti migriranju za 0,1 boda. S druge strane, na važnost teritorijalnosti upućuje rezultat po kojem bi se na migriranje češće odlučile osobe koje su već posjetile zemlju u koju bi se odselile. Preciznije govoreći, osobe koje su posjetile zemlju koja im je preferirana destinacija imaju za 0,46 bodova viši rezultat od onih koje nisu posjetile navedenu zemlju. Kao bivarijatna ilustracija može se navesti da bi 69,5% onih koji su posjetili zemlju vjerojatno ili sigurno emigrirali, a kod onih koji nisu posjetili zemlju taj udio iznosi 53,1%. Kada je u pitanju povezanost vremena provedenog na društvenim mrežama sa sklonošću odlaska iz Hrvatske, vidljivo je da su oni koji provode više vremena na internetskim društvenim mrežama manje skloni odlasku.

Kako je vidljivo iz podataka navedenih u drugom modelu u tablici 1, nije utvrđena statistički značajna razlika u sklonosti migriranju i vrsti veze u kojoj se osoba nalazi s osobom s kojom najčešće komunicira putem interneta u zemlji željene destinacije. Drukčije rečeno, sklonost migriranju jednaka je neovisno o tome je li riječ o slaboj ili jakoj vezi.

Kada su u pitanju obilježja strane zemlje/dimenzije imidža zemlje najjače povezana s odlukom o iseljavanju, odnosno privlačni čimbenici iseljavanja kada su u pitanju strane zemlje, iz tablice 2. možemo vidjeti da nijedna dimenzija imidža nije povezana sa sklonošću migriranju. Uvrštavanjem u model posjeta zemlji i posjećivanja internetskih stranica te zemlje može se vidjeti da su obje varijable statistčki značajni prediktori. Naime posjet

zemlji povećava rezultat na skali sklonosti migriranju za 0,45 bodova, a posjećivanje internetskih stranica za čak 1,02 boda.

Tablica 2. Imidž zemlje i sklonost migriranju – hijerarhijska linearna regresija

	Model 1			Model 2		
Varijabla	**B**	**SE B**	**β**	**B**	**SE B**	**β**
Spol	-0,37	0,22	-0,14	-0,13	0,20	-0,05
Područje studiranja	0,62	0,20	0,25**	0,52	0,18	0,21**
Fizička obilježja	0,04	0,07	0,06	0,03	0,07	0,04
Ljudski kapital	0,06	0,07	0,09	0,09	0,06	0,14
Izvoz	0,00	0,08	0,00	-0,02	0,07	-0,03
Investicije	0,14	0,09	0,20	0,10	0,08	0,14
Kultura	0,05	0,07	0,07	-0,04	0,07	-0,02
Društvena obilježja	0,00	0,08	0,01	-0,01	0,07	-0,02
Politička obilježja	-0,09	0,07	-0,14	-0,02	0,07	-0,03
Razvoj karijere	0,01	0,04	0,02	-0,01	0,04	-0,01
Posjet zemlji				0,45	0,21	0,18*
Posjećivanje internetskih stranica iz te zemlje				1,02	0,18	0,41**
R^2		0,16			0,33	
Prilagođeni R^2		0,10			0,27	
F promjene u R^2		2,71**			18,42**	

Spol: Ženski-0, Muški=1; Područje studiranja: DH-U-INT-0, STEM-1; Posjet zemlji: Ne-0, Da-1; Posjećivanje stranica: Ne-0, Da-1. *p < .05, **p < .01

Kada su u pitanju dimenzije imidža Republike Hrvatske kao prediktori sklonosti migriranju (tablica 3.), može se vidjeti da su u prvom modelu, osim područja studiranja kod kojeg postoji ranije objašnjena veza, postoji i negativna povezanost procjene ljudskog kapitala, izvoza i investicija. Sve te dimenzije imidža ostaju statistički značajni prediktori i u drugom modelu, u kojemu se kao statistčki značajni prediktori pojavljuju i posjet zemlji i posjećivanje internetskih stranica u toj zemlji. Ista je situacija i kod varijable koja se odnosi na mogućnosti razvoja vlastite karijere. Naime kako je vidljivo iz tablice, mogućnost razvoja karijere u RH negativno je povezana s namjerom odseljavanja, odnosno rezultat na skali namjerena odseljavanja pada za 0,07 bodova s porastom rezultata na skali razvoja karijere od jednoga boda.

Tablica 3. Imidž RH i sklonost migriranju – hijerarhijska linearna regresija

	Model 1			Model 2		
Varijabla	**B**	**SE B**	**β**	**B**	**SE B**	**β**
Spol	-0,29	0,21	-0,11	-0,08	0,19	-0,03
Područje studiranja	0,76	0,19	0,29**	0,67	0,17	0,25**
Fizička obilježja	-0,04	0,06	-0,04	-0,04	0,05	-0,05
Ljudski kapital	-0,11	0,06	-0,19*	-0,12	0,05	-0,21*
Izvoz	-0,13	0,05	-0,22*	-0,13	0,05	-0,23**
Investicije	-0,12	0,05	-0,26**	-0,12	0,04	-0,24**
Kultura	-0,08	0,05	-0,13	-0,05	0,05	-0,09
Društvena obilježja	0,03	0,05	0,06	0,05	0,05	0,09
Politička obilježja	-0,07	0,05	-0,12	-0,06	0,04	-0,10
Razvoj karijere	-0,07	0,03	-0,19**	-0,07	0,04	-0,18**
Posjet zemlji				0,45	0,21	0,18*
Posjećivanje internetskih stranica iz te zemlje				0,54	0,17	0,21**
R^2		0,26			0,42	
Prilagođeni R^2		0,21			0,38	
F promjene u R^2		5,14**			21,27**	

Spol: Ženski-0, Muški=1; Područje studiranja: DH-U-INT-0, STEM-1; Posjet zemlji: Ne-0, Da-1; Posjećivanje stranica: Ne-0, Da-1. *p < .05, **p < .01

6. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Usporedba snage povezanosti između (a) posjećivanja internetskih stranica zemlje koja je željena destinacija i sklonosti migriranju te (b) posjeta zemlji koja je željena destinacija i sklonosti migriranju pokazuje da je u prvom slučaju ta povezanost nešto jača. Naime, uzmemo li u obzir samo one koji bi vjerojatno ili sigurno migrirali, tada razlika između onih koji redovito posjećuju internetske stranice i onih koji to ne čine iznosi 43,3% (83,5%-40,2%), a razlika kod onih koji su posjetili željeno odredište migracija i koji to nisu učinili 16,4% (69,5%-53,1%). Pri tome je zanimljivo da je više sudionika istraživanja posjetilo željenu destinaciju nego što je to slučaj s redovitim posjećivanjem stranica te zemlje (54,5% naspram 50,7%). Do istog se zaključka dođe i pregledom regresijskih koeficijenata. Čini se dakle da na odluku o migriranju u neku zemlju jači utjecaj imaju *online* veze nego sam posjet toj zemlji. Valja napomenuti i da je kod jednog dijela studenata posjećivanje internetskih stranica vjerojatno supstitucija posjećivanju zemlju, a imajući u vidu troškove povezane s fizičkim posjetom željenoj zemlji. Negativna povezanost između vremena koje se u prosjeku dnevno provodi na internetskim druš-

tvenim mrežama i sklonosti odlasku možda se može povezati s jačom društvenom integriranošću koja implicira sudjelovanje na internetskim društvenima mrežama, a tim i smanjuje sklonost migriranju. Drukčije rečeno, jače integrirani pojedinci više mogu izgubiti odlaskom, odnosno gube socijalni kapital koji su stekli u Hrvatskoj. Pri tome valja dodati da je u takvom, korelacijskom, istraživanju uvijek teško utvrditi uzročne odnose. Naime oni koji prate internetske stranice i održavaju *online* kontakte možda su već započeli s „pripremanjem" migriranja, pa se ne može govoriti o tome da su ti čimbenici uzročnik migracija. Tako te vrste veza mogu doći nakon same preferencije migriranja, odnosno predstavljaju čin upoznavanja željene destinacije, a ne uzročnika migriranja. No u svakom slučaju oni su moguće „mazivo" ili prijenosni mehanizam koji olakšava migriranje.

Kada su u pitanju korelacije obilježja hipotetičke zemlje odseljavanja i obilježja RH sa sklonošću migriranju, valja reći da se ti rezultati samo uvjetno mogu upotrebljavati za procjenu općenite važnosti tih obilježja prilikom procjene je li neka zemlja poželjna za useljavanje ili ne. Naime činjenica da je ispitivana samo hipotetička željena destinacija upućuje na mogućnost da je procjena pojedinih obilježja vrlo povoljna (inače se ispitanici ne bi odlučili baš za tu zemlju), odnosno postoji mogućnost da je varijanca obilježja te zemlje vrlo sužena. To se i vidi iz pregleda grafikona pojedinih obilježja jer su oni u pravilu lijevo asimetrični, odnosno frekvencije viših vrijednosti u pravilu su više od frekvencija nižih vrijednosti. U svakom slučaju, nalaz po kojemu su ekonomska obilježja najjači privlačni i potisni migracijski čimbenik u suglasju su s prethodnim istraživanjima (za pregled vidjeti Fiore i sur., 2015). To donekle odudara od mogućnosti da, osobito kada su u pitanju visokoobrazovani pojedinci, procjena opće perspektive zemlje utječe na sklonost migriranju. Drugim riječima, ekonomski situirani pojedinci mogu se odseliti čak i onda kada su njihove ekonomske i profesionalne potrebe zadovoljene, no istovremeno vlastitu zemlju smatraju besperspektivnom. Primjerice Bygnes (2017) je utvrdila da u slučaju visokoobrazovanih španjolskih migranata jači utjecaj na migriranje ima osjećaj anomije, odnosno nesigurnost, korupcija i neopravdane društvene nejednakosti. Međutim valja imati na umu da su u našem istraživačkom uzorku studenti koji nisu zaposleni i nemaju riješen materijalni status, pa je razumljivo da na njihovu odluku o migriranju najjači utjecaj imaju ekonomska obilježja zemlje, kao i mogućnosti razvoja vlastite karijere. Valja uzeti u obzir i da u manje razvijenim zemljama, za razliku do razvijenih, dohodak (financijski razlozi) ima jači učinak na migracijske namjere od subjektivnog blagostanja, u koje ulaze i društvena, politička i druga obilježja zemlje (Diener i Seligman, 2004; Cai i sur., 2014).

Također je vidljivo da je mogućnost razvoja karijere jak motivator odlaska u druge zemlje, no samo kada je u pitanju RH (potisni čimbenik). U slučaju RH regresijski koeficijent razvoja karijere manji je samo od koeficijenata koji se odnose na izvoz, ljudski

kapital i investicije. Takav zaključak sličan je rezultatima koje su također na osječkim studentima pronašli Li i sur. (2012). Naime oni su utvrdili da je orijentacija na karijeru (engl. *career orientation*) statistički značajan prediktor želje za emigracijom. Štoviše, taj je prediktor pokazao najjaču prediktivnu moć u usporedbi s drugim prediktorima u modelu (neofiliji, vezanosti uz vlastitu zemlju i sklonosti moći). Dakle osim ekonomskih pogodnosti potrebno je stvarati i radna okruženja koja omogućuju napredak onih koji imaju jaku motivaciju za razvoj karijere. U istraživanju opće populacije u Maleziji Che-Ha i sur. (2016) utvrdili su da su politička obilježja i ljudski kapital najjače povezani s pozitivnim emocijama prema vlastitoj zemlji. Kultura je također pozitivno povezana, društvena obilježja negativno (!), a izvoz nije povezan s emocijama. S druge strane, jedino kultura nije povezana s procjenom kompetitivnih prednosti vlastite zemlje, a socijalna obilježja opet su se pokazala negativno povezanim.

Digitalne dijaspore koje nastaju povezivanjem na internetskim društvenim mrežama, osim olakšavanja migracija smanjivanjem psihološkog troška migriranja, mogu djelovati i u suprotnom pravcu – olakšavanju povratka. Iako ta istraživanja zbog novosti samog fenomena još uvijek ne postoje, teorijski je plauzibilno prepostaviti da će digitalne dijaspore olakšavati povratak zbog toga što socijalna integracija u zemlji porijekla nije u potpunosti nestala, odnosno putem interneta donekle su održane prijašnje jake i slabe veze u matičnoj zemlji. K tome, postoje naznake da internetska komunikacija možda stvara realističniju sliku o migracijskom iskustvu, odnosno onemogućava širenje iluzija o vlastitom migracijskom iskustvu do kojih dolazi zbog mehanizma kognitivne disonance, a tim možda i umanjujući migracijske namjere potencijalnih migranata. Svojevrsna deritorijalizacija migracija do koje dovodi internet, osobito internetske društvene mreže, stoga ima dvostruko lice. Stoga je razumno pretpostaviti da će migracije u budućnosti imati sve nestabilnije tokove koji će se očitovati kroz brze i promjenjive struje odlaznih i povratnih migracija.

Nalaz po kojemu su stvarni posjet nekoj zemlji i broj internetskih veza s osobama u toj zemlji podjednako važni za sklonost migriranju, po našem mišljenju, upućuje na važnost interneta i promjene do kojih dovodi u migracijskom polju. Naime može se prepostaviti da su u „predinternetskom dobu" na sklonost migriranju znatno jači utjecaj imale jake veze.

Kada su ograničenja ovog rada u pitanju, u obzir treba uzeti ranije navedenu činjenicu da je ovo istraživanje korelacijske naravi, odnosno da je njime teško utvrditi uzročne čimbenike. Tako je moguće da neke varijable koje nisu mjerene u ovom istraživanju, poput ukupnog socijalnog kapitala koji osoba ima, mogu objasniti vezu između društvenih mreža i migriranja, odnosno namjere za migriranjem.

Literatura

1. Alonso, Andoni; Oiarzabal, Pedro J. (2010). *Diasporas in the new media age: Identity, politics and community*, Reno, University of Nevada Press.
2. Anholt, Simon (2006). *Why brand? Some practical considerations for nation branding*. „Place Branding", Vol. 2, No. 2, str. 97–107.
3. Balalovska, Kristina (2012). *Discovering the 'Macedonian diaspora': a Web cartography of actors, interactions and influences*, „Social Science Information", Vol. 51, No. 4, str. 611–630.
4. Banerjee, Padmini; German, Myna (2010). *Migration and Transculturation in the Digital Age: A Framework for Studying the 'Space Between'*, „Journal of International and Global Studies", Vol. 2, No. 1, str. 22–35.
5. Bello, Valeria (2014). *Virtual belongings, dual identities and cultural discomforts: The role of Mediaspaces and Technospaces in the integration of migrants*. „Crossings: Journal of Migration & Culture", Vol. 5, No. 2-3, str. 213–229.
6. Binder, Jens F.; Sutcliffe, Alistair G. (2014). *The Best of Both Worlds? Online Ties and the Alternating Use of Social Network Sites in the Context of Migration*. „Societies", Vol. 4, str. 753–769.
7. Bygnes, Susanne (2017). *Are They Leaving Because of the Crisis? The Sociological Significance of Anomie as a Motivation for Migration*, „Sociology", Vol. 51, No. 2, str. 258–273.
8. Cai, Ruohong; Esipova, Neli; Oppenheimer, Michael; Feng, Shuaizhang (2014). *International migration desires related to subjective well-being*. „IZA Journal of Migration", Vol. 3, No. 8, str. 1–20.
9. Che-Ha, Norbani; Nguyen, Bang; Kalthom Yahya, Wan; Melewar, TC; Pei Chen, Yeo (2016). *Country branding emerging from citizens' emotions and the perceptions of competitive advantage: The case of Malaysia*. „Journal of Vacation Marketing", Vol. 22, No 1, str. 13–28.
10. Chen, Wenli; Choi, Alfred Siu Kay (2011). *Internet and social support among Chinese migrants in Singapore*. „New media & society", Vol. 13, No. 7, str. 1067–1084.
11. Chen, Wenhong (2013). *Internet Use, Online Communication, and Ties in Americans' Networks*. „Social Science Computer Review", Vol. 31, No. 4, str. 404–423.
12. Cook, Thomas John; Shuttleworth, Ian (2017). *Migration and the Internet*. „Migration Letters", Vol. 14, No. 3, str. 331–342.
13. Cummings, Clare; Pacitto, Julia; Diletta, Laura; Foresti, Marta (2015). *Why people move: understanding the drivers and trends of migration to Europe - Working Paper 430*, London, Overseas Development Institute.
14. Damian, Elena; Van Ingen, Erik (2014). *Social Network Site Usage and Personal Relations of Migrants*, „Societies", Vol. 4, str. 640–653.
15. Dekker, Rianne; Engbersen, Godfried (2014). *How social media transform migrant networks and facilitate migration*. „Global Networks", Vol. 14, No. 4, str. 401–418.

16. Diener, Ed.; Seligman, Martin (2004). *Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being*. „Psychological Science in the Public Interest", Vol. 5, No. 1, str. 1–31.
17. Fiore, Ann Maire; Niehm, Linda S.; Hurst, Jessica L.; Son, Jihyeong; Sadachar, Amrut; Russell, Daniel W.; Swenson David; Seeger, Christopher (2015). *Will They Stay or Will They Go? Community Features in Migration Decisions of Recent University Graduates*. „Economic Development Quarterly", Vol. 29, No. 1, str. 23–37.
18. Ghorashi, Halleh; Boersma, Kees (2009). *The 'Iranian Diaspora' and the New Media: From Political Action to Humanitarian Help*. „Development and Change", Vol. 40, No. 4, str. 667–691.
19. Granovetter, M. (1973). *The strength of weak ties*. „American Journal of Sociology", Vol. 78, str. 1360–1380.
20. Hiller, Harry H.; Franz, Tara M. (2004). *New ties, old ties and lost ties: the use of the internet in diaspora*. „New media & society", Vol. 6, No. 6, str. 731–752.
21. Kang, Tingyu (2012). *Gendered media, changing intimacy: internet-mediated transnational communication in the family sphere*, „Media, Culture & Society", Vol. 34, No. 2, str. 146–161.
22. Komito, Lee (2011). *Social Media and Migration: virtual community 2.0*. „Journal of the American Society for Information Science and Technology", Vol. 62, No. 6, str. 1075–1086.
23. Komito, Lee; Bates, Jessica (2011). *Migrants' information practices and use of social media in Ireland: networks and community*, u zborniku: Proceedings of the 2011 iConference, Seattle, Washington, str. 289–295.
24. Kuti, Simona (2012). *Koncepti transnacionalnih socijalnih prostora i polja u istraživanju migracijskih i postmigracijskih procesa*. „Migracijske i etničke teme", Vol. 28, No. 2, str. 119–141.
25. Li, Manyu; Hanson Frieze, Irene; Horvat, Jasna, Mijoč, Josipa; Olson, Josephine E. (2012). *Reasons for Leaving Home: Comparing Predictors of Wanting to Migrate and Travel in Croatian Undergraduates*. „Migracijske i etničke teme", Vol. 28, No. 1, str. 7–27.
26. Mazzucchelli, Francesco (2012). *What remains of Yugoslavia? From the geopolitical space of Yugoslavia to the virtual space of the Web Yugosphere*. „Social Science Information", Vol. 51, No. 4, str. 631–648.
27. Nadeau, John; Olafsen, Anja H. (2015). *Country image evaluations and migration intentions*. „Place Branding and Public Diplomacy", Vol. 11, No. 4, str. 293–308.
28. Passow Tanja; Fehlmann, Rolf; Grahlow, Heike (2005). *Country reputation - from measurement to management: the case of Liechtenstein*. „Corporate Reputation Review", Vol. 7, No. 4, str. 309–326.
29. Pavić, Željko (2003). Uloga socijalnog kapitala u razvoju Slavonije i Baranje. U knjizi: M. Štambuk, A. Šundalić (ur.) *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 145–162.

30. Seo, Hyunjin (2013). *Online Social Relations and Country Reputation*. „International Journal of Communication", Vol. 7, str. 1–20.
31. Thulin, Eva; Vilhelmson, Bertil (2016). *The Internet and Desire to Move: The Role of Virtual Practices in the Inspiration Phase of Migration*. „Journal of Economic and Social Geography", Vol. 107, No. 3, str. 257–269.
32. Vilhelmson, Bertil; Thulin, Eva (2013). *Does the Internet encourage people to move? Investigating Swedish young adults' internal migration experiences and plans*. „Geoforum", Vol. 47, str. 209–216.

Abstract

Internet social networking sites and migration: strength of the weak ties?[3]

Until recently, migration was perceived as a kind of "path to the unknown" that comes after a brief or lengthy consideration of the alternative - to leave or remain here? Once the migration decision comes, there was a certain break with the community of origin, although the migrant for a long time, and perhaps forever, somewhat retained the characteristic of transnationality and transculturality, being situated "between" the two communities. Cultural and media globalization, and in recent times, the so-called "new media" based on the Internet as an information and communication platform, greatly changes this situation through reducing the psychological and social cost of migration. In this paper, a survey of the student population of the University of Osijek (N = 207) examined several research questions related to the relation of migration intentions with the power of online and F2F strong and weak social capital ties, the amount and type of time spent on the Internet and on social networking sites, as well as with the characteristics of the image of Croatia and foreign countries (pull and push migration factors).

Key words: internet social networking sites, social capital, migration, globalisation, youth

[3] Željko Pavić, PhD, Associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: zpavic@ffos.hr, Dražen Dominković, student at the Department of Cultural Studies in Osijek, email: drazendominkovic@gmail.com

Juraj Jurlina[1]

FACEBOOK KAO PLATFORMA ZA TRAŽENJE POSLA

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Milijuni korisnika svakodnevno su aktivni na internetskim društvenim mrežama poput *Facebooka*. Prema podacima Eurostata iz 2016. godine u Hrvatskoj se 45% populacije u dobi od 16 do 74 godina služi internetom za pristupanje i sudjelovanje na društvenim mrežama kao što je *Facebook*. Cilj je ovoga istraživanja ispitati je li *Facebook*, kao globalni komunikacijski fenomen, u Slavoniji prepoznat i korišten kao platforma za traženje posla. *Facebookova* struktura učinkovita je u pogledu brzog širenja i razmjene informacija kroz cijelu socijalnu mrežu te predstavlja snažan potencijal akumulacije socijalnog kapitala, čija se premošćujuća dimenzija pokazuje važnom u procesu traženja posla. Objavljivanje statusa o nezaposlenosti vidljivo je cijeloj mreži korisnika, moguće je ostvariti kontakt s potencijalnim poslodavcima i jednostavno se povezati s osobama sličnih interesa, obrazovanja ili struke. Sve više profesionalnih organizacija ima svoje *Facebook*-stranice i grupe te poslodavci sve češće traže potencijalne kandidate putem internetskih društvenih mreža, ali prema dosadašnjim istraživanjima i posloprimci prepoznaju *Facebook* kao platformu za traženje posla. Istraživanje pomoću metode ankete provedeno je na prigodnom uzorku populacije slavonske regije (N=114), a prema rezultatima istraživanja 46% ispitanika koristilo se *Facebookom* kao platformom za traženje posla. Značajne razlike u tom pogledu otkrivene su između žena i muškaraca te ispitanika različitog stupnja obrazovanja.

Ključne riječi: *Facebook*, traženje posla, novi mediji, socijalni kapital

[1] Juraj Jurlina, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: jjurlina@ffos.hr

1. UVOD

„Internet je tkivo naših života. Ako je današnja uloga informacijske tehnologije ekvivalentna ulozi električne energije u industrijskoj eri, internet bismo mogli usporediti i s električnom mrežom i s elektromotorom – zbog njegove sposobnosti da moć informacije širi čitavim područjem ljudskih aktivnosti. Nadalje, baš kao što su nove tehnologije proizvodnje i distribucije električne energije omogućile nastanak tvornica i velikih korporacija, organizacijskih temelja industrijskog društva, internet predstavlja tehnološki temelj organizacijskog oblika doba informacije: mrežu." (Castells, 2003) Tim riječima Manuel Castells, jedan od najutjecajnijih suvremenih sociologa, započinje svoju poznatu knjigu „Internet galaksija" u kojoj iznosi svoja razmišljanja o informacijskom dobu i promjenama kroz koje prolaze suvremena društva. No raširenost upotrebe interneta za vrijeme objavljivanja navedene knjige zapravo je bila vrlo ograničena u usporedbi s današnjim relacijama. Ilustracije radi, danas je samo na internetskoj društvenoj mreži *Facebooku*, koja 2003. nije ni postojala, svakodnevno aktivno deseterostruko više korisnika nego što ih je ukupno bilo priključeno na *World Wide Web* 1999. godine.

„Osnovan 2004. godine, Facebookova je misija dati ljudima moć da izgrade zajednicu i zbliže svijet. Ljudi se koriste Facebookom da ostanu povezani s prijateljima i obitelji, otkrivaju što se događa u svijetu i dijele te izražavaju ono što im je bitno." (newsroom.fb.com, 2018) *Facebook* u trenutku pisanja ovog rada ima više od dvije milijarde aktivnih korisnika mjesečno. (ibid.) U Hrvatskoj *Facebook* ima približno 1 900 000 korisnika. Prema podacima Eurostata iz 2018. godine 47% hrvatske populacije (u dobi od 16 do 74 god.) upotrebljava internet za pristupanje internetskim društvenim mrežama poput *Facebooka*. (Eurostat, 2018) Očito je da ovdje govorimo o mediju koji je dosegnuo kritičnu masu korisnika i pomoću kojeg se odvija masovna komunikacija te je iz tih razloga opravdano smatrati ga novim masovnim medijem.

Cilj je ovog rada, uzevši u obzir raširenost trenda upotrebe *Facebooka* i sličnih internetskih društvenih mreža i trenutnu nepovoljnu socioekonomsku situaciju te emigracijski trend u Slavoniji, istražiti prepoznaju li ljudi iz slavonske regije *Facebook* kao platformu za traženje posla i koriste li se *Facebookom* u tu svrhu. Razlog za ograničavanje ovog istraživanja na *Facebook*, odnosno ne uzimanje u obzir ostalih internetskih društvenih mreža koje imaju sličan potencijal, nalazi se u činjenici da je *Facebook* u Hrvatskoj još uvijek daleko najpopularnija internetska društvena mreža. Također, uzmemo li u obzir da *Facebook* nije u prvom redu predviđen za profesionalno umrežavanje kao što je to slučaj kod *Linkedina* i sličnih internetskih društvenih mreža, ovdje se svakako radi o svojevrsnom socijalnom konstruktivizmu tehnologije. Upotreba *Facebooka* u poslovne svrhe s vremenom sve više postaje pravilo, a ne iznimka, pogotovo ako uzmemo u obzir

promotivne djelatnosti pojedinaca i organizacija na toj društvenoj mreži. Primjerice u 2018. godini *Facebook* planira uvesti i nove alate osmišljene upravo za traženje posla.[2]

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA I PRIJAŠNJA ISTRAŽIVANJA

2.1. *Web 2.0.* i *Facebook* kao novi medij

Za razliku od svoje starije inačice, *Web 2.0* podrazumijeva korisnike koji više nisu samo pasivni primatelji sadržaja već postaju aktivni stvaraoci i korisnici tih sadržaja. Internetske društvene mreže poput *Facebooka*, *Twittera*, *YouTubea* i sličnih možemo smatrati glavnim predstavnicima *Weba 2.0*. Opsežna i većinom prihvaćena definicija internetskih društvenih mreža koju iznose Boyd i suradnici (2007) kaže da su one *web*-usluge koje pojedincima omogućuju izradu profila unutar ograničenog sustava, artikulaciju popisa ostalih korisnika s kojima dijele vezu te pregled njihova popisa veza, kao i veza koje su uspostavili drugi u sustavu. Također, naglašavaju da posebnost internetskih društvenih mreža nije u mogućnosti upoznavanja stranaca, već u činjenici da omogućuje korisnicima vidljivost socijalnih mreža ostalih korisnika. Kod *Facebooka* je važno napomenuti mogućnost povezivanja više korisnika u zasebne grupe koje mogu okupljati korisnike sličnih interesa.[3] Primjerice to mogu biti grupe studenata koje im služe kao alat za e-učenje, grupe obožavatelja, profesionalne grupe i slično. U Hrvatskoj većina mladih internet koristi upravo u svrhu pristupa internetskim društvenim mrežama (76,9%) i traženja različitih informacija (62,4%). (Ilišin i dr., 2013)

Međutim kako tumačiti korištenje *Facebooka* kao platforme za traženje posla? U uvodu je navedeno da se zbog opsega i kritične mase korisnika internetske društvene mreže poput *Facebooka* mogu smatrati novim masovnim medijima. Ali budući da se radi o pojavi novih društvenih relacija i komunikacije u kojoj odašiljanje i primanje poruka odmiče od forme „jedan prema mnogima" i poprima oblik „mnogi prema mnogima", potrebno je koristiti se teorijskim okvirima koji su primjenjivi na promjene koje uvodi *Web 2.0*. Za razliku od ostalih klasičnih teorija masovne komunikacije koje publiku shvaćaju kao pasivnog primatelja informacija, teorija zadovoljenja koristi[4] (Katz i dr., 1974), iako ne odveć recentna, publiku konceptualizira kao aktivne sudionike koji razumiju i znaju

[2] https://www.cnet.com/news/now-you-can-find-and-apply-for-jobs-directly-on-facebook/

[3] Korisnici sami mogu određivati stupanj privatnosti i inkluzivnosti grupe.

[4] engl. *Uses and Gratification Theory (U&G)*.

odabrati medij te način korištenja koji će zadovoljiti njihove potrebe. Naime naglasak je i na određenim sociodemografskim karakteristikama kod različitog korištenja medija za ispunjavanje potreba i zadovoljavanja koristi. Ta se teorija u posljednje vrijeme pokazala prikladnom za analizu upotrebe *Facebooka* i u nekim recentnijim istraživanjima. Naprimjer Park i dr. (2009) koristili su se njome za otkrivanje primarnih potreba studenata za uključivanje u *Facebook*-grupe, gdje su se socijaliziranje, zabava, samoprocjena vlastitog statusa i traženje informacija pokazale najvažnijima. Također, Tanta i dr. (2014) koriste teoriju zadovoljenja koristi u svome istraživanju i otkrivaju da upotreba *Facebooka* u prvom redu zadovoljava adolescentsku potrebu za integracijom, društvenom interakcijom, informacijama i razumijevanjem svoga društvenog okruženja.

Teorija ovisnosti o medijima još je jedna teorija vrlo bliska teoriji zadovoljenja koristi.[5] Ta teorija, koja se zapravo nadovezuje na teoriju zadovoljenja koristi, predviđa da će što su osobe ovisnije o medijima pomoću kojih zadovoljavaju svoje potrebe, uloga tih medija u njihovim životima biti veća (Ball-Rokeach i dr., 1976). Teorija ovisnosti o medijima prostire se na više razina analize, tj. na (1) individualnu razinu koja podrazumijeva da će pojedinac postati ovisniji ako medij ispunjava njegove potrebe, (2) društvenu stabilnost u smislu društvenih promjena tijekom kojih je publika više ovisna o mediju jer postoji potreba za informacijom, podrškom i savjetom te na (3) aktivnost publike koja odabire medij ovisno o ekonomskim uvjetima te ostalim društvenim i kulturnim čimbenicima. No ovisnost o mediju smanjit će se ako alternativni izvori informacija ispunjavaju potrebe publike.

Bitno je istaknuti da način na koji će se *Facebook* upotrijebiti pri traženju posla vjerojatno neće biti isti kod svih sociodemografskih skupina. U istraživanju o vještinama i strategijama korištenja internetom koje su proveli Van Deursen i Van Dijk (2010) pokazano je da će obrazovanije osobe imati razvijenije vještine upotrebe interneta. Naglasak je na takozvanim informacijskim i strategijskim vještinama za koje autori predviđaju da će u informacijskom društvu budućnosti biti vrlo važne i potrebne na tržištu rada. Strategijske su vještine sposobnosti upotrebe interneta kao sredstva za postizanje određenih ciljeva i u svrhu poboljšanja svog položaja u društvu te je fokus na postupcima pomoću kojih donositelji odluka mogu postići optimalno rješenje što je moguće učinkovitije. Jednom od takvih vještina zasigurno možemo smatrati i upotrebu *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

2.2. Facebook i socijalni kapital

Facebook kao društvena mreža ima potencijal akumuliranja nekih dimenzija socijalnog kapitala. U Hrvatskoj je o tome Krolo (2015) proveo istraživanje koje ukazuje na

[5] engl. *Media System Dependency (MSD)*.

pospješivanje određenih dimenzija socijalnog kapitala kroz kontakte i povezivanje putem *Facebooka*, a Pavić i Šundalić (2015) istraživali su povezanost socijalnog kapitala i virtualne interakcije na društvenim mrežama i ukazali na to da bi ona mogla utjecati na političku participaciju, kao i na sudjelovanje u građanskim organizacijama.

Robert Putnam socijalni kapital definira kao društveno umrežavanje povezano s normama reciprociteta, tj. s uzajamnim odnosima. (Putnam i Goss, 2002) Važnost analize samog društvenog umrežavanja počinje još sredinom 20. stoljeća u kontekstu modernizacijskih teorija i pretpostavki o modernističkom rastvaranju tradicionalnih oblika zajednica koje je usko povezano s procesom individualizacije. Individualizacija predstavlja društveni i povijesni proces u kojem se vrijednosti, vjerovanja, stavovi i ponašanje sve više temelje na osobnom izboru, a sve manje ovise o tradiciji i društvenim institucijama (Bauman, 2001; Beck, 2001; Giddens, 1991). Možemo primijetiti da se forma *Facebook*-profila doista podudara s onime što Beck (2001) naziva osobnim biografijama i potrebom da se svoje uspjehe i posebnosti predstavi drugima.

Dakle ono što je ključno kod socijalnog kapitala kao koncepta broj su i tipovi veza među akterima, a ne njihov puki zbroj koji bi zapravo predstavljao jednu drugu dimenziju – ljudski kapital.[6] Coleman (1994) zaključuje da je socijalni kapital definiran svojom funkcijom. Naime on nije samo jedan entitet već predstavlja više različitih entiteta koji čine neki aspekt društvene strukture i koji olakšavaju određene akcije pojedinaca unutar te strukture. Putnam (2002) razlikuje povezujući i premošćujući socijalni kapital te tako povećava analitičku moć koncepta. Ključni tip za našu temu premošćujući socijalni kapital predstavljao bi ono što Granovetter (1982) naziva „slabim vezama". To su veze koje pojedincu omogućuju pristup korisnim informacijama i idejama drugih ljudi bez potrebe za emocionalnom povezanošću. Njegovo istraživanje pokazalo je da racionalno traženje posla kakvim ga većina ljudi zamišlja nije ono što se ustvari događa tijekom procesa traženja posla. Mnoštvo se informacija zapravo prenosi kao rezidualni proizvod drugih društvenih procesa i interakcija te će zbog toga pojedinci bez pravih kontakata biti „zakinuti". Prema prijašnjim istraživanjima (npr. Ibrahimović i Kolega, 2013) u Hrvatskoj se upravo socijalni kapital u obliku poznanstava ili dobivanja preporuka pokazuje kao značajan prediktor uspješnog pronalaska posla, a vidjet ćemo da je tome tako i u rezultatima našega istraživanja.

Poznato je da internetske društvene mreže svojim korisnicima omogućavaju simultano dijeljenje informacija s odabranim brojem ljudi, ali važno je naglasiti da, kao što su Ellison i dr. (2007) pokazali u svojem istraživanju, upotreba *Facebooka* može pomoći korisnicima u akumuliranju socijalnog kapitala. Rezultati njihova istraživanja na uzorku studentske populacije ukazuju na to da *Facebook* briše neke zapreke participacije i potiče

[6] Vidi Coleman (1994: 304).

studente koji nisu skloni otvoreno započeti komunikaciju s drugima da to učine. Općenita upotreba interneta nije se pokazala kao prediktor akumulacije socijalnog kapitala, a to je slučaj kod upotrebe *Facebooka*. Prema Ellisonu i dr., *Facebook* može olakšati održavanje odnosa među studentima koji su završili studij i pomoći im da ostanu u kontaktu sa sveučilišnom zajednicom, a takve veze mogu im biti od velike koristi kod pronalaska posla ili stažiranja.

Nešto o tome koliko je upotreba internetskih društvenih mreža u svrhu traženja posla prepoznata u svijetu, govore nam rezultati međunarodnog istraživanja koje su Gandini i Pais proveli 2015. godine na uzorku od 17272 ispitanika koji su bili u potrazi za poslom iz 24 države.[7] Oni kažu da 55% ispitanika upotrebljava internetske društvene mreže za traženje posla, od kojih se nezanemarivih 17% pretežito koristilo upravo *Facebookom*. Slično istraživanje u Slovačkoj proveli su Kajanová i dr. (2017) i utvrdili da mladi ljudi provode mnogo vremena na društvenim medijima, ali osim zabave i komunikacije s prijateljima i obitelji sve važnija postaje upotreba internetskih društvenih mreža u svrhu pronalaska posla (74,3%).

Zbog svih navedenih rezultata prijašnjih istraživanja i potencijala *Facebooka* da pospješi akumulaciju socijalnog kapitala smatramo relevantnim istražiti je li Facebook u slavonskoj regiji prepoznat kao platforma za traženje posla. Također, u dijelu rasprave razmotrit ćemo i implikacije koje upotreba *Facebook*-grupa za traženje posla može imati na demografski trend emigracije iz Hrvatske, a posebno iz Slavonije i Baranje.

3. CILJEVI ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Osim deskriptivnog prikaza varijabli vezanih za upotrebu *Facebooka* kao platforme za traženje posla ovdje želimo i analitički pristupiti fenomenu služeći se alatima inferencijalne statistike. Uvidima iz teorija zadovoljenja koristi i ovisnosti o medijima (U&G i MSD) služili smo se u konceptualizaciji indikatora ovisnosti o *Facebooku*. U smislu teorije zadovoljenja koristi sociodemografske karakteristike ispitanika (spol, dob i obrazovanje) dovodit ćemo u vezu s dosadašnjom učestalošću upotrebe *Facebooka* kao platforme za traženje posla. Dakle potreba koju osobe žele ispuniti tim načinom upotrebe *Facebooka* često je pronalazak posla. Nadalje, u smislu teorije ovisnosti o medijima vrijeme koje osoba u prosjeku svakodnevno provodi na *Facebooku* operacionaliziramo kao indikator ovisnosti o mediju. Što se tiče socijalnog kapitala, na temelju prethodnih istraživanja zaključujemo da broj prijatelja na *Facebooku* predstavlja određeni potencijal za akumula-

[7] S naglaskom na talijansko tržište rada.

ciju socijalnog kapitala, pa ćemo provjeriti je li on na neki način povezan s odabirom *Facebooka* kao platforme za traženje posla. Na kraju želimo istražiti postoje li razlike u stupnju obrazovanja kod osoba koje se služe različitim brojem strategija traženja posla na *Facebooku*, a u tu smo svrhu od pet različitih strategija traženja posla na *Facebooku* konstruirali jedinstveni indeks kao novu varijablu. Ciljevi istraživanja (C1-C3) i hipoteze koje proizlaze iz njih (H1-H5) glase kako slijedi:

C1: Utvrditi jesu li sociodemografske varijable poput spola, dobi i obrazovanja povezane s prisutnošću upotrebe *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

H1: Varijabla spola povezana je s upotrebom *Facebooka* u procesu traženja posla.

H2: Mlađe osobe sklonije su traženju posla na *Facebooku*.

H3: Obrazovanje je povezano s upotrebom *Facebooka* u procesu traženja posla.

C2: Utvrditi postoji li povezanost između društvene povezanosti na *Facebooku* i vremenskog intenziteta njegove upotrebe s upotrebom *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

H4: Osobe koje provode više vremena na *Facebooku* sklonije su upotrebi *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

H5: Osobe koje imaju više prijatelja na *Facebooku* sklonije su upotrebi *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

C3: Utvrditi utječe li stupanj obrazovanja na broj različitih strategija kojima se osobe služe prilikom korištenja *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

H6: Obrazovanije osobe služit će se većim brojem strategija traženja posla na *Facebooku*.

Za provedbu istraživanja upotrijebljena je metoda ankete. Anketa je provedena na prigodnom uzorku stanovnika slavonsko-baranjske regije (N=114), a karakteristike ispitanika u našem uzorku vidljive su u Tablici 1. Anonimni internetski upitnici (*Google Forms*) poslani su ispitanicima na ispunjavanje, podaci su se prikupljali tijekom veljače i ožujka 2018. godine te je njihova obrada i analiza izvršena u statističkom programskom paketu za društvene znanosti – IBM SPSS.

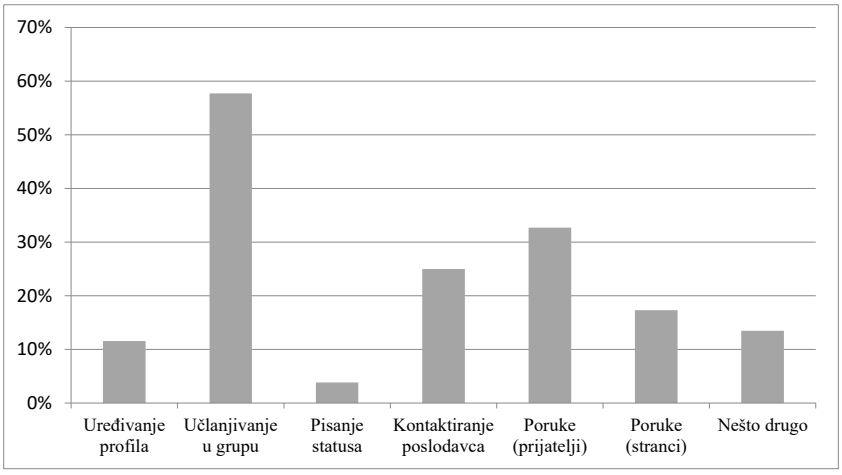
Tablica 1. Demografska struktura uzorka

		Frekvencija	%
Spol	muškarci	56	49,1%
	žene	58	50,9%
Dob	do 27 godina (mladi)	68	59,6%
	više od 27 godina (odrasli)	46	40,4%
Završeno obrazovanje	osnovna škola	4	3,5%
	srednja škola	47	41,2%
	preddiplomski studij	17	14,9%
	diplomski studij	41	36%
	poslijediplomski studij	5	4,4%
Broj *Facebook*-prijatelja	M= 520,56 ; Me= 400	113	100%
Vrijeme provedeno na *Facebooku* (dnevno)	5 minuta ili manje	1	0,9%
	30 minuta ili manje	19	16,8%
	1 sat ili manje	29	25,7%
	2 sata ili manje	36	31,9%
	3 sata ili manje	11	9,7%
	više od 3 sata	17	15%

4. REZULTATI

Prije svega važno je istaknuti da se gotovo polovina ispitanika, čak 46%, koristila *Facebookom* u procesu traženja posla, što ukazuje na to da u slavonsko-baranjskoj regiji uistinu postoji prepoznatost *Facebooka* kao platforme za traženje posla.

Grafikon 1. Strategije traženja posla na *Facebooku* (N=52)

Nadalje, strategije su kojima se ispitanici najčešće služe tijekom procesa traženja posla putem *Facebooka* učlanjivanje u *Facebook*-grupe, što je činilo 57,7% ispitanika, izmjenjivanje poruka s prijateljima (32,7%) i kontaktiranje poslodavaca (25%). (Grafikon 1.)

Tablica 2. Način pronalaska posla – zaposleni (N=76)

Način pronalaska posla	**Frekvencija**	**%**
osobne veze	33	43,4%
tiskani mediji	2	2,6%
internet	17	22,4%
HZZ	8	10,5%
otvorena molba	11	14,5%
ostalo	5	6,6%

Ispitali smo i način na koji su zaposleni ispitanici pronašli posao i rezultati govore da je njih 43,4% posao pronašlo osobnim razgovorom s poznanicima, prijateljima ili rodbinom dakle aktivacijom socijalnog kapitala. (Tablica 2.). Hi-kvadrat test pokazao je statistički značajne razlike između muškaraca i žena u prisutnosti upotrebe *Facebooka* kao platforme za traženje posla (χ^2=4,020; p=0,045). Time je hipoteza H1 potvrđena.

Tablica 3. Demografska obilježja i upotreba *Facebooka* za traženje posla

		Upotreba *Facebooka* kao platforme za traženje posla		**Hi-kvadrat test**
		Da	**Ne**	
Spol	muškarci	38,5%	57,4%	χ2= 4,020 ; p=0,045
	žene	61,5%	42,6%	
Dob	≤ 27 god. (mladi)	59,6%	60,7%	χ2= 0,013; p=0,910
	> 27 god. (odrasli)	40,4%	39,3%	
Fakultetsko obrazovanje	Da	30,8%	47,5%	χ2= 3,295 ; p=0,069
	Ne	69,2%	52,5%	

S druge strane, hipotezu H2 odbacujemo jer statističko testiranje nije pokazalo statistički značajne razlike prema dobi ispitanika. Što se tiče povezanosti obrazovanja i traženja posla na *Facebooku*, među ispitanicima također nisu pronađene statistički značajne razlike iako smo provođenjem hi-kvadrat testa došli do indikacija da su ispitanici sa završenim fakultetom nešto manje skloni traženju posla na *Facebooku* od ostalih, manje obrazovanih ispitanika (χ^2=3,295; p=0,069). Stoga ćemo hipotezu H3 uvjetno odbaciti, uz napomenu da je razlika na granici statističke značajnosti od α=0,05, što dovodi do mogućnosti da taj slabiji efekt možda postoji, ali nije mogao biti utvrđen zbog relativno malog uzorka. (Tablica 3.)

Tablica 4. Rezultati T-testa

Stupanj obrazovanja	N	Aritm. sredina	Stand. devijacija	t	p
preddiplomski studij diplomski studij poslijediplomski studij	28	2,14	1,145	3,687	0,001
osnovna škola srednja škola	24	1,25	0,532		

Nisu otkrivene statistički značajne povezanosti između broja prijatelja na *Facebooku* i upotrebe *Facebooka* kao platforme za traženje posla, kao ni između vremena koje se dnevno provodi na *Facebooku* s istom varijablom iako 56,6% ispitanika na *Facebooku* provodi poprilično mnogo vremena, više od jednog sata. Dakle zbog toga odbacujemo hipoteze H4 i H5.

Na posljednji istraživački cilj odgovara nalaz o utjecaju stupnja obrazovanja i broja strategija korištenih prilikom traženja posla na *Facebooku*. Hipotezu H6 prihvaćamo jer je t-test (Tablica 4.) pokazao da ispitanici koji su završili neki stupanj fakultetskog obrazovanja (preddiplomski, diplomski ili poslijediplomski studij) upotrebljavaju više različitih strategija traženja posla na *Facebooku* od manje obrazovanih ispitanika (t=3,505; p=0,001).

5. RASPRAVA

Na temelju prikazanih rezultata možemo doći do nekoliko zaključaka. U istraživanju smo utvrdili, slično drugim provedenim istraživanjima, da je gotovo polovina ispitanika koji su za vrijeme ispunjavanja ankete bili u radnom odnosu pronašla posao aktivacijom vlastitog socijalnog kapitala. Prema tome pretpostavljamo da bi se *Facebook* u populaciji koja posao najviše pronalazi kroz osobnu interakciju s poznanicima trebao pokazati prihvaćenom platformom za traženje posla jer je upravo umrežavanje glavna svrha *Facebooka* kao internetske stranice. Prijašnja istraživanja pokazala su nam da aktivnost na Facebooku zaista može pospješiti akumulaciju socijalnoga kapitala (npr. Ellison i dr., 2007).

Iako se čak 46% ispitanika u našem istraživanju koristilo *Facebookom* u svrhu traženja posla, ono nije povezano s brojem *Facebook*-prijatelja ni s količinom vremena koje se dnevno provodi na *Facebooku*. To ukazuje na to da strukturalna dimenzija socijalnog kapitala, tj. broj veza, zasigurno nije determinirajuća dimenzija u procesu traženja posla na *Facebooku*, nego je važniji način povezivanja. Činjenica koja također ukazuje na to je da je najčešća strategija kojom su se ispitanici koristili prilikom traženja posla na *Facebo-*

oku bila učlanjivanje u *Facebook*-grupe, što zapravo ne zahtijeva da se postane prijateljem s ostalim članovima grupe, odnosno radi se o drukčijem društveno-komunikacijskom odnosu. Važno je naglasiti da trenutno najpopularnija i najbrojnija *Facebook*-grupa naše regije, s više od 170000 članova, nosi naziv „Idemo u Njemačku – OGLASI – posao", a među pet sličnih *Facebook*-grupa s najviše članova njih su tri stvorene u svrhu pronalaska posla u inozemstvu. Dakle razmjeri koje je taj fenomen poprimio vrlo su važni, pa se može pretpostaviti da je traženje posla putem *Facebooka* trend koji može potaknuti još intenzivniju emigraciju.

Nadalje, vrlo je zanimljiv nalaz koji indicira manju prisutnost upotrebe *Facebooka* u svrhu traženja posla kod obrazovanijih ispitanika jer su se upravo obrazovaniji ispitanici služili većim brojem strategija na istoj platformi, tj. ostvarivali su veći prosječni rezultat na indeksu strategija korištenih u procesu traženja posla na *Facebooku*. Dakle iako manji broj obrazovanijih ispitanika odabire *Facebook* kao platformu na kojoj će tražiti posao, čini se da će oni samom traženju na toj platformi pristupiti na jedan, u određenom smislu, temeljitiji način. Primjerice neće se osloniti isključivo na kontaktiranje poslodavaca, nego će se također javiti i osobama za koje misle da im mogu pružiti korisnu informaciju i vrlo vjerojatno se istovremeno učlaniti u *Facebook*-grupu koja je predviđena za dijeljenje korisnih informacija vezanih uz aktualnosti na tržištu rada. Obrazovanje je, kao što vidimo, važan čimbenik pristupa *Facebooku* kao platformi za traženje posla. Takvi rezultati u skladu su s prijašnjim istraživanjima na tu temu (npr. Van Deursen i Van Dijk, 2010).

Vidjeli smo da korisnici *Facebooka* kao platforme za traženje posla nisu isključivo mlađe osobe iako bi se tako nešto moglo zaključiti iz prijašnjih istraživanja koja pokazuju da mlađe osobe provode više vremena na *Facebooku*. To bi se na prvi pogled moglo zaključiti i iz naših podataka koji pokazuju da je dob ispitanika statistički značajno i negativno povezana s varijablom vremena koje se dnevno provodi na *Facebooku* ($r = -0{,}199$; $p = 0{,}034$). Ali unatoč tome što mlađi ispitanici provode više vremena na *Facebooku*, očito ga više povezuju s nekim drugim potrebama i koristima kao što su druženje, zabava i slično. Ipak, slično je i sa starijim ispitanicima jer je iz rezultata vidljivo da naš indikator ovisnosti o mediju, operacionaliziran kao vrijeme koje se u prosjeku dnevno provodi na *Facebooku* nije statistički značajno povezan s upotrebom *Facebooka* kao platforme za traženje posla. Iz navedenoga možemo zaključiti da često bivanje na *Facebooku* nipošto ne mora rezultirati upotrebom *Facebooka* u svrhu traženja posla, kao što bi se moglo pretpostaviti iz perspektive teorije ovisnosti o medijima.

Razliku u prisutnosti traženja posla na *Facebooku* između muškaraca i žena moguće je tumačiti na mnogo načina te ona iz perspektive prijašnjih istraživanja nije začuđujuća. Galić i Nikodem (2009) proveli su istraživanje o percepciji rodnih nejednakosti i mogućnosti pri zapošljavanju te dobili rezultate prema kojima su nezaposlene žene iskazale stavove o diskriminaciji na tržištu rada, ali i da im se ne daje dovoljno prilika za zapo-

šljavanje. Moramo napomenuti nedostatak našeg uzorka u kojemu su žene nešto manje obrazovane od muškaraca, no takav nalaz zaista možemo interpretirati većom izloženošću žena nekim vrstama diskriminacije pri zapošljavanju te nejednakosti muškaraca i žena na tržištu rada. Takva situacija žene vjerojatno usmjerava na alternativne načine traženja i pronalaska posla, poput korištenja *Facebookom* u tu svrhu.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati našega istraživanja mogu biti korisni i indikativni u pogledu utvrđivanja postojanja prepoznatosti i prisutnosti upotrebe *Facebooka* kao platforme za traženje posla kao i pokazatelja razlika u toj upotrebi. Stoga istraživani fenomen valja tumačiti kao jedan oblik socijalne konstrukcije tehnologije upravo zato što *Facebook* nije zamišljen kao platforma za traženje posla, već su njegovi korisnici svojim djelovanjem proširili njegovu primjenu i doseg njegove upotrebe. U svakom slučaju potrebna su daljnja istraživanja na temu primjene *Facebooka* i sličnih društvenih mreža u procesu traženja posla kao sve važnijih platformi digitalnog doba. Kada je u pitanju empirijski dio našeg rada, treba napomenuti da je on tek pokušaj da se inicijalno istraže osnovni teorijski koncepti i dobiju prvi pokazatelji u ovom do sada rijetko istraživanom području u Hrvatskoj, odnosno Slavoniji i Baranji. U tom smislu upotrijebljeni prigodni uzorak relativno male veličine ne može poslužiti za pouzdane generalizacije na opću populaciju.

Literatura

1. Ball-Rokeach, S. J., DeFleur, M. L. (1976). *A dependency model of mass-media effects*, „Communication Research", Vol. 3, No. 1, str. 3–21.
2. Bauman, Z. (2001). *The Individualized Society*, Cambridge, Polity Press.
3. Beck, U. (2001). *Pronalaženje političkoga; Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
4. Boyd D. M., Ellison N. B. (2007). *Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship*, „Journal of Computer-Mediated Communication", Vo. 13, str. 210–230.
5. Castells M. (2003*). Internet galaksija, Razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu*, Zagreb, Jesenski i Turk.
6. Coleman, J. S. (1994). *Foundations of Social Theory*, Harvard, Harvard University Press.
7. Ellison, N. B., Lmpe, C., Steinfield, C. (2007). *The Benefits of Facebook „Friends": Social Capital and College Students' Use of Online Social Network Sites*, „Journal of Computer-Mediated Communication", Vol. 12, No. 4, str. 1143–1168

8. Galić, B. i Nikodem, K. (2009). *Percepcija rodnih nejednakosti i šansi pri zapošljavanju u hrvatskom društvu. Pogled nezaposlenih žena*, „Revija za socijalnu politiku", Vol. 16, No. 3, str. 253–271.
9. Gandini A., Pais I. (2015). *Looking for a Job Online. An International Survey on Social Recruiting*, „Sociologia del Lavoro", No.137, str. 115–129.
10. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity; Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.
11. Granovetter, M. S. (1982). *The strength of weak ties: A network theory revisited*, Beverly Hills, CA, Sage.
12. Ibrahimović J. i Kolega M. (2013). *Učestalost i učinkovitost različitih strategija pronalaska posla*, „Praktični menadžment", Vol. 4, No. 1, str. 97–101.
13. Ilišin V., Bouillet D, Gvozdanović A., Potočnik D. (2013). *Mladi u vremenu krize, Zagreb*, IDIZ, Friedrich Ebert.
14. Kajanová, H., Sedláček, M., Soósová, V. (2017). *Attitudes of Young People to Job Searching through Social Media: Case of Slovakia*, „Economics and Sociology", Vol. 10, No. 1, str. 152–168.
15. Katz, E., Blumler, J. G., Gurevitch, M. (1974). Utilization of mass communication by the individual, u knjizi: Blumler, J. G., Katz, E. (ur.) *The uses of mass communications: Current perspectives on gratifications research*, Beverly Hills, Sage, str. 19–31.
16. Krolo, K (2015). *Facebook kao pokazatelj strukturnih dimenzija socijalnog kapitala mladih u Hrvatskoj*, „Revija za sociologiju", Vol. 45, No. 2, str. 145–170.
17. Park, N. et al. (2009) *Being Immersed in Social Networking Environment: Facebook Groups, Uses and Gratifications, and Social Outcomes*, „Cyberpsichology & Behavior", Vol. 12, No. 6, str. 729–733.
18. Pavić, Ž., Šundalić, A. (2015). *Internetske društvene mreže, socijalni kapital i politička participacija*, „Media, culture and public relations", Vol. 6, No. 2, str 128–138.
19. Putam, R.D., Goss, K.A. (2002). Introduction, u knjizi: Putnam, R. D. (ur.) *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford, New York, Oxford University Press. str. 3–19.
20. Tanta, I., Mihalović, M., Sablić, Z. (2014). *Uses and Gratification Theory – Why Adolescents Use Facebook?*, „Medijska istraživanja", Vol. 20, No.2, str. 85–110.
21. Van Deursen, A., Van Dijk, J. (2010). *Internet skills and the digital divide*, „New media & society", Vol. 13, No. 6, str. 893–911.

Internetski izvori:

1. *Individuals using the internet for participating in social networks*, http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tin00127, pristupljeno 24.5.2018.
2. www.newsroom.fb.com, pristupljeno 24.5.2018.

Abstract

Facebook as a job-seeking platform[8]

Social media such as Facebook are visited by millions of users on a daily basis. According to Eurostat statistics from 2016, 45% of the population in Croatia between the ages of 16 and 74 uses the Internet for accessing and participating in social media like Facebook. The goal of this research is to ascertain whether the global communication phenomenon of Facebook has been recognized and utilized as a job-seeking platform in the Croatian region of Slavonia. Facebook's structure is efficient in terms of spreading and exchanging information throughout the entire social network rapidly and presents an enormous potential for accumulation of social capital. A status update on one's employment situation is visible to the entire network of users, making it possible to achieve contact with potential employers or simply connecting with people of similar interests, education or profession. An increasing number of professional organizations have their own Facebook pages and groups, and employers search for potential candidates through the use of online social media more often, but according to existing research, employees have also recognized Facebook as a job-seeking platform. A survey was conducted on a convenient population sample from the region of Slavonia (N=114), with results showing that Facebook has been used as a job-seeking platform by 46% of respondents. In this regard, statistically significant differences have been observed between male and female respondents, and respondents of different education status.

Key words: Facebook, job-seeking, new media, social capital

[8] Juraj Jurlina, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: jjurlina@ffos.hr

Ljiljana Pintarić[1]

GLOBALIZACIJSKI „ODLJEV MOZGOVA“: MIGRACIJE LIJEČNIKA IZ HRVATSKE

Pregledni rad

Sažetak

Jedan je od važnih aspekata aktualnog vala migracija iz Hrvatske u visokorazvijene zemlje odlazak visokoobrazovanih pojedinaca, odnosno tzv. „odljev mozgova“ (engl. *brain drain*). Dugotrajne su teorijske rasprave između „migracijskih optimista“ i „migracijskih pesimista“ o pozitivnim i negativnim učincima migracija na razvoj zemalja iz kojih migranti dolaze. U tom kontekstu ovaj članak prikazuje moguće pozitivne i negativne učinke („brain drain“ vs. „brain gain“) trajnog iseljavanja visokoobrazovanih pojedinaca. Naglasak se stavlja na iseljavanje liječnika i moguće posljedice po zdravstveni sustav i kvalitetu zdravstvene zaštite u Hrvatskoj. U radu se prikazuju najnoviji demografski pokazatelji o iseljenim liječnicima iz Hrvatske kao i rezultati, zasad malobrojnih, znanstvenih istraživanja o najčešćim razlozima iseljavanja. Budući da analize pokazuju da zdravstveni sustav već oskudijeva ljudskim potencijalima, a očekivanja su da će se takav trend nastaviti i pojačati, osnovni je zaključak rada da iseljavanje liječnika predstavlja dodatni udar na već načeti sustav. U završnom dijelu rada prikazuju se moguće mjere planiranja ljudskih potencijala, a kako bi se smanjili štetni učinci prikazanih procesa na zdravstveni sustav u Hrvatskoj.

Ključne riječi: medicinske migracije, *brain drain*, ljudski potencijal, zdravstveni sustav

1. UVOD

Svjetsko zdravstveno izvješće, *(*engl. *World Health Report*) koje jednom godišnje izdaje Svjetska zdravstvena organizacija (engl. *The World Health Organization*, specija-

[1] Ljiljana Pintarić, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: lpintaric@ffos.hr

lizirana agencija pri Ujedinjenim narodima), u svom izdanju 2006. godine bavilo se temom ljudskih resursa u zdravstvu na svjetskoj razini. U tom izvješću brojčano je izražena procjena globalnog deficita od 2,4 milijuna liječnika i medicinskih sestara (WHO, 2006: 12), što nam govori o razmjerima tog problema na svjetskoj razini. Taj se deficit sve više odražava i na hrvatski zdravstveni sustav, koji u novije vrijeme bilježi velike gubitke zbog iseljavanja liječnika u inozemstvo. Zasad malobrojna znanstvena istraživanja tog fenomena pokazuju da, osim što se već velik broj liječnika iselio, mnogi hrvatski liječnici i studenti medicine uzimaju u obzir mogućnost da se odsele. Cilj je ovoga članka dati prikaz postojećih istraživanja liječničkih migracija s naglaskom na Hrvatsku, kao i mogućih posljedica za hrvatski zdravstveni sustav, te predložiti moguće mjere kojima bi se ta pojava mogla usporiti, a njezine posljedice na sustav ublažiti. U prvom dijelu prikazat ćemo ukratko vezu globalizacije i migracija i koncept *brain draina,* pojavu migriranja visokoobrazovanih pojedinaca koja izaziva potencijalno štetne posljedice u zemlji odseljavanja. U drugom dijelu prikazujemo istraživanja o migracijama liječnika u europskim i svjetskim okvirima, a u trećem istraživanja migracija liječnika u Hrvatskoj. U Hrvatskoj su ta pojava i njezine posljedice vrlo slabo istražene, te stoga primjećujemo da postoji potreba da ju se istraži i prikaže kroz specifično sociološku vizuru. U posljednjem dijelu reći ćemo nešto o mogućim posljedicama za zdravstveni sustav u Hrvatskoj te mjerama koje bi te posljedice mogle ublažiti.

2. GLOBALIZACIJSKI ODLJEV MOZGOVA

Suvremene međunarodne migracije nemoguće je promatrati izolirano od procesa globalizacije, kako argumentira Milan Mesić u članku *Globalizacija migracija* (Mesić, 2002). Autor raspravlja o šest ključnih tema koje povezuju ta dva procesa, a za temu kojom se u ovom članku bavimo od posebnog je značaja rasprava o temi globalizacije znanosti i obrazovanja, odnosno povezanosti globalizacije s povećanom migracijom visokoobrazovanih stručnjaka. Mesić pokazuje kako se, uz pojačane tokove ljudi koje donosi proces globalizacije, u razvijenim zemljama javlja s jedne strane pojačana zabrinutost oko nekontrolirane imigracije nekvalificiranih radnika, no s druge strane postoji i prihvaćanje pa čak i poticanje imigracije stručnjaka. Te tokove teško je pratiti jer tek rijetke države registriraju razinu kvalifikacija svojih imigranata. No poznato je kako neke zemlje, poput Kanade i Australije, direktno svojom imigracijskom politikom podržavaju useljavanje radnika s višom razinom kvalifikacija (Mesić, 2002: 15). Migracije stručnjaka podržane su i globalizacijom višeg obrazovanja, trendom koji je naročito vidljiv na američkim sveučilištima koja se, u manjku domaćih studenata, sve više okreću stranim studentima i nastavnicima (Mesić, 2002: 16).

Docquier i Rapoport (2011) argumentiraju da je *brain drain*, ili migracija visokoobrazovanih, postala dominantni obrazac internacionalnih migracija i izuzetno važan aspekt procesa globalizacije. Uz ranije prevladavajući koncept *brain draina*, u kojem se migracije stručnjaka vide kroz pesimističnu vizuru gubitka za zemlje iz kojih oni iseljavaju, pojavljuje se i koncept *brain gaina*, koji tu vrstu migracija promatra i kroz moguće pozitivne učinke na razvoj zemalja iz kojih stručnjaci dolaze. Hoće li zemlje iz kojih stručnjaci emigriraju tim odlaskom dobivati ili gubiti, nije povezano s nekakvim slučajnim spletom okolnosti, već je izravno vezano uz javne politike koje usvajaju i provode zemlje koje migrante šalju, kao i one koje ih primaju (Docquier i Rapoport, 2011: 51).

O hrvatskom *brain drainu* govore podaci iz Popisa stanovništva 2001. godine: od ukupnog broja emigranata (6,9% stanovništva Hrvatske starog 15 i više godina) njih 12,4 % ima visoku ili višu stručnu spremu (što predstavlja značajno viši udio od udjela tih stanovnika u ukupnoj populaciji, koji iznosi 8%), a njih 3,2% imaju doktorat ili magisterij znanosti (Bjelajac, 2007). Ti podaci ukazuju na to da Hrvatska pripada zemljama pogođenim *brain drainom*, odnosno da dobar dio svojeg visokoobrazovanog kadra nema na raspolaganju kao ljudski potencijal premda je u njihovo školovanje uložila značajna sredstva.

Stručnjaci su i ranije u Hrvatskoj ukazivali na specifičan aspekt migracija – iseljavanje visokoobrazovanih. Branka Golub upućuje na rezultate istraživanja profesionalnog položaja mladih znanstvenika provedenog 1998. godine koje je, smatra autorica, otvorilo pitanje znanstveničkog egzodusa (Golub, 2002). Tako 63,3% znanstveničkog podmlatka (istraživači do 35 godina) razmišlja kako bi pod određenim uvjetima i ako bi im se ukazala takva prilika otišli raditi u inozemstvo. Razloge tog znanstveničkog *brain draina* autorica pronalazi u emigracijskoj tradiciji Hrvatske, alokaciji resursa u smislu seljenja u prosperitetnija područja, kolanju *mozgova*, niskom životnom i radno-istraživačkom standardu, ratnom i poratnom kontekstu, a naročito u društvenom tretmanu znanosti i hijerarhiziranom ustroju same znanstveno-istraživačke djelatnosti, pri čemu je posebno naglašen odnos starijih etabliranih znanstvenika prema mlađima u funkciji mentorskog prenošenja znanja i iskustava. Kako ćemo kasnije pokazati, i neki od uzroka liječničkih migracija mogu se pronaći u problematičnom odnosu mentora u procesu specijalizacije mladih liječnika, kao i u manjkavom znanstveno-istraživačkom aspektu studija medicine u Hrvatskoj.

Kao dopuna tih podataka poslužit će nam i istraživanje namjere iseljavanja studenata završnih godina različitih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koje je pokazalo da 75,3% njih razmišlja o emigraciji te da ih je 22,5% sklonije nakon diplome karijeru započeti u inozemstvu (Šverko, 2004). Naročito su nam ovdje zanimljivi motivi iseljavanja: na prvom mjestu to su bolji ekonomski uvjeti, a potom bolje mogućnosti školovanja i usavršavanja. Šverko pojašnjava da su emigriranju skloniji oni studenti koji smatraju da u

inozemstvu mogu lakše realizirati svoje vrijednosti, odnosno živjeti u skladu sa svojim vrijednosnim sustavom.

U tom smislu u istraživanjima motiva iseljavanja visokoobrazovanih pojavljuje se i Durkheimov koncept anomije kao analitički okvir (Bygnes, 2017). Prema Durkheimu stanje anomije u društvu stvara osjećaje nezadovoljstva, besmisla, beznađa, kao i osjećaj prisutne nepravde. Bygnes (2017) smatra da koncept anomije daje prikladan analitički okvir za niz društvenih problema o kojima izvještavaju visokobrazovani migranti iz Španjolske koja je pretrpjela niz negativnih posljedica globalne ekonomske krize. Ispitanici, suprotno očekivanome, tvrde da ekonomska kriza nije imala utjecaja na njihovu odluku na isele iz Španjolske. Visoka razina korupcije na svim razinama društva, porast socijalnih nejednakosti te smanjenje osobne sigurnosti razlozi su koji se pojavljuju u izvještajima tih ispitanika kao ključni u donošenju odluke da emigriraju. Bygnes smatra da se društvene pojave koje španjolski migranti opisuju mogu svesti u okvir društvene *anomije*.

Istraživanje visokoobrazovanih stručnjaka koji emigriraju iz Italije i Grčke, zemalja koje su kao i u Španjolska bile značajnije pogođene globalnom ekonomskom krizom, pokazuje da njihova odluka nije bila u prvom redu motivirana krizom (Gropas i Triandafyllidou, 2013). Razlozi za emigraciju više su vezani uz mogućnosti razvoja karijere i profesionalnog razvoja, kao i opće razočaranje i beznađe vezano uz mogućnosti pozitivnih promjena u zemljama iz kojih dolaze.

Navedena istraživanja visokoobrazovanih migranata pokazuju da njihovi motivi nisu prije svega ekonomske prirode kao u drugim grupacijama migranata, već se radi o razlozima vezanima uz političku klimu zemalja u kojima žive, prevladavajuće vrijednosti u društvu te mogućnost usavršavanja i razvoja karijere.

3. MIGRACIJE LIJEČNIKA – ISKUSTVA DRUGIH ZEMALJA

Slobodno profesionalno migriranje liječnika unutar Europske unije značajno je olakšano donošenjem dokumenta Europske unije pod nazivom Directive 2005/36/EC (i njegove ažurirane verzije Directive 2013/55/EU), koji regulira priznavanje stečenih kvalifikacija i ubrzava procedure za liječnike koji se odluče na profesionalnu migraciju (Directive 2013/55/EU prema *online* izvoru).

Dimitria Groutsis i Peter C. Arnold objašnjavaju kako migracijske elite donose odluku o migraciji. Svoja objašnjenja autori temelje na rezultatima istraživanja na australskim medicinskim radnicima školovanima u Južnoafričkoj Republici (Groutsis i Arnold,

2012). Pokazalo se da su razlozi za migraciju sljedeći: slični standardi medicinske prakse, prilike za posao (manjak liječnika na australskom tržištu rada), prilike za usavršavanje, više plaće i bolji uvjeti rada te obiteljske ili druge privatne veze i životni stil. Groutsis i Arnold smatraju da dotadašnja literatura o migracijama medicinskog kadra nije uspjela donijeti integrirani višerazinski okvir za razumijevanje uzroka tog procesa. Pristupe koji su dotad korišteni svrstavaju u makrorazinu, mezorazinu i mikrorazinu, ali primjećuju da istraživanja obično koriste samo jednu ili maksimalno dvije od navedenih razina. U svome istraživanju koriste integrirani pristup (sve tri razine) kako bi stekli bolji uvid u različite vidove tog fenomena. Smatramo korisnom tu njihovu analizu i zaključke kao mogući pristup u budućim istraživanjima medicinskih migracija u Hrvatskoj.

U okviru EU-a zanimljivo je pobliže promotriti slučaj Irske, koja je ulaskom u EU doživjela naglo povećanje opsega migracija liječnika. Budući da se, kako ćemo kasnije pokazati, u Hrvatskoj broj liječnika već značajno smanjio iseljavanjem, neizbježno će uslijediti i sve veći opseg imigracije stranih liječnika u Hrvatsku. Utoliko je korisno ovdje izložiti slučajeve zemalja koje već otprije poznaju te procese. Koliki je taj broj u Irskoj, pokazuju podaci iz 2016. godine: od ukupnog broja liječnika njih 38% školovano je izvan Irske, a od ukupnog broja mladih liječnika specijalizanata, koji su još u procesu školovanja, njih čak 77% dolaze iz drugih zemalja (Medical Council of Ireland: Medical Workforce Intelligence Report. Dublin: Medical Council of Ireland, 2016.; prema Humphries i dr., 2017: 2).

Niamh Humphries i suradnici 2017. godine proveli su istraživanje kulture medicinskih migracija, koja u Irskoj postoji već duže vrijeme, kako bi dobili bolji uvid u to kako takav kontekst djeluje na planove koje liječnici imaju za razvoj svoje karijere i eventualnu migraciju (Humphries i dr., 2017). Autori tumače da kultura medicinskih migracija počiva na dvije pretpostavke: prva je da je internacionalno školovanje/iskustvo korisno svim liječnicima, a druga je da će se oni koji emigriraju vratiti u Irsku s novim vještinama i iskustvom. Međutim pretpostavka o povratku postaje upitna za mlađe generacije liječnika, a sve u svjetlu procesa globalizacije s jedne strane te lošijih uvjeta za rad i razvoj karijere zbog mjera štednje u zdravstvenom sustavu. Autori su koristili kvantitativne (podaci o migracijama iz zemalja odlaska i zemalja dolaska) i kvalitativne metode (dubinski intervju s 50 liječnika koji su u Irskoj na specijalizaciji). Kvantitativna analiza pokazuje trend stalnog porasta broja liječnika koji iseljavaju, a u intervjuima ih je 42/50 naglasilo važnost migracija za razvoj svojih karijera u medicini. Autori zaključuju da je u svjetlu novih trendova potrebno preispitati daljnje podržavanje kulture medicinskih migracija te definirati na koji je način migracija korisna za irski zdravstveni sustav (Humphries i dr., 2017).

Dodatnu prijetnju irskom zdravstvenom sustavu predstavlja i sve jača usmjerenost studenata medicine k migraciji, što je trend koji se primjećuje i u Hrvatskoj, a o čemu

ćemo više reći u idućem dijelu članka. Istraživanje Pishoy Goude i suradnika iz 2015. godine obuhvatilo je sve studente medicine u Irskoj (37% studenata odgovorilo je na anketu) i pokazalo da 88% njih svakako namjeravaju migrirati ili o tome razmišljaju, a 40% planira se nakon toga vratiti u Irsku u roku od pet godina (Gouda i dr., 2015). Kao najvažniji razlozi koji utječu na njihovo odlučivanje o toj temi pokazali su se mogućnosti za napredovanje karijere (85%), radni uvjeti (83%) i životni stil (80%). Autori Gouda i suradnici zaključuju da su potrebne hitne mjere kao što je intenzivno informiranje studenata već od preddiplomske razine o karijernim mogućnostima unutar Irske i organizaciji zdravstvenog sustava, a s ciljem njihova boljeg razumijevanja sustava te intervencije na poslijediplomskoj razini koje bi uključivale učinkovitije i kvalitetnije usmjeravanje i obrazovanje na specijalističkoj razini, poboljšavanje plaća i radnih uvjeta specijalizanata i jasnije planiranje ljudskih potencijala za one u kasnijim fazama specijalizacije kako bi ih se što više zadržalo, ali i privuklo natrag one koji su već emigrirali (Gouda i dr., 2015: 8).

Važan aspekt migracija liječnika i njihovih posljedica za zdravstveni sustav duljina je boravka u zemlji dolaska. Istraživanje koje je provedeno na zdravstvenim radnicima koji su emigrirali iz Irske pokazalo je da što dulje ostanu živjeti i raditi u inozemstvu, to je sve manja vjerojatnost da će se ikada vratiti u Irsku (McAleese i dr., 2016: 142). To istraživanje također je utvrdilo da mnogi emigranti, koji u početku imaju namjeru kratkoročnog ostanka u inozemstvu, kasnije svoju odluku mijenjaju, pa to postane dugoročniji ili čak doživotni ostanak.

Prediktore migracija liječnika specijalizanata u Irskoj istraživali su 2017. godine Nicholas Clarke i suradnici (2017). Proveli su kvantitativnu analizu na nacionalnom reprezentativnom uzorku te kvalitativnu analizu metodom intervjua. Zaključci su tog istraživanja da među specijalizantima postoji vrlo visoka razina nezadovoljstva radnim uvjetima te mogućnostima za školovanje i karijerno napredovanje u Irskoj, a u faktorskoj analizi kao prediktori namjere za migraciju izdvojili su se nezadovoljstvo omjerom posla i slobodnog vremena, osjećaj da je u Irskoj niska razina kvalitete medicinskog obrazovanja te obiteljski, odnosno privatni razlozi.

4. MIGRACIJE LIJEČNIKA – HRVATSKA PERSPEKTIVA

U ovome dijelu predstavit ćemo rezultate malobrojnih provedenih istraživanja u Hrvatskoj vezanih uz temu migracija liječnika. Istraživanjem dostupne literature zaključili smo da na tom području postoji potreba za provođenjem daljnih istraživanja, koja bi problemu pristupila iz specifično sociološke vizure.

Na svim studentima završne godine medicine u Hrvatskoj 2004. godine provedeno je istraživanje kojemu su ciljevi bili istražiti uključenost studenata u znanstvene projekte tijekom studija, izbor specijalizacije i namjere o emigraciji (Kolčić i dr., 2005). Koliko nam je poznato, to je prvo istraživanje o namjerama hrvatskih studenata medicine o emigraciji. Rezultate tog istraživanja potrebno je promatrati u svjetlu činjenice da u vrijeme kada je provedeno Hrvatska još nije bila članica Europske unije. Istraživanje je povezalo mogućnost dobivanja željene specijalizacije s namjerama za emigraciju: 44% od ukupnog broja ispitanih studenata očekivalo je da neće dobiti željenu specijalizaciju te je od tog broja njih 76% uzimalo u obzir mogućnost emigracije ako se ostvari njihovo očekivanje da neće dobiti željenu specijalizaciju (Kolčić i dr., 2005: 92). Ciljane su zemlje za većinu tih studenata zemlje članice Europske unije sa Slovenijom na vrhu te liste. Kao najčešće razloge za emigraciju studenti su naveli bolju zaradu i mogućnost zapošljavanja, a potom i bolju organizaciju zdravstvenog sustava, veće mogućnosti za razvitak karijere i veće poštovanje društva prema medicinskoj profesiji.

Korisno je ovdje navesti kako se 78% studenata izjasnilo da žele razvijati kliničku karijeru u kombinaciji sa znanstveno-istraživačkim radom, no s druge strane svega 23% studenata zadnje godine medicine bilo je tijekom studija uključeno u neki oblik istraživačkih aktivnosti, a svega 2,9% uspjelo je biti suautor na članku publiciranom u bazi Web of Science (Kolčić i dr., 2005: 90). Kako brojna istraživanja pokazuju da sudjelovanje studenata u znanstveno-istraživačkom radu nosi korist za kasniji razvoj njihove profesionalne karijere, smatramo da je važno uvesti mjere kojima bi se studente poticalo da u puno većoj mjeri nego dosad sudjeluju u takvoj vrsti aktivnosti tijekom studija (Jacobs i Cross, 1995; Marshal, 2000; Hanratty i Lawlor, 1999; prema Kolčić i dr., 2005). Na temelju iznesenoga pretpostavljamo da bi takva mjera mogla doprinijeti većem zadovoljstvu studenata i njihovim očekivanjima za veće mogućnosti razvitka karijere u Hrvatskoj, što bi moglo utjecati i na smanjenje emigracije.

Pred sam ulazak Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine provedeno je istraživanje stavova o emigraciji na populaciji studenata posljednje godine medicine (Kolčić i dr., 2014). Otprilike trećina studenata koji su odgovorili na upitnik (odgovorilo ih je 61%) spremni su na trajnu emigraciju, i to u očekivanju bolje kvalitete života, bolje organizacije zdravstvenog sustava, više profesionalnih izazova ili jednostavno zato da bi se zaposlili, a najmanji bi broj emigrirao zbog bolje zarade. Također, multivarijatna analiza pokazala je da je spremnost na trajnu emigraciju povezana s interesom za privremenu edukaciju u inozemstvu i očekivanjem da u Hrvatskoj neće dobiti željenu specijalizaciju. Svega 46% očekuje da će dobiti željenu specijalizaciju, u usporedbi sa 66% mladih liječnika u prethodno prikazanom istraživanju provedenom 2004. godine, iz čega zaključujemo da se rizik za iseljavanje mladih liječnika u tom smislu povećao. Također, u usporedbi s ranijim istraživanjem na studentima kada je na prvom mjestu željenih zemalja za imigraciju bila

Slovenija, sada je to Njemačka, što je vjerojatno posljedica ulaska Hrvatske u Europsku uniju i posljedično lakšeg migriranja, kao i tradicionalno prisutnog migracijskog toka iz Hrvatske u Njemačku.

Novije istraživanje Povjerenstva za mlade liječnike Hrvatske liječničke komore smatramo vrijednim uvidom u temu migracija liječnika jer je to prvo istraživanje te društvene pojave (Babacanli i dr., 2016). Rezultati tog istraživanja govore o visokoj razini nezadovoljstva mladih liječnika (dob ispitanika kreće se od 29 do 35 godina) zdravstvenim sustavom općenito, kao i određenim segmentima specijalističkog školovanja te o velikom broju onih koji uzimaju u obzir odlazak iz Hrvatske: njih 58% emigriralo bi ako bi im se pružila prilika, 12% ne bi, a 30% je neodlučno. Kao glavne razloge koji bi ih naveli na odlazak ispitanici navode bolje uvjete rada (74%), uređenost zdravstvenog sustava (64%) i višu plaću (64%), a od razloga koji nisu usko vezani uz samu profesiju pojavljuju se nezadovoljstvo sadašnjim stanjem u državi (50%) te nezadovoljstvo međuljudskim odnosima na radnom mjestu (38%).

Povjerenstvo za mlade liječnike Hrvatske liječničke komore provelo je još jedno slično istraživanje koje je još bolje osvijetlilo neke aspekte nezadovoljstva mlađih liječnika (dob ispitanika kreće se od 27 do 40 godina) te zajedno s prethodno navedenim istraživanjem daje korisne naznake za moguće mjere kojima bi se liječnike moglo zadržati u Hrvatskoj (Vučur, 2016). Kao jedan od najvažnijih aspekata specijalističkog usavršavanja autorica ističe mentorstvo, suradnički odnos liječnika specijalizanta i njegova mentora, u kojem mentor svoja znanja i vještine prenosi na specijalizanta. Međutim upravo tim aspektom procesa specijalizacije većina mlađih liječnika nije zadovoljna, njih 57%, a njih čak 70% slaže se s tvrdnjom da bi Ministarstvo zdravstva i Hrvatska liječnička komora trebali trebali uvesti neku vrstu kontrole mentorskog rada.

5. POSLJEDICE PO ZDRAVSTVENI SUSTAV I MOGUĆE MJERE

Dokument *The WHO global code of practice on the international recruitment of health personnel*, koji je Svjetska zdravstvena organizacija objavila 2010. godine, prepoznaje stanje u kojem manjak liječnika na nacionalnim razinama vodi u još veće disbalanse na globalnoj razini, te stoga poziva razvijene zemlje da rade na samoodrživosti ljudskih potencijala u medicini tako da ih u dovoljnom broju educiraju, ali onda i zadrže odgovarajućim mjerama (The WHO global code of practice on the international recruitment of health personnel, 2010). Temeljem dosad iznesenih podataka u ovom članku možemo zaključiti da se hrvatski zdravstveni sustav već nalazi u poziciji ozbiljnog manjka liječnika

na tržištu rada, a i istraživanja provedena na studentima medicine i mladim liječnicima indiciraju da ih je velik broj spreman na profesionalnu emigraciju ako se stanje zdravstvenog sustava, ali i stanje društva u cjelini, ne počne mijenjati.

Demografski atlas hrvatskog liječništva, opsežan prikaz u izdanju Hrvatske liječničke komore, daje nam detaljne podatke o trenutnom broju liječnika u Hrvatskoj, kako ukupnom tako i po pojedinim regijama i pojedinim specijalizacijama (Čipin i dr., 2017). Prema podacima o liječnicima koji su u periodu od 2013. do 2016. Hrvatskoj liječničkoj komori predali zahtjev za prekid članstva radi se o broju od 525 liječnika. Nadalje, Demografski atlas hrvatskog liječništva daje i detalje te slike: najveći broj zahtjeva zabilježen je u Zagrebu (38,9%), slijedi Primorsko-goranska županija (12%), a na trećem je mjestu Osječko-baranjska županja 7,1%. Prosječna starost tih liječnika za žene iznosi 35,6 godina, a za muškarce 37,7, što nam govori da je riječ o mlađim liječnicima na početku svoje karijere, što pojačava gubitak za hrvatski zdravstveni sustav.

Dodatni problem predstavlja činjenica da Hrvatska po broju liječnika na 1000 stanovnika zaostaje za većinom zemalja Europske unije i za europskim prosjekom unatoč porastu broja liječnika za 59% u posljednja tri desetljeća (Barić i Smolić, 2012: 213). To daje dodatnu težinu potencijalnim opasnostima za zdravstveni sustav zbog migracija liječnika.

Povjerenstvo za mlade liječnike Hrvatske liječničke komore u člancima o svoja dva provedena istraživanja namjera liječnika da emigriraju, kao i mogućih razloga za takvu odluku, predlažu protumjere koje bi mogle barem dio mladih liječnika zadržati u Hrvatskoj (Babacanli i dr., 2016; Vučur, 2016). Značajne motive za odlazak pronašli su u podređenom položaju mladih liječnika, ulozi mentora u procesu specijalizacije, pružateljima znanja i vještina tijekom specijalizacije, prisutnosti nepotizma u zdravstvenom sustavu i budućih mogućnosti koje sustav (ne)nudi za profesionalno usavršavanje. Autori zaključuju da je nužno unapređenje i restrukturiranje zdravstvenog sustava, i to na način da se liječnike adekvatno plati za njihov posao, da se poboljšaju uvjeti rada te da imaju više prilika za kvalitetno usavršavanje. Kako se uloga mentora na specijalizaciji također pokazala kao razlog nezadovoljstva velikog broja mladih liječnika, predlaže se reorganizacija sustava mentorstva i kontrola rada mentora.

Barić i Smolić (2012) pojašnjavaju da se trenutni nedostaci ne mogu nadoknaditi u kratkom roku niti se mogu nadoknaditi raspoloživim resursima u zemlji jer je za ulazak liječnika specijalista na tržište rada potrebno deset, a ponekad i dvadeset godina. Kao jedino kratkoročno rješenje deficita liječnika nudi se imigracija. Kao primjere potencijalnih politika u međunarodnoj mobilizaciji zdravstvenih radnika Barić i Smolić izdvajaju organizacijske, nacionalne i međunarodne politike. Što se organizacijskog aspekta tiče, predlaže se razvijanje veza među bolnicama u zemljama izvora i destinacije migranata

radi razmjene resursa. Dodatne mjere koje predlažu ti autori donošenje su bilateralnih ugovora o usavršavanju svojih zaposlenika i međusobnom otpisu troškova kao potpore usavršavanju. Na nacionalnoj razini, tumače dalje, trebalo bi također sklapati bilateralne ugovore između vlada zemalja izvora i zemalja primitka migranata, a koji bi poslužili kao podrška i okvir praksama kao što je npr. osnivanje agencija za obuku zdravstvenih radnika i „izvoz" na tržište rada kako bi se došlo do tzv. upravljane migracije. Kao posljednje Barić i Smolić navode i međunarodnu razinu na kojoj bi se uveli jedinstveni kriteriji za zdravstvene radnike koji bi vrijedili u više zemalja; okvir bi za to također bili međusobni multilateralni ugovori i/ili međunarodna agencija za praćenje tokova u zdravstvu (Buchan, 2006; prema Barić i Smolić, 2012).

6. ZAKLJUČAK

Iz svega iznesenog zaključujemo da emigracija liječnika iz Hrvatske potencijalno predstavlja ozbiljnu prijetnju hrvatskom zdravstvenom sustavu i kvaliteti zdravstvene usluge za hrvatske građane. Istraživanja provedena na studentima medicine i mladim liječnicima pokazuju da će se trend iseljavanja nastaviti, a moguće i pojačati. Iz prikazanih rezultata istraživanja liječničkih migracija zaključujemo kako bi se mjere za zadržavanje liječnika trebale usmjeriti na omogućavanje boljih uvjeta rada za liječnike, potom na poboljšavanje mogućnosti za usavršavanje i razvoj karijere te razne mjere podrške studentima i mladim liječnicima u procesu specijalizacije, kao što je npr. uvođenje kontrole mentorskog sustava.

Literatura

1. Babacanli, Alen; Balen, Ivan; Brechelmacher, Ana; Dodig, Doris; Đula, Kristijan; Gulić, Saša; Hostić, Vedran; Juras, Josip; Katavić, Matej; Kopjar, Tomislav; Kust, Davor; Pintarić Japec, Vanja; Štefančić, Vesna; Vučemilo, Luka; Vučur, Ksenija i Goluža, Trpimir (2016). *Zadovoljstvo mladih liječnika u Republici Hrvatskoj: idemo li u pravom smjeru?*, „Liječnički vjesnik", Vol. 138, No. 7-9, str. 179–188.
2. Barić, Vinko i Smolić, Šime (2012). Strategija ljudskih resursa u hrvatskom zdravstvu – izazovi ulaska u Europsku uniju. *Zbornik radova znanstvenog skupa: Razvojna strategija malog nacionalnog gospodarstva u globaliziranom svijetu (ur.* Družić, G.; Družić, I., izdavač: Ekonomski fakultet Zagreb; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), Vol. 1, str. 209–226.
3. Bjelajac, Slobodan (2007). *Hrvatski „brain drain"*, „Informatologia", Vol. 40, No. 4, str. 314–316.

4. Buchan, James (2006). Migration of health workers in Europe: policy problem or policy solution? U: C. Dubois, M. McKee, & E. Nolte, *Human resources for Health in Europe*, London, Open University Press, Str. 41–62.
5. Bygnes, Susan (2017). *Are They Leaving Because of the Crisis? The Sociological Significance of Anomie as a Motivation for Migration*, „Sociology", Vol. 51, No. 2, str. 258–273.
6. Clarke, Nicholas; Crowe, Sophie; Humphries, Niamh; Conroy, Ronan; O'Hare, Simon; Kavanagh, Paul i Brugha, Ruairi (2017). *Factors influencing trainee doctor emigration in a high income country: a mixed methods study*. „Human Resources for Health", Vol. 15, No. 66, str. 1–12.
7. Čipin, Ivan; Smolić, Šime i Vlah Jerić, Silvija (2017). *Demografski atlas hrvatskog liječništva*, Zagreb, Hrvatska liječnička komora.
8. *Directive 2005/55/EC of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 amending Directive 2005/36/EC on the recognition of professional qualifications and Regulation (EU) No 1024/2012 on administrative co-operation through the Internal Market information System ('the IMI Regulation')*.
9. Docquier, Frederic i Rapoport, Hilel (2012). *Globalization, Brain Drain and Development*, „Journal of Economic Literature", Vol. 50, No. 3, str. 681–730.
10. Golub, Branka (2003). *Zašto odlazimo?* „Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja", Vol. 63–64, No. 1–2, str. 115–140.
11. Gouda, Pishoy; Kitt, Kevin; Evans, David S.; Goggin, Deirdre; McGrath, Deirdre; Last, Jason; Hennesy, Martina; Arnett, Richard; O'Flynn, Siun; Dunne, Fidelma i O'Donovan, Diarmuid (2015). *Ireland's medical brain drain: migration intentions of Irish medical students*. „Human Resources for Health", Vol. 13, No. 11, str. 1–9.
12. Gropas, Ruby i Triandafyllidou, Anna (2014). *„Voting With Their Feet": Highly Skilled Emigrants From Southern Europe*. „American Behavioral Scientist", Vol. 58, No. 12, str. 1614–1633.
13. Groutsis, Dimitria i Arnold, Peter C. (2012). *Tracking the career decisions and experience of migrant elites: The case of South African-trained medical professionals in the Australian labour market*. „Health Sociology Review", Vol. 21, No. 3, str. 332–342.
14. Hanratty, Barbara i Lawlor, Debbie (1999). *Getting letters published in journals is good aim for medical students*, „The BMJ". 319:1198.
15. Humphries, Niamh; Crowe, Sophie; McDermott, Cian; McAleese, Sara i Brugha, Ruairi (2017). *The consequences of Ireland's culture of medical migration*. „Human Resources for Health", Vol. 15, No. 87, str. 1–9.
16. Jacobs, Charlotte D. i Cross, Patricia C. (1995). *The value of medical student research: the experience at Stanford University School of Medicine*. „Medical Education", Vol. 29. No. 5, str. 342–346.
17. Kolčić, Ivana; Polašek, Ozren; Mihalj, Hrvoje; Gombač, Elena; Kraljević, Vinka; Kraljević, Ivana i Krakar, Goran (2005). *Research Involvement, Specialty Choice, and Emigration*

Preferences of Final Year Medical Students in Croatia. „Croatian Medical Journal“, Vol. 46, No. 1, str. 88–95.

18. Marshall, Tim (2000). *Students in Birmingham have published projects for more than 10 years*, „ The BMJ“. 320:805.
19. Mesić, Milan (2002). *Globalizacija migracija*. „Migracijske i etničke teme“, Vol. 18, No. 1, str. 7–22.
20. Šverko, Iva (2004). *Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova“ i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini*. „Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja“, Vol. 14, No. 6 (80), str. 1149–1174.
21. Vučur, Ksenija (2016). *Samo ih deset posto ne razmišlja o odlasku iz Hrvatske*. „Liječničke novine“, Vol. 15, No. 148.
22. World Health Organization (2016).*Global strategy on human resources for health: workforce 2030*. Geneva, WHO.
23. World Health Organization (2010). *The WHO global code of practice on the international recruitment of health personnel*. Geneva, World Health Organisation.
24. World Health Organization (WHO) (2006). *Working Together for Health: The World Health Report 2006*. Geneva, WHO.

Abstract

Globalization “brain drain”: medical doctors’ migration from Croatia[2]

One of the important aspects of the current wave of migration from Croatia to high-developed countries is the departure of highly educated individuals, *brain drain*. There are long-standing theoretical discussions between “migrant optimists” and “migrant pessimists” about the positive and negative effects of migration on the development of migrant countries. In this context, this paper presents possible positive and negative effects (“brain drain” vs. “brain gain”) of permanent emigration of highly educated individuals. Emphasis is put on the emigration of the physician and possible consequences for the health system and quality of health care in Croatia. The paper presents the most recent demographic data on Croatian outcast physicians as well as the results of scientific research on the most common causes of emigration. Since analyzes show that the health system is already shaken by lack of physicians, and expectations are that this trend will continue and intensify, the basic conclusion of the work is that emigration of physicians

[2] Ljiljana Pintarić, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: lpintaric@ffos.hr

is an additional impact on the health care system. In the final part of the paper, possible human resource planning measures are presented to reduce the adverse effects of these processes on the health care system in Croatia.

Key words: medical migration, *brain drain*, human resources, health care system.

Anita Dremel[1]

ROD U ISTRAŽIVANJIMA TRANSNACIONALNIH MIGRACIJA

Pregledni rad

Sažetak

S obzirom na ubrzani tempo društvenih promjena te socijalne, kulturne i ekonomske dimenzije globalizacije migracije su u društvima takozvane kasne modernosti postale sveprisutna i vrlo dinamična pojava. Ovaj se rad fokusira na transnacionalne migracije i na njihovu rodnu dimenziju. Cilj je dati pregled glavnih istraživanja, tema i izazova na intersekciji roda i transnacionalnih migracija te naposljetku dati osnovne sadržajne i metodološke smjernice za daljnje istraživanje. U radu se obrađuju teme poput feminizacije migracija, sociološke nevidljivosti roda u istraživanjima migracija preko granica, odnosa roda i globalizacije – od ekonomskih teorija do feminističke ekonomske kritike, kulturne proizvodnje i potrošnje kao važnog čimbenika u odnosu roda i vanjske migracije itd.

Ključne riječi: rod, transnacionalne migracije, globalizacija, feminizam

1. RECENTNE TRANSNACIONALNE MIGRACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ

Ljudi su se zbog cijelog niza vrlo različitih razloga, povezanih s primjerice klimom, prehranom, ratom, ekonomijom, ali i kulturom i slobodom, pokretali i selili kroz cijelu pretpovijest i povijest. U doba takozvane modernosti, a posebno kasne ili tekuće modernosti (Bauman, 2011; Giddens, 1990), migracije su postale intenzivnije nego ikada prije, a posebno migracije između država, koje će u ovome radu biti u fokusu. Definicije koje najčešće nalazimo (vidi npr. definicije Državnog zavoda za statistiku) konceptualiziraju migraciju ili preseljavanje stanovništva kao prostorno kretanje stanovništva iz prijašnjeg

[1] doc. dr. sc. Anita Dremel, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: adremel@ffos.hr

mjesta prebivališta u drugo mjesto s namjerom da se u tome mjestu stalno nastani. Migrant se pak definira kao osoba koja sudjeluje u procesu prostorne pokretljivosti stanovništva (bilo kao doseljenik ili odseljenik). Migracijski saldo stanovništva (neto migracija) razlika je broja doseljenih i broja odseljenih danog područja ili države u određenom razdoblju. Ako je broj doseljenih veći od broja odseljenih, riječ je o pozitivnome migracijskom saldu, odnosno mehaničkom rastu broja stanovnika, a ako je više odseljenih nego doseljenih, riječ je o negativnome migracijskom saldu, odnosno mehaničkom padu broja stanovnika danog područja ili države. Jasno je dakle da će definicije ovisiti o trenutnom zakonodavstvu kada su u pitanju prebivalište, stranci i rad, kao i zakonskim obvezama koje se tiču rokova prijavljivanja i odjavljivanja boravišta i/ili prebivališta. Istraživanja o unutarnjoj i vanjskoj migraciji stanovništva Republike Hrvatske provode se na temelju podataka koji se prikupljaju u Ministarstvu unutarnjih poslova. Statistička definicija međunarodnog migranta temelji se na konceptu uobičajenog mjesta stanovanja. Prema tom konceptu doseljenima iz inozemstva i odseljenima u inozemstvo smatraju se osobe koje su promijenile uobičajenu državu stanovanja na razdoblje koje je, ili se očekuje da će biti, dugo najmanje godinu dana. Statistika vanjske migracije stanovništva prikuplja i obrađuje podatke o tokovima vanjske migracije, broju i strukturi osoba koje su promijenile uobičajenu državu stanovanja u određenoj kalendarskoj godini. U ranijim je istraživanjima transnacionalnih migranata i migracija tjelesna mobilnost preko granice bila odrednica transnacionalnog migranta (Mahler, 1998).

Iako većina istraživanja u Hrvatskoj koristi te definicije, ovdje se koristi pojam „transnacionalnog" migranta kako bi se pokušalo zahvatiti novu, izmijenjenu prirodu suvremenih migracija. Naime ne možemo o svim imigrantima danas govoriti kao o „iščupanima" zajedno sa svojim korijenjem (engl. *uprooted*, v. Handlin, 1951) jer se oni ukorjenjuju u zemlju doseljenja i istovremeno održavaju mnoge veze sa zemljom odseljenja. Zato istraživači razvijaju tzv. transnacionalnu paradigmu u istraživanju migracija. Pokazalo se da transnacionalni migranti odražavaju trenutne političke konfiguracije globalne ekonomije u nastajanju i doprinose im, zbog čega treba iznova promisliti podatke o migracijama. Recentna upotreba pridjeva „transnacionalni" u društvenim znanostima i kulturalnim studijima okuplja različita značenja riječi kako bi se naglasila povezanost globalne restrukturacije kapitala i smanjene važnosti nacionalnih granica u proizvodnji i distribuciji predmeta, ideja i ljudi (Glick Schiller, Basch i Szanton Blanc, 1995: 49). Transnacionalni su procesi dakle dio sve šireg fenomena globalizacije i označava ih slabljenje nacija i rast velikih gradova koji služe kao ključna čvorišta za fleksibilnu akumulaciju kapitala, komunikaciju i kontrolu (Knight i Gappert, 1989).

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku[2] u 2016.[3] u Republiku Hrvatsku doselilo se iz inozemstva 13985 osoba, a u inozemstvo se odselilo 36436 osoba. Saldo migracije stanovništva s inozemstvom bio je negativan i iznosio je -22451. Ti podaci obuhvaćaju, zbog primjene novog Zakona o prebivalištu, osobe koje su napustile prebivalište u trajanju duljem od godinu dana radi privremenog odlaska izvan Republike Hrvatske i svoj privremeni odlazak prijavile su Ministarstvu unutarnjih poslova. Najveći pozitivan saldo ukupne migracije stanovništva u 2016. imao je Grad Zagreb (2706 osobe), a najveći negativan saldo ukupne migracije stanovništva imale su Osječko-baranjska (-3952 osobe) i Vukovarsko-srijemska županija (-3526 osoba). U 2016. iz inozemstva se doselilo 55,3% hrvatskih državljana i 44,7% stranaca, a odselilo se 95,6% hrvatskih državljana i 4,4% stranaca. Od ukupnog broja doseljenih osoba u Republiku Hrvatsku 31,1% osoba doselilo se iz Bosne i Hercegovine. Od ukupnog broja odseljenih osoba iz Republike Hrvatske najviše osoba odselilo se u Njemačku (56,1%).

S obzirom na spolnu strukturu u ukupnom broju doseljenih osoba iz inozemstva veći je udio muškaraca iako ne radikalno disproprocionalno (60%). U ukupnom broju odseljenih osoba u inozemstvo također je blago veći udio muškaraca (54,1%). Najveći broj odseljenih u inozemstvo u dobi je od 20 do 39 godina (46,7%). U ukupnom broju doseljenih osoba iz inozemstva u Republiku Hrvatsku u 2016. najveći su udio imali Grad Zagreb (23,8%) i Splitsko-dalmatinska županija (14%). Prema broju odseljenih osoba iz Republike Hrvatske u inozemstvo na prvome je mjestu Grad Zagreb s 13,4% od ukupnog broja odseljenih, slijede Osječko-baranjska županija s 10% i Zagrebačka županija s 8%. Trend vanjske migracije stanovništva prikazan u tablici 1. vidimo intenzivno raste te se od 2014. do 2016. negativni migracijski saldo više nego udvostručio.

Tablica 1. Vanjska migracija stanovništva Republike Hrvatske

	Doseljeni iz inozemstva	Odseljeni u inozemstvo	Migracijski saldo
2007.	14 622	9 002	5 620
2008.	14 541	7 488	7 053
2009.	8 468	9 940	-1 472
2010.	4 985	9 860	-4 875
2011.	8 534	12 699	-4 165

[2] Kao i prethodne definicije svi su podaci o migracijama za 2016. godinu za Republiku Hrvatsku preuzeti s https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm

[3] Prema metodologiji koja se primjenjivala do 2010. godine podaci o vanjskoj migraciji stanovništva obuhvaćali su državljane Republike Hrvatske i strance na stalnom boravku koji su prijavili, odnosno odjavili svoje prebivalište u Republici Hrvatskoj. Podaci statistike vanjske migracije od 2011. obrađuju su prema novoj metodologiji koja se temelji na Preporukama UN-a za statistiku međunarodne migracije i na Uredbi (EZ-a) br. 862/2007 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. srpnja 2007. o statistici Zajednice o migracijama i međunarodnoj zaštiti.

	Doseljeni iz inozemstva	**Odseljeni u inozemstvo**	**Migracijski saldo**
2012.	8 959	12 877	-3 918
2013.	10 378	15 262	-4 884
2014.	10 638	20 858	-10 220
2015.	11 706	29 651	-17 945
2016.	13 985	36 436	-22 451

U ovome nam je radu interes usmjeren na spolnu/rodnu strukturu, ali i rodnu dimenziju migracijske dinamike. Podaci Državnog zavoda za statistiku za vanjsku migraciju stanovništva u 2016. godini prema starosti i spolu (tablica 2.) pokazuju da, iako je broj muškaraca odseljenih u inozemstvo veći od broja žena, razlika u broju odseljenih po spolu nije velika, posebno u dobnim skupinama 20–24, 25–29 i 30–34 godine starosti.

Tablica 2. Vanjska migracija stanovništva u 2016. prema starosti i spolu

	Odseljeni u inozemstvo		
	ukupno	muškarci	žene
Starost	36.436	19.703	16.733
0–4	1.580	836	744
5–9	2.192	1.144	1.048
10–14	1.737	910	827
15–19	1.569	800	769
20–24	3.145	1.644	1.501
25–29	5.263	2.751	2.512
30–34	4.774	2.661	2.113
35–39	3.825	2.235	1.590
40–44	3.284	1.864	1.420
45–49	2.721	1.501	1.220
50–54	2.042	1.204	838
55–59	1.232	672	560
60–64	1.027	495	532
65–69	976	501	475
70–74	523	254	269
75 i više	546	231	315

Ti su podaci u skladu s istraživačkim izvještajima o rodu i migracijama, a koji svjedoče o razvoju rodne ravnoteže u međunarodnim migracijama zadnjih nekoliko desetljeća, posebice zbog čimbenika poput imigracijskog zakonodavstva, rodno pristrane potražnje za stranom radnom snagom i promijenjenim rodnim odnosima u zemljama porijekla, pa se govori o *feminizaciji migracija* kao globalnoj tendenciji (Castles i Miller, 2003: 67).

2. UVOĐENJE RODA U ISTRAŽIVANJE MIGRACIJA

Prije stotinu godina, a i puno manje ovisno o mjestu, dominantni je model međunarodne migracije predstavljao sâm muškarac, koji je ostavljao svoju obitelj u domovini kako bi krenuo u potragu za novcem i uspjehom. Spolni se omjer međunarodnih migranata međutim mijenjao s vremenom i žene lagano nadzastupljuju muškarce u većini migracija u drugoj polovini 20. stoljeća (Pedraza, 1991; Phizacklea, 1983). Jedan je razlog tome i taj da su obiteljske i izbjegličke migracije u kojima je broj žena obično veći od broja muškaraca narasle u odnosu na radne migracije, ali i taj da više žena nego prije migrira samostalno zbog posla. Ipak, stereotip usamljeng muškog migranta ustrajao je (Pessar i Mahler, 2003: 822). No osim rušenja stereotipa zadatak nam je i zapitati se o nečijoj mogućnosti da migrira kao i pravnom statusu nakon migracije, na što ćemo se vratiti kasnije.

Iz prethodno spomenutih definicija migracije i migranata te navedenih podataka ne vidimo ništa o (ne)jednakom pristupu migracijama i o činjenici da je nečija mogućnost da fizički migrira ograničena socijalnim položajem; drugim riječima, rod kao bitna dimenzija i odrednica socijalnog položaja, ali i rasa, etnicitet, nacionalnost, seksualnost, vjera itd. oblikuju i nadziru mogućnost kretanja ljudi kao i njihove stavove o činu migracije (Pessar i Mahler, 2003: 823). Ne bismo se stoga trebali zadovoljiti isključivo brojanjem onih koji odlaze i ostaju, već treba stremiti razumijevanju roda kao dimenzije koja upravlja mogućnostima koje su dostupne pojedincima i grupama te sudjeluje kao jedan od važnih čimbenika u određivanju toga tko ostaje a tko se, kada, koliko često, kamo i zašto seli.

Uz poraslu žensku participaciju u konvencionalnoj migraciji radne snage treba spomenuti i specifično ženske oblike migracije koji su se pojavili, a uključuju komercijaliziranu migraciju kućnih pomoćnica i tzv. transnacionalnih majki (Phoenix, 2013), migraciju i trgovanje ženama u seksualnoj industriji i organiziranu migraciju žena zbog sklapanja brakova (tzv. „mladenke po poštanskoj narudžbi“) (Truong i Del Rosario, 1994). Zbog razvijanja rodno specifičnih ekonomskih niša za imigrantkinje može se primijetiti tendencija da se stvaraju dominantno muške ili ženske veze između određenih parova zemalja (npr. Andall, 2000).

Vidimo da se u statistici govori o spolu, no treba naglasiti da je u istraživanjima transnacionalnih migracija uvriježeno razlikovati spol i rod (Pessar i Mahler, 2003: 813). Spol je dihotomna varijabla muško/žensko, a rod je daleko složeniji i tiče se načina na koji kulture toj biološkoj razlici pridaju smisao i značenja, pa se označavaju muške i ženske domene u različitim prostorima, djelatnostima, zadacima, vremenima itd. Ljudi su inkulturirani tako da te razlike doživljavaju kao prirodne, neizbježne i nepromjenjive, a ne kao konstrukte (Ferree i dr., 1999; Glenn, 1999; Kandiyoti, 1988; Lorber, 1994). Međutim

jako je važno konceptualizirati rod i kao proces, kao jedan od nekoliko načina na koje ljudi stvaraju i održavaju društvene razlike i nejednakosti jer to doprinsi dekonstruiranju mita o prirodnosti (npr. Hondagneu-Sotelo, 1999; Lorber, 1994; Ortner, 1996). Ljudi čine rod (West i Zimmerman, 1987); kroz rodne prakse i diskurse reproduciramo i/ili izazivamo hijerarhije moći i privilegija. Zato nas konceptualizacija roda kao procesa približava perspektivi koja je orijentirana prema praksi i u kojoj rodni identiteti i odnosi kao i rodne ideologije nisu fiksni, već su fluidni. To ipak ne znači da rod nije struktura – jest i istovremeno ga tako valja i razumijevati. Rod je naime mreža istkana od institucionaliziranih društvenih odnosa koji putem stvaranja kategorije roda organiziraju i označavaju moć na nadindividualnim razinama (Ferree i dr., 1999: 19). Važno je da prepoznamo da je rod ugrađen u institucije kako bismo mogli pored ideoloških analizirati strukturalne čimbenike koji uvjetuju rodne odnose. Glavna područja života, uključujući seksualnost, obitelj, obrazovanje, ekonomiju i državu, organiziraju se s obzirom na rod i prožeti su sukobljenim interesima i hijerarhijom moći (Glenn, 1999: 5).

Ta je napomena o nužnoj pojmovnoj distinkciji već na tragu razumijevanja nevidljivosti žena u istraživanjima o međunarodnim migracijama unatoč već spomenutoj stvarnosti da žene migriraju preko međunarodnih granica otprilike podjedanko kao muškarci (DeLaet, 1999: 13). Većina se istraživanja o migracijama u 20. stoljeću bavila isključivo muškim migrantima, a pretpostavljalo se da su žene u ulozi pasivnih pratiteljica – što je pozicija koju su kritici podvrgnuli istaknuti istraživači u području primjerice Pessar (1986) i Brettell i deBerjeois (1992). Neki su pak istraživači priznavali pristranosti opravdavajući ju u ime jednostavnosti pristupa (npr. Berger i Mohr, 1975), dok neki nikad nisu adresirali isključenje žena iz analize (npr. Handlin, 1951). Još se 1980-ih moglo naići na istraživanja koja reproduciraju rodnu predrasudu (npr. Portes i Bach, 1985).

Ipak, od 1980-ih javlja se feministička kritika istraživanja migracija i niz publikacija koje dokumentiraju veliku prisutnost žena u migracijskim tokovima (npr. Morokvasic, 1984; Pedraza, 1991) te čine isključenost žena neodrživom. Prvo su se predlagali korektivi u vidu dodavanja žena, no time se rod tretirao kao spol, tj. nezavisna binarna varijabla. Dapače, empirijske studije koje želeći popraviti mušku pristranost prikazuju ženske migracije (*inter alia* Buijs, 1993; Morokvasic, 1984; Phizacklea, 1983; Simon i Brettell, 1986) čak su prevagnule, pa je neko vrijeme teško bilo pronaći studiju o muškarcu migrantu. Obje su te omaške neprihvatljive i propuštaju uvidjeti korisnost tretiranja roda kao središnjeg koncepta u istraživanju migracija radije no kao varijable. Rod je naime niz društvenih odnosa koji organiziraju migracijske obrasce. Korisna je studija Mahler i Pessar (2001) o načinu na koji rodni odnosi (koji se upražnjavaju na relacijske i dinamične načine) olakšavaju ili ograničavaju preseljenja i migracije, gdje autorice razvijaju tzv. „rodno određene geografije moći" koje naglašavaju da rod operira na višestrukim društvenim prostorima (npr. tijelo, obitelj, država) i preko transnacionalnih terena. Vi-

šestruke dimenzije identiteta naime oblikuju, discipliniraju i pozicioniraju ljude i načine na koje oni djeluju i misle. To također nije fiksna, već je fluidna kategorija jer se socijalne pozicije mogu s vremenom mijenjati i često se i mijenjaju. To je važno napomenuti želimo li pažnju pokloniti i mogućnosti ljudske akcije s obzirom na socijalnu poziciju, pri čemu je korisna sintagma „geometrije moći" Doreen Massey (1994: 149). Massey tvrdi da specifični uvjeti modernosti koji komprimiraju vrijeme/prostor postavljaju ljude u distinktivne lokacije s obzirom na pristup povezanostima između različitih mjesta. Pri tome neki akteri pokreću tokove i kretanje, a neki ih primaju ili su njima zarobljeni. Zato se valja zapitati ne samo tko i što putuje i prelazi granice nego i tko nadzire proizvodnju, sadržaj i smjer različitih tokova kretanja. U vezi s tim postoje određeni tragovi u dosadašnjoj literaturi (npr. Fouron i Glick Schiller, 2001; Kyle, 2000; Peleikis, 2000), ali još nemamo sustavnog odgovora na ta temeljna pitanja.

3. AMBIVALENTNI POGLEDI NA EMANCIPACIJU MIGRANTKINJA

Predstavlja li povećana migracija žena i njihova prostorna disperzija emancipaciju i oslobođenje žena ili mogućnost za ojačavanje rodnih ideologija i normi? Mnoga će se istraživanja fokalno vrtjeti oko tog pitanja, a sva će ga se barem djelomice doticati. Otvara li transnacionalna migracija muškarcima i ženama mogućnost da preispitaju hegemonijske pojmove roda i da zamisle alternativne ideje o rodno određenom životu? Istraživanja pokazuju da kada se pitamo o hegemonijskom ulogu, najviše pozornosti moramo pokloniti državi jer ona trenutno ima ključnu ulogu u određivanju rodno uvjetovanih života imigranata i u proizvodnji kulturnih žanrova koji emuliraju ili izazivaju njihove svakodnevne živote. Ta opservacija podsjeća nas da tradicionalno usmjeravanje istraživanja o rodu i migraciji na kućanstvo i radno mjesto nije doticalo državu. Isto tako, država je imala privilegirano mjesto kao jedinica analize u studijama transnacionalne migracije, a rod je tu bio zanemaren (Basch et al, 1994; Kearney, 1991). Zato je zadatak rodno informiranog razumijevanja migracija uvesti paralelno rod i državu u analize transnacionalnih migracija. Takav pristup pozornost poklanja hegemonijskom pojmu građanstva koje je predominanto muška domena (Ong, 1999) ili, jednostavno rečeno, država favorizira muškarce. Dobar je primjer iz našeg konteksta činjenica da u medijskim naslovima o izbjeglicama, imigrantima i azilantima koji prelaze „naše" granice vrlo rijetko čitamo o izazovima majki koje s djecom obitavaju u prihvatnim kampovima, dok mnoštvo naslova s druge strane govori o problemima rata i ekonomije. Ipak, čak i u prihvatnim centrima mnoge žene prihvaćaju globalni diskurs međunarodnih agencija o ženskim pravima kao ljudskim pravima i o tome da je osobno političko (npr. Pessar, 2001). Žene su se počele

kritički reflektirati o strogim granicama između muškog/javnog i ženskog/privatnog u svojim domovinama naspram izbjeglištva. Strateška intersekcija između rodno određenog tijela i države s druge strane, kako pokazuju neke studije, vodi do dizanja svijesti žrtava o povredi ljudskih prava, ali i do borbe s vlastima oko službenog prepoznavanja prava. Narativ ambivalentnosti u vezi s emancipacijom žena među istraživačima koji se bave transnacionalnom paradigmom uključuje i ispitivanja državnih politika koje u tandemu ili opoziciji s ljudskim pravima i feminističkim diskursima i organizacijama pomažu oblikovati iskustva imigranata i izbjeglica.

Dobar primjer nekonzistentnosti i kontradikcija kada se rod zamišlja i prakticira u transnacionalnom prostoru daju Georges Fouron i Nina Glick Schiller (2001) u svojoj analizi položaja imigrantkinja s Haitija među nemigrantnim članovima obitelji zbog novčane pomoći koju šalju kući. Ta je novčana pomoć istovremeno velik izvor haićanske razmjene valuta, što disproporcionalno financira sposobnost haićanskih elita da zadrže moć. Te elite podupiru patrijarhalne strukture ugrađene u projekt izgradnje nacije: strukture naime koje sustavno ženama ograničavaju pristup političkoj moći i sigurnom zaposlenju. Te institucionalne strukture zauzvrat se kritiziraju od strane feminističkih organizacija i žena koje se vraćaju.

O ambivalentnosti učinaka migracije na položaj žena svjedoči i transnacionalna komunikacija između supružnika – ona je ponekad sredstvo disciplíniranja žena i održavanja muške privilegije, a ponekad može dopustiti i situacijski feminizam. Promjene u rodnoj podjeli poslova zbog migracija kada žene preuzimaju tradicionalne *muške* poslove, od cijepanja drva, velikih nabavki i fizičkog kažnjavanja djece (npr. Baca i Bryan, 1985; Ghorayshi, 1998; Hondagneu- Sotelo i Messner, 1994), posebno su tu zanimljive jer muškarci koji migriraju sami s druge strane uče kućanske poslove i češće su spremni pomagati svojim suprugama nakon što se vrate (Hondagneu-Sotelo i Messner, 1994). Ipak, kada obitelji migriraju kao cjeline, muškarci i dalje očekuju od žena da održe uspostavljeni rodni poredak, na što žene pristaju i kada imaju posao izvan kuće (Goldring, 1996; Hondagneu-Sotelo, 1994; Ong, 1993). Te verzije reprodukcije i/ili izazivanja patrijarhata u transnacionalnom prostoru reflektiraju se i u tendenciji da žene misle da im se status popravio nakon migracije, dok muškarci ne (Goldring, 2001; Hagan, 1994; Kibria, 1993). Te kontrastne evaluacije iskustva migriranja mogu donijeti napetosti u brakove i općenitije u rodne odnose. Promjene se mogu događati i između generacija, u smislu da žene koje ostaju kod kuće ulažu novčanu potporu koju muževi šalju u obrazovanje svojih kćeri (Schafer, 2000) koje ostaju uz njih i u starosti, a u sinove ne ulažu jer oni odlaze.

4. ROD I GLOBALIZACIJA

Možda je i najveći broj istraživanja, podataka i referenci koje problematiziraju odnos rodne ravnopravnosti i migracija upravo u području istraživanja globalizacije i njezinih učinaka na rodnu ravnopravnost. Mnoge studije naglašavaju da je ekonomska i socijalna globalizacija imala ključni pozitivni utjecaj na smanjenje ženske podčinjenosti i promociju rodne ravnopravnosti (Potrafke i Ursprung, 2012: 399). Zanimljivo, takva izvješća najčešće financira Svjetska banka. Rodna se ravnopravnost u ovoj perspektivi definira kao samostalan razvojni cilj te se naglašavaju ekonomske koristi koje proizlaze iz rodne ravnopravnosti. Naglašavaju se napreci u obrazovanju i pismenosti i smanjenje rodnog jaza u sudjelovanju na tržištu rada. No aspekti globalizacije koji pogađaju žene uključuju prisilni rad, rad djece i trgovinu ljudima (Hillman, 2005), a ti negativni aspekti odražavaju neadekvatnost nacionalnih institucija i politika radije nego što su neizbježni atribut globalizacije.

Richards i Gelleny (2007) istraživali su utjecaj ekonomske globalizacije na položaj žena koristeći podatke o 130 zemalja u periodu od 1982. do 2003. godine. Rezultati su mnogobrojni i složeni te između ostalog sugeriraju da institucionalna struktura omogućuje održivi porast rodne ravnopravnosti pa tako i ekonomskog razvoja. Ekonomske studije globalizacijskih učinaka na dobrobit najdepriviranijih ne pružaju potporu tvrdnjama da globalizacija ide pod ruku samo bogatima u siromašnim zemljama, već sugeriraju da otvorenost granica smanjuje siromaštvo do te mjere da autori dovode u pitanje motive aktera antiglobalizacijskog pokreta, primjećujući da je opozicija globalizaciji konzistentna s ciljem režimske sigurnosti autokratskih vladara koji žele blokirati razvoj zemalja s niskim dohotkom (Potrafke i Ursprung, 2012: 409). Ti autori tvrde i da su ekonomski i socijalni aspekti globalizacije u osnovi one institucionalne promjene koja pokreće rodnu ravnopravnost. Naglašavaju da je globalna ekonomska integracija ukupno povoljna za populacije iz zemalja s nižim dohotkom te protivljenje globalizaciji u tim zemljama tumače kao odraz „amerikanizacije“ (Friedman, 1999) koju globalizacija uglavnom nosi sa sobom jer implicira konvergenciju prema određenom modelu (Dreher i Gaston, 2007). S obzirom na to da je centar modelske konvergencije SAD, to u vezi s rodnom ravnopravnosti znači smanjenje diskriminacije žena i promicanje jednakosti ekonomskih mogućnosti. Socijalna je globalizacija pomoću osnaživanja žena potkopala etablirane socijalne, ekonomske i političke poretke te se stoga, tvrde istraživanja na tome tragu, u zemljama u razvoju koje imaju jake vladajuće elite i androcentrične kulture socijalna globalizacija demonizira od strane lokalne vlasti.

Postoje istraživanja (Rees i Riezman, 2012) koja dovode u vezu fertilitet, ljudske potencijale i rast te naglašavaju da ako globalizacija stvara tržišne mogućnosti za žene, tada opada fertilitet i raste ljudski kapital. Ako su pak tržišne mogućnosti razvijene samo za

muškarce, raste fertilitet i pada razvoj ljudskih potencijala. Također, pokazuju da globalizacija koja stvara radne mogućnosti za žene povećava rast i proizvodi dugoročnije stabinu državu s većom ptrošnjom *per capita* nego što je to slučaj u neglobaliziranom kontekstu ili kontekstu u kojem globalizacija stvara mogućnosti samo za muškarce.

Benería (1999) upotrebljava Polanyijevu analizu socijalne konstrukcije tržišta u 19. i 20. stoljeću u Europi u istraživanju tvorbe globalnih tržišta u kasnom 20.stoljeću i dolazi do zaključka da u Polanyijeve teze treba uvesti rod kako bi se razumjele različite veze muškaraca i žena s tržištem i kako bi se razumjela konstrukcija kategorije *homo economicus* koja se globalizirala. Pri tome se naslanja na feminističku ekonomsku kritiku koja polazi od teze da je racionalni ekonomski čovjek utjelovljen u neoklasičnoj ekonomskoj teoriji (Ferber i Nelson, 1993; Folbre 1994). Ekonomska racionalnost pri tome se pretpostavlja kao norma ljudskog ponašanja i put za osiguravanje zdravog funkcioniranja konkurentnog tržišta. Feminističke ekonomistice ističu da je većina ortodoksnih analiza isključivala ponašanja utemeljena na drugačijoj motivaciji, poput altruizma, empatije, ljubavi, reciprociteta i brige – nesebično se ponašanje naime vidi kao pripadno netržišnom sektoru, kao što je to primjerice obitelj. Neke kritike govore o „nesavršeno racionalnom donekle ekonomskom čovjeku" (Folbre, 1994) koji ne slijedi čisti i jednostavni model i pokazuje da čak samointeres može dovesti do solidarnosti iako ostaje pitanje finijih načina na koje društveni sustav postaje modni dodatak ekonomskom sustavu (Polanyi, 1949, 1957).

Također, u takvim se pristupima ne pojavljuju usporedbe plaćenog i neplaćenog rada i zanemaruje se doprinos neplaćenih aktivnosti za dobrobit ljudi. Mnoge studije stoga analiziraju važnost i raznolikost neplaćenog ženskog rada (Barrig, 1996; Friedmann, Abers, i Autler, 1996). U njima se muškarci i žene često dovode u različite veze s prirodom (Merchant, 1989): tržište je povezano s javnošću i muškošću, a žene se vide kao bliže prirodi i to često esencijalistički, a ne kao rezultat povijesnih konstrukcija. Neplaćeni rad proizvodi dobra i usluge za upotrebu, a ne razmjenu i nije podložan konkurentskim pritiscima tržišta kao plaćeni rad, ali može zadovoljiti motivacije onkraj dobiti poput njegovanja i religijskih praksi. Nastojeći da ne upadnemo u zamku esencijaliziranja kad se radi o muškim i ženskim motivacijama i imajući na umu mnogostruke razlike među zemljama i kulturama, na temelju literature možemo zaključiti da postoje varijacije povezane s rodom u normama, vrijednostima i ponašanjima (England, 1993; Nelson, 1993). Samo za primjer, žene u djelatnosti brige i njege u zemljama OECD-a čine 95% zaposlene populacije (Sopemi, 2001).

Tržište može imati pozitivne učinke poput slamanja patrijarhalnih tradicija (npr. dogovorenih brakova koji ograničavaju osobnu autonomiju). U kulturnom smislu tržište može ubrzati difuziju kako emancipacijskih tako i seksističkih praksi. Može međutim imati i negativne posljedice za one koji trpe diskriminaciju i tržišnu eksploataciju. Postoji korpus literature koji ukazuje na paralelni porast ženske autonomije i diskriminacije žena

na radnom mjestu i u zajednici (npr. zbornik Nash i Fernández-Kelly, 1982). U tome svjetlu mogu se interpretirati i zaključci Tomić Koludrović i Kunac (2000) o rizicima modernizacije i tzv. „trostrukoj opterećenosti" žena za vrijeme tranzicijskih promjena u hrvatskom društvu. Neke se teze o spomenutim ambivalentnim paralelizmima mogu interpretirati i kao nasljeđe mentaliteta, a to je recentno bilo oživljeno u hrvatskom kontekstu u istraživanju Burića i Štulhofera o Županovljevu pojmu „egalitarnog sindroma" (Štulhofer i Burić, 2015).

Što se naposljetku roda, globalizacijskog razvoja i migracije tiče, globalizacija je dominantna perpsektiva koju se favorizira u objašnjenju čimbenika privlačenja u vezi sa ženskom migracijom (Sassen and Kwame, 1999; Salazar Parrenas, 2001). Tu se naglašava da je ženska migracija rezultat restrukturiranja međunarodnog tržišta rada pod utjecajem globalizacijskih procesa. Kako sve više lokalne populacije na Zapadu nije voljno raditi poslove čišćenja i njegovanja te kako mnoge žene odbijaju ideologiju domaćinstva, tako žene iz zemalja u razvoju s niskim prihodima popunjavaju taj jaz. Uistinu, događa se međunarodna podjela rada u kojoj žene iz, uvjetno rečeno, siromašnijih zemalja preuzimaju poslove u njezi i brizi, seksualnoj industriji i održavanju i čišćenju.

Međutim neki istraživači postaju sve kritičniji prema upotrebi makroekonomskih pristupa kao isključivog okvira u objašnjenju ženskih migracija: odluke o migraciji naime često oblikuje individualna uključenost u strukture potpore i mogućnosti kakve su prijatelji, obitelj i zajednica (Boyd 1989). Razlozi zbog kojih žena odlazi iz svoje zemlje nisu samo ekonomski već i sociokulturni. Neke žene migracijom bježe od društvenog pritiska i restriktivnih obiteljskih mreža, a druge migracijom žele prevladati lokalne tenzije između spolova zbog promijenjenih rodnih uloga. Te napomene ilustriraju važnost uključivanja sociokulturnih faktora i rodno osviještene perspektive u istraživanju suvremene migracije žena.

Studije o ženskoj migraciji uglavnom su bile zaokupljene ekonomskom integracijom žena koje rade u pružanju usluga domaćinstvima, u turizmu i seksualnoj industriji (e.g. Moroksavic, 1984; Phizacklea, 1983; Salazar Parrenas, 2001). Tu se radi o snažno rodno određenim tržištima rada gdje žene rade nesigurne poslove koje lokalno stanovništvo odbija te su čak često povezani s ilegalnim radnjama. S obzirom na to da lokalne žene sve više dobivaju stalna zaposlenja, uz izostanak odgovarajuće državne skrbi za djecu migrantkinje popunjavaju praznine. Migrantkinje također značajno doprinose ekonomskom i društvenom životu u zemljama doseljenja (Kofman, 2000). Žene su uvijek bile aktivne na tržištu rada, no njihov je rad bio nevidljiv kad su neplaćeno radile u obiteljskim poduzećima ili kao kućne radnice na neformalnim poslovima poput šivanja odjeće (Phizacklea, 1983). Istovremeno međutim žene dobivaju zaposlenja u kvalificiranim profesijama poput sestrinstva, nastavništva i računalstva. Migrantkinje su također posljednjih desetljeća značajnije uključene u političku aktivnst grupa imigranata u europskim državama (Kofman, 2000).

5. UMJESTO ZAKLJUČKA – PREMA BUDUĆIM ISTRAŽIVANJIMA

Unatoč kvantitativnoj i kvalitativnoj značajnosti ženskih transnacionalnih migracija, u istraživanjima još uvijek nije dana dovoljna pozornost rodnim pitanjima. Postoje pertinentne rodne razlike kada su u pitanju razlozi za migraciju i status socijalne integracije, no istraživanja posvećuju premalo pozornosti tim razlikama. Osim toga ženske se migracije još uvijek dominantno objašnjavaju s ekonomskog gledišta, a premalo se pažnje poklanja sve važnijim čimbenicima promjenjivih rodnih uloga i olakšane globalne komunikacije. Nije poklonjena sustavna pozornost razlikovnim učincima geografskog porijekla, etničkih faktora, obrazovanja i pravnog statusa za socijalnu integraciju imigrantkinja, a to vrijedi i za kreativne strategije koje žene iznalaze pri suočavanju s izazovima integracije. Tek je dakle pred nama zadatak diferenciranog razumijevanja mnoštva razloga za migraciju i situacija socijalne integracije migrantkinja.

Godine 2000. migrantkinje su činile gotovo 51% svih migranata u razvijenim zemljama (Zlotnik, 2003), a najviše ih je u Europi. Trend feminizacije migracija, koji smo već spominjali, izražen je u svim komponentama migracijskog toka, radnim migracijama, izbjeglištvu i obiteljskom okupljanju (SOPEMI, 2001). No važnost ženskih migracija ne leži samo u tom povećanom broju nego i u socijalnim, političkim i ekonomskim doprinosima migrantkinja u zemljama iseljenja i doseljenja (Kofman, 2000). Stoga su opravdani pledoajei za ukidanjem „sociološke nevidljivosti" žena i za istraživanjem uloge roda u dinamici migracijskih procesa. Unatoč očitoj heterogenosti migrantkinja istraživanja su se težila fokusirati na određene grupe, te je stoga zadatak pred nama postići obuhvatnije razumijevanje raznolikosti situacije po pitanju ženskih migracija.

Što se tiče istočne i južne Europe, žene koje sele na Zapad uglavnom idu zbog etničkih tenzija, niskog standarda života, siromaštva, ekonomskog restrukturiranja, političke represije ili ekoloških problema (npr. Sassen-Koob, 1984; Anthias i Lazaridis, 2000). Rušenje željezne zavjese i geopolitičke i ekonomske promjene koje su uslijedile otvorile su nove mogućnosti za migracije između Istoka i Zapada. Ranih 1990-ih godina otprilike četiri milijuna ljudi migriralo je s istoka Europe na njezin zapad (Münz i Fassman, 2000). Recentno je pak najveći porast migracije u Europi pod utjecajem izbjeglica i tražitelja azila. Etničko čišćenje uzrokovalo je bijeg otprilike pet milijuna izbjeglica iz bivše Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (Kofman, 2000; Anthias i Lazaridis, 2000).

Iako je po referencama koje smo navodili vidljivo da je učinjen velik posao kod uvođenja roda u perspektivu istraživanja transnacionalnih migracija, posao je daleko od dovršenog. Metodološki postoji potreba da se rodni odnosi i migracije mjere longitudinalno i preko generacija, kao i da se analiza proširi na djecu pri proučavanju rodne

dinamike, a ne samo na odrasle. Naravno, izuzetno je teško mjeriti pomake u rodnim odnosima pa ponekad i sjećanja moramo validirati kao prikladan izvor podataka, a ne ih nužno odmah odbaciti kao subjektivne proizvode socijalne memorije i nostalgije (Pessar, 2001). Predmeti kontinuiteta i promjene mjere se s obzirom na sjećanja o „prošlosti", a postoji i problem kriterija za mjerenje promjene.

Osim toga važno je da se transnacionalnim migracijama ne pripiše apriorno i automatski narativ oslobođenja, kao i da se ne upadne u lažni binarizam koji esencijalizira i privilegira Zapad i „prvi svijet" kao singularna mjesta ženske emancipacije (Mohanty, 1991).

Naposljetku, osim pomicanja metodoloških granica i uvođenja roda u istraživanja o transnacionalnim migracijama valja se pomicati prema povezivanju različitih fenomena s transnacionalnim migracijama (ljudskih prava, okoliša, kulturne proizvodnje i, kako smo dijelom pokazali, globalizacije itd.). Posebno je proučavanje kulturne proizvodnje i potrošnje informativno za razumijevanje načina na koje se rod predstavlja i transnacionalno prakticira, hegemonijski ili transgresivno. Konačno, vizuru treba proširiti da obuhvati razmatranja slika, značenja i vrijednosti povezanih s rodom, potrošnjom, modernošću, pravima, obitelji, državom, tijelom, globalnom kulturom, ekonomijom itd. (npr. Appadurai, 1990; Featherstone, 1990; Lipsitz, 1994).

Iako novi klasni subjekt globalnog kapitalizma tendira biti žensko, obojene kože i rezident „trećega svijeta", institucionalizirano kretanje radne snage (nacionalno i transnacionalno) i dalje privilegira kvalificiranu, mušku i bijelu radnu snagu i u sustavima reprezentacije i u kampanjama protiv erozije radničkih prava. Neki istraživači upozoravaju na čestu upotrebu neokolonijalnog razvojnog diskursa (Schmidt Camacho, 1999) koji muškarce i žene iz „trećeg svijeta" prikazuje na unitaran i periferan način kao suvišne radnike, žrtve razvoja i marginalne igrače. U tome je smislu važno istraživati i veze roda i migracije s radničkim organiziranjem preko nacionalnih granica. Izazovi napuštanja bitno bilokalnog i komparativnog pristupa i pomaka prema pristupu usmjerenom na transnacionalno socijalno polje u kojem se višestruka mjesta simultano proučavaju možda predstavljaju kompleksan izazov, ali sve ukazuje na to da je upravo to smjer u kojem trebamo krenuti.

Literatura

1. Andall, Jacqueline (2000). Organizing Domestic Workers in Italy: The Challenge of Gender, Class and Ethnicity, u knjizi: F. Anthias i G. Lazaridis (ur.) *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, Oxford, Berg.
2. Anthias, Floya i Lazaridis, Gabriella (ur.) (2000). *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, Oxford, Berg.

3. Appadurai, Arjun (1990). *Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy*, „Theory, Culture & Society"", Vol. 7, str. 295–310.
4. Baca, Reynaldo i Bryan, Dexter (1985). *Mexican Women, Migration and Sex Roles*, „Migration Today"", Vol. 13, str. 14–18.
5. Barrig, Maruja (1996). Women. Collective Kitchens and the Crisis of the State in Peru, u knjizi: J. Friedmann et al. (ur.) *Emergences: Women's Struggles for Livelihood in Latin America*, Los Angeles, UCLA Latin American Center, str. 59–78.
6. Basch, Linda, Glick Schiller, Nina i Szanton Blanc, Christina (1991). *Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire*, „Journal of Historical Sociology"",Vol. 4, No. 1. str. 52–74.
7. Basch, Linda, Glick Schiller, Nina i Szanton Blanc, Christina (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Amsterdam, Gordon and Breach Publishers.
8. Bauman, Zygmunt. 2011. *Tekuća modernost*, Zagreb, Naklada Pelago.
9. Benería, Lourdes (1999). *Globalization, Gender And The Davos Man*, „Feminist Economics", Vol. 5, No. 3, str. 61–83.
10. Berger, John i Mohr, Jean (1975). *A Seventh Man: The Story of a Migrant Worker in Europe*, Harmondsworth, Penguin Books.
11. Boyd, Monica. (1989). *Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas*, „International Migration Review", Vol. 36, No. 136, str. 655–676.
12. Brettell, Caroline B. i de Berjeois, Patricia A. (1992). Anthropology and the Study of Immigrant Women, u knjizi: D. Gabaccia (ur.) *Seeking Common Ground: Multidisciplinary Studies of Immigrant Women in the United States*, Westport, CT, Greenwood Press, str. 41–63.
13. Buijs, Gina (ur.) (1993). *Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities. Providence*, RI, Berg.
14. Castles, Stephen i Miller, Mark J. (2003). *The age of migration. International population movements in the modern world*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
15. DeLaet, Debra L. (1999). Introduction: The Invisibility of Women in Scholarship on International Migration. U knjizi: G. A. Kelson and D. DeLaet (ur.) *Gender and Immigration*, New York, New York University Press, str. 1–17.
16. Dreher, Axel i Gaston, Noel (2007). *Has globalization really had no effect on unions?* „Kyklos", Vol. 60, str. 165–186.
17. Državni zavod za statistiku (2017). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016*. Zagreb, DZS.
18. England, Paula (1993). The Separative Self: Androcentric Bias in Neoclassical Assumptions, u knjizi: M. Ferber i J. Nelson (ur.) *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*, Chicago, University of Chicago Press, str. 37–53.

19. Fassmann, Heinz i Münz, Rainer (ur.) (1994). *Migration in Europa. Historische Entwicklung, aktuelle Trends, politische Reaktionen*, Campus Verlag.
20. Featherstone, Mike (1990). *Global Culture: Nationalism, Globalization, and Modernity*, Newbury Park, CA, Sage Publications.
21. Ferber, Marianne i Nelson, Julie (ur.) (1993). *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*, Chicago, University of Chicago Press.
22. Ferree, Myra Marx, Lorber, Judith i Hess, Beth B. (ur.) (1999). *Revisioning Gender*, Thousand Oaks, CA, Sage Publications.
23. Folbre, Nancy (1994). *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint,* London, Routledge.
24. Fouron, Georges i Glick Schiller, Nina (2001). *All in the Family: Gender, Transnational Migration, and the Nation-State*, „Identities: Global Studies in Culture and Power", Vol. 7, No. 4, str. 539–582.
25. Friedman, Thomas L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree, Farrar, Strauss, and Giroux*, New York NY.
26. Friedmann, John, Abers, Rebecca i Autler, Lilian (ur.) (1996). *Emergences: Women's Struggles for Livelihood in Latin America*, Los Angeles, UCLA Latin American Center.
27. Ghorayshi, Parvin (1998). Rural Women Face Capitalism: Women's Response as 'Guardians' of the Household, u knjizi: S. Ilcan i L. Phillips (ur.) *Transgressing Borders*, Westport, CT, Bergin and Garvey, str. 189–207.
28. Giddens, Anthony (1990). *Consequences of Modernity*, Cambridge, England, Polity Press, Palo Alto, CA, Stanford University Press.
29. Glenn, Evelyn Nakano (1999). The Social Construction and Institutionalization of Gender and Race: An Integrative Framework, u knjizi: M. M. Ferree, J. Lorber i B. B. Hess (ur.) *Revisioning Gender*, Thousand Oaks, CA, Sage Publications, str. 3–43.
30. Glick Schiller, Nina, Basch, Linda i Szanton Blanc, Cristina (1995). *From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration*, Vol. 68, No. 1, str. 48–63.
31. Goldring, Luin (2001). *The Gender and Geography of Citizenship in Mexico-U.S. Transnational Spaces*, „Identities: Global Studies in Culture and Power", Vol. 7, No. 4, str. 501–537.
32. Hagan, Jacqueline Maria (1994). *Deciding to Be Legal: A Maya Community in Houston*, Philadelphia, Temple University Press.
33. Handlin, Oscar (1951). *The Uprooted*, Boston, Little, Brown.
34. Hillman, Arye L. (2005). Globalization and the political economy of international trade policy, u knjizi: S. Jayasuriya (ur.) *Trade Policy Reforms and Development: Essays in Honor of Professor Peter Lloyd*, Vol II, Edward Elgar, Cheltenham UK, str. 3–22.
35. Hondagneu-Sotelo, Pierette i Messner, Michael (1994). Gender Displays and Men's Power: The 'New Man' and the Mexican Immigrant Man, u knjizi: H. Brod i M. Kaufman (ur.) *Theorizing Masculinities*, Thousand Oaks, CA ,Sage Publications.

36. Kandiyoti, Deniz (1988). *Bargaining with Patriarchy*, „Gender & Society", Vol. 2, No. 3, str. 274–290.
37. Kibria, Nazli (1993). *Family Tightrope: The Changing Lives of Vietnamese Americans*, Princeton, Princeton University Press.
38. Knight, Richard V. i Gappert, Gary (ur.) (1989). *Cities of global society*. Vol. 35. Urban Affairs Annual Reviews, Sage.
39. Kofman, Eleonore (2000). *The invisibility of skilled female migrants and gender relations in studies of skilled migration in Europe*, „International Journal of Population Geography", Vol. 6, No. 1 str. 45–59.
40. Kyle, David (2000). *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
41. Lipsitz, George (1994). *Dangerous Crossroad*, New York, Verso.
42. Lorber, Judith (1994). *Paradoxes of Gender*, New Haven, Yale University Press.
43. Mahler, Sarah J. (1998). Theoretical and Empirical Contributions toward a Research Agenda for Transnationalism, u knjizi: L. E. Guarnizo i M. P. Smith (ur.) *Transnationalism from Below*, New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, str. 64-100.
44. Mahler, Sarah J. i Pessar, Patricia (2001). *Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces*, „Identities: Global Studies in Culture and Power", Vol. 7, No. 4, str. 441–459.
45. Massey, Doreen (1994). *Space, Place and Gender*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
46. Merchant, Carolyn (1989). *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco, Harper & Row.
47. Mohanty, Chandra (1991). *Cartographies of Struggle: Third World Women and The Politics of Feminism*, Bloomington, Indiana University Press.
48. Morokvasic, Mirjana (1984). *Birds of Passage Are Also Women*, „International Migration Review", Vol. 18, No. 4, str. 886–907.
49. Nash, June i Fernández-Kelly, Maria Patricia (ur.) (1982). *Women, Men and the New International Division of Labor*, Albany, NY, SUNY Press.
50. Nelson, Julie (1993). The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics, u knjizi M. Ferber i J. Nelson (ur.) *Beyond Economic Man*, Chicago, University of Chicago Press, str. 23–36.
51. Ong, Aihwa (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham, NC, Duke University Press.
52. Ortner, Sherry B. (1996). *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*, Boston, Beacon Press.
53. Pedraza, Silvia (1991). *Women and Migration: The Social Consequences of Gender*, „Annual Review of Sociology", Vol. 17, str. 303–325.

54. Peleikis, Anja (2000). Female Identities in a Globalized Village: A Case Study of South Lebanese Migration to West Africa, u knjizi: J. Knorr i B. Meier (ur.) *Women and Migration: Anthropological Perspectives*, New York, St. Martin's Press, str. 63–79.
55. Pessar, Patricia R. (1986). The Role of Gender in Dominican Settlement in the United States, u knjizi: J. Nash i H. Safa (ur.) *Women and Change in Latin America*, South Hadley, MA, Bergin and Garvey Publishers, str. 173–194.
56. Pessar, Patricia R. (2001). *Women's Political Consciousness and Empowerment in Local, National, and Transnational Contexts: Guatemalan Refugees and Returnees*, „Identities: Global Studies in Culture and Power", Vol. 7, No. 4, str. 461–500.
57. Pessar, Patricia R. i. Mahler, Sarah J. (2003). *Transnational Migration: Bringing Gender In*, „International Migration Review", Vol. 37, No. 3, str. 812–846.
58. Phizacklea, Annie (1983). *One Way Ticket: Migration and Female Labour*, London, Routledge & Kegan Paul.
59. Phoenix, Ann (2013). *Transforming 'Non Normative' Motherhood: Retrospective Accounts of Transnational Motherhood in Serial Migration*, „Radical Psychology", Vol. 9, No. 2, http://www.radicalpsychology. org/vol9–2/phoenix. html
60. Polanyi, Karl (1949). *Our Obsolete Market Mentality*, „Commentary", Vol. 3, No. 2, str. 109–117.
61. Polanyi, Karl (1957). *The Great Transformation*, Boston, MA, Beacon Press.
62. Portes, Alejandro i Bach, Robert (1985). *Latin Journey: Cuban and Mexican Immigrants in the United States*, Berkeley, University of California Press.
63. Potrafke, Niklas i Ursprung, Heinrich W. (2012). *Globalization and gender equality in the course of development*, „European Journal of Political Economy", Vol. 28, str. 399–413.
64. Rees, Ray i Riezman, Ray (2012). *Globalization, Gender, And Growth*, „Review of Income and Wealth Series", Vol. 58, No. 1, str. 107–117.
65. Richards, David L. i Gelleny, Ronald (2007). *Women's status and economic globalization*, „International Studies Quarterly", Vol. 51, str. 855–876.
66. Salazar Parrenas, Rhacel (ur.) (2001). *Servants of globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford University Press.
67. Sassen, Saskia i Kwame, Anthony A. (1999). *Globalization and its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*, New Press.
68. Sassen-Koob, Saskia (1984). *Notes on the Incorporation of Third World Women into Wage Labour through Immigration and Off-Shore Production*, „International Migration Review", Vol. 18, str. 1144–1167.
69. Schafer, Rita (2000). Men's Migrant Labor and Its Effects on Gender Relations in Rural Zimbabwe, u knjizi: J. Knorr i B. Meier (ur.) *Women and Migration: Anthropological Perspectives*, New York, St. Martin's Press, str. 151–163.
70. Schmidt Camacho, Alicia (1999). *On the Borders of Solidarity: Race and Gender Contradictions in New Voice Platform of the AFL-CIO*, „Social Justice", Vol. 26, No. 3, str. 79–102.

71. Simon, Rita J. i Brettell, Caroline (ur.) (1986). *International Migration: The Female Experience*, Totowa, NJ, Rowman & Allanheld.
72. SOPEMI (2001). *Trends in International Migration. Annual Report*. Pariz, Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD).
73. Štulhofer, Aleksandar i Burić, Ivan (2015). *Je li egalitarni sindrom samo teorijska fantazija? Empirijski hommage Josipu Županovu*, „Politička misao", Vol. 52, No. 3, str. 7-31.
74. Tomić Koludrović, Inga i Kunac, Suzana (2000). *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split, Udruga građana Stope nade.
75. Truong, Thanh-Dam i Del Rosario, V. (1994). Captive Outsiders: Trafficked Women in the Sex Industry and Mail-Order-Brides in the European Union, u knjizi: J. Wiersma (ur.) *Insiders and Outsiders: On the Making Of Europe II*, Pharos, Kampen.
76. West, Candace i Zimmerman, Don H. 1987. *Doing gender*, „Gender and Society", Vol. 1, No. 2, str. 125–151.
77. Zlotnik, Hania (2003). *The Global Dimensions of Female Migration*, Migration Information Source, United Nations Population Division, Washington.

Abstract

Gender in the transnational migration research[4]

Considering pacing social changes and social, cultural and economic dimensions of globalization, migration has become a pervasive and dynamic social phenomenon in the so called societies of late or reflexive modernity. This paper focuses on transnational migrations and their gender dimension. The objective is to provide an overview of main research, topics and challenges of studying the intersection of gender and transnational migrations, as well as to finally outline major substantive and methodological guidelines for further research. The paper tackles topics like feminization of migration, sociological invisibility of gender in researching migrations across borders, relationship between gender and globalization – from economic theories to feminist economic criticism, cultural production and consumption as relevant factors in the representation and relationships of gender and external migrations etc.

Key words: gender, transnational migrations, globalization, feminism

[4] Anita Dremel, PhD, Assistant professor, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: adremel@ffos.hr

Anita Dremel[1]
Renato Matić[2]

REGIONALNI RAZVOJ I RODNA (NE)JEDNAKOST

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Cilj je ovoga rada analizirati međusobno povezanu dinamiku regionalnog razvoja i ostvarenja rodne jednakosti. Prvo se kritički pristupa određenju koncepta rodne jednakosti (i ravnopravnosti), pojmova rod i spol te koncepcije jednakosti mogućnosti. Donosimo i podatke o rodnim razlikama u različitim područjima u EU-u i Hrvatskoj. Zatim se daje pregled literature o odnosu rodne jednakosti i razvoja i održivosti, glavnih kritika postojećih pristupa, uz navođenje osnovnih ciljeva i mjera te načela i preporuka u nastojanju paralelna ostvarenja regionalnog razvoja i rodne jednakosti. Potom pregledavamo Strategiju regionalnog razvoja RH te strategije razvoja pet slavonskih županija kako bismo istražili način na koji pristupaju rodnoj jednakosti kao razvojnom cilju. Utvrdili smo da je izražen deficit svijesti o uzajamnoj povezanosti rodne jednakosti i regionalnog razvoja kao i ukupne demokratičnosti u kumulativnom smislu.

Ključne riječi: rodna jednakost, regionalni razvoj, strategije razvoja, održivost.

Na samome početku dokumenta Europske komisije *Strateško djelovanje za ravnopravnost spolova 2016.–2020.*[3] (2016) svima nama Europljanima obraća se Věra Jourová, povjerenica za pravosuđe, zaštitu potrošača i ravnopravnost spolova, te na tom tako vidljivom i isturenom mjestu tvrdi da je ravnopravnost spolova još uvijek neostvareni cilj iako je Europa u zadnjih nekoliko godina postupno napredovala, i to, relevantno je nagla-

[1] doc. dr. sc. Anita Dremel, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, e-pošta: adremel@ffos.hr

[2] prof. dr. sc. Renato Matić, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, e-pošta: matic@hrstud.hr

[3] Na konferenciji u Kopenhagenu (svibanj 2018.) predstavljena je nova Strategija za ravnopravnost spolova Vijeća Europe 2018.–2023.

siti, ne samo zahvaljujući radu na supranacionalnoj razini već baš i na lokalnoj. Čini joj se da smo još uvijek daleko od pune ravnopravnosti, a posebno u područjima kao što su sudjelovanje na tržištu rada, ekonomska neovisnost, plaće i mirovine, ravnopravnost na rukovodećim položajima, suzbijanje rodno uvjetovanog nasilja i ravnopravnost spolova u vanjskom djelovanju.

Vidimo da se u prijevodu obraćanja povjerenice koriste termini *spolna* i *ravnopravnost*, a radi se o engleskoj sintagmi *gender equality*. Jednakost je vrijednost i ideal, no često čujemo prigovore da nije poželjna jednakost muškaraca i žena i da valja glorificirati različitost kao bogatstvo i vrijednost, što je prigovor koji promašuje uvidjeti politički i pravni smisao jednakosti kao jednakosti pred zakonom i jednakosti mogućnosti. Stoga na samome početku rada treba naglasiti da je termin suprotan ovoj sintagmi rodna nejednakost, a ne rodna različitost. U ovome radu koristimo sintagmu *rodna jednakost* kako bismo izbjegli spomenutu konfuziju i odgovorili anticipiranim prigovorima jer termin ravnopravnost pripada pravnom diskursu, a ovdje se želi dati širi pregled stanja i izazova u vezi s rodnom jednakosti i regionalnim razvojem. Rodnu jednakost pri tome definiramo kao stanje u kojem je eliminirana društvena stratifikacija između žena i muškaraca, bez obzira na biološke razlike, a „na temelju pripadnosti ljudskoj zajednici" (Kašić i dr., 2005). Galić (2011a: 16) naglašava da ona uključuje jednake mogućnosti pristupa, sudjelovanja, korištenja te kontrole dobara, resursa, političke moći i društvenog statusa ženama i muškarcima i da je nužno utvrđivati i poštovati načelo rodne ravnopravnosti da bi se rodna jednakost mogla ostvarivati u društvu. Zato se i termin rodna ravnopravnost u istraživanjima može koristiti u smislu rodne jednakosti. Valja napomenuti i da nije jednostavno definirati koncept *jednakih mogućnosti*. Osim jednakog pristupa žena i muškaraca različitim mogućnostima, važno je da imaju jednaku priliku za uspjeh u odabranoj opciji, pa koncept *jednakost mogućnosti* obuhvaća jednakost mogućnosti izbora i jednakost mogućnosti za uspjeh (Shaw i Perrons, 1995). Postoje i radikalniji pristupi koji pozornost poklanjanju već postojećim nejednakostima te preporučuju intervencije kako bi se resursi i prilike redistribuirali u korist marginaliziranih i diskriminiranih, pa se ostvarenje načela jednakosti mjeri postignućima i stupnjem u kojem su deprivirane grupe stekle pristup resursima i moći (Riley, 1994).

Što se tiče pojmovne distinkcije rod i spol, često možemo naići u kontekstu hrvatskog društva i jezika na prijepore oko objašnjenja ili na istoznačnu upotrebu tih pojmova. Najčešća je pretpostavka za to ta da se neadekvatno razumijevaju silnice društvene i kulturne konstrukcije roda, pa se biološke razlike između spolova vide kao analogne društvenoj razlici, bez ostatka. To dovodi do iluzije o naturaliziranosti ne samo razlika nego i hijerarhizirane nejednakosti između muškaraca i žena. Spol je binarna kategorija, pa se često previđa da između muškaraca i žena postoje mnoge međugrupne sličnosti kao i unutargrupne razlike. Nije dakle neupitno što predstavlja kategorija muškarac ili

žena, a posebno kada se u intersekcijski pogled dovedu dodatne dimenzije poput siromaštva, enticiteta itd. Također, pojedinci i pojedinke ne moraju se nužno poistovjećivati sa spolom koji im je pripisan pri rođenju. Što se pak tiče seksualnosti, ona osim bioloških ima izražene kulturne odrednice zbog kojih i sam spol postaje povijesno promjenjiv, a ne univerzalno zadan i zato je kod ljudi „spolnost sociokulturno definirana i prakticirana" (Milić, 2007: 135–136). Rod je omnirelevantna kategorija (West i Zimmermann, 1987) u uspostavi hegemonije, kategorija društvenog (i osobnog) iskustva *par excellence*, koja se ipak izvodi u društveno specifičnim i povijesno situiranim uvjetima te podrazumijeva slike, predodžbe, očekivanja, norme, konvencije, stavove, vrijednosti, ponašanja i osjećaje koje društvo, pomoću različitih modela i mehanizama socijalizacije, „utiskuje" biološkim spolovima (Galić, 2011a: 11). On nije zauvijek zadan ili nepromjenjiv, već ga sami tvorimo i dekonstruiramo „kao članovi određene društvene zajednice, prema kulturnim uzorima koje nam ona podastire, ali i prema našim ličnim afinitetima" (Milić, 2007: 136). Proizlazi da se odnosi spolova u društvu ne mogu svoditi na puku razliku spolnih obilježja ili obrazaca ponašanja, nego su to tvorbeni odnosi utemeljeni u samim mehanizmima društvenosti, ponajprije kroz odnose moći žena i muškaraca kao dviju dominantnih grupa (Galić, 2011a). To što smo žene ili muškarci, određene vjeroispovijesti ili boje kože, klasne pripadnosti itd., znači da postoji statistički velika vjerojatnost da ćemo živjeti ne samo različite nego i nejednake živote, pa postoji svojevrsna dijalektička povezanost između naše prirode i društva. Vidimo dakle da rodne razlike nisu neutralne, već često znače nejednakost, što znači da rod treba razumijevati u smislu performativa – kao nešto što činimo, a ne samo nešto što je manifestacija spolne zadanosti. U tome je smislu važno još naglasiti da rod nije isključivo individualna karakteristika, nego je i karakteristika društvene strukture na mnogim razinama. Kako nam je u ovome radu cilj između ostalog prokazati rod kao dimenziju koja je pertinentno povezana s dinamikom društvenog razvoja, ovdje s pozornošću poklonjenom regionalnoj razini, taj će nam institucionalni i širi višerazinski strukturalni smisao roda kao omnirelevantne kategorije biti od važnosti. Nije poznato društvo u kojem žene imaju više moći (Giddens, 2007) i posvuda, iako ne nužno, na iste načine razlike između rodova predstavljaju temelj za niz društvenih nejednakosti, ali te razlike nikada neće moći opravdati društvene nejednakosti i oblike diskriminacije koji su stoljećima bili obilježje društvenog života ljudi (Lipsitz Bem, 1993). Danas smo međutim došli do takvog društvenog razvoja u kojem rodne razlike ne mogu opravdati društvenu rodnu stratifikaciju.

Zašto nam je bilo važno zadržati se na spomenutim definicijama? Zato što empirijski uvidi u ostvarivanje rodne ravnopravnosti pokazuju da se ona najčešće zadržava na zakonskoj i programskoj razini, da je formalna. Drugim riječima, politika jednakih mogućnosti muškaraca i žena uglavnom je prisutna u dokumentima, a rjeđe u praksi. Hrvatska se obvezala poštivati cijeli niz dokumenata. Na zakonskoj, programskoj i strateškoj razini

možemo nabrojati *Ustav*, *Zakon o suzbijanju diskriminacije*, *Zakon o ravnopravnosti spolova*, *Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji*, *Zakon o istospolnim zajednicama*, a izmijenjen je i *Zakon o radu* u smjeru sprečavanja diskriminacije na temelju spola. Zatim imamo *Nacionalnu strategiju za ravnopravnost spolova*, kao i niz međunarodnih dokumenata koji Republiku Hrvatsku obvezuju na zaštitu i promicanje ljudskih prava te rodne jednakosti, poput UN-ove *Konvencije o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)*. Prostora za neko veće zadovoljstvo nema, imajući u vidu stvarnu primjenu zakona, posebice u manjim sredinama gdje su snažniji utjecaji patrijarhata, izraženija diskriminacija i veći otpor politikama kako za unapređivanje rodne jednakosti tako i cjelovite rodno osviještene politike (*gender mainstreaming*). Studije i istraživanja su također pokazala da procesi tranzicije nakon raspada komunizma naglašavaju vrijednosti tradicionalizma, obitelji i vjere. S obzirom na to da legislativni i strateški okvir postoji, a da podaci ne svjedoče o velikim pomacima u vezi s rodnom jednakosti, treba upozoriti da se znaju javiti i glasovi koji odgovornost za slabiju zastupljenost na rukovodećim mjestima ili napredovanje u profesiji individualiziraju i prebacuju na žene s obrazloženjem da su im mogućnosti ponuđene, ali da ih one ne žele koristiti, da prednost daju obiteljskim obavezama.

Uspostavljanje rodne društvene jednakosti jedan je od ključnih ciljeva i prioriteta razvoja svakog suvremenog društva pa tako i hrvatskoga. Prema ciljevima *Nacionalne politike za ravnopravnost spolova* (2011) približavanje konceptu rodno egalitarnog društva uvelike će odrediti dinamiku razvoja hrvatskog društva. Hrvatska kao članica Europske unije također stječe promicanje ravnopravnosti žena i muškaraca kao temeljnu vrijednost, temeljni cilj i pokretač gospodarskog rasta. U *Strateškom djelovanju za ravnopravnost spolova Komisije* (2016) navedeno je pet prioritetnih ključnih područja djelovanja: jednaka ekonomska neovisnost žena i muškaraca; jednaka plaća za jednaki rad; jednakost u donošenju odluka; dostojanstvo, integritet i iskorjenjivanje rodno uvjetovanog nasilja i promicanje ravnopravnosti spolova izvan granica EU-a. Ističe se da je zadnjih godina ostvaren napredak (npr. najviša stopa zaposlenosti žena u povijesti, 64% u 2014. i sudjelovanje sve više žena u gospodarskom odlučivanju), ali da to pozitivno kretanje poništava stalna neravnopravnost u drugim područjima, npr. u pogledu plaća i primanja (2016: 6). Države članice najčešće rješavaju probleme ravnopravnosti spolova nacionalnim strategijama ili akcijskim planovima za ravnopravnost žena i muškaraca. Republika Hrvatska u tome je smislu razvila cijeli niz dokumenata. Tu se nalaze primjerice *Nacionalna politika za ravnopravnost spolova*, *Strategija razvoja ženskog poduzetništva i akcijski plan za provedbu*, *Nacionalni plan za borbu protiv diskriminacije*, *Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji*, *NAP za provedbu Rezolucije 1325 UNSC-a o ženama, miru i sigurnosti*, *Nacionalni program zaštite i promicanja ljudskih prava*, *Nacionalni plan za suzbijanje trgovanja ljudima*, sve za različita višegodišnja razdoblja. Svi ti dokumenti imaju različite naglaske, no u svima se nalaze politike u pogledu rodno uvjetovanog nasilja i ravnoprav-

nosti spolova na tržištu rada. Opsežno su pokriveni i obrazovanje i osposobljavanje, rodni stereotipi te usklađivanje poslovnog i obiteljskog života, a donošenje odluka područje je koje se najmanje spominje. U svim će se prioritetnim područjima uzeti u obzir uloga muškaraca, razbijanje rodnih stereotipa i promicanje nediskriminatornih rodnih uloga. Posebna će se pozornost posvetiti specifičnim potrebama skupina suočenih s višestrukim poteškoćama, npr. samohranih roditelja, starijih žena, migrantica, Romkinja ili žena s invaliditetom (2016: 9). Europljani podržavaju promicanje ravnopravnosti spolova: 76% ispitanika u istraživanju Eurobarometra (2015) smatra da bi rješavanje problema neravnopravnosti muškaraca i žena trebalo biti prioritet Unije, a otprilike devet od deset osoba (91%) slaže se da je rješavanje problema neravnopravnosti muškaraca i žena nužno za stvaranje pravednijeg društva (Strateško djelovanje, 2016: 7). Predlaže se kombinacija zakonodavnih, nezakonodavnih i financijskih instrumenata, uključujući integraciju perspektive ravnopravnosti spolova u sve aktivnosti EU-a, provedbu zakonodavstva o jednakom postupanju, programe financiranja EU-a, stalno unapređivanje prikupljanja podataka uz potporu Eurostata, Europskog instituta za ravnopravnost spolova (EIGE), Eurofounda, Vijeća Europe i Agencije za temeljna prava, razmjenu dobre prakse i uzajamno učenje među državama članicama te suradnju sa svim sudionicima i godišnji pregled provedenih ključnih mjera u vezi sa sastavljanjem godišnjih izvješća o napretku u postizanju ravnopravnosti žena i muškaraca kako bi se ocijenila potreba za dodatnim djelovanjem (Strateško djelovanje, 2016: 9).

Iako dakle postoji cijeli niz dokumenata usmjerenih nastojanju da se postigne rodna jednakost, od ustava preko europskih direktiva do konkretnih akcijskih planova na temelju strateškog planiranja djelovanja, valja pogledati neke trenutne statistike da se vidi njihov relativni učinak. Prema podacima za 2016. za EU[4] podjednak udio žena i muškaraca (23%) u dobnoj skupini između 25 i 64 godine u 2016. u EU-u završio je osnovno obrazovanje. Manji udio žena (45%) nego muškaraca (48%) u EU-u uspješno je završio srednju razinu obrazovanja, a 33% žena u EU-u završilo je visoku razinu obrazovanja u usporedbi s 29% muškaraca. Žene s tom razinom obrazovanja bile su u većini u gotovo svim državama članicama. U prosjeku je stopa zaposlenosti za muškarce viša od stope zaposlenosti za žene (72% u usporedbi s 61%). Gotovo trećina zaposlenih žena radi nepuno radno vrijeme. Bitan aspekt usklađivanja posla i obiteljskog života jest posao s nepunim radnim vremenom. No raspodjela po spolovima nejednaka je. U 2016. u EU-u 32% žena bilo je zaposleno s nepunim radnim vremenom u usporedbi s 9% muškaraca. U EU-u u 2016. stopa nezaposlenosti bila je 8,7% za žene i 8,4% za muškarce. U poslovnim sredinama muškarci se u pravilu nalaze na višim položajima nego žene (npr. 33% rukovoditelja u EU-u u 2016. ženskog je spola). Žene zarađuju u prosjeku 16% manje od muškara-

[4] Svi podaci preuzeti su s https://www.dzs.hr/womenmen/ .

ca. Dio razlike u primanjima može biti objašnjen individualnim osobinama zaposlenih žena i muškaraca (npr. iskustvo i obrazovanje) te spolnom segregacijom po sektorima i zanimanjima (npr. više muškaraca nego žena zaposleno je u određenim sektorima ili na određenim zanimanjima s većim prosjekom primanja od prosjeka u drugim sektorima ili zanimanjima). Posljedično, razlika u primanjima povezana je s raznim kulturnim, pravnim, društvenim i ekonomskim čimbenicima koji nadilaze problem jednake plaće za jednak rad. Zanimanje s najvećom razlikom u plaći po satu za žene i muškarce bilo je rukovoditelj (23% niža plaća po satu za žene nego za muškarce). Najmanja razlika zabilježena je za pomoćne službenike (uredski zaposlenici, tajnici itd.) te za radnike u uslugama i prodaji (obje skupine 8% niže), što su dva zanimanja s najnižim plaćama. U svim državama članicama udio žena koje skrbe o djeci, obavljaju kućanske poslove i kuhaju mnogo je veći nego udio muškaraca. U 2016. u EU-u 92% žena u dobnoj skupini između 25 i 49 godina (s djecom mlađom od 18 godina) svakog je dana skrbilo o svojoj djeci u usporedbi sa 68% muškaraca. Što se tiče kućanskih poslova i kuhanja, razlike su čak i veće. U 2016. u EU-u 79% žena svakog je dana kuhalo i/ili obavljalo kućanske poslove u usporedbi s 34% muškaraca. Cijeli niz dodatnih razlika, npr. u kulturnim navikama, potrošnji, prehrani, korištenju interneta, konzumaciji alkohola, druženju s prijateljima itd., također svjedoči o trenutnoj rodnoj situaciji, no neka navedeni podaci dostaju za ilustraciju relativno ograničenog učinka socijalnih politika koje su se u državama članicama EU-a provodile na temelju navedenih legislativnih i strateških dokumenata.

Prema izvještaju Žene i muškarci u Hrvatskoj 2017. Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske rodnu razliku možemo ilustrirati podacima.[5] Prvo ćemo prikazati neke podatke o žrtvama rodno zasnovanog nasilja, zatim o obrazovanju te naposljetku o plaćama i zastupljenosti na višim položajima. Među osuđenim je počiniteljima kaznenih djela 11,6% žena i 88,4% muškaraca. 5,7% žena i 94,3% muškaraca okrivljenih je punoljetnih osoba za prekršaj nasilničkog ponašanja u obitelji, dok su žrtve kaznenih djela protiv spolne slobode te spolnog zlostavljanja i iskorištavanja djeteta prema vrsti kaznenog djela u 2016. 90,9% žene te 9,1% muškarci. Nadalje, što se tiče obrazovanja, primjerice doktore medicine (podaci za 2015.) zaposlene u zdravstvenom sustavu čine 62,1% žene te 37,9% muškarci i tu je vidljiv kontinuiran porast žena zadnjih 50-ak godina. Osnovno obrazovanje ili manje (prema cenzusu 2011.) ima 37,2% žena i 23,8% muškaraca, srednje 45,9% žena i 60% muškaraca te visoko 16,7% žena i 16,0% muškaraca. 56,8% žena i 43,2% muškaraca prema podacima za 2015. godinu upisano je na visoka učilišta, dok je među studentima poslijediplomsokog specijalističkog studija 67,3% žena i 32,7% muškaraca, a među studentima poslijediplomsokog doktorskog studija 56,1% žena i 43,9% muškaraca. 59,6% žena i 40,4% muškaraca diplomiralo je 2015. godine. Vidimo da se ovdje potvr-

[5] Razlika do 100% ako negdje postoji proizlazi iz nepoznatih podataka.

đuje usporedba sa širim europskim okvirom i što se tiče nižih razina obrazovanja, ali i što se tiče viših, pa je sve više visokoobrazovanih žena. Još su nam zanimljivi podaci o plaćama i zastupljenosti na istaknutim ili upravljačkim pozicijama ili pak o reprezentativnosti. Tako je naprimjer udio plaća žena u plaćama muškaraca 88,7%. Među evidentiranim nezaposlenima na Hrvatskom zavodu za zapošljavanje žena je 55,4% a muškaraca 44,6%. Sudaca je ustavnog suda (podaci za 2016. godinu) 23,1% žena i 76,9% muškaraca, a Vrhovnog suda 39,5% žena i 60,5% muškaraca. No niži sudovi, od prekršajnih do općinskih, imaju suce žene u postotku većem od 74! 12,6% žena i 87,4% muškaraca među zastupnicima je Hrvatskog sabora, dok je ministara u vladi (sve za 2016.godinu) 20% žena i 80% muškaraca. Ako se „spustimo" na lokalnu razinu, na lokalnim izborima 2017. godine čelne su osobe u jedinicama lokalne i regionalne samouprave 17,9% žene i 82,1% muškarci. Pri tome je 0% žena među županima (!), 10,2% među gradonačelnicima, 26,9% među članovima županijskih skupština i skupštine Grada Zagreba. U slavonskim županijama među članovima županijskih skupština i skupštine grada sjedi 29,7% žena u Virovitičko-podravskoj, 21,6% žena u Požeško-slavonskoj, 35,7% žena u Brodsko-posavskoj i tek 16,4% u Osječko-baranjskoj i 18,6% u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Među dužnosnicima i visokim državnim i javnim službenicima u 2016. godini nalazi se 28,2% žena, dok je 26,4% veleoposlanica.

Pobrojavamo muškarce i žene u različitim područjima jer nam to pruža polazišnu osnovu za socijalne politike, no bez uzimanja u obzir trenutne percepcije i stavova, kao i kvalitativnih uvida u načine postizanja istinske jednakosti među ljudima, nećemo daleko dospjeti. Što se tiče mišljenja i stavova, Leinert Novosel (2003) istraživala je stavove poslodavaca (oko 500 njih) i pokazala da postoji deklarativno podržavanje određenih segmenata rodne jednakosti u društvu,[6] ali da poslodavci vide ženu primarno usmjerenu na obitelj i djecu, za razliku od poslodavki, koje su odbacile isključivu odgovornost žena za uspjeh obiteljskog života. Poslodavke su također ženske sposobnosti na poslu ocijenile kreativnijim, samostalnijim i sposobnijim za više položaje rukovođenja u budućnosti, za razliku od poslodavaca, koji su ih ocijenili manje uspješnima i primjerenima za srednje razine poslova. Čini se da se modernizacijske društvene promjene najsporije odvijaju u obitelji, ali i u glavama muških poslodavaca (Galić, 2011a: 18).

Svojevrsni otpor modernizaciji detektirale su i Inga Tomić-Koludrović i Suzana Kunac (2000) i to na račun i na štetu žena: zaključile su da je položaj žena u Hrvatskoj krajnje rizičan i da se hrvatsko društvo, kao i većina postsocijalističkih društava, sporo oslobađa predmodernih elemenata. Zbog velikog rizika nezaposlenosti i niskog standarda žene postaju „prisilne" povratnice u obitelj, ali i svojevrsne „vladarice" u kući. Auto-

[6] Kao što su isticanje jednakih plaća žena i muškaraca za isti rad, jednakog napredovanja žena i muškaraca u poslu, ocjene jednakih sposobnosti žena i muškaraca u poslu, zabrana ispitivanja o obiteljskim planovima i sl.

rice su pokazale da su se tranzicijske promjene odvijale kroz opću retradicionalizaciju. Nedavna publikacija (2015) Inge Tomić-Koludrović *Pomak prema modernosti: Žene u Hrvatskoj u razdoblju zrele modernosti* ipak ukazuje na, kako naslov kaže, pomak prema modernosti te neopravdanost isključivog diskursa o retradicionalizaciji. U knjizi se prepoznaju četiri tipa žena u Hrvatskoj: predmoderne, tradicionalne, neodlučno moderne i prijelazno refleksivne, a daje se i regionalna distribucija tipova. Prvome tipu kaže autorica pripada 14,44% žena prosječne dobi 58, s najnižim stupnjem obrazovanja, u višečlanim kućanstvima bez računala, često sa samo jednom zaposlenom osobom. Većina je (80%) do 15. godine života živjela u ruralnim predjelima i najviše je toga tipa u Slavoniji (28,3%) i sjevernoj Hrvatskoj (22,8%). Druga skupina (33,81%) prosječno ima 53 godine, obrazovanija je, iako samo 24,4% ima srednjoškolsko obrazovanje i muževi su obrazovaniji od njih i uglavnom su odrastale na selu. Taj je tip opet najprisutniji u Slavoniji (21,6%), ali i Zagrebačkoj županiji (21,6%). Ovdje četvrtina živi u kućanstvima s pet i više članova te 40% ima računalo. Trećem tipu nadalje pripada 27,9% žena iz uzorka, a prosječna je dob neodlučno modernih 46. Trećina ih je završila osnovnu ili srednju školu te znaju biti obrazovanije od svojih muževa. Većina je udana (55,1%), ali je velik postotak i neudanih (31,8%). Petina (24,6%) žena iz te skupine živi u kućanstvima s pet ili više članova te dvije osobe imaju redovite prihode, a 40,2% kućanstava ima računalo. Naposljetku, prijelazno refleksivni tip (23,81%) najmlađi je (prosječna dob 35), najobrazovaniji (69,1% sa srednjom školom i 24,2% tercijarno obrazovano) i najsličnijeg obrazovanja svojim partnerima. Polovina žena iz te skupine odrasla je u gradovima i podjednak je broj udanih i neudanih. Četvrtina ih živi u kućanstvima s dva člana, a 37,6% u četveročlanim kućanstvima gdje dvije osobe zarađuju i imaju stalan pristup računalu. Promjene se dakle primjećuju u odnosu na *Rizike modernizacije* – prisilni povratak u privatnu sferu tada i „trostruka opterećenost" zbog kućanskog rada i neformalne ekonomije dok su muškarci bili na ratištima manji su pritisak iako su žene danas npr. manje plaćene od muškaraca, a imaju više obrazovanje. Promjene su se dogodile i u privatnoj sferi: iako žene i dalje rade većinu kućanskih poslova i brinu o djeci, čine to manje nego u ranijim periodima. U tome smislu autorica zaključuje da iako su se vršili pristisci na ženu prema tradicionalnim vrijednostima, žene su jedan od rijetkih segmenata koji je zapravo doživio svojevrsnu modernizaciju u razdoblju tranzicije.

Postoji nemali broj istraživanja koja zaključuju da upravo kulturološki čimbenici najintenzivnije utječu na položaj žena i postizanje rodne jednakosti kao i njezina uloga u razvoju na svim razinama. Mateo Diaz (2005) te Paxton i Kunovich (2003) primjerice naglašavaju da kultura, naročito koncepcije rodne jednakosti, jače utječe na udio žena u parlamentima od samog tipa izbornog sustava, što govori u prilog tezi o važnom mjestu kulturnih čimbenika. Sve to zapravo potvrđuje ovdje iznesenu tezu da je broj žena samo preduvjet za kvalitativne promjene vezane uz rodnu dimenziju jednakosti. Ženska pri-

sutnost jest nužna jer se može očekivati veća motiviranost žena da promoviraju „ženske interese" i ženska iskustva i potrebe ne mogu biti adekvatno iskazane u dominantno muškoj političkoj sredini (Childs i Withey, 2004). No radi se, svakako, i o tome da žene počnu zauzimati različite pozicije u političkom, ekonomskom i socijalnom prostoru zato što će to stvoriti drugačije prioritete i ciljeve (Phillips, 2000). Osim dakle povećanja broja žena valja paralelno pokrenuti i angažirati što više ljudi koji su osviješteni i senzibilizirani za rodna pitanja. Kolika je ta osviještenost u Republici Hrvatskoj možemo pogledati iz podataka o mišljenju ljudi o tome je li rodna ravnopravnost postignuta, a prema istraživanju „Percepcija, iskustva i stavovi o rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj" (Kamenov i Galić, 2011) četvrtina muškaraca smatra da je rodna ravnopravnost u potpunosti postignuta, što pokazuje da predstoji još dug put do ostvarenja tog ideala (Ajduković, 2011). No valja napomenuti da ima i žena (13,7%) koje se slažu ili potpuno slažu da je rodna ravnopravnost postignuta. Stanovnici sela dosljedno su dali niže procjene za izloženost diskriminaciji svih skupina žena nego stanovnici gradova. To je sukladno ranije iznesenim podacima i dodatno potvrđuje hipotezu da su ljudi koji žive u ruralnoj sredini manje osjetljivi na rodnu diskriminaciju.

Kada se spuštamo na lokalnu razinu, razlike među regijama pokazuju da je najmanji interes za pitanja rodne ravnopravnosti u Slavoniji, Istri, Primorju i Gorskom kotaru, Dalmaciji i Lici i Banovini (uopće ne ili slabo tema zanima između 59% i 55% građana). Najveći interes iskazuju sudionici/ce koji žive u sjevernoj Hrvatskoj i Zagrebu (50,2% i 47%).

A koliko su građani svjesni da je u Hrvatskoj diskriminacija na temelju spola kažnjiva zakonom? Prema Ajdukoviću (2011: 87–90) otprilike svaki treći građanin (36,8%) izjavljuje kako zna da je to kažnjivo, ali veći je udio onih koji ne znaju je li diskriminacija našim zakonima zabranjena i kažnjiva (40%), a gotovo svaki četvrti (23,2%) misli da takvo ponašanje nije kažnjivo. Među regijama postoje razlike; u Istri, Primorju i Gorskom kotaru sudionici/ce u značajno većem postotku potvrđuju kako znaju da je diskriminacija po spolu kažnjiva (53%), dok to značajno rjeđe čine u Slavoniji (31,3%) i Zagrebu i okolici (32,4%). S druge strane stanovnici Slavonije najčešće smatraju da diskriminacija nije kažnjiva (30,8%), a slijede Istra, Primorje i Gorski kotar (23,8%). U Istri, Primorju i Gorskom kotaru najrjeđe su priznali da ne znaju je li diskriminacija kažnjiva (23,2%), a najčešće u Zagrebu i okolici (47,9%). Što se tiče zainteresiranosti za rodnu ravnopravnost, postaje izazovno povećati ju u doba mnoštva dostupnih informacija. 12,3% sudionika/ca istraživanja na koje se Ajduković naslanja iskazuje da ih uopće ne zanima, a 42,9% da slabo prate tu tematiku. Drugim riječima, više od polovine građana zapravo je nezainteresirano za pitanja rodne ravnopravnosti (55,2%), dok 7,3% žena i 4,1% muškaraca izjavljuje da ih tema izrazito zanima i stoga prate zakonske i druge propise.

Što se tiče spremnosti populacije na nekakav oblik društvenog angažmana u pogledu poboljšanja nezadovoljavajućeg društvenog položaja žena (Galić, 2011b: 250–254), postoje određeni oblici spremnosti i iskazani interes za konkretne oblike vlastitog angažmana koji bi mogao pridonijeti poboljšanju društvenog položaja žena. Primjerice građani i građanke svih hrvatskih regija većinom bi potpisali peticije, i to barem „donekle" ili sasvim „sigurno": 92% u zagrebačkoj regiji, 87,5% u Lici i Banovini, 83,6% u sjevernoj Hrvatskoj, 80% u Dalmaciji te podjednako u Istri, Primorju i Gorskom kotaru (71,4%) te Slavoniji (71,1%). O ravnopravnosti spolova podučavalo bi („donekle" i „sigurno") u regiji Zagreba (70,2%), Like i Banovine (64,4%), sjeverne Hrvatske (63,6%) i Dalmacije (52,8%). Za uključivanje u rad nevladinih udruga koje se bave ravnopravnošću spolova, kao i za pokretanje rasprava o ravnopravnosti spolova na internetu, najviše je zainteresiranih samo u zagrebačkoj regiji, i to podjednako – 53,3% za nevladine udruge, odnosno 53% za internet. U rad nevladinih udruga još bi se uključilo ukupno 50,4% stanovnika/ca Like i Banovine. U ostalim regijama značajniji interes za navedene oblike angažmana nije iskazan. Opći nalaz istraživanja, bez obzira na nespremnost oko polovine ispitanih na angažman, jest da same žene, kao i mlađa te obrazovana populacija, osobito zagrebačke regije, iskazuje najviše interesa i spremnosti, a to je sigurno plodno tlo za razvijanje daljnjih oblika društvenih i političkih strategija radi promjene i poboljšanja rodno neravnopravnog položaja žena i muškaraca u hrvatskom društvu.

Rad na rodno osviještenim politikama (*gender mainstreaming*) i puno prepoznavanje uloge žena u zajednicama, kao i ženskog lokalnog znanja i socijalnih interakcija, treba stoga integrirati u regionalne razvojne strategije. Ključni je cilj na putu prema osnaživanju žena njihov jednak udio u svim sferama produkcije i reprodukcije, kontrole resursa, znanja i odlučivanja. Sve te promjene zahtijevaju vrijeme jer treba mijenjati modele uloga za žene i muškarce u društvu. Shodno je stoga da na razvoju regionalnih projekata rade i stručnjaci koji bi savjetovali u području rodne osjetljivosti jer ona donosi dodanu vrijednost regionalnom razvoju. Iako, vidjeli smo, postoji cijeli niz rodno osviještenih politika u EU-u, rodna je jednakost daleko od postignute prema podacima koji svjedoče da su primanja žena daleko ispod onih muškaraca, a politike koje podupiru neplaćeni rad njege i brige razvijale su se skromno u usporedbi s politikama aktivacije tržišta rada. Osim toga dodatni je izazov proširenje Unije jer donosi izazove iznalaženja politike za rodnu ravnopravnost u zemljama koje imaju jako različite povijesti i kontekste. Ključna su mjesta politika za rodnu ravnopravnost svuda ipak plaćeni rad, kućanski rad, prihodi, vrijeme i imanje glasa.

Primjetan je općeniti nedostatak pažnje poklonjene rodnim razlikama u analizama održivosti. Izvješće instituta World Watch (2007), koje je inače vrlo informativno i iscrpno, ne uključuje razmatranje roda kao čimbenika koji je važan u određivanju životnih stilova i potrošačkih izbora ljudi. Rodna je jednakost složena, osporavana i multidimen-

zionalna, no postoji konsenzus da ju treba mjeriti u domenama mogućnosti i osnaživanja (Grown i dr., 2003; Seguino, 2000). Zastupljenost žena u politici i nasilje nad ženama česti su indikatori osnaženosti ili njezina nedostatka, no puka kvantitativna zastupljenost u autoritarnim i androcentričnim institucijama neće predstavljati osnaživanje žena i jako je teško mjeriti nasilje nad ženama (Beer, 2000). Veza razvoja i rodne jednakosti teško se mjeri. Koristi se naprimjer indeks razvoja povezanog s rodom (*Gender-related Development Index, GDI*), koji se prikazuje u publikaciji UN-a *The World's Women* (2000). Iskustva su pokazala da je financiranje proizvodnje i usluga često išlo prema dobrima i uslugama koje daju priroitet muškarcima. Velik broj promatrača izjednačava trenutno određivanje cijena s onom vrstom subvencije koja favorizira potrošnju neodrživih dobara na račun proizvodnje usluga koje bi stvorile više prilika za zapošljavanje žena i time ublažile ženski nedostatak vremena ili ženski stres i loše zdravlje. Istraživači u području roda također ističu da se muškarci predstavljaju kao skupina koja reprezentira interese svih, a žene imaju posebne potrebe i interese iako u puno većoj mjeri od muškaraca žene koriste svoje vrijeme i resurse kako bi brinule o drugima – supruzima, djeci i starijima. Oni koji imaju privilegiju definirati problem također su u poziciji da odluče što treba isključiti iz plana djelovanja. Naprimjer kada se razmatraju problemi okoliša ili klimatskih promjena, ne adresira se pitanje toga tko je u prvom redu odgovoran za emisije ugljičnog dioksida i promjenu klime jer kada bi se adresiralo, muškarci bi se razotkrili kao glavni onečišćivači (Johnsson-Latham, 2007). Dakle socijalna je dimenzija održivog razvoja zanemareno područje u analizama, a to uglavnom stavlja žene u nepovoljan položaj jer socijalna dimenzija utječe na rodnu ravnopravnost i društveni položaj te pristup resursima i odlučivanju. To je zanemarivanje prisutno čak i u izvještaju instituta World Watch *Our Urban Future* (2007) – barem utoliko ako previđa da „naša" budućnost u urbanim područjima nije ista za žene i muškarce. Posvuda je naime prisutna pretpostavka (neverificirana) da su interesi muškaraca opći iako tobože rodno neutralni momenti kriju zapravo snažnu rodnu predrasudu (Johnsson-Latham, 2007). Tu možemo navesti baratanje pojmom ljudi kao bespolnom kategorijom, fokus na ekonomiju pri razmatranju održive potrošnje i „tvrde" indikatore poput BDP-a *per capita*. Takav bi pristup trebalo barem dopuniti foksuom na socijalni aspekt i žensku podčinjenosti naglašavanjem odnosa moći i interesa muškaraca i „mekanije" indikatore (rodno zasnovano nasilje i ljudska prava), kao i marginalizirano znanje i ograničene resurse. Mjere koje se odnose na ekonomiju i okoliš pri razmatranju održivosti i usredotočuju se na ekonomske čimbenike ne dopiru do žena (a osobito socijalno isključenih žena) kao do muškaraca jer one nisu u jednakoj mjeri pristune na tržištu. U tome je smislu čak i Svjetska banka zabilježila u svome izvještaju *China 2020* (World Bank, 2007) da međunarodna iskustva pokazuju da reforme tržišta neproporcionalno pogađaju žene. Osim mjere GDI koristi se i mjera rodnog osnaživanja (Gender Empowerment Measure, GEM). Klasen (2006) međutim pojašnjava da GDI ne mjeri rodnu jednakost koliko ukazuje na utjecaj rodnih jazova na ukupni ljudski

razvoj, pa je mjera pod velikim utjecajem općenitog stupnja prosperiteta u određenoj zemlji. Osim toga upozorava da se GDI prije 1999. računao na drugačiji način pa podaci nakon toga nisu usporedivi. GEM pak mjeri aktivnu uključenost žena, a ne dobrobit, iako uključuje komponentu dohotka, pa siromašne zemlje ne mogu ostvariti visoku vrijednost čak i ako u njima prevladava relativno visoka razina jednakosti. U tome svjetlu postoje istraživači koji predlažu nove mjere (Jutting i dr., 2008; Hausmann i dr., 2007), no one uglavnom nisu dostupne za različita razdoblja. Zbog navedenih razloga (disparatnost prethodnih i sadašnjih istraživanja te složenost fenomena) široko je prihvaćeno korištenje dimenzija prilika i mogućnosti u istraživanju rodne jednakosti.

Podaci po spolu/rodu korisni su i vrijedni, no nisu cilj sami po sebi i važno je analizirati ih i primjenjivati na odgovarajući način. Valja razviti obuhvatni indeks za mjerenje rodne jednakosti kao uloga u razvoju. Takav bi indeks trebao u obzir uzimati dohodak (s tim da nije uvijek jednako podijeljen u obitelji), mortalitet majki, pristup zdravstvenim uslugama koje se tiču reprodukcije, obrazovanje (uključujući funkcionalne obuke i pravnu pismenost), ekonomsku jednakost među spolovima, pravo na zemlju i pristup kreditima, izloženost nasilju, i tradicionalnom/strukturalnom i ratnom, mobilnost, slobodu kretanja, samopoštovanje, dostojanstvo, pristup važnim mrežama, vlastito vrijeme i vrijeme za sudjelovanje u izgradnji demokracije i količinu neplaćenog rada u obitelji (Paxton, 2000). Što se tiče rodne jednakosti i održivosti, valja analizirati načine potrošnje muškaraca i žena (energetski sadržaj njihovih potrošačkih košarica) i povezati ih s percpecijama o socijalnoj državi i blagostanju i s time što znači dobar život (Ingelhart, 2000). Različit pristup resursima i potrošnji najnaglašeniji je u siromašnim obiteljima (World Bank, 2001) – u njima ne vrijedi uravnotežena distribucija na koju se ekonomisti često oslanjaju, nego žene i djevojčice često jedu zadnje i manje, imaju manje novca, obrazovanja i prostora te su više pogođene ranjivošću zdravlja i nasiljem – što su sve čimbenici koji otežavaju razvoj. Nasilje u obitelji raširen je, ali zanemaren javnozdravstveni problem, a loše zdravlje predstavlja trošak za razvojnu perspektivu.

Kada je riječ o rodu i održivosti, dužni smo spomenuti i *Agendu 21* (1992), koja nastaje na tragu izvještaja *Our Common Future* (1987). To je akcijski plan koji je svjetske političke i poslovne elite trebao uvesti u okolišno osviješteno 21. stoljeće. *Agenda 21* identificirala je ključne skupine (Geiger Zeman i Zeman, 2010: 98 – 110) – domorodačka populacija, žene, mladi, radnici, poljoprivrednici, lokalne vlade, znanstvena zajednica, ekonomija, industrija, nevladine organizacije – u podupiranju održivosti kao glavnog svjetskog cilja. U 28. poglavlju prepoznata je važnost lokalne uprave. Istaknuto je da svaka lokalna uprava treba ući u dijalog sa svojim građanima, lokalnim organizacijama i privatnim poduzetnicima te usvojiti *Lokalnu Agendu 21* (1996), koja ovlašćuje lokalne uprave da provode načela Agende 21 na lokalnoj razini. Ona promiče participacijski, dugotrajni, strategijski proces planiranja koji pomaže gradovima i njihovim upravama

da identificiraju lokalne održive prioritete i implementiraju dugotrajne akcijske planove. Sudjelovanje žena opetovano se naglašava kao jedan od osnovnih principa jer prevladava svijest da je jačanje ženskih prava i participacije, posebno u odlučivanju, ključno u postizanju održivog razvoja (poglavlje 24).

Rodna perspektiva u promišljanju razvoja tako implicira ulaganje u održivi ekonomski razvoj i održivu socijalnu državu koja je i socijalna i ekonomska, a uključuje razvijanje usluga koje potpomažu blagostanje ljudi te stvaraju nove održive poslove, posebno u području brige i njege. Primjenom perspektive rodne jednakosti može se razviti model socijalne države koji je zasnovan na održivoj proizvodnji usluga radije nego na energetski i resursno proždrljivoj proizvodnji dobara i transportu (Abrams i Settle, 1999). Naglasak na rodnoj jednakosti u planiranju regionalnog razvoja stvara prilike za veću održivost potrošnje i proizvodnje te jača našu sposobnost da se nosimo s klimatskim prijetnjama, smanjimo siromaštvo i demokratičnije odlučujemo (Bradley, 2004). Zato se načela rodno osjetljivog regionalnog razvoja tiču sljedećih pitanja (Aufhauser et al., 2003): Što znače koncepti jednakih šansi, rodne jednakosti i rodno osviještene politike te kako su povezani s regionalnim razvojem? Što su ključni momenti razvoja na regionalnoj razini za žene? U kolikoj mjeri regionalna politika sudjeluje u reporodukciji rodne nejednakosti? Koji su troškovi reprodukcije rodne nejednakosti tim putem? Što može regionalni razvoj dobiti promoviranjem rodne jednakosti?

Pogledajmo sada ukratko situaciju sa strateškim planovima za regionalni razvoj u Republici Hrvatskoj. Prvo, Strategija regionalnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje do kraja 2020. godine navodi opće ciljeve politike regionalnog razvoja (1-2): pridonijeti društvenogospodarskom razvoju Republike Hrvatske, u skladu s načelima održivog razvoja, stvaranjem uvjeta koji će svim dijelovima zemlje omogućavati jačanje konkurentnosti i realizaciju vlastitih razvojnih potencijala. Potom definira tri strateška cilja politike regionalnog razvoja: 1. povećanje kvalitete života poticanjem održivog teritorijalnog razvoja, 2. povećanje konkurentnosti regionalnoga gospodarstva i zaposlenosti i 3. sustavno upravljanje regionalnim razvojem. Ciljevi su višedimenzionalni, integrativni te uvažavaju načela održivog razvoja. Za svaki su od strateških ciljeva definirani prioriteti, koji su potom razrađeni u niz odgovarajućih regionalnih razvojnih mjera i to na 327 stranica. Ipak ni na jednoj od njih ne pojavljuje se sintagma *rodna jednakost*, *rodna ravnopravnost* ili inačice sa *spolom*. Termin žena pojavljuje se u statističkim deskripcijama ili opisima slabosti u SWOT analizi – primjerice: „Starenje stanovništva i velik broj zaposlenih u radno intenzivnim djelatnostima koja dugotrajno izazivaju fizička oboljenja posebno žena“ (44) ili „Slaba potražnja za zapošljavanjem osoba iznad 50 g., posebno žena“ (45). Osim toga još se jedino na popisu mjera Strategije navodi pod točkom 2.3.1. „Podrška povećanju osposobljenosti radne snage na regionalnoj i lokalnoj razini“ pa se pod specifični cilj 8i3. navodi „Povećanje održivog samozapošljavanja nezaposlenih oso-

ba, posebice žena" (240). Ni na jednom se više mjestu ne razrađuje rodna/spolna ravnopravnost/jednakost niti se igdje ističe važnost rodne jednakosti za postizanje ciljeva (kvalitete života, konkurentnosti, održivog razvoja...), unatoč spomenutoj povezanosti održivosti i rodne jednakosti koju naglašava primjerice Agenda 21.

Isto smo provjerili i u županijskim razvojnim strategijama pet slavonskih županija, od kojih jedino Vukovarsko-srijemska ima strateški dokument do 2020., a ostale županije zadnje cjelovite strateške razvojne dokumente donijele su za period 2011.–2013. Županijska razvojna strategija Požeško-slavonske županije za razdoblje 2011.–2013. spominje termin ravnopravnost spolova na jednom mjestu (poglavlje 3.11. Civilno društvo): „Relativan nedostatak organizacija koje se bave suvremenim socijalnim pitanjima kao što su ljudska prava, ravnopravnost spolova, prava djece mogao bi ukazivati na to da iako nevladine udruge imaju važnu ulogu u održavanju društvene tradicije, nemaju značajan utjecaj na današnje razvojne trendove i sveopće promjene koji se tiču društvenog i kulturnog identiteta Županije" (58). Naglašava se i da nedostaje participacije građana u donošenju odluka na lokalnoj i regionalnoj (županijskoj) razini, pa se osim manjina navodi i zastupljenost mladih i žena u svim strukturama društva. Osim toga jedini spomen žena nalazi se među popisom projekata županije, gdje je i „Osnaživanje položaja žena na tržištu rada" (67). Županijska razvojna strategija Virovitičko-podravske županije 2011.–2013. nije izuzetak u vezi s tim da ne spominje rodnu/spolnu ravnopravnost/jednakost, no također spominje žene, i to kada se nabrajaju slabosti u SWOT-analizi: „duboka starost stanovništva, loša obrazovna struktura stanovništva, nepovoljan položaj žena: žene su neobrazovanije od muškaraca i više je nezaposlenih žena od muškaraca" (49). Razvojna strategija Vukovarsko-srijemske županije za razdoblje do 2020. godine isto tako ne govori o jednakosti ni ravnopravnosti. Navodi se jedino da je u suradnji s udrugom B.a.B.e. u Vukovaru otvoreno Sklonište za djecu i žene žrtve obiteljskoga nasilja smještajnog kapaciteta za 20 osoba, a da za žrtve obiteljskoga nasilja također postoji i Udruga žena Vukovar koja pruža pravno i psihosocijalno savjetovanje žrtvama nasilja (8). Naposljetku, županijska razvojna strategija Osječko-baranjske županije 2011.–2013. uklapa se u sliku: tu se ni u statističkim deskripcijama i navođenju podataka ne daje rodna razlika, čak ni za obrazovanje ili zdravstvo, a teme nema ni u civilnom društvu. Tek se u dijelu Vizija i strateški ciljevi pod „Razvoj ljudskih resursa i kvalitetno zadovoljavanje javnih potreba građana" navodi i „Razvoj zapošljavanja teško zapošljivih društvenih skupina" (mladi, žene, osobe s invaliditetom i dr.) (103), a pod „Razvoj civilnog društva i građanskih inicijativa" navodi se „Unaprjeđenje zaštite ljudskih prava i prava pojedinaca i promicanje rasne, spolne i druge jednakosti".

Iako se u državnoj strategiji regionalnog razvoja, kao i u županijskima, naglašava održivost i razvoj, nije nigdje razrađena socijalna dimenzija održiovsti niti su iznesene mjere za postizanje rodne jednakosti. Združimo taj zaključak s prethodno navedenim

podacima o Slavoniji. U toj regiji najviše prevladava predmoderni i tradicionalni tip žena, najmanji interes građana za rodna pitanja ili stav da je rodna jednakost već postignuta, kao i stav građana da se ne bi u velikoj mjeri angažirali u vezi s ostvarenjem rodne ravnopravnosti ili pak podatak da samo trećina zna da je diskriminacija po rodnoj i spolnoj osnovi kažnjiva. Istovremeno pet slavonskih županija i u europskim su razmjerima među najnerazvijenijima. Možemo stoga zaključiti da svijest o međusobnoj povezanosti rodne jednakosti i regionalnog razvoja nije na zadovoljavajućoj razini u Hrvatskoj.

Zaključno mjesto dovodi nas zato i do promišljanja demokracije: kao i u mnogim drugim razvojnim područjima razvoj rodne jednakosti kao preduvjeta za demokratičnost traje dugo godina (Beer, 2009). Tisućljeća nejednakosti ne mogu se izgleda poništiti u nekoliko dekada. Posebno je nakon promjene režima potrebno dugo vremena kako bi se uspostavili novi načini vođenja politike te konstruirale demokratske ustanove. Ljudi također trebaju naučiti živjeti demokraciju u smislu razvijanja strategija za uspješnu mobilizaciju i predstavljanje različitih interesa. Dugotrajna je demokracija naime važna za razvojne ishode. Pri tome na umu treba imati da se o određenom režimu treba govoriti kao o povijesnom fenomenu, a ne trenutnoj varijabli; treba gledati unatrag i unaprijed kada se mjeri zaliha demokratičnosti u nekom društvu prije nego razina demokratičnosti u određenom kratkom trenutku. Ključni je uvid pri tome da se učinci odvijaju kroz vrijeme i da su kumulativni. Kako smo već rekli, ekonomska i društvena modernizacija također su bitni čimbenici rodne jednakosti. Državno subvencioniranje brige za djecu i roditeljskog dopusta posješuju rodnu jednakost (Gornick i Meyers, 2008) i žene imaju više mogućnosti za zapošljavanje u zemljama s velikim sektorom javnog zapošljavanja (Esping-Andersen, 1999). Na rodnu jednakost također utječu kulturne i regionalne razlike. Veći BDP po glavi, veća urbaniziranost, viši stupanj pismenosti i niži postotak poljoprivrede u ekonomiji korelirani su s višim stupnjem rodne jednakosti, barem u smislu u kojem se ona do sada definirala i mjerila.

Literatura

1. Abrams, Burton A. i Settle, Russell F. (1999). *Women's suffrage and the growth of the welfare state*, „Public Choice", Vol. 100, No. 3–4, str. 289–300.
2. Agenda 21. (1992). *UN, The UN Programme of Action from Rio*.
3. Ajduković, Dean (2011). Svijest o rodnoj neravnopravnosti i diskriminaciji, u knjizi: Ž. Kamenov i B. Galić (ur.) *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ured za ravnopravnost spolova, str. 77–91.
4. Beer, Caroline (2009). *Democracy and Gender Equality*, „Studies in Comparative International Development", Vol. 44, str. 212–227.

5. Bradley, Karin (2004). Environmental Justice – New Fuel to the Debate on Planning for Sustainable Development, u knjizi: S. Brockett i M. Dahlström (ur.) *Trends in Modern Europe – Impacts on Planning and Development*, Stockholm, Nordregio.
6. Calhoun, Craig, Light, Donald i Keller, Suzanne (1994). *Sociology*, McGraw-Hill, Inc.
7. Childs, Sarah i Withey, Julie (2004). *Women Representatives Acting for Women: Sex and the Signing of Early Day Motions in the 1997. British Parliament*, „Political Studies", Vol. 52, str. 552–564.
8. Diaz, Mateo (2005). *Representing Women? Female Legislators in West Europian Parliaments*, Colchester, ECPR Press.
9. Esping-Andersen, Gosta (1999). *Social foundations of postindustrial economies*, Oxford, Oxford University Press.
10. Eurobarometar (2015). *Posebno izvješće br. 428.*
11. Galić, Branka (2011a). Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije, u knjizi: Ž. Kamenov i B. Galić (ur.) *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ured za ravnopravnost spolova, str. 9–27.
12. Galić, Branka (2011b). Spremnost na sudjelovanje u aktivnostima za poboljšanje položaja žena u društvu, u knjizi: Ž. Kamenov i B. Galić (ur.) *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ured za ravnopravnost spolova, str. 245–254.
13. Geiger Zeman, Marija i Zeman, Zdenko (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
14. Giddens, Anthony (2007). *Sociologija*, Zagreb, Globus.
15. Gornick, Janet C. i Meyers, Marcia K. (2008). *Creating gender-egalitarian societies: an agenda for reform*, „Political Sociology", Vol. 36, No. 3, str. 313–349.
16. Grown, Caren, Gupta, Geeta Rao i Khan, Zahia (2003). *Promises to keep: achieving gender equality and the empowerment of women*, Washington D.C., International Center for Research on Women.
17. Hausmann, Ricardo, Tyson, Laura D. and Zahidi, Saadia (2007). *The Global Gender Gap Report 2007*, Geneva, Switzerland, World Economic Forum.
18. Inglehart, Ronald (2000). *Globalization and Postmodern Values*, „Washington Quarterly", Vol. 23, No. 1, str. 215–228.
19. Johnsson-Latham, Gerd (2007). *A study on gender equality as a prerequisite for sustainable development*, Report to the Environment Advisory Council, Sweden.
20. Jutting, Johannes P., Morrisson, Christian, Dayton-Johnson, Jeff i Drechsler, Dennis (20008). *Measuring gender (in)equality: the OECD gender, institutions and development data base*, „Journal of Human Development", Vol. 9, No. 1, str. 65–86.
21. Kamenov, Željka i Galić, Branka. (2011). *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*, Zagreb, Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske, Biblioteka ONA.
22. Kašić, Biljana, Marijan, Janja i Pešut, Jasminka (ur.) (2005). *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti*, Zagreb, Centar za ženske studije.

23. Klasen, S. (2006). *UNDP's gender-related measures: some conceptual problems and possible solutions*, „Journal of Human Development", Vol. 7, No. 2, str. 243–274.
24. Leinert Novosel, Smiljana (2003). *Stavovi poslodavaca prema profesionalnoj i obiteljskoj angažiranosti žena*, Zagreb, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
25. Lipsitz Bem, Sandra (1993). *The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality*, New Haven and London, Yale University Press.
26. Milić, Anđelka (2007). *Sociologija porodice*. Kritika i izazovi, Beograd, Čigoja štampa.
27. Osječko-baranjska županija (2011). Županijska razvojna strategija Osječko-baranjske županije 2011.–*2013*., Osijek.
28. Paxton, Pamela (2000). *Women's suffrage in the measurement of democracy: problems of operationalization*, „Studies in Comparative International Development", Vol. 35, No. 3, str. 92–111.
29. Paxton, Pamela i Kunovich, Sheri (2003). *Women's political representation: The importance of ideology*, „Social forces", Vol. 82, str. 87–114.
30. Phillips, Anne (2000). Representing difference: Why it matters if women get elected, u A. Coote (ur.), *New Gender Agenda*. London: IPPR, str. 142–149.
31. Požeško-slavonska županija (2011). Županijska razvojna strategija Požeško-slavonske županije 2011.–*2013*., Požega.
32. *Razvojna strategija Vukovarsko-srijemske županije za razdoblje do 2020. godine*. Vukovar.
33. Riley, Kathryn (1994). *Quality and Equality: Promoting Opportunities in Schools*, London, Cassell.
34. Seguino, Stephanie (2000). *Gender inequality and economic growth: a cross-country analysis*, „World Development", Vol. 28, No. 7, str. 1211–11230.
35. Shaw, Jenny i Perrons, Diane (ur.) (1995). *Making Gender Work: Managing Equal Opportunities*, Buckingham, Open University Press.
36. *Strategija regionalnog razvoja Republike Hrvatske za razdoblje do kraja 2020. godine*. (2017). Zagreb, Vlada RH.
37. *Strateško djelovanje za ravnopravnost spolova 2016.–2020.* (2016). Luxembourg, Ured za publikacije Europske unije.
38. *The World's Women. Trends and statistics*. (2000). UN, UN Publications, New York.
39. Tomić-Koludrović, Inga i Kunac, Suzana (2000). *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split, Udruga građana „Stope nade".
40. Tomić-Koludrović, Inga. 2015. *Pomak prema modernosti: žene u Hrvatskoj u razdoblju „zrele" tranzicije*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
41. Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH *(2011). Nacionalna politika za ravnopravnost spolova, za razdoblje od 2011. do 2015. godine*, Zagreb.
42. Virovitičko-podravska županija (2011). Županijska razvojna strategija Virovitičko-podravske županije 2011.–*2013*., Virovitica.

43. West, Candace i Zimmerman, Don H. 1987. *Doing gender*, „Gender and Society", Vol. 1, No. 2, str. 125–151.
44. Wharton, Amy S. (2005). *The Sociology of Gender*, Oxford, Blackwell.
45. World Bank (1997). *China 2020; Development Challenges in the New Century*, Washington.
46. World Bank. (2001). *Engendering Development through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*, World Bank, Washington, D.C.
47. World Watch Institute. (2007). *Our Urban Future*, W. W. Norton, New York, London.

Internetski izvori

1. Aufhauser, Elisabeth et al., *Principles for a 'Gender-sensitive Regional Development'*, Austrian Federal Chancellery, Division IV/4 for Co-ordination of Regional Planning and Regional Policies. http://archiv.bundeskanzleramt.at/DocView.axd?CobId=3377, pristupljeno 9. svibnja 2018.
2. Državni zavod za statistiku RH, Žene i muškarci u Hrvatskoj 2017., https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/menandwomen/men_and_women_2017.pdf, pristupljeno 7. lipnja 2018.
3. Eurostat, Državni zavod za statistiku, Život žena i muškaraca u Europi. Statistički portret, https://www.dzs.hr/womenmen/, pristupljeno 13 travnja 2018.
4. Hirschler, Petra, *Gender issues in regional development: a "new" approach or just changing the perspective*. https://publik.tuwien.ac.a-t/files/pub-ar_7819.pdf, pristupljeno 6. svibnja 2018.
5. *Our Common Future*, http://worldinbalance.net/pdf/1987-brundtland.pdf, pristupljeno 12. lipnja 2018.

Abstract

Regional development and gender (in)equality[7]

Considering pacing social changes and social, cultural and economic dimensions of globalization, migration has become a pervasive and dynamic social phenomenon in the so called societies of late or reflexive modernity. This paper focuses on transnational migrations and their gender dimension. The objective is to provide an overview of main research, topics and challenges of studying the intersection of gender and transnational migrations, as well as to finally outline major substantive and methodological guidelines

[7] Anita Dremel, PhD, Assistant professor, Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, email: adremel@ffos.hr; Renato Matić, PhD, Full professor, Croatian Studies, University of Zagreb, email: rmatic@hrstud.hr

for further research. The paper tackles topics like feminization of migration, sociological invisibility of gender in researching migrations across borders, relationship between gender and globalization – from economic theories to feminist economic criticism, cultural production and consumption as relevant factors in the representation and relationships of gender and external migrations etc.

Key words: gender, transnational migrations, globalization, feminism